ЮРИДИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

LAW HERALD

5'2022

Виходить шість разів на рік

Засновник:
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Журнал зареєстровано в Комітеті у справах преси та інформації Одеської обласної державної адміністрації 12 листопада 1993 р. Свідоцтво: серія ОД № 189. Перереєстровано Міністерством у справах преси та інформації України 28 липня 1996 р. Свідоцтво: серія КВ № 2065 та Міністерством юстиції України 25 травня 2010 р. Свідоцтво: серія КВ № 16683-5255ПР. Перереєстровано Державною реєстраційною службою України 14 листопада 2011 р. Свідоцтво: серія КВ № 19241-9041 рп.

Президією Вищої атестаційної комісії України включено до наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень (Постанови від 9 липня 1999 р. – № 1-05/7, від 14 квітня 2010 р. – № 1-05/3, Наказ МОН України від 21.12.2015 р. № 1328 (додаток № 8)).

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 293 «Міжнародне право»).

Індекс міжнародного центру реєстрації періодичних видань (Париж, Франція): ISSN 1561–4999 (18 березня 1999 р.)

Передплатний індекс: 40318

Головний редактор
О. І. Сафончик

Редакційна колегія:
Л. Р. Біла-Тіунова
К. М. Глиняна
(відповідальний секретар)
Д. О. Колодін
А. Р. Крусян
(заст. голов. редактора)
С. В. Мазуренко
К. Г. Некіт
Б. А. Пережняк
В. О. Туляков
Г. І. Чанишева
І. О. Шаповалова
Бернд Візер
Геннадій Чобану

Відповідальний за випуск
О. П. Головко

Нормативно-правові акти, розміщені у журналі, є неофіційною інформацією.
Передрук матеріалів, надрукованих у журналі, можливий лише з посиланням на журнал

Рекомендовано вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 23.01.2023 р., протокол № 4

Редакційно-видавничий відділ НДЧ Національного університету «Одеська юридична академія»
вул. Академічна, 2, каб. 1007, м. Одеса, Україна, 65009
Телефон редакції: +38 066 821 82 28
Електронна пошта: yv@yurvisnyk.in.ua
Електронна адреса: **www.yurvisnyk.in.ua**

Наукове видання
ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК 5'2022
Укр., англ. мовами

Здано до набору 02.01.2023.
Підписано до друку 30.01.2023.
Формат 70×108/16.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,20.
Тираж 100 прим.
Зам. № 0323/152.

Друкарня ВД «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08

Одеса • ВД «Гельветика» • 2022

© НУ «Одеська юридична академія», 2022

До авторів і читачів

Редакція науково-практичного фахового журналу «Юридичний вісник» запрошує до співробітництва вчених, практичних працівників, читачів, що цікавляться проблематикою журналу.

Матеріали для опублікування подаються українською, російською або англійською мовами і повинні відповідати чинним стандартам для друкованих праць і вимогам до наукових статей.

Наукова стаття має містити вступну частину з розкриттям актуальності проблеми дослідження, виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів, розгорнуті конкретні висновки за результатами дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Обсяг статей, як правило, від 12 аркушів (кегль – 14, через 1,5 інтервали, усі поля по 2 см.), інші матеріали – до 6 аркушів. Посилання по тексту оформлюються у квадратних дужках. Наприкінці тексту перед літературою вказуються ключові слова (до 5) мовою статті, резюме українською та англійською мовами (мінімум 1800 знаків). Перелік джерел (література) подається мовою оригіналу, розташовується після резюме і має містити вихідні дані джерел.

Для публікації на адресу yv@yurvisnyk.in.ua надсилаються:
1. СТАТТЯ У ФОРМАТІ MS WORD
2. ІНФОРМАЦІЙНА ДОВІДКА:
Прізвище, ім'я, по батькові автора
Науковий ступінь, звання, почесне звання
Місце роботи і посада
Контактний телефон
Адреса електронної пошти
Поштова адреса для відправки друкованого примірника

Резюме не подається за матеріалами для рубрик: «Проблемна ситуація», «Публіцистика», «Наукове життя», «Критика і бібліографія», «Ювілеї», «Персоналії».

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, без зазначених додатків, повертаються авторові на доопрацювання. Редакція проводить рецензування матеріалів, їх перевірку на плагіат. Редакція зберігає право на коректування матеріалів й уточнення найменування.

Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних і інших матеріалів відповідальність несе автор або особа, що надала матеріал.

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Н. Єфремова
Особливості формування ідеї захисту прав людини у містах-державах Шумеру 9

В. Левченко
З історії розвитку юриспруденції в Україні в першій половині XX ст.: перипетії життя правознавця та історика права І. Я. Фааса..... 19

Т. Слінько, Є. Ткаченко
Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану..... 42

Ю. Кривицький
Правова реформа в межах предмета загальнотеоретичного правознавства..... 49

В. Барвіненко
Принципи місцевого самоврядування: нормативні положення (частина друга)..... 60

В. Гедульянов
Представницька демократія, народне представництво та принцип народного суверенітету в Україні..... 67

А. Славицька
Щодо сутності та змістовного наповнення терміну «антикорупційна політика» 73

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

М. Косюта
Загальні положення про участь прокурора у відборі персонального складу суду присяжних..... 79

О. Сафончик
Право власності та інші речові права в контексті рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України..... 85

Ю. Пирожкова, Н. Верлос, О. Мельковський
Організаційні та тактичні особливості проведення допиту підозрюваних при розслідуванні хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками..... 91

А. Чукаєва, В. Крикун
Особливості розвитку та становлення інституту охорони прав на об'єкти промислової власності..... 99

В. Гопанчук, В. Мироненко
Ухилення батьків від виконання обов'язку щодо виховання дитини в умовах воєнного стану в Україні: складні життєві обставини чи підстава позбавлення батьківських прав..... 109

М. Александров
Міністерство у справах ветеранів України в системі суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері національно-патріотичного виховання 120

Т. Корнева, К. Рогозіннікова
Податкові пільги: деякі проблеми при переміщенні товарів через митний кордон України під час воєнного стану..... 127

І. Одинцова
Особливості соціального захисту науково-педагогічних працівників в умовах воєнного стану: правовий аспект 135

О. Золотарьова
Щодо проблеми скасування Господарського кодексу України..... 145

Н. Цибульник
Адміністративно-правові характеристики механізму взаємодії у секторі безпеки держави..... 154

В. Вовнюк
Дисциплінарна відповідальність адвоката в Україні: переваги, недоліки та особливості процедури 170

УКРАЇНА І СВІТ

V. Tylchyk, Ye. Leheza
Foreign experience and improvement of administrative and legal principles of environmental protection.....177

А. Собакарь, О. Нестерцова-Собакарь
Судовий розгляд публічно-правових спорів: зарубіжний досвід та особливості його використання в українській правозастосовчій практиці.....190

М. Смирнов
Концептуальні питання співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом.....198

Г. Крушельницька
Особливості правового регулювання біомедичних технологій у країнах Північної Європи.....206

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

К. Слепньова
Історико-правові аспекти ведення земельного кадастру в давніх єгиптян, греків та римлян.....219

А. Маковецький
Окремі питання набуття права власності територіальними громадами за законодавством України.....225

Д. Цибульський
Криміналістично значима інформація задля попередження кримінальних правопорушень.....232

О. Овченко
Історико-правовий аспект правового регулювання командитного товариства в Україні та Німеччині.....240

Е. Дорошенко
Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні.....247

Н. Воронюк
Поняття та структура безпеки дорожнього руху.....254

І. Черненко
Практика застосування судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві.....261

О. Крупицький
Сутнісна характеристика адміністративно-правової охорони економіки.....267

О. Луців
Адміністративно-правова протидія булінгу: сучасні особливості підліткового дискурсу.....272

А. Маланчук
Доведення до самогубства шляхом використання інтернет технологій як об'єкт криміналістичного дослідження.....281

Д. Зайцев
Проблеми позасудового обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння у кримінальному процесі України.....290

І. Монін
Щодо особливостей визначення об'єкта складу кримінального правопорушення, пов'язаного зі зловживанням повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми.....299

І. Наумець
Класифікація обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання в кримінальному праві.....311

Ю. Никифоренко
Гарантії допустимості доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження.....319

В. Варфоломєєв
Щодо протидії досудовому розслідуванню ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів.....327

В. Дем'янов
Кримінологічна характеристика порушення правил екологічної безпеки у промисловому регіоні України……335

А. Яковлев
Детермінація кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в Україні……344

Ю. Чоломбитько
До питання про передачу земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства……354

О. Сіротов
Види робочого часу поліцейських …361

CONTENTS

METHODOLOGY OF THEORY AND PRACTICE OF JURISPRUDENCE

Yefremova N.
Features of the formation of the idea of protecting human rights in the city-states of Sumer..... 9

Levchenko V.
From the history of the development of jurisprudence in Ukraine in the first half of the 20th century: peripeties of the life of jurist and legal historian I. Faas.....19

Slinko T., Tkachenko Ye.
The constitutional right to educational under the legal regime of martial law 42

Kryvytskyi Yu.
Legal reform within the subject of general jurisprudence..... 49

Barvinenko V.
Principles of local government: normative provisions (part two).....60

Hedulianov V.
Representative democracy, people's representation and the principle of people's sovereignty in Ukraine.....67

Slavytska A.
Regarding the essence and meaning of the term "anti-corruption policy".....73

PROBLEMS AND JUDGMENTS

Kosyuta M.
General provisions on the participation of the prosecutor in the selection of personnel for the jury court.....79

Safonchyk O.
Ownership and other property rights in the context of recodification (updating) of civil legislation of Ukraine.....85

Pyrozhkova Yu., Verlos N., Melkovskiy O.
Organizational and tactical features of interrogation of suspects in the investigation of hooliganism committed by football fans..... 91

Chukaieva A., Krykun V.
Features of the development and establishment of the institute for the protection of rights to industrial property objects.....99

Hopanchuk V., Myronenko V.
Avoidance of parents from the fulfillment of the obligation regarding the education of a child under the conditions of the marital state in Ukraine: complicated life circumstances or grounds for depriving parental rights.....109

Aleksandrov M.
The Ministry of Veterans Affairs of Ukraine in the system of subjects of administrative and legal regulation in the field of national and patriotic education..... 120

Korneva T., Rohozinnikova K.
Tax benefits: some problems when moving goods across the customs border of Ukraine during martial law.....127

Odyntsova I.
Peculiarities of social protection of scientific and pedagogical workers in the conditions of martial law: legal aspect.....135

Zolotarova O.
Regarding the problem of canceling the Economic Code of Ukraine.....145

Tsybulnyk N.
Administrative and legal characteristics of the interaction mechanism in the state security sector.....154

Vovniuk V.
Disciplinary responsibility of an advocate in Ukraine: advantages, disadvantages and peculiarities of the procedure.....170

UKRAINE AND THE WORLD

Tylchyk V., Leheza Ye.
Foreign experience and improvement of administrative and legal principles of environmental protection.....177

Sobakar A., Nestertsova-Sobakar O.
Judicial consideration of public-legal disputes: foreign experience and features of its use in Ukrainian legal practice.....190

Smyrnov M.
Conceptual issues of Ukraine's cooperation with International Criminal Court.....198

Krushelnytska H.
Peculiarities of legal regulation of biomedical technologies in the countries of Northern Europe.....206

TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST

Slepnova K.
Historical and legal aspects of land registry management in the ancient Egyptians, Greeks and Romans.....219

Makovetskyi A.
Individual issues of acquisition of property rights by territorial communities under the legislation of Ukraine.....225

Tsybulskyi D.
Forensically significant information for the prevention of criminal offenses.....232

Ovchenko O.
Historical and legal aspect of legal regulation limited partnership in Ukraine and Germany.....240

Doroshenko E.
Restrictions of the constitutional rights and freedoms of the person and citizen during the period of marital state in Ukraine.....247

Voroniuk N.
Concept and structure of road safety.....254

Chernenko I.
The practice of the application of judicial control on the execution of court decisions in the administrative jurisdiction.....261

Krupytskyi O.
Essential characteristics of administrative and legal protection of the economy.....267

Lutsiv O.
Administrative law prevention of bullying: modern particularities of adolescent discourse.....272

Malanchuk A.
Committing suicide through the use of Internet technologies as an object of forensic research.....281

Zaitsev D.
Challenges of extrajudicial restriction of the right to inviolability of housing or other property in the criminal procedure of Ukraine.....290

Monin I.
Regarding the peculiarities of determining the object of the composition of a criminal offense related to the abuse of authority by an official of a legal entity of private law, regardless of the organizational and legal form.....299

Naumets I.
Classification of mitigating and aggravating circumstances in criminal law.....311

Nykyforenko Yu.
Guarantees of admissibility of evidence obtained before taking over criminal proceedings.....319

Varfolomieiev V.
On inhibiting the pre-trial investigation of the import, manufacture, sale, and distribution of obscene items.....327

Demianov V.
Criminological characteristics of violation of environmental safety regulations in the industrial region of Ukraine.....335

Yakovlev A.
Determination of criminal offenses in the field of land relations in Ukraine.....344

Cholombytko Yu.
On the issue of transferring a land plot to the authorized (share) capital of a farm.....354

Sirotov O.
Types of working hours of police officers.....361

УДК 343.211.3(358)+340.15(358)+252.1
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.1

Н. Єфремова,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У МІСТАХ-ДЕРЖАВАХ ШУМЕРУ

Постановка проблеми. Права людини є складним, багатовимірним явищем з давньою історією. У різні епохи проблема прав людини сприймалась неоднозначно, незмінно залишаючись гостро дискусійною до сьогодення. Історія людської цивілізації демонструє нам, що кожна історична система права включала і включає певну юридичну концепцію людини як суб'єкта права та відповідні уявлення про її права, обов'язки і свободу [1, с. 18–19]. Сьогодні ступінь і характер розвиненості прав людини у певному суспільстві прийнято визначати рівнем розвитку в ньому права, економіки й інших факторів. Але права людини – явище не тільки юридичне, а й соціально-історичне. Сучасна постановка питання про права людини з усіма притаманними їй особливостями спирається на багатий попередній досвід людства, насамперед у галузі правових форм організації суспільного та державного життя людей, правового способу регулювання їхніх соціальних відносин та релігійно-культурних орієнтирів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню історії становлення прав людини присвячені численні наукові праці, зокрема таких визначних учених, як А. Робертсон, Д. Донеллі, Д. Меррілз, Д. Макгрегор Бернс, Д. Холт, В. Копєйчиков, М. Козюбра, Л. Луць, П. Рабінович, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Бисага, М. Палінчак, О. Мироненко, М. Луцький та ін., але в сучасних умовах проблематика прав людини набула статусу інтегрального спрямування юридичних досліджень, важливого для подальшого розвитку теоретичного та галузевого правознавства [1, с. 123]. Обрана тема є достатньо дослідженою в рамках окремих періодів або документів, але комплексних робіт, що дають оцінку проблеми з історико-правової точки зору, й досі бракує. Водночас звернення до цієї проблематики та подальше дослідження історії розвитку доктрини прав людини є актуальним завданням науки про державу і право.

Формулювання мети статті. З'ясування витоків і особливостей формування ідеї про захист особистих прав людини в окремих країнах Давнього часу в міждисциплінарному вимірі теорії, історії та філософії права.

Виклад основного матеріалу. Актуальність вивчення сьогодні історії виникнення поняття «права людини» та їх законодавчого забезпечення в країнах Європи пояснюється цілою низкою обставин, серед яких можна назвати і загострення зброй-

© Н. Єфремова, 2022

них конфліктів, і руйнівні наслідки екологічно-кліматичної кризи планетарного масштабу, й інші проблеми.

В сучасній вітчизняній юридичній науці існують різні уявлення про поняття, природу та різновиди прав люди. Досить часто права людини розуміють як «Можливості вибору особою певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку, закріплені в законах, інших правових актах держави і міжнародних документах, обумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства». Тут доцільно нагадати, що попередниками слова «права» в історії юриспруденції були слова «вольності» та «привілеї» [2, с. 10].

Досить складною сьогодні є й класифікація видів прав людини, наприклад, за видами, групами прав, колом осіб, обсягом, поколіннями тощо. Визнання державою прав людини і відповідне законодавче оформлення залежало від рівня розвитку суспільства, форми правління та політичного устрою, культури права та релігійних настанов. На думку В. Кожан, у найбільш загальному трактуванні «...основними правами людини є універсально визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та конституціями держав» [3, с. 25]. З історико-правової точки зору, права людини є найважливішим показником громадської динаміки – процесів модернізації та глобалізації світу.

Прийнято вважати, що в первісних колективах основну роль грали стосунки співпраці, а не стосунки власності. Питання про права і свободи особи не виникало, оскільки цей ранній період антропосоціогенезу характеризувався колективізмом у виробництві й розподілі, відсутністю соціальної нерівності, низьким рівнем суспільної свідомості та іншими обставинами. Неможливим здавалося розшарування племені й роду на різні класи, що обумовлено властивостями економічного базису первинного суспільства [4, с. 246]. Але громадське життя за тих часів не було анархічним. Взаємовідносини як усередині роду, так і між племенами регулювалися звичаями, в яких фіксувався досвід поведінки, накопичений поколіннями. Дотримання звичаїв відповідало потребам усього суспільства, тому їх забезпечення не потребувало спеціального апарату примусу. Будь-який відступ від загальноприйнятих настанов (традицій) суперечив інтересам роду, отже викликав колективне засудження.

Складний рух щодо захисту особистості та її гідності, щодо права кожного самостійно влаштовувати своє життя, є найважливішим показником прогресу державно-правового співжиття. Він пройшов тернистий шлях, адже в різні епохи проблема прав людини, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала іноді релігійного, або етичного, або філософського звучання залежно від соціальної позиції певних груп, що перебували при владі.

Сьогодні важко навести точну дату появи перших правових норм, укладених для впровадження захисту прав людини. В історико-правовій науці існує думка, що права є результатом історичного процесу еволюції суспільних відносин. Тривалий звичай з часом конкретизувався в конкретній формі права [5, с. 329], і вивчаючи історію стародавніх цивілізацій можна знайти чимало цікавих прикладів.

Так, дослідники Давньошумерської цивілізації ще в середині XX ст. довели, що під час правління деспотичної династії Ур-Нанше, яка прийшла до влади близько 2500 до н. е., деякі її представники заради прославлення себе та своєї держави вдавалися не лише до розв'язання війн, а й до тотального розорення власних підданих. Унаслідок такої політики громадяни Стародавнього Лагаша втратили свої політичні та економічні свободи [6, с. 177–178]. Ситуацію

почав змінювати новий правитель – Урукагіна, який повернув громадянам їх права та свободу, поклавши край свавіллю митарів і лихварів. Цей правитель належав до представників аристократії Лагаша. Його батько – Енгільса, був великим сановником, а сам Урукагіна був свояком царя Лугальанди з династії Ур-Нанше [7]. На жаль, ми не можемо точно встановити справжнє ім'я цього правителя. У шумерському ієрогліфічному письмі одним і тим самим знаком позначали кілька слів. Відтак другий ієрогліф імені нового правителя міг означати і «рот», і «слово», і «голос». На думку українського дослідника О. Мустафіна, ім'я правителя звучало, скоріше, як «Уругугіна» – «справжній голос народу» [7]. Таке припущення вбачається цілком обґрунтованим, враховуючи бажання нового правителя одразу задекларував свою політичну програму.

На народних зборах його було проголошено лугарем з фактично необмеженою владою. Він віддавав накази, які мали виконувати усі піддані, але вони не оформлювались у закони. Інформацію про ці події було виявлено в клинописному документі, написаному одним із переписувачів архіву правителя з нагоди освячення нового каналу, та у двох інших джерелах.

Тут доцільно нагадати, що до наших часів збереглись три глиняні конуси доби ранньодинастичного Шумера з написами царя Урукагіни. Їх було датовано першим роком його царювання в Лагаші. Конус «А» зберігся погано, до того ж він містить лише інформацію про побудовані та відновлені споруди. Конуси «В» та «С» містять законодавчу декларацію Урукагіни з докладним переліком усіх правопорушень до його правління та всіх новацій від початку його царювання [8, с. 286].

На конусі «В» написано, що Урукагіна не обмежився відкликанням збирачів податків і чиновників-паразитів. Він поклав край несправедливостям і гнобленню, яких зазнавали бідняки з боку багатіїв [6, с. 179]. Там же можна прочитати: «Будинок простої людини був поруч із будинком "великої людини". "Велика людина" сказала йому: "Я хочу купити твій дім". Якщо проста людина, коли той захоче купити її будинок, скаже: "Заплати мені ту ціну, яку я вважаю справедливою", і якщо пан не купить будинок, цей пан не повинен "зганяти зло" на простій людині» [6, с. 180].

Крім того, Урукагіна очистив місто від лихварів, злодіїв і вбивць. У тексті конусу «В» це записано так: «...якщо син бідняка збудує рибну запруду, ніхто не вкраде тепер його рибу». Жоден багатий чиновник не наважиться більше вриватися до саду «матері бідняка», обтрушувати дерева і забирати плоди, як було раніше. Нарешті, демонструючи непохитність своїх намірів, Урукагіна здійснив обряд укладання священного договору з богом Лагаша Нінгірсу, щоб «сироти та вдови не страждали більше від свавілля сильних людей» [6, с. 180].

У наступні роки правитель прагнув ще більше поглибити та вдосконалити свої реформи. Він зміцнив право «нижчих» воїнів на їхні володіння, зробив деякі зміни в «сімейному праві». Борючись з пережитками матріархату, він обмежив права жінок: якщо раніше жінка мала право на розірвання шлюбу, а також могла мати двох чоловіків, то згідно з новими приписами це суворо заборонялось.

В основі реформ таких правителів, як Енметени та Урукагіни, лежить категорія «ама-гі» – «повернення до матері», що тісно пов'язувалась з уявленнями Давньої Месопотамії про сутність життя. Тут доцільно відзначити, що мислителі Шумера не створили чіткого філософського вчення і не мали досить ясної системи моральних принципів чи заповідей. У шумерів не було спеціального зводу етичних норм. У світогляді шумерських мис-

лителів людина та її призначення не були значними об'єктами: вважалось, що людина виліплена з глини богами лише для того, щоб всіляко прислуговувати їм, щоб ті могли займатися своїми справами. Життя, згідно з таким світоглядом, сповнено невизначеності та повністю залежить від волі богів.

Шумерів ніколи не хвилювала складна проблема свободи волі – одна з основних моральних проблем, що найбільше хвилювали філософів Заходу. Цілком переконані в тому, що боги створили людину лише для особистого задоволення, мислителі Шумера визнавали підлеглу роль людини так само непохитно, як і аксіому про те, що кінцевою долею людини є смерть, а долею богів – безсмертя. Водночас аксіома, нібито в житті усе повторюється згідно визначеного богами часу, була непохитною.

Отже категорія «ама-гі» – «повернення до матері» – заслуговує на увагу істориків права для кращого розуміння не лише процесів еволюції власне права, але й процесів здійснення соціальних реформ у Давній Месопотамії. Так, у написах Енметени та Урукагіни, як і в деяких інших шумерських юридичних текстах, неодноразово зустрічаються твердження про «повернення до матері» в розумінні звільнення боргових рабів, звільнення громадян від покарань, повинностей чи сплати податків.

Вже у післяшумерський час правителі І династії Ісіна періодично проголошували «ama-gi» (аккад. *andurārum*, або *mīšarum*) як прояв «священної справедливості», як повне очищення часу від боргових зобов'язань або від угод про кабальне рабство, як прощення недоїмок з податків і зборів, а іноді й скасування угод купівлі-продажу полів та повернення їх первісним власникам [9, с. 326]. Коріння такого політичного оновлення часів, безперечно, лежить у шумерській традиції, з якої до нас дійшов лише один зафіксований приклад очищення часу від подій, це текст «реформ» Урукагіни, викарбуваний на кам'яному конусі.

В алегоричній, церемоніальній промові цар фактично закріплює там три факти: скасування боргових зобов'язань щодо виплати ячменю з відсотками, відновлення старого храму та звільнення з поверненням додому громадян інших міст. У всіх трьох випадках відбувається скидання часу і життя починається спочатку. Але таке повернення до давніх початків ставить під сумнів реформи як прогресивний поступальний рух уперед, що стає за таких обставин навряд чи можливим. «Повернути час» можна було тільки скасувавши дійсний статус всіх подій, що відбувалися в ньому, незважаючи на вигоду або збитки, які це скасування могло принести людям. Безперечно, що в такій реформі проглядається календарно-ритуальний початок, пов'язаний з Новим роком і періодом звернення небесних світил.

Отже бачимо, що еволюція суспільних відносин у Шумерському царстві супроводжувалася періодичними царськими «революціями», результатом яких було скасування всіх угод, прощення всіх боргів, звільнення всіх ув'язнених, – за словами Урукагіни, «відмивання» часу від людських гріхів.

Разом з тим, у більш пізній час виникали законодавчі акти, що регулювали відносини в різних сферах господарства та в сімейному житті, захищали власність вільної людини від посягань. Але найголовніше питання про обов'язковість царських правових едиктів для роботи судових органів шумерської держави – залишається дискусійним.

Власне, історія реформ Урукагіни отримала сумне завершення. Новий правитель протримався при владі трохи більше 6 років. Отже, ці заходи не змогли повернути Лагашу колишню міць, але сама ідея важливості

захисту прав підданих царя, висловлена у XXIV ст. до н. е., знайшла своє закріплення пізніше, у перших писаних збірниках законів Шумерського царства, Давнього Вавилону та Давнього Єгипту.

Аналізуючи історію культури Шумерського царства, американський шумерознавець (уродженець українського Жашкова. – *Н. Є.*) Семюель Крамер у 1952 році зробив дослідження рідкісного клинописного артефакту, який виявився текстом збірника законів шумерського правителя з династії Ур-Намму. На думку сучасних фахівців, цей правитель правив приблизно в 2050 році до н. е., тобто на 300 років раніше від царя Хаммурапі. Наприкінці XX ст. вченими було також висунуто гіпотезу, згідно з якою документ отримав назву «Закони царя Шульгі» – правителя Ура, царя Шумера і Аккада, котрий правив приблизно у 2094–2046 роках до н. е. та походив з III династії Ура. Цей правитель був сином Ур-Намму й активно продовжував батьківські реформи. На сьогодні цей документ вважають першим зводом законів Стародавньої Месопотамії, що дійшов до нас. Сама табличка зберігається в колекції музею Давнього Сходу в Стамбулі.

Досліджуючи артефакт, С. Крамер зазначив: «Писець розділив табличку на вісім колонок: чотири з лицьового боку та чотири на звороті. У кожній колонці було приблизно по 45 маленьких рядків, з яких піддавалося прочитанню менше половини. На лицьовій стороні знаходився довгий вступ, зрозуміти який можна лише частково через численні прогалини в тексті. Ось його короткий зміст. Коли світ був створений і доля країни Шумер та міста Ура визначена, Ан і Енліль, два головні шумерські божества, призначили царем Ура бога місяця Нанну. Той, своєю чергою, обрав своїм земним намісником Ур-Намму і зробив його правителем Шумера і Ура. .... Ур-Намму усунув ошуканців і хабарників, або, як їх називає древній писар, «вимагачів», що захоплювали биків, овець та ослів громадян. Він заснував справедливу та незмінну систему заходів і ваг. Він подбав, щоб «сирота не ставав жертвою багатія», «вдова – жертвою сильного», «людина одного шекеля – жертвою людини міни». Хоча відповідна частина тексту на табличці відсутня, у ній, очевидно, йшлося про те, що такі закони встановлені в ім'я справедливості й заради блага всіх громадян... Три інші закони, незважаючи на всю їхню заплутаність і фрагментарність, надзвичайно важливі для історії розвитку суспільних відносин та етичних норм. Вони доводять, що за 2000 років до н. е. закон «око за око, зуб за зуб», який є одним з основних біблійних законів і, отже, продовжував існувати набагато пізніше, поступився місцем у Шумері більш гуманному праву, що замінив тілесні покарання грошовими штрафами»[1] [10, розділ 8 Своды законов. Первый «Моисей»].

З плином часу ідея справедливості в ім'я усіх громадян, закріплена в цьому документі, запозичалась наступними правителями вже як традиційний елемент правової культури шумерів. Отже можна стверджувати, що в III тисячолітті до н. е. шумери вже мали уявлення про права, гарантовані законом.

Аналізуючи питання щодо специфіки філософсько-етичних критеріїв у законодавчих актах давньошумерських правителів, слід погодитися з думкою професора В. Ємельянова, який зазначив: «Світоглядною основою права в Шумері були категорії *ні-гі-на* («істинність, сталість») та *ні-сі-са* («справедливість, рівність»). Категорії ці виникають у громаді та розглядаються як невід'ємні атрибути світобудови, без яких є неможливим світовий порядок. Безсумнівно, бажання сталості й рівності має враховувати особливості землеробської

[1] Переклад – Є. Н.

праці на стадії пізньої первісності – з роботою в одному місці, збиранням із цього місця результатів праці, рівної забезпеченості знаряддям праці та майном. Загалом це бажання може бути сформульовано так: "Існує щось одне, яким мають бути забезпечені усі". Парадоксальним чином з цього випливає і друге твердження: "Всі хочуть одного", а за ним іде й третє: "Оскільки всі хочуть одного, то кожна людина подібна до іншого". Заперечується право іншої людини, по-перше, на інше бажання, по-друге, на відмінність від інших людей. Але з розвитком держави з'являються енергійні та амбітні люди, які потребують усієї повноти влади та прагнуть встановити свій порядок. Виникає конфлікт між більшістю, яка живе "як усі", і одиноком, якому "найбільше треба". Ворогуючі сторони намагаються досягти компромісу, і результатом такого компромісу є правові уявлення, що ґрунтуються на поєднанні звичайного общинного права та встановлення царської влади» [8, с. 94].

Згодом ідеї захисту прав людини (не лише привілейованої) у рабовласницькому суспільстві Давнього Шумеру позначились на законодавстві Давнього Вавилону. Найбільш відомими тут, безумовно, виступають Закони царя Хаммурапі, написані близько 1757 року до н. е. Успішний завойовник і будівничий країни, Хаммурапі велику увагу приділяв посиленню централізації своєї влади та правосуддю в країні. У заключній частині зводу законів він вмістив пряме пояснення щодо призначення законів та обов'язків справедливого правителя. Прославляючи себе і свої заслуги він сказав уже традиційну на той час фразу: «Для того, щоб сильний не гнобив слабшого, щоб виявити справедливість до сироти та вдови, я начертав у Вавилоні... основи, що є міцними як небо і земля, для встановлення права в державі, для рішення суперечок у країні, для надання справедливості пригнобленому, мої дорогоцінні слова на моєму пам'ятнику, і поставив перед зображенням мене, царя-законодавця» [11, с. 49]. У цих словах, мабуть, максимально відображено бажання царя продемонструвати свою еталонну справедливість, наслідуючи традиції предків. Але одночасно закріплювалось розуміння царського закону як потужного гаранта для захисту слабких від могутніших, подаючи їм надію на захист від свавілля сильних.

Разом з тим слід розуміти, що правове буття у Давньому Вавилоні не передбачало такого поняття, як рівність усіх людей перед законом. Суспільство мало класову побудову з чіткою соціальною ієрархією. Слід погодитися з С. Крамером, який так охарактеризував стан правосвідомості населення у Вавилонській державі: «Закон і правосуддя були основоположними поняттями для стародавніх шумерів як у теорії, так і на практиці» [10].

Для кращого розуміння питання захисту прав підданих у Вавилонському царстві доцільно звернутися і до текстів так званих «пільгових грамот», які з'являлися після проголошення Законів Хаммурапі. Одна з них сповіщала: «Якщо цар не дотримується справедливості, його народ потрапить у хаос, країна розпадеться. Якщо він не дбає про справедливість у своїй країні, Еа, владика доль, змінить його (благу) долю і дасть йому протилежну. Якщо він не дбає про свого жерця "абкаллу", його дні будуть припинені. Якщо він не дбає про жерця пророкань, країна обуриться проти нього. Якщо він слухає наклепника, його рішення будуть змінені. Якщо він слухає поради Еа, великі боги дадуть йому жити в мудрості та знанні правди» [10]. Сьогодні важко встановити подробиці походження цієї грамоти, але вона чітко свідчить про факт літеральної фіксації певних обов'язків правителя, що є очевидною ознакою обмеження його влади іншими силами в державі.

Цікавими для нас є й інші пільгові грамоти того часу. Так, наприклад, пропонуємо розглянути документ «Скаргу вавилонян перед царем», характеристику якої уперше надав німецький вчений Г. Вінклер [18].

У документі самі вавилонські громадяни скаржаться царям Шамашшумукину та Ассурбаніпалу про порушення встановленого порядку: «Царі, наші пани, вступаючи на престол, думали про охорону наших прав і про наш добробут. Вони встановили, щоб ми охороняли жінок, які живуть на нашій території, чи то еламітянки, чи то з Табала, чи арамеянки; Вони сказали: Боги дали вам розум і мудрий розум; для всіх країн Вавилон – зв'язок земель; право та безпека [(товариства з)] двадцяти, що входять до нього, гарантовані; ім'я хартії: "Бурташ-Іштін-біт-Бабілу"; навіть собака, що бігає Вавилоном, не може бути вбита. В ім'я Вавилона у нас гарантовані права всім жінкам, які в ньому одружені. Нехай продовжать царі на вік благодіяння, які вони нам надали» [10].

Отже, пільгова грамота названа за своїми першими словами, подібно до «Habeas Corpus». Вона містила такі гарантії: 1) на вавилонській території ніхто не може бути позбавлений права на особисту безпеку; 2) жодна жінка, навіть іноземка, не може бути відведена в рабство; 3) групи людей до 20 осіб можуть вільно, під заступництвом законів, пересуватись у таких містах, як «Бурташ-Іштін-біт-Бабілу» (крупних торгівельних центрах. – *Н.Є.*); 4) декларувалась абстрактна гарантія життя людини; 5) вільним одруженим жінкам грамотою гарантувалось забезпечення захисту їхніх прав (без переліку. – *Н.Є.*).

Наведені приклади є свідченням згоди правителя Вавилону на визнання права окремих прошарків суспільства, сподіваючись на їхню прихильність і підтримку. Такі права гарантувались царями у вигляді «пільг», «дарунку», але механізму їх реалізації ми не знаємо. Водночас рівень розвитку судової системи у Давньому Вавилоні був невисоким.

Висновки. Шумерська культура, поряд з єгипетською та еламською, є найдавнішою культурою людства, що дійшла до нас у пам'ятниках власної писемності. Значення шумерських джерел важко переоцінити. Але, мабуть, найсуттєвішим внеском шумерів в історію світової культури є винахід писемності, вона стала потужним прискорювачем прогресу в усіх галузях діяльності людини. Писемність і освіта змінили ставлення людей один до одного: кровна спорідненість доповнилася спорідненістю духовною на підставі приналежності людей до однієї письмової традиції та пов'язаної з нею системи цінностей.

Аналізуючи давні записи ми можемо стверджувати, що шумери високо цінували істину, доброту, закон, порядок, справедливість, свободу, чесноту, співчуття і милосердя. Отже, в основу законів Давнього Шумеру було закладено відповідні елементи для боротьби з брехнею і злом, беззаконням і безладом, несправедливістю, пригніченням, пороками і жорстокістю. Світоглядною основою права в Шумері були категорії «ні-гі-на» («істинність, сталість») та «ні-сі-са» («справедливість, рівність»). Ці категорії виникали в громаді та розглядались як невід'ємні атрибути світобудови, без яких світовий порядок не уявлявся можливим.

Однак мислителі Шумера не створили чіткого філософського вчення і не мали досить ясної системи моральних принципів чи заповідей. Людина та її призначення у світогляді шумерських мислителів не були значними об'єктами. Шумери не мали спеціального зводу етичних норм. Права людини, по суті, виводились із розуміння її гідності та цінності для суспільства, але обов'язок правителя захищати справедливість у державі було вперше літерально зафіксовано в Лагаше, у XXIV столітті до нашої

ери. Така практика закріпилась надалі в законодавстві Давнього Шумеру, а вислів «щоб сирота не ставав жертвою багатія... вдова – жертвою сильного», стане традиційним. Його можна побачити і в Законах Шульгі, і у зводі законів царя Хаммурапі, і навіть у законотворчості правителів інших країн.

Шумерів ніколи не хвилювала складна проблема свободи волі – одна з основних моральних проблем, які найбільш хвилювали філософів Заходу. Окремі ідеї втілювалися в юридичні норми, але ранні уявлення про загальні права людини не зароджувалися виключно в одній місцевості з якоюсь конкретною формою правління. Вони стосувались віковічних і універсальних питань щодо взаємовідносин між окремими людьми та суспільством. У цілому ж, накопичені у Шумерському царстві правові традиції та звичаї значно вплинули на розвиток культури права в Давньому Єгипті та в інших країнах Світу, а в часи Давньої Греції Цицерон буде стверджувати, що в основі права лежить властива природі справедливість, яка вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність.

У статті досліджено питання щодо виникнення перших концепцій стосовно захисту прав людини в державі. Шумерська культура є найдавнішою культурою людства, що дійшла до нас у пам'ятниках власної писемності. Значення шумерських джерел важко переоцінити. Аналізуючи давні записи ми можемо стверджувати, що шумери високо цінували істину, доброту, закон, порядок, справедливість, свободу, чесноту, співчуття і милосердя. Отже, в основу законів Давнього Шумеру закладали відповідні елементи для боротьби з брехню і злом, беззаконням та безладом, несправедливістю, пригніченням, пороками і жорстокістю. Однак, мислителі Шумера не створили чіткого філософського вчення і не мали досить ясної системи моральних принципів чи заповідей. У шумерів не було спеціального зведення етичних норм. Людина та її призначення у світогляді шумерських мислителів не були значними об'єктами. Права людини тоді по суті виводились із розуміння її гідності та цінності в суспільстві, але обов'язок правителя захищати справедливість в державі було уперше літерально зафіксовано в Лагаше, у XXIV столітті до нашої ери. Така практика закріпилась надалі у законодавстві Давнього Шумеру.

Згодом ідеї захисту прав людини (не лише привілейованої) у рабовласницькому суспільстві Давнього Шумеру позначились на законодавстві Давнього Вавилону. Найбільш відомими тут, безумовно, виступають Закони царя Хаммурапі. Значення шумерських та вавілонських джерел права важко переоцінити. Мабуть, найсуттєвішим їх внеском в історії права є писемна фіксація перших примітивних спроб забезпечення прав людини у державі. Ранні уявлення про загальні права людини не зароджувалися виключно в одній місцевості з якоюсь конкретною формою правління. Вони стосувались віковічних і універсальних питань щодо взаємовідносин між окремими людьми та суспільством. У цілому ж, накопичені у Шумерському царстві правові традиції та звичаї значно вплинули на розвиток культури права в Давньому Єгипті та в інших країнах Світу, а в часи Давньої Греції Цицерон буде стверджувати, що в основі права лежить властива природі справедливість, яка вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність.

Ключові слова: права людини, справедливість, людина у правових традиціях Шумеру.

Yefremova N. Features of the formation of the idea of protecting human rights in the city-states of Sumer

The article explores the question of the emergence of the first concepts of the protection of human rights in the state. The Sumerian culture is the oldest culture of mankind that has come down to us in written monuments. The importance of Sumerian sources cannot be overestimated. Analyzing ancient records, we can state that the Sumerians highly valued truth, kindness, law, order, justice, freedom, virtue, sympathy and mercy. Consequently, the laws of the city-states of Sumer were based on the appropriate elements to combat lies and evil, lawlessness and disorder, injustice, oppression, vices and cruelty. However, the thinkers of Sumer did not create a clear philosophical doctrine and did not have a sufficiently clear system of moral principles or commandments. The Sumerians did not have clear, fixed ethical standards. Man and his purpose in the worldview of the Sumerian thinkers were not significant objects. Human rights were then derived from an understanding of the dignity and value of a person in society. There was a duty of the ruler to protect justice in the state. This was first recorded in Lagash, in the 24th century BC. This practice was later fixed in the legislation of Ancient Sumer. Subsequently, the ideas of protecting human rights and not only privileged in the slave-owning society of Ancient Sumer were reflected in the legislation of Ancient Babylon. The most famous were the laws of King Hammurabi. The importance of the Sumerian and Babylonian sources of law cannot be overestimated. Perhaps their most significant contribution to the history of law is the written record of the first primitive attempts to ensure human rights in the state. Early ideas of general human rights did not originate in one locality alone. They dealt with age-old and universal questions of the relationship between individuals and society. The legal traditions and customs accumulated in the Sumerian kingdom had a significant impact on the development of the culture of law in Ancient Egypt and other countries of the world. During the period of Ancient Greece, Cicero would argue that the basis of law is the inherent justice of nature, which requires not to harm others and not to violate the property of othe.

Key words: human rights, justice, man in the legal traditions of Sumer.

Література

1. Тодыка, Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. Киев : Концерн «Видав. Дім «Ін Юре», 2004. 368 с.

2. Антонович М.М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. Право України. 2005. № 12. С. 9-16.

3. Кожан В.В. Класифікація особистих прав людини. Науковий вісник Ужгородського Національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 1. С. 24–27.

4. Лазур, Я. Розвиток прав і свобод громадян у період античності. Публічне право. 2011. № 3. С. 245–252.

5. Гулаткан Т. Витоки концепції прав людини. Юридичний вісник, 2020. № 1. С. 329-335.

6. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. Струве В.В. и Редера Д.Г. М. Изд-во восточной литературы. 1963. 544 с.

7. Мустафін О. «Голос народу». Цар Уруїнімгіна – «Перший реформатор в історії». Історична правда. 2019-09-24. URL : http: / / www.istpravda. com.ua / articles / 2019 / 09 / 24 / 156268 /

8. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. СПб. Издательский дом: Петербургское Востоковедение, 2001. 359 с.

9. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческих цивилизаций. Ч.1. Месопотамия /

Под. ред. И. М. Дьяконова. Москва : Наука, 1983. 534.

10. Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере / Пер. Ф. Л. Мендельсона; под ред. и с предисл. В. В. Струве. М.: Издательство «Наука», 1965. – 256 с.

11. Волков И.М. Законы Вавилонского царя Хаммураби. С 8 рисунками и картой. // Культурно-исторические памятники Древнего Востока. Выпуск I /Под общ. ред. проф. Б.А. Тураева. М. 1914. 52 с.

12. Winckler, Zur babyl. Verfassung. Altorient. Forsch. II. Langdon, An early Babyl. tablet of warnings for the king. Journ. Amer. of Orient. Stud., 28. Bedser, Die babyl. Kudurruinschriften. Beitrage zur Assyriologie, II. Hinke, A new boundary stone of Nebuchadnezzar I. The Babyl. Expedition of the Univ. of Pennsylvania, D. IV, 1907.

УДК 34(477.74-21)(091):929Фаас"1894/1945"
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.2

В. Левченко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.: ПЕРИПЕТІЇ ЖИТТЯ ПРАВОЗНАВЦЯ ТА ІСТОРИКА ПРАВА І. Я. ФААСА

Доля не обділила суровими драматичними випробуваннями людей епохи першої половини XX ст. Роки становлення радянського суспільства в 1920-х – 1930-х рр. можна визначити як одні з найбільш складних в історії цього періоду, коли зміни відбувалися у всіх сферах життя: політиці, економіці, культурі тощо. Наслідки громадянської війни, руйнування економіки, поява нових методів господарювання та нових органів управління створили складні суспільно-політичні й соціально-економічні ситуації в країні. Радянській владі, яка планувала побудувати державу і суспільство нових устоїв, було складно одночасно подолати усі проблеми та налагодити життя у всіх сферах, результатом цього стали кардинальні зміни буття населення, які негативно відобразились на усіх сегментах людності, у тому числі на науковій інтелігенції, зокрема й на представниках юриспруденції. Подібні обставини спровокували відтік однієї частини їх представників із вишів та юридичних установ на господарчі й адміністративні посади, а іншій частині довелося поєднувати роботу в декількох навчальних закладах та інших установах науково-просвітницького профіля.

Серед багатьох учених вітчизняної юриспруденції першої половини XX ст., таких як О. А. Бугаєвський (18??–19??), Є. В. Васьковський (1866–1942), С. А. Егіазаров (1852–1925?), О. О. Жилін (1880–1949?), П. Є. Казанський (1866–1947), М. П. Макаренко (1874–1945), П. О. Михайлов (1876/77–1962), О. С. Мулюкін (1873–1953), Е. Я. Немировський (1874–1934), О. І. Покровський (1873–1943?), П. М. Толстой (1880–1937?), І. А. Хмельницький (1861–1941), О. Я. Шпаков (1868–1927) та ін., особливе місце займає Іван Якович Фаас (1894–1945), ім'я якого на сьогодні мало кому відомо. Лише в спеціальних дослідженнях можна зустріти стислі згадки щодо його постаті. Це пов'язано з тим, що згадувати імена багатьох діячів культури 1920-х – 1940-х рр. довгий час було заборонено. З кінця 1980-х рр. почалось відродження несправедливо забутих глав історії вітчизняної науки, зокрема крізь призму біографій вчених, які довгий час замовчувалися. Стали з'являтися наукові публікації, присвячені різноманітним аспектам цієї проблематики. Незважаючи на зроблені перші кроки в цьому дослідницькому напрямі, все рівно існує необхідність у зверненні до архівних матеріалів, пов'язаних із долями призабутих творчих особистостей, поверненням їх інтелектуального надбання до реєстрів наукової бібліографії. Такий стан історіографії можна вважати об'єктивним, бо до сих пір мінімально введені до наукового обігу документальні матеріали, які свідчать про те, що реально від-

© В. Левченко, 2022

бувалося з представниками наукової спільноти в 1920-ті – 1940-і рр., і тим більше з тими з них, хто не міг (не встиг або не захотів) емігрувати (на зламі 1910-х – 1920-х рр.) або евакуюватися (у липні-жовтні 1941 р.) та в обох випадках був змушений співпрацювати з новими владами. Особливо мало нам відомо про те, які насправді були рефлексії на ментальному рівні (формальні відомі) у радянських науковців відносно німецько-румунського окупаційного режиму – ненависть, захоплення, ігнорування, байдужість, вимушена співпраця, адаптування та інтегрування заради інституційних або особистих цілей тощо. Якими мотивами керувалися вчені, які формально чи свідомо потрапили до категорії «пособників»; за які дії відбувалося їх переслідування радянськими спецслужбами після звільнення від окупації, – співпраця за ідейними, ідеологічними чи матеріальними уподобаннями, продовження фахової діяльності виходячи з уявлення про науку як «надсоціальне» явлення чи підтримку сил спротиву радянській владі? Чому більшість науково-педагогічних працівників, які були офіційними співробітниками закладів і установ за часів окупаційного режиму, на відміну від одиниць своїх колег[1], не зазнали утисків з боку радянської влади? Однією з причин відсутності відповідей на ці питання є те, що коло доступних архівних джерел з проблематики окупації залишається обмеженим.

Повертаючись безпосередньо до постаті І. Я. Фааса, то аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує, що перші згадки про нього з'явилися тридцять років тому, а наукова спадщина вченого частково стала використовуватися дослідниками лише в останні два десятиліття. Така ситуація пов'язана з тим, що радянська історіографія розглядала питання історії 1920-х – 1940-х рр. з точки зору обґрунтування закономірності перемоги радянської влади та розбудови першої соціалістичної держави, що обумовило крайній суб'єктивізм в оцінці історичних подій того часу. Тому ім'я І. Я. Фааса, як й інших діячів культури, які в умовах Другої світової війни опинилися на окупованій території та співпрацювали з німецько-румунською владою, вживалось з епітетами «пособник», «зрадник», «ворог народу» тощо. Протягом багатьох десятиліть необхідні для достовірного історичного аналізу вихідні дані про стан радянської наукової спільноти у 1920-ті – 1940-ві рр. були відсутні у відкритій пресі СРСР. У свою чергу дослідники дотримувалися встановлених ідеологічних схем і впродовж 1940-х – 1980-х рр. не приділяли уваги постаті вченого, через що його ім'я не з'являлось у полі зору науковців та громадськості.

Перша згадка про І. Я. Фааса в публікації у сучасній історіографії з'явилася 1993 р. у спогадах авторитетного радянського вченого-соціогуманітарія С. І.-Я. Борового [1, с. 142–146, 240, 293–294, 380], який, з деякими фактичними помилками, у коректному тоні, яскравими висловами накреслив основні штрихи портрета свого друга[2] та колеги [1, с. 143, 240]. Загальний зміст епістолярного надбання С. І.-Я. Борового дає підстави стверджувати, що І. Я. Фаас дійсно входив до його найближчого оточення. Подібним вели-

[1] З приблизно 800 осіб науково-педагогічного персоналу переслідування з боку спецслужб СРСР зазнали тільки декілька десятків людей. Див.: Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. Одеса, 2011. С. 233–239; Левченко В. В. В омуте «второй волны» российской эмиграции: общие и частные моменты в судьбах научной интеллигенции Одессы // Дипийцы: материалы и исследования / отв. ред. П. А. Трибунский. М.: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына, 2021. С. 92–115 та ін.

[2] О. Є. Музичко фальсифікує ідентифікацію С. І.-Я. Борового своїх відносин з І. Я. Фаасом з дружніх на товариські [2, с. 46].

ким обсягом спогадів та позитивними враженнями, які було присвячено І. Я. Фаасу, С. І.-Я. Боровий відмітив тільки тих людей (Ю. Г. Оксман [1, с. 103–107], І. А. Хмельницький [1, с. 124–126, 223–224], С. Л. Рубінштейн [1, с. 134–139], М. П. Алексєєв [1, с. 146–149], К. П. Добролюбський [1, с. 218–220, 254–255]), що були дійсно близькими для нього та відіграли в його житті дуже важливе значення.

Уперше після радянських часів у науковій літературі фактологічні дані про І. Я. Фааса було надано в науково-довідниковому виданні за редакцією авторитетного одеського краєзнавця Г. Д. Зленка. Відповідно вимогам формату подібного видання упорядник вказав бібліографічне описання двох наукових публікацій вченого та стислу біографічну довідку про нього [3, с. 3, 11, 22, 37].

Першими ініціативу С. І.-Я. Борового щодо відродження образа І. Я. Фааса в науковій літературі підтримали їх молодші колеги по Одеському інституту народного господарства (ОІНГ[3]). В ювілейному виданні 2000 р.[4], присвяченому вишу, використовуючи виключно матеріал спогадів С. І.-Я. Борового, без застосовування документальних матеріалів архівосховищ, було згадано щодо діяльності І. Я. Фааса в ОІНГ [4, с. 50–52].

Після закладеного авторитетними дослідниками інтелектуальної історії в Одесі підґрунтя щодо наукової реабілітації І. Я. Фааса за останні понад двадцяти років з'явилася значна кількість студій у яких у різній мірі та в різних аспектах його діяльності представлена постать призабутого вченого. Переважно його ім'я згадували в контексті педагогічної діяльності в ОІНГ [5, с. 17; 6, с. 125–126; 7, с. 121], Одеському інституті народної освіти (ОІНО) [8, с. 145, 205, 215–216, 314, 333, 382] та Одеському інституті інженерів водного транспорту (ОІІВТ) [9, с. 20; 10, с. 97; 11, с. 34; 12, с. 171–172]; роботи в Центральній науково-навчальній бібліотеці м. Одеси (ЦННБ) [13, с. 213; 14, с. 32; 15, с. 99; 16, с. 88–90; 17, с. 124, 146, 154, 156–157, 159, 267]; дослідження розвитку науки і освіти та долі вчених у період німецько-румунської окупації [2; 18, с. 176; 19, с. 260; 20, с. 40–41, 114; 21, с. 235–237; 22, с. 149]; дослідження еволюції деяких напрямів гуманітаристики в 1920-х рр. [23, с. 10, 126, 352–353; 24, с. 79, 83–84, 136, 193; 25; 26, с. 429–430, 438, 593, 597, 697, 738, 744]; у науково-довідкових виданнях [27; 28] тощо. Загалом у цих працях біографія і творче надбання І. Я. Фааса висвітлювалося в узагальненому вигляді та малоінформативному форматі, розкривалися окремі аспекти діяльності вченого без аналізу його основних наукових праць. Серед усього значного бібліографічного пласту окреме місце, як перша спроба біографічної розвідки постаті І. Я. Фааса, займає публікація О. Є. Музичка, який переважно спирався на характеристики С. І.-Я. Борового, та безпідставно засудив редакторів-упорядників, працюючих на зламі XX–XXI ст., у тому, що вони «...оказались бессильны привести сколько-нибудь содержательные комментарии о[5] И. Фаасе» [2, с. 46]. Загалом цій роботі характерна слабка джерелознавча база та як наслідок – фактологічні й методологічні помилки, відсутність аналізу інтелектуальної спадщини І. Я. Фааса, довільні судження та мало обґрунтовані висновки, на які деталізовано вказуємо в цій статті.

[3] З 1993 р. Одеський державний економічний університет, від 2011 р. Одеський національний економічний університет.

[4] Це видання О. Є. Музичко помилково відносить до XXI ст., бо 2000 р. є останнім роком XX ст. [2, с. 46].

[5] Відповідно правопису російської мови якщо наступне слово починається з літер «а», «о», «и», «у», «э», то вживається прийменник «об».

Незважаючи на значне нашарування за останні понад двадцяти років праць, присвячених І. Я. Фаасу, варто відмітити й ігнорування його постаті в багатьох, на перший погляд, ґрунтовних виданнях[6]. Якщо зрозумілим є чому немає жодної згадки про вченого в ювілейних виданнях на честь Одеського університету радянських часів, то дивним виглядає факт не приділення уваги його діяльності як правознавця й історика права в двох останніх ювілейних виданнях[7]. Загалом можна констатувати, що останнім часом відмічається стійкий інтерес науковців до життя та наукових здобутків І. Я. Фааса. Разом з тим, очевидним є факт недостатнього вивчення його науково-педагогічної та громадської діяльності, його біографія як об'єкт проблематики інтелектуальної спадщини досі не присутня у вітчизняній історіографії. Навіть останні двадцять років, ліберальні для істориків, не зробили прориву у цьому питанні. Проблематика негативного досвіду, вистражданого вченим у 1920-х – 1940-х рр. досі не отримала широкого висвітлення та аналізу та продовжує перебувати на периферії дослідницького інтересу. У цілому можна стверджувати, що біографія і наукова спадщина І. Я. Фааса відображені в історіографії лише в незначній мірі, проте систематичного вивчення біоісторіографічного портрета вченого до цього часу ще не було здійснено. Отже, до цього часу в науці не існує спеціального комплексного дослідження, присвяченого біографії та аналізу інтелектуального надбання І. Я. Фааса. Тому на підставі історіографічного аналізу автор обґрунтував потребу наукової розробки теми відповідно до визначених мети, завдань і методології.

У зв'язку з цим за межами накопиченого історіографічного потенціалу залишаються такі важливі для розуміння особливості до- та військового розвитку правознавства в Одесі, їх сприйняття окремими науковцями та науковою спільнотою в цілому, форми їхньої конкретної участі та впливу на формування нових зовнішньо- та внутрішньополітичних установок радянського керівництва. Мало досліджено коло питань, пов'язаних з оцінкою того, як і якою мірою вимушена ізоляція 1930-х рр. вплинула на зміну наукових пріоритетів та інституційної структури правознавства в Одесі. У статті відображається новий погляд на історичні події 1920-х – 1940-х рр., оцінка творчої діяльності І. Я. Фааса. Публікація вперше схематично реконструйованої біографії та аналізу заборонених свого часу наукових творів дадуть нові відтінки уявлення про стан суспільства та наукового процесу у зазначений період у цілому. Пропонуємо ознайомитися з основними віхами життя та пріоритетними ідеями провідного одеського вченого-правознавця 1920-х – 1940-х рр., а також зробити спробу інтерпретувати окремий випадок «професійного колабораціонізму», в даному випадку представника науково-педагогічної корпорації, як прояв конформізму. Для реалізації окреслених завдань її автор на відміну від першої спроби біографічного дослідження І. Я. Фааса[8] спирається на численні, раніше маловідомі та не введені до наукового обігу документи

[6] Сурилов А. В., Ефимов П. Е. От лицея – к юридическому институту // Очерки развития науки в Одессе / отв. ред. С. А. Андронати. Одесса: НАН Украины, Юж. науч. центр, 1995. С. 551–560; Наукова-спадщина професорів-економістів: з минулого в майбутнє: ювілейний покажчик / уклад. Г. Я. Деркач, Т. П. Іваницька, Т. М. Руденко, С. В. Самсонюк; ред. Ю. А. Бородіна. Одеса: ОНЕУ, 2016. 222 с.

[7] Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / голов. ред. І. М. Коваль; вступ. сл.: І. М. Коваля, В. М. Хмарського. Одеса: ОНУ, 2015. 955 с.

[8] О. Є. Музичко у своїй статті використав 6 фондів 2 архівосховищ.

з 22 фондів 6 архівосховищ[9] та матеріали 8 серіальних видань.

І. Я. Фаас народився 13 (1) січня 1894[10] р. в Нижньо-Чирській[11] станиці Області Війська Донського[12] [27, с. 242; 29, с. 439] у родині юриста німецького походження та православного віросповідання Якова Вільгельмовича Фааса [30, арк. 6–11]. У різні часи Я. В. Фаас (1862–1915) служив товаришем прокурора судової палати у Києві, Іркутську, Харкові, Тифлісі (в останньому протягом 1910–1915 рр.) [31]. За часів багаторічної служби Я. В. Фааса у Києві його родина оселилася у цьому місті, в якому юний І. Я. Фаас пройшов усі ланки системи освіти. Середню освіту отримав у Київській І-й гімназії, яку закінчив 1911 р. із золотою медаллю. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира, який закінчив 1915 р. із дипломом першого ступеня. Того ж року його було залишено при тому ж університеті на кафедрі римського права для підготовки до професорської діяльності під керівництвом ординарного професора кафедри римського права М. М. Каткова [32, арк. 11]. Станом на 27 липня 1918 р. він займав посаду молодшого асистента кафедри римського права [33, арк. 1–3]. У 1918 р. склав іспит на вчений ступінь магістра римського права та після прочитання двох пробних лекцій йому було присвоєно наукове звання приват-доцента. У 1918/1919 навчальному році в Київському юридичному інституті читав лекції з римського права, а в Народному університеті – з цивільного права [32, арк. 11]. Природні здібності, класична університетська освіта, знання багатьох іноземних мов[13] та кваліфіковані викладачі-наставники дали можливість І. Я. Фаасу станом на 1919 р. сформуватися як талановитому і здібному молодому науковцю-правознавцю, який у перспективі міг стати викладачем університету та авторитетним вченим, але його доля склалася інакше.

Карколомні зовнішньо і внутрішньо суспільно-політичні події кінця 1910-х рр. суттєво вплинули на його життя. З наближенням до Києва більшовицьких військ разом з невеликою кількістю представників наукової інтелігенції він вирішив відступати на південь країни. Так, відповідно спо-

[9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, фонди 166 – Народний комісаріат освіти УСРР та 331 – Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УРСР), Державний архів м. Києва (ДАК, фонд 16 – Київський університет Св. Володимира), Державний архів Одеської області (ДАОО, фонди Р-129 – Одеський інститут народного господарства, Р-100 – Одеське губернське архівне управління Центрального українського архівного управління, Р-1593 – Одеський інститут народної освіти, Р-1724 – Центральна науково-навчальна бібліотека вищої школи, Р-2169 – Одеська обласна філія Українського інституту господарників і підвищення кваліфікації інженерно-технічних робітників Народного комісаріату місцевої промисловості, Р-2242 – Головна регістратура Губернаторства Трансністрії, Р-2249 – Дирекція культури Губернаторства Трансністрії, Р-2271 – Одеський університет дирекції культури Губернаторства Трансністрії, Р-2274 – Дирекція культури примарії Одеського муніципалітету, Р-2276 – Дирекція постачання примарії Одеського муніципалітету, Р-2351 – Префектура Одеської поліції Губернаторства Трансністрії, Р-3949 – Румунський науково-дослідний інститут дирекції культури Губернаторства Трансністрії, Р-4121 – Одеський історичний архів Дирекції культури примарії Одеського муніципалітету, Р-4127 – Одеський історико-археологічний музей Дирекції культури примарії Одеського муніципалітету, Р-4570 – Одеський робочий вечірній індустріальний інститут Вищої ради народного господарства УСРР, Р-5397 – Одеський інститут інженерів морського флоту), Державний архів Російської Федерації (ДАРФ, фонд Р9506 – Вища атестаційна комісія при Раді Міністрів СРСР), Одеський історико-краєзнавчий музей (ОІКМ, архів професора О. Я. Шпакова) та Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (НБ ОНУ, фонд дисертацій).

[10] У науковій літературі іноді помилково вказують дату народження 1895 р. [10, с. 97; 26, с. 697; 28, с. 413].

[11] О. Є. Музичко вказав назву неіснуючого топоніму – «Чітас-Гірська» [2, с. 47; 28, с. 413].

[12] На сьогодні станиця Нижній Чир Суровикінського району Волгоградської області Російської Федерації.

[13] Читав і висловлювався французькою і німецькою мовами; англійсько, італійською і польською мовами читав і перекладав із словником [34, арк. 100].

гадам С. Я. Борового [1, с. 142–143] разом з київськими колегами (М. П. Алексєєв, С. С. Дложевський, В. І. Селінов та ін.) І. Я. Фаас наприкінці 1919 р. перебрався до Одеси, з якою були пов'язані його наступні двадцять шість років життя.

У Південній Пальмірі, де протягом різної кількості років він мешкав за різними адресами[14], життя І. Я. Фааса було насичено як позитивними, так і негативними моментами. До Одеси молодий науковець приїхав із дружиною Анною Костянтинівною Фаас-Щербиною (1900–1982) та її батьками Софією і Костянтином Щербинами[15]. У 1920 р. до Одеси також переїхала його мати – Надія Фаас (1866 року народження) [37, арк. 1 зв.]. А. К. Фаас-Щербина за фахом була медиком. До початку війни працювала лікарем[16] Терапевтичної клініки Одеського медичного інституту (вул. Ольгіївська, 4) [37, арк. 1 зв.]. Під час німецько-румунської окупації, виходячи з виявлених документів, від 16 червня до жовтня 1942 р. деякий час працювала не за фахом – старшим науковим співробітником в Одеському історико-археологічному музеї [38, арк. 53–54, 121, 267], але згодом – у 1943/44 навчальному році вона рахувалася ординатором[17] Терапевтичної клініки Одеського університету [39, арк. 8 зв.]. Перед звільненням Одеси військами Червоної армії разом з І. Я. Фаасом виїхала до Румунії, де й мешкала після війни [40].

Відповідно до документальних історичних джерел уперше ім'я І. Я. Фааса в інтелектуальному просторі Одеси згадується 1921 р., коли він станом на 28 вересня 1921 р. займав посаду вченого секретаря археологічного відділу Одеського губернського комітету охорони пам'ятників мистецтва і давнини (на розі вулиць Грецька, 16 та Пушкінська, 9) [35, арк. 85]. 28 вересня 1921 р. І. Я. Фаас подав заяву на ім'я завідувача Бібліотеки вищої школи Одеси В.-П. Н. Павловського з проханням надати дозвіл на користування книгами бібліотеки. Того ж дня завідувач надав дозвіл щодо видання науковцю з фондів бібліотеки шести томів і журналів терміном на один місяць [35, арк. 85].

У 1921 р. І. Я. Фааса було обрано в. о. екстраординарним професором кафедри загальної теорії права Кам'янець-Подільського університету, але, відповідно його слів, він не прибув до нового місця служби через хворобу, тому ця посада була оголошена вакантною [32, арк. 11]. Дозволимо собі припустити, що хвороба могла бути формальною причиною для того щоб відмовитися їхати до провінційного міста, яким був Кам'янець-Подільський у порівнянні з Одесою, де він поступово входив до наукової спільноти. Вже станом на 11 травня 1922 р. працював науковим співробітником Одесь-

[14] Станом на 1921 р. мешкав за адресою вул. Зовнішня, 36, кв. 1 [35, арк. 85] та як мінімум там само до 1924 р. [36, арк. 93]. За даними на 1936 р. проживав за адресою вул. Артема, 8, кв. 2 [34, арк. 101], у комунальній квартирі разом з мамою та батьками дружини (1, с. 143).

[15] Щербина Костянтин Мойсейович (1864–1946) – закінчив Імператорський Київський університет Св. Володимира (1888) із ступенем магістра фізико-математичних наук, який було присвоєно за твір «Основи символічного числення». Організатор і перший директор Київського вчительського інституту (1909–1919) та перший ректор Київського інституту народної освіти (1920). З жовтня 1920 р. викладав в ОІНО, а з 1921 р. завідував кафедрою методики математики. У 1930–1933 рр. викладав математику в Одеському інституті соціального виховання. У 1933–1938 рр. працював на кафедрі педагогіки Одеського державного університету Автор понад 30 праць, головним чином з методики викладання математики.

[16] С. І.-Я. Боровой вводить в оману спотворюючи реалії життя, коли стверджував, що «Ей даже не разрешили работать врачом „на общественных началах“» [1, с. 143].

[17] О. Є. Музичко помилково вказує на те, що А. К. Фаас-Щербина займала посаду «професора медичного факультету» [22, с. 149], фальсифікуючи слова Н. А. Болдур: «...стала доктором медицинских наук (по воспоминаниям Н. А. Болдур)» [2, с. 47], бо насправді в її тексті подана інша інформація: «...deşi fusese asistentă a Facultătii de Medicină din Odesa» [40], у перекладі на українську мову – «...хоча вона була асистентом на медичному факультеті в Одесі» (переклад автора).

кого губернського архівного фонду [41, арк. 12], до того ж цього ж року став секретарем Одеського археологічного інституту.

За перші два роки перебування в Одесі І. Я. Фаас дуже швидко облаштувався на новому для себе місці, як у професійному, так і матеріальному питаннях. Позитивне вирішення першого питання було пов'язано з нестачею значної кількості вчених у різних науково-просвітніх установах, у першу чергу, через міграційні процеси[18]. Розв'язання другого питання залежало від загальної політики радянської влади, для якої дуже важливо було зберегти науковий потенціал, потрібний країні в рамках будівництва соціалістичного суспільства. Прагнучи реалізувати поставлене завдання, керівництво країни взялося за вирішення проблем, що найбільше хвилювали наукову інтелігенцію, серед яких найактуальнішою була проблема забезпечення провізією. Владою було прийнято рішення надавати допомогу науковцям, встановивши особливе додаткове академічне забезпечення харчами, грошима, предметами одягу, білизною та взуттям незалежно від розміру винагороди на посаді[19]. У період від 26 жовтня 1922 р. до 14 серпня 1923 р. як викладач другої групи[20] ОІНО отримував провізію, одяг та взуття [42, арк. 105–106]. У вересні 1922 р. додатково отримав дві продуктові посилки від місії Нансена[21] [43, № 6955]. Поки невідомо за якими критеріями, але фактом залишається те, що в серпні 1922 р. І. Я. Фаас опинився серед першої групи 19 одеських «академіків»(!)[22], які впродовж цього місяця відпочивали в «Доме отдыха для ученых»[23], організованого Одеським відділенням ВУКСВ. Як представника цієї першої групи його уповноважили скласти доповідну записку (датована 7 вересням 1922 р.) та виступити з доповіддю про «Дом отдыха для ученых» у місцевому КСВ [42, арк. 133–133 зв.]. Потра-

[18] За 1917–1920 рр. у наслідок еміграційних і фізичних процесів вища школа Одеси втратила до 60 % вчених-гуманітаріїв. Див.: Левченко В. В. Міграційні процеси вчених-істориків Одеси в 1917–40-х рр. // Музейний Вісник: науково-теоретичний щорічник. Запоріжжя, 2013. № 13/2. С. 227–233.

[19] У постанові РНК УСРР наголошувалося, що додаткове до існуючих видів винагороди забезпечення запроваджується з метою найкращого використання наукових сил країни для відновлення сільського господарства, а також забезпечення науковцям можливості спокійної та планомірної роботи. Академічне забезпечення складалося з трьох частин: академічного пайка, який збільшувався на півпайка на кожного непрацездатного члена сім'ї; із грошової частини, розмір якої залежав від кваліфікаційного розряду наукового працівника. Третю частину академічного забезпечення становили товари широкого вжитку, одяг, білизна та взуття. Додаткове забезпечення надавалися вченим лише після їх вступу до місцевого відділення Комітету сприяння вченим (КСВ), діяльність якої контролювалося вищою організацією – Всеукраїнським комітетом сприяння вченим (ВУКСВ).

[20] На засіданні Центральної комісії з поліпшення побуту вчених від 13 грудня 1921 р. було затверджено постанову про розподіл науковців на 5 категорій залежно від їхньої кваліфікації. До першої категорії були віднесені молоді вчені, які мали науковий стаж і хоча б одну самостійну наукову працю. Викладачі та науковці вишів та наукових установ, які мали наукові та науково-навчальні праці, склали другу категорію. До третьої увійшли вчені з великим науковим та педагогічним стажем, зі значною кількістю оригінальних наукових праць, здатні керувати підготовкою наукових фахівців. До четвертої категорії були включені відомі у своїй галузі знання вчені, які є творцями або видатними представниками великих наукових напрямів та шкіл. П'яту категорію складали видатні вчені, робота яких мала світове значення.

[21] Місія Нансена – неофіційна, але вживана в радянських республіках назва об'єднання 15 національних релігійно-доброчинних товариств і комітетів Червоного Хреста під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста, яку очолював Ф. Нансен.

[22] Назва взята з історичного джерела та її слід вважати умовною. Скоріш за все, таким чином, в складних умовах соціально-економічних умовах влада хотіла морально підтримати представників інтелектуальної праці. Серед «академіків» не було академіків у прямому сенсі слова, а були професори Н. М. Баришев (1879–1944), Є. О. Загоровський (1885–1938), М. К. Лисенков (1865–1941), С. Й. Шатуновський (1859–1929), живописець М. К. Гершенфельд (1880–1939), директор Одеської міської публічної бібліотеки О. М. Дерибас (1856–1937), літератор П. В. Владиченко та ін.

[23] Знаходився за адресою вул. Чорноморська, 17.

пляння І. Я. Фааса[24] до когорти авторитетних діячів культури, яка стала першою групою, що відпочивала в щойно облаштованому будинку відпочинку, характеризує його як комунікабельну людину[25], яка швидко змогла адаптуватися у нових умовах життя.

У 1922–1923 рр. І. Я. Фаас працював позаштатним викладачем в ОІНО, де на музейно-архівно-бібліотечному відділені факультету політичної освіти для студентів спеціальності археологія викладав курс «Грецькі та римські правові старожитності» [32, арк. 11]. Деякий час в ОІНО також виконував обов'язки секретаря навчальної частини [34, арк. 98 зв.]. Як випускнику юридичного факультету, де відповідно канонів класичних університетів вивчалися юридичні, політичні та економічні науки, І. Я. Фаасу в статусі позаштатного викладача разом з шістьма іншими колегами[26] було доручено викладання предметів соціально-політичного мінімуму [44. Арк. 11, 15], які повинні були формувати свідомість студентів відповідно ідеологічним засадам радянської влади. Обраним викладачам представник неофіційного контролюючого органу в ОІНО («Трійки») правознавець І. А. Хмельницький запропонував пройти апробацію обраних курсів. Після проведених пробних лекцій 2 листопада 1922 р. на засіданні Бюро ОІНО І. А. Хмельницький заявив, що «Трійка» прийняла рішення про припинення читання курсів К. П. Добролюбського («Історія класової боротьби»), Є. О. Загоровського («Історія соціального руху»), О. О. Рябініна-Скляревського («Історія соціалізму»), І. Я. Фааса («Політична економія») та А. Г. Готалова-Готліба («Економіка перехідного періоду»). Апробацію пройшов М. Є. Слабченко як відомий вчений-марксист, якому «Трійка» дозволила подальше ведення курсів [44, арк. 11, 14–15, 20, 22–23]. Отже, всі викладачі, які мали досвід викладання у дорадянській вищій школі були не допущені до читання лекцій, зміст яких мав базуватися на ідеології нової влади. Як наслідок, 1 червня 1923 р. І. Я. Фааса було звільнено з викладацького складу ОІНО [8, с. 145, 314].

15 вересня 1923 р. І. Я. Фаас почав працювати в Центральній науково-навчальній бібліотеці м. Одеси[27] на посаді вченого секретаря[28] [36, арк. 2–3, 5, 92]. У його функції входило складання чорнових вихідних документів, доповідних записок тощо (за виключенням відносин щодо обміну та придбання книжок); складання зведеного звіту; складання відносин щодо обмінних операцій; видача довідок бібліографічного порядку тощо [36, арк. 104–105]. Впродовж якого часу він працював на цій посаді на сьогодні точно встановити не вдалося, але документально відомо, що включно до квітня 1925 р. саме як вчений секретар[29] бібліотеки він щомісяця отримував зарплатню [45, арк. 4].

Незважаючи на наявність робочого місця у бібліотеці, скоріш за все в плані реалізації свого фахового покликання як правознавця, І. Я. Фааса воно не задовольняло. Тому, коли йому випала нагода роз-

[24] На той час в Одесі на відміну від І. Я. Фааса були вчені більш високого рангу та більш старші за віком.

[25] У цьому контексті дивною виглядає характеристика С. І.-Я. Борового І. Я. Фааса як людини, яка «...неумела приобретать жизненные блага» [1, с. 143].

[26] Серед них були А. Г. Готалова-Готліб, К. П. Добролюбський, Є. О. Загоровський, О. О. Рябінін-Скляревський, М. Є. Слабченко,

[27] У науковій літературі зустрічаються невірна назва бібліотеки в якій працював І. Я. Фаас – «Головна бібліотека вищої школи Одеси» [17, с. 156].

[28] О. Є. Музичко безпідставно вказує статус бібліотекара, хоча він займав посаду вченого секретаря [2, с. 47].

[29] В історіографії існує згадка, що І. Я. Фаас недовгий час у цій бібліотеці працював штатним співробітником на посаді консультанта [17, с. 156].

почати діяльність за фахом, то він її використав. 31 жовтня 1923 р. в присутності комісії щодо заміщення кафедр ОІНГ (спадкоємця юридичного факультету Новоросійського університету) у складі ректора О. Я. Шпакова, проректора Є. В. Васьковського, декана юридичного факультету Е. Я. Немировського, декана економічного факультету Г. І. Тіктіна І. Я. Фаас провів пробну лекцію з цивільного права на тему «Новые идеи в гражданском кодексе СССР». Члени комісії – авторитетні правознавці – визнали лекцію, яка відповідала усім вимогам вищої школи [32, арк. 12]. З цього часу І. Я. Фаас був відданий педагогічній діяльності виключно в ОІНГ, де включно до 1930 р. викладав цивільне право та процес. У 1925/26 навчальному році в статусі професора I групи йому, як єдиному фахівцю у цій галузі після від'їзду Є. В. Васьковського, було доручено ведення дисциплін цивільне право та цивільний процес обсягом 572 годин [46, № 6847] та доручено очолити предметну комісію з цивільного права і процесу [7, с. 121].

Викладацька діяльність І. Я. Фааса в 1920-х рр. припала на період проведення радянською владою докорінної реформи системи вищої освіти, зокрема вищої юридичної освіти. Одним з найважливіших і найактуальніших аспектів нововведення у вищій школі УСРР було переведення системи освіти на викладання українською мовою[30]. НКО УСРР було запропоновано вжити заходів щодо видання українського академічного словника і вироблення наукової термінології українською мовою, до підготовки науково-дослідними кафедрами нових викладачів, які б досконало знали українську мову, а також запровадити вивчення української мови в усіх професійних навчальних закладах і викладання українською мовою дисциплін у вишах, де навчання ще проводилося російською мовою [47, с. 120]. У мережі вищої школи переведення викладання предметів на українську мову планувалось провести протягом двох років (1923/24–1924/25 навчальних років), але справи українізації просувалися дуже складно. У зв'язку з цим починаючи з літа 1925 р. до вишів одне за одним надходили розпорядження НКО УСРР щодо проведення пасивного процесу українізації серед викладачів і студентів, а керівництво наполягало вживати рішучих заходів щодо «справжньої українізації». Щоб надати плановості справі українізації та забезпечити доцільність і своєчасність окремих заходів за цим напрямом, згідно з розпорядженням НКО УСРР «Про українізацію навчальних закладів професійної освіти» від 29 жовтня 1925 р., кожному інституту пропонувалось скласти робочий календарний план українізації викладачів. На підставі цього 3 листопада 1925 р. Правління ОІНГ звернулося до І. Я. Фааса із запитанням щодо його можливості викладання курсу цивільного права та процесу українською мовою. Майже через два тижня, 16 листопада, він дав відповідь: «...повідомляю, що я змог[31] би викладати цивільне право та процес укр[аїнською] мовою, після належного приготовлення, мабуть через один або два роки, але б це довело, крім значного погіршення викладу, ще до цілої низки трудностей через те, що літературною мовою для переважної більшості слухачів є російська мова; українську юридичну термінологію ще треба виробити; підручників, монографій та часописів маємо досить

[30] На законодавчому рівні реалізація політики українізації ґрунтувалися на Декреті РНК УСРР «Заходи по українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх закладів» від 27 липня 1923 р. та постанові ВУЦВК і РНК УССР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української мови» від 1 серпня 1923 р., в яких проголошувалося національно-культурне відродження українського народу та було вказано на необхідність надання допомоги під час вивчення української мови.

[31] Граматика тексту передана аутентична.

російською мовою і безмаль зовсім не маємо українських[32]; номінальним текстом законів та судових присудів є російський. Тому дати фактичні міркування про те, з якого терміну можливим буде не тільки формально, але дійсно і без шкоди для суті діла українізувати викладання, це здається мені дуже трудним» [48, арк. 69]. Для нього це питання залишалося складним і в наступні навчальні роки. Так, 12 квітня 1927 р. на засіданні Правління ОІНГ ректор Ф. Г. Альохін назвав 17 викладачів вишу, серед яких був й І. Я. Фаас і сам Ф. Г. Альохін, які повинні були на початку 1927/28 навчального року перед Комісією у справах українізації провести зі студентами зразкові заняття (лекції, бесіди, практичну роботу тощо) українською мовою. Якщо згадана комісія не виявила б належної підготовки викладача в знанні української мови, то залежно від ступеню його підготовки, не пізніше 1 лютого 1928 р. мав бути призначений строк остаточного іспиту. Якщо й на цьому іспиті викладач не виявив би достатньої підготовки, то на цей курс на 1928/29 навчальний рік мав оголошуватися конкурс на заміщення посади у загальному порядку відповідно плану українізації [43, № 6931; 46, № 6880]. Дані факти свідчать про те, що І. Я. Фаас вільно не володів українською мовою[33] або заперечував її використання, тому і відтягував час переходу на викладання державною мовою.

Крім зайнятості у педагогічній галузі І. Я. Фаас брав активну участь й в популяризаторській діяльності правової системи. Наприклад, 18 жовтня 1924 р. в «Будинку вчених», що знаходився за адресою вул. Щепкіна, 12, на «Вечере научной информации» виступив з доповіддю на тему «Гражданский кодекс Советской России» [49]. Також приділяв увагу роботі в одеських науково-дослідних об'єднаннях[34]: Одеській комісії краєзнавства при ВУАН (ОКК при ВУАН) та Одеській філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. У складі першої установи був членом соціально-історичної секції, секретарем Бюро (з 31 грудня 1923 р.) всієї комісії [50] та опублікував дві статті (див. дод., пункти 4 і 13). До другої організації увійшов 18 березня 1926 р., коли його було обрано дійсним членом політично-економічного відділу [51, с. 6]. Активною і плідною діяльністю у складі філії не відмітився. За понад чотирьох років її діяльності тільки двічі виступив з доповідями, до того ж на засіданнях іншого відділу – історично-етнологічного. Обидві доповіді – «Візантійські впливи на вірменське право» (16 квітня 1926 р.) і «Частка небіжчика у праві й археології Греції та східних народів» (22 січня 1928 р.) [51, с. 19] були інтерпретованими варіантами його публікацій (див. дод., пункт 3 і 13).

Наприкінці 1920-х рр. науково-педагогічній інтелігенції залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Соціальне походження і політична благонадійність поступово ставали визначальними чинниками в оцінці їх фахової кваліфікації. Тематика і зміст наукових досліджень все тісніше пов'язувалися з більшовизацією науки, що супроводжувалось посиленням адміністративного тиску на вчених і бажанням держави підкорити їх своєму диктатові. Більшовицьке керівництво швидко і безжалісно розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих

[32] У цьому питанні І. Я. Фаас мав рацію, бо перший україномовний двотижневик НКЮ УСРР «Червоне право» почав виходити 1926 р.

[33] О. Є. Музичко безпідставно стверджував про знання І. Я. Фааса української мови [2, с. 47].

[34] О. Є. Музичко без надання документальних підтверджень наголосив, що І. Я. Фаас був одним із засновників «...Одесской комиссии краеведения при ВУАН (1923) и Одесского филиала Всеукраинской научной ассоциации Востоковедов (1926)» [2, с. 47]. Безпідставна інформація набула поширення у науковій літературі [17, с. 157].

моральних цінностей, дозволяв собі прояви вільнодумства. У зв'язку з цим одним із обов'язків ректорів вишів було складання та подання до органів ДПУ УСРР характеристики на представників викладацького складу. Ректор ОІНГ за період від 5 січня 1929 р. до 18 жовтня 1930 р. надавав на І. Я. Фааса характеристики, які свідчили про його антирадянський настрій. Якщо 1929 р. його рекомендували як талановитого викладача, але при цьому ідеологічно чужого, який ретельно відмовляється від будь-якої громадської діяльності [52, арк. 36], то 1930 р. характеристика була більш загрозливою: «Ставлення до національної політики невідомо, позапартійний. Професор не радянської формації, приховує симпатії до минулого, «аполітичний»...» [53, арк. 11].

У 1930 р. була розпочата реформа системи вищої освіти, внаслідок якої правовий факультет ОІНГ було реорганізовано, частину студентів (27 осіб) переведено до Харківського інституту радянського будівництва і права[35] [7, с. 123], а викладачі були змушені шукати собі нові місця роботи. У такій ситуації 15 жовтня 1930 р. стало для І. Я. Фааса знаковою датою. У цей день він продовжив педагогічну діяльність[36] відразу в двох вишах як основних місцях роботи. В Одеському робітничому вечірньому індустріальному інституті Вищої ради народного господарства УСРР (ОРВІІ) разом з багатьма колегами з ОІНГ (А. С. Бориневич, Й. І. Герліх, Г. І. Тіктін та ін.) він працював у 1930/31 навчальному році. У цьому виші на промислово-економічному факультеті на посаді професора він викладав промислове та трудове право до 20 квітня 1931 р., коли закінчив читання лекцій та з ним було проведено остаточний розрахунок зарплатні [54, арк. 50, 53, 57–58, 69]. Другий виш – Одеський інститут інженерів водного транспорту (ОІІВТ[37]), який у складі гідротехнічного, експлуатаційного та механічного факультетів на підставі постанови РНК УСРР від 12 червня 1930 р. «Про реорганізацію ВИШ'ів та ВТИШ'ів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів» було створено 1930 р. на базі факультетів портобудування і гідротехнічних споруд Одеського політехнічного інституту – став для І. Я. Фааса «другим домом» на наступні одинадцять років [55, арк. 20].

ОІІВТ став для І. Я. Фааса вишем, в якому він працював довше за всіх інших та був на доброму рахунку. У 1932/33 навчальному році станом на 27 лютого 1933 р. як штатний професор кафедри експлуатації морського транспорту експлуатаційного факультету І. Я. Фаас мав ординарне навантаження у розмірі 204 годин, а станом на 27 квітня того ж року – 108 годин ординарного і 96 годин об'єднаного навантаження. 7 травня 1933 р. його індивідуальне навантаження було збільшено на 14 ординарних годин на факультеті середнього командного складу [56, арк. 43, 45 зв., 73 зв., 76, 91–91 зв.]. На честь свята 1 травня 1933 р. в інституті було премійовано тринадцять представників викладацького складу сумами від 200 до 400 руб. І. Я. Фаас разом з професорами В. О. Анічковим й Й. І. Герліхом отримав 400 руб. «за роботу кафедри та громадську роботу в зв'язку з конкурсом». 29 червня 1933 р. у зв'язку із закінченням навчального року адміністрація ОІІВТ як завжди преміювала найкращих працівників педагогічного і технічного складу. Цього разу І. Я. Фааса разом із шістьма колегами (заслужений професор Г. К. Суслов; професори Й. І. Герліх, В. О. Анічков,

[35] О. Є. Музичко огульно заявив про загальну ліквідацію вищої юридичної освіти [2, с. 49].

[36] О. Є. Музичко неправомірно стверджував, що І. Я. Фаас «...был лишен преподавательской практики» [2, с. 49].

[37] Згодом ОІІВТ багато разів перейменовували: 1945 р. в Одеський інститут інженерів морського флоту, 1999 р. – Одеський державний морський університет, 2002 р. – Одеський національний морський університет.

М. М. Васильєв; доценти І. В. Поліковський і М. Д. Шаргородський) було премійовано за рекомендацією Обласної ради наукових робітників (постанова Бюро комітету наукових робітників від 27 червня 1933 р.), на підставі чого адміністрація вишу разом з іншими 22 колегами затвердила їх «кращими ударниками» навчального року [56, арк. 6 зв., 130 зв., 131 зв.]. 9 листопада 1933 р. навантаження І. Я. Фааса на 1933/34 навчальний рік було зазначено в розмірі 454 ординарних годин [56, арк. 208 зв., 210], а 1 квітня 1934 р. це навантаження було збільшено до 665 ординарних годин [57, арк. 86 зв., 87 зв.]. У цьому ж навчальному році брав активну участь у громадській роботі. Разом з іншими викладачами (професор В. О. Анічков, доцент А. П. Шварцман та ін.) виступав перед студентами з лекціями щодо пояснення і популяризації проведення ними самостійної роботи, а на загальноінститутському вечері культури виступив з доповіддю на актуальну в усі часи тему: «Какой есть и каким должен быть студент» [58, арк. 11, 42]. Із закінченням 1933/34 навчального року наприкінці червня 1934 р. керівництво вишу роботу І. Я. Фааса чергового разу відмітило премією. Цього разу він став одним із двох професорів (разом з Б. Л. Ніколаї), хто отримав путівку до санаторію на один місяць [57, арк. 151–152]. На сьогодні ми не володіємо даними щодо цієї ситуації, але однозначно можемо констатувати, що І. Я. Фаас як викладач ОІІВТ був великою протилежністю викладача ОІНГ. В якості версії можемо запропонувати вплив фактора преміювання в ОІІВТ, який подіяв на вченого та підштовхнув його до активної педагогічної, виховної, організаційної та громадської діяльності.

До штату ОІІВТ І. Я. Фаас входив включно до 15 липня 1941 р. (з урахуванням стажу до 1 вересня 1941 р.) як доцент кафедри політичної економії та економполітики (завідувач Й. І. Герліх), який викладав морське право та транспортну статистику [55, арк. 11, 20, 28]. За одинадцять років викладання у цьому виші статус вченого понизився від професора до доцента. Це сталося 30 грудня 1935 р., коли Вища атестаційна комісія при Раді Міністрів СРСР затвердила його в статусі доцента [59, арк. 1–53]. З часом він зазнав ще більших обмежень у навантаженні та зменшенні зарплатні. 27 вересня 1938 р. І. Я. Фааса як доцента кафедри організації руху та вантажних робіт було переведено на погодинну оплату праці [60, арк. 65 зв. – 66].

У різні періоди 1930-х рр. І. Я. Фаас за сумісництвом також працював в Одеській обласній філії Українського інституту господарників і підвищення кваліфікації інженерно-технічних робітників Народного комісаріату місцевої промисловості (1936–1938) та Одеському кредитно-економічному інституті (1939–1941). За багаторічну педагогічну діяльність у різних за профілем закладах вищої школи Одеси І. Я. Фаас заробив самі високі оцінки та позитивні відгуки. Наприклад, на анкеті, яку він власноруч заповнив 9 березня 1936 р. в Одеській обласній філії Українського інституту господарників і підвищення кваліфікації інженерно-технічних робітників залишено дві красномовні резолюції: «Один из лучших одесских знатоков статистики и права. 13.III.36» та «Лучший специалист по преподаванию статистики. 14/III.36» [34, арк. 101]. Ці документальні факти підтверджують слова колеги І. Я. Фааса історика й економіста С. І.-Я. Борового щодо авторитетності та компетентності І. Я. Фааса в інтелектуальному просторі Одеси 1930-х рр. [1, 142–143].

Діапазон дисциплін, які І. Я. Фаас викладав в одеській вищій школі 1930-х рр. був доволі широким: промислове право, трудове право, морське право, статистика, транспортна статистика тощо. Перехід вченого до викладання статистики був невипад-

ковим та має своє логічне пояснення. Це було пов'язано з відсутністю в Одесі профільного юридичного вишу, тому він був змушений перейти до викладання близької для його фаху дисципліни – статистики. У класичних університетах дорадянської епохи на юридичних факультетах студенти вивчали не тільки правознавчі дисципліни, а й політичні, економічні, соціологічні тощо. Тому для І. Я. Фааса статистика була фаховою дисципліною і він був не першим в історії правознавцем, хто поєднував викладання різних курсів права зі статистикою[38], а С. І.-Я. Боровой створив міф висловом: «„Сталкивание" замечательного цивилиста и историка права в статистику объяснялось в первую очередь тем, что статистика рассматривалась, тогда как менее „идеологическая" дисциплина, чем право» [1, с. 142], який підхопили інші дослідники [2, с. 48; 9, с. 20]. Отже, перехід І. Я. Фааса до викладання статистики був пов'язаний з відсутністю в Одесі навчального закладу юридичного профілю та малої кількості правознавчих дисциплін в інших вишах, а не з її меншою ідеологічною складовою. До того ж під час репресій 1930-х рр. потрапляння до молоху «ідеологічних чисток» не залежало від навчального курсу, який вів вчений[39], а від його відносин з діючою владою.

Незважаючи на те, що в ОІІВТ основною дисципліною викладання І. Я. Фааса була статистика він не залишив науково-дослідну роботу в галузі правознавства. Так, в індивідуальному плані наукової роботи на 1939/40 навчальний рік як доцент кафедри політичної економіки та економіки морського транспорту він надав план у двох розділах: «І. По праву», «ІІ. По статистике». У наукових пріоритетах вчений віддавав прерогативу саме дослідженням у царині правознавства. У першому розділі до 1 листопада 1939 р. він планував представити до Всесоюзного інституту юридичних наук НКЮ СРСР обсягом близько 400 сторінок дисертаційну роботу на тему «Исходные моменты древнерусского наследственного права в сравнительном освещении» та до 1 грудня 1939 р. підготувати до видання близько 60 сторінок працю з історії морського права під назвою «Греко-египетский чартер римской эпохи». У другому розділі він планував до 1 січня 1940 р. підготувати до друку статтю «Индексы структуры», обсягом близько 100 сторінок, та в другому семестрі зробити доповідь на тему «Средняя гармоническая» [61, арк. 1–1 зв.]. Головним моментом наукового плану є завершення докторської дисертації, завершальна стадія роботи над якою, виходячи з того, що 1935 р. його позбавили статусу професора, тривала в період 1935–1939 рр. Огляд усіх аспектів діяльності І. Я. Фааса в ОІІВТ (навчальна, наукова, виховна, громадська, організаційна) дає підстави стверджувати, що на роки його роботи в цьому виші припадає пік науково-педагогічної кар'єри, яка була перервана війною.

На початку серпня 1941 р. розпочалася часткова евакуація викладачів, співробітників, студентів та обладнання ОІІВТ. Серед цих викладачів сорока семирічного І. Я. Фааса не було. Через 75-річну маму або з ідеологічних міркувань, на яких наголошував С. І.-Я. Боровой [1, с. 144, 240] він з дружиною[40] залишився у місті. Зі встановленням німецько-румунської влади у грудні 1941 р. він очолив юридичний факультет та

[38] На замі XIX–XX ст. на юридичному факультеті Імператорського Новоросійського університету професор О. В. Федоров викладав статистику, торгове право, морське право, фінансове право, судочинство тощо.

[39] В однаковій мірі до репресивних заходів потрапляли як гуманітарії, так і представники природничих і технічних наук.

[40] Доля батьків А. К. Фаас-Щербини залишається невідомою. За часів окупації їх не було серед мешканців комунальної квартири за адресою вул. Кінна (вул. Артема), 8, кв. 2 [37, арк. 2; 62, арк. 42].

кафедру історії права та римського права [63, арк. 9, 153] (з 1942/43 навчального року кафедра римського права) [64, арк. 21 зв., 143 зв.; 65, арк. 133 зв.]. Як декан розробляв навчальні плани[41], був членом Сенату Одеського університету, на засіданнях якого брав активну участь в обговоренні багатьох питань з приводу навчального, організаційного і виховного процесів та розвитку науки. Наприклад, у 1942/43 навчальному році брав участь у підготовці проекту Статуту «Попечительства о неимущих студентах», розробці правил відвідування університетських будівель, обговоренні питання надання кількості екземплярів друкованих праць на здобуття наукового ступеню та введення обов'язкового відвідування лекцій на медичному факультеті (15 грудня 1942 р.); розподілі між нужденними студентами 10 000 марок, надісланих примарем Одеси Г. Пинтєю та обговоренні діяльності кооперативу університету (22 грудня 1942 р.); підготовці інформації та розробці проекту організації Інституту антикомуністичних досліджень та пропаганди при університеті[42] (5 січня 1943 р.), який він і очолив; розгляді питання щодо оплати праці рецензентів кваліфікаційних робіт, поданих на ступінь магістра, та звільнення від магістерських іспитів, тих здобувачів, що отримали ступінь кандидата наук за радянських часів (12 січня 1943 р.); організації благодійного спектаклю на користь незаможних студентів (4 лютого 1943 р.); відзначенні проведення професором Б. В. Варнеке значної роботи щодо перекладів почесних дипломів латиною (2 березня 1943 р.); затвердженні проекту Одеського товариства історії й старожитностей (16 березня 1943 р.); вирішенні терміну пасхальних канікул (6 квітня 1943 р.); включенні до складу університету Одеського історико-археологічного музею (13 квітня 1943 р.) тощо [67, арк. 166–167, 183–184, 232–232 зв., 258–259, 318, 320, 364–366, 381–382, 399–400 зв., 410–412]. Плідна діяльність І. Я. Фааса в університеті була відмічена губернатором Трансністрії 1 січня 1943 р., коли йому разом з ректором П. Г. Часовниковим, проректором І. Г. Шеттле, деканом політехнічного факультету Б. Л. Ніколаї було присвоєно градацію[43] за заслуги [67, арк. 320].

Під час окупації І. Я. Фаас також займав посаду старшого наукового працівника в штаті Одеського історичного архіву, до якого був зарахований з 1 липня 1942 р. відповідно наказу Управління культури і просвіти міста Одеси від 9 липня 1942 р. [68, арк. 27, 79]. У цій установі він працював до 31 березня 1943 р., коли було прийнято рішення «...отчислить от занимаемой им в архиве должности в связи с тем, что он занимает должность декана юридического факультета Одесского университета» [69, арк. 49]. Подібна аргументація для звільнення виглядає дивною, як мінімум через те, що його деканство на юридичному факультеті було відомим фактом і до березня 1943 р.

У науковому плані діяльність І. Я. Фааса в окупаційний період була не плідна. З віднайдених матеріалів відомо, що на наукову сесію 15 лютого 1943 р. він подав тему доповіді «Договор морской перевозки в греко-римском Египте», яка була затверджена на засіданні Сенату університету 9 лютого 1943 р. [67, арк. 295, 296 зв.]. Ця тема була інтерпретацією

[41] Наприклад, навчальний план 1 курсу юридичного факультету на 1942/43 навчальний рік складався з енциклопедії права (6 годин), історії права (6), статистики (4), економічної географії (4), латинської мови (6), німецької мови (4), Богослов'я (2), введення в історію Румунії (3), румунської мови [66, арк. 74].

[42] Цей фрагмент історії заслуговує на окреме дослідження.

[43] Градація («Idem gradatie complect» – *рум.*) – підвищення статусу в межах університету, яке відмічалося у відділі кадрів і бухгалтерії та надавало право на отримання фінансової надбавки у розмірі 120 німецьких марок.

статті під назвою «Греко-египетский чартер римской эпохи», яку він подав до плану 1939 р. в ОІІВТ (див. вище). Дисертаційне дослідження на тему «Исходные моменты древнерусского наследственного права в сравнительном освещении», закінчене 1939 р. до логічного завершення не довів, тобто його захист не відбувся. Може бути так, що потреби в оприлюднені цієї кваліфікаційної роботи він вже і не бачив, бо 23 березня 1943 р. на засіданні Сенату Одеського університету закритим голосуванням («за» – 16, «проти» – 0) було затверджено постанову Ради юридичного факультету від 16 січня 1943 р. про присвоєння професору І. Я. Фаасу наукового ступеня доктора юридичних наук без захисту дисертації. Рішення Ради факультету було прийнято на підставі відгука рецензійної комісії, наявності 24 наукових праць, наукового ступеня магістра римського права, вченого звання професора, ґрунтовної праці під назвою «Исходные моменты древнерусского наследственного права в сравнительном освещении» (406 с.) та інших моментів, що характеризували його наукову діяльність. Постанову Сенату ухвалили та порушили клопотання перед Дирекцією культури Губернаторства Трансністрії щодо присвоєння професору І. Я. Фаасу наукового ступеня доктора юридичних наук, яке згодом було затверджено [67, арк. 216–217]. Досягнення кар'єрних висот не принесло І. Я. Фаасу користі в житті. Перед вступом у квітні 1944 р. в Одесу радянських військ, він разом з дружиною, передбачаючи свій арешт, евакуювався до Бухаресту[44], але після того як СРСР отримав юридичну владу в Румунії, вони були змушені за підробними документами на Анну й Іоана Адріан переховуватися. Однак жити з відчуттям страху та постійними переховуваннями йому довго не довелося. Спочатку він захворів, а 11 квітня 1945[45] р. помер[46] та був похований у Бухаресті на кладовищі «Colentina» під ім'ям Ioan Adrian [40].

Бібліографію інтелектуальної спадщини І. Я. Фааса на сьогодні у повному обсязі встановити не вдалося. Натомість у нашому розпорядженні маємо два реєстри друкованих праць, складаних особисто самим вченим. Перший реєстр був написаний ним власноруч та підписаний восени 1923 р. для комісії із заміщення вакансій викладачів ОІНГ [32, арк. 11–11 зв.]. Реєстр складався з двох частин: «друкованих праць» та «підготовлених до друку». У першій частині було зазначено назви двох робіт (див. дод., пункти 1 і 2), а в другій – назви восьми розвідок. Через пошкодження паперу, на якому вказані ці назви не вдалося дешифрувати три записи (третій[47], четвертий і п'ятий номери), п'ять збереглися. Праці, назви, яких під номером шість і сім, 1925 р. були опубліковані (див. дод., пункти 3 і 4). Назви трьох останніх студій (номери один – «К истории давности владения в римском праве», два – «К истории корреальных обязательств», вісім – «О завещаниях неблагодарных (критическая заметка к Валерию Максиму, кн. VII, гл. 7, 8)»[48]) відображають зацікавлення молодого вченого історією римського права, але невідомо чи відбулася їх публікація. Скоріш за все що ні, тому що в другому реєстрі «друкованих праць», підписаного І. Я. Фаасом 14 жовтня 1937 р. [34, арк. 99]

[44] Якщо у І. Я. Фааса були німецькі коріння, то виникає питання: чому він не оформив документи фольксдойче, як це зробили його колеги О. О. Гордієвська, П. Є. Єршов, В. І. Кундерт, І. Г. Шеттле, Г. Д. Штейнванд та ін. та не виїхав до Німеччини?

[45] У науковій літературі часто вказують невірний рік смерті – 1944 р. [17, с. 154; 27, с. 242].

[46] І. Я. Фаас прожив менше свого батька на два роки, відповідно 51 рік та 53 роки.

[47] Під цим номером латиною була записана назва лекції pro venia legendi.

[48] Скоріш за все мова йде про головну працю давньоримського письменника Валерія Максима – «Factorum ac dictorum memorabilium libri IX» («Девять книг примечательных поступков и изречений»).

даних про них немає. У другому реєстрі, наданого вченим при прийомі на роботу до Одеської обласної філії Українського інституту господарників і підвищення кваліфікації інженерно-технічних робітників НКМП представлено назви 14 опублікованих наукових праць (див. дод., пункти 1–14). Також маємо згадку щодо 24 наукових праць (їх перелік нам не відомий), датовану січнем 1943 р.[49], коли Рада юридичного факультету ухвалила рішення про присвоєння І. Я. Фаасу наукового ступеня доктора юридичних наук без захисту дисертації [67, арк. 216–217]. Згідно з архівними матеріалами маємо дані, що за тридцять років наукової діяльності вчений опублікував 24 наукові праці. Цей показник є не високим, але цьому факту є об'єктивні та суб'єктивні пояснення. І. Я. Фаасу довилося працювати у буремні роки першої половини XX ст., на які випали найбільш трагічні сторінки цього сторіччя: Перша світова війна, революційні події, Громадянська війна, калейдоскопічні зміни влади, голод та господарська розруха, репресивна політика більшовиків, Друга світова війна тощо. Тому не виключаємо, що ці обставини стали причинами спаду його наукової активності та не давали можливості вести науково-дослідну роботу в повному обсязі.

Загальний аналіз інтелектуальної спадщини І. Я. Фаас можна класифікувати за двома напрямами: хронологічним і тематичним. Відповідно до виявлених опублікованих наукових праць вченого (див. дод.) та дотичних згадок про них[50] виділяємо чотири періоди їх видання: наукові праці 1914–1923 рр., студії періоду 1923–1930 рр., розвідки 1930–1941 рр., роботи 1941–1944 рр. За тематичною спрямованістю загалом їх можна поділити на наукові розвідки з правознавства (див. дод., пункти 1–2, 5–8, 11–12), історії права (див. дод., пункти 3–4, 9–10, 13, 16), статистики (див. дод., пункти 14–15). У свою чергу правознавчі студії можна розділити на розробки в галузі римського права, радянського цивільного права та давньоруського права[51]. В історичному минулому «загубилися» розвідки І. Я. Фааса раннього періоду (1914–1923) щодо історії римського права (про це див. вище). У подальші роки цю тематику він не досліджував, що було пов'язано з оприлюдненням Конституції СРСР 1924 р., яка поклала початок його вивченню теоретичних питань радянського цивільного права (див. дод., пункти 5–8, 11–12). Незважаючи на складні часи життя та незначну загальну кількість наукових праць І. Я. Фаасу вдалося підготувати magnum opus (див. дод., пункт 16). Ксерокопії машинописного тексту[52] цієї праці зберігаються у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (з 2007 р.) [70] та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (з 2010 р.) [2, с. 46]. Примірник, що зберігається в одеській бібліотеці її співробітниками умовно поділено на дві частини з 214 та 194 аркушів [70]. Виходячи з тексту роботи дозволимо собі припустити, що цікавитися окремими її аспектами автор розпочав ще в 1920-х рр. За змістом у цій розвідці

[49] Використовуючи документи окупаційної влади О. Є. Музичко фривольно відносить цю кількість праць до періоду 1914–1930 рр., а не 1914–1943 рр.: «К началу войны он был автором 24 статей, опубликованных с 1914 по 1930 гг.» [2, с. 47].

[50] С. І.-Я. Боровой згадував про пропагандистського характеру брошуру 1942 р. видання [1, с. 144].

[51] У науковій літературі існує надумана згадка про нього як про «спеціаліста з візантійського права...». Див.: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / голов. ред. І. М. Коваль; вступ. сл.: І. М. Коваля, В. М. Хмарського. Одеса: ОНУ, 2015. С. 627.

[52] Скоріш за все текст роботи не остаточний, у ньому є багато закреслень, виправлень та надписів між рядками.

на підґрунті використання історико-порівняльного методу розглянуто різні аспекти права часів античності (давня Греція і Рим) та середньовіччя (Західна Європа, Схід, Русь). Дослідження позитивно вражає використанням різноманітних історичних джерел, історико-правової літератури (російської, західноєвропейської – здебільшого німецькомовної), високим теоретико-методологічним рівнем, легкістю стилю написання та загальною ерудицією.

Враховуючи, що одним з головних показників рівня наукового дослідження є рефлексії з боку колег-фахівців даної тематики, то важливим фактором у цьому плані мають бути відгуки або рецензії. На сьогодні складно сказати як сприймалися праці І. Я. Фааса в науковому просторі тих часів, тому що нам вдалося віднайти тільки дві згадки щодо його наукової діяльності, які стосуються однієї роботи (див. дод., пункт 10). Серед фахівців високу оцінку за опис інкунабулів, який він здійснив під час вивчення джерел права в складі стародруків ЦННБ [17, с. 156], отримав від видатного книгознавця і мовознавця Б. І. Зданевича [71]. Також була й негативна думка щодо цієї праці, яка з'явилася на початку 1930-х рр., коли в умовах боротьби з буржуазним націоналізмом, контрреволюцією та загальними пережитками дореволюційного минулого знаний книгознавець і бібліограф М. А. Годкевич, звинуватив автора у «сухому академізмі» та «типово-бібліофільському настановленні» [72, с. 112]. У цілому фахову оцінку інтелектуальному надбанню І. Я. Фааса мають дати кваліфіковані спеціалісти у тих галузях знань, яким присвячені його праці.

Проведена реконструкція біографії І. Я. Фааса на тлі суспільно-політичних і соціокультурних умов першої половини XX ст. дозволяє стверджувати, що, відповідно запропонованої нами концепції ідентичності представників академічної спільноти[53], він належав до двох генерацій одеських вчених-істориків, які почергово виходили на авансцену історії науки: гілки адептів «пізньоімперської» генерації (1884–1917 і 1941–1944)[54] та гілки конформістів «ранньорадянської» генерації (1917–1941)[55].

[53] Детальніше див.: Левченко В. В.: Наукове співтовариство одеських істориків першої половини XX століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). Харків, 2016. С. 220–230; Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) // Краєзнавство: науковий журнал. 2017. № 1/2. С. 201–207; «Пролетарсько-революційна» автобіографія – запорука приналежності до «ранньорадянської» генерації вчених (на прикладі наукового співтовариства гуманітаріїв Одеси) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2019. Вип. 29. С. 74–89 та ін.

[54] До гілки адептів «пізньоімперської» генерації відносимо фахівців різних соціогуманітарних галузей знань, викладачів імперських вишів, де переважно й здійснювалися основні напрями їх професійної діяльності. Мали результати наукової продукції, пройшли більше половини з п'яти кроків наукової ієрархії (отримання вищої освіти, навчання в аспірантурі (стипендіат), складання магістерських іспитів, захист магістерської та докторської дисертацій) імперської системи освіти станом на початок XX ст., почали викладати у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно теоретичних ознак парадигми розвитку гуманітарної науки у дореволюційні часи та не сприймали педальовану більшовиками ідеологію побудови суспільства з принципами соціальної справедливості, свободи і рівності та нав'язуванні ними нових концепцій у професійній діяльності.

[55] До «конформістської» гілки «ранньорадянської» генерації відносимо вчених, які народилися у другій половині XIX ст. Їх первинна соціалізація відбувалася в умовах лібералізації та модернізації Російської імперії, освіту вони отримали в імперській системі освіти, викладали у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно до теоретичних ознак парадигми розвитку гуманітарної науки в імперський час. У дореволюційний час вони не сприймали ідеологію більшовиків щодо розбудови суспільства з принципами соціальної справедливості, свободи і рівності трудящих та нав'язування ними нових концепцій і парадигм у професійній діяльності. Тобто певну частину свого життя належали до «пізньоімперської» генерації, але події 1917–1920 рр. і становлення радянської влади змусили їх переорієнтуватися і пристосуватися до реалій нових умов життя.

Підсумовуючи результати дослідження зазначимо, що в статті зроблено спробу розв'язати важливу та актуальну проблему – окреслити місце і роль вченого, діяльність якого мала вплив на розвиток юриспруденції в Україні в 1920-ті – 1940-ві рр. Робота є комплексним та максимально можливим опрацюванням інтелектуальної спадщини І. Я. Фааса, яка тривалий час не була залученою до наукового обігу і стала доступною лише в останні тридцять років. Встановлено, що праці І. Я. Фааса тривалий час залишалися поза увагою науковців та були недостатньо дослідженими та репрезентованими з ідеологічних міркувань. При розробці теми широко використані документи різних за видами архівосховищ, частина яких була введена до наукового обігу вперше. До найбільш важливих результатів досягнутих у статті можна віднести реконструкцію основних етапів біографії й творчості І. Я. Фааса; заповнення суттєвих прогалин в його біографії, а саме його участь у розбудові радянської вищої школи в Одесі; репрезентацію науково-педагогічної діяльності та тлі карколомних подій першої половини XX ст.; аналіз інтелектуальної спадщини, який здійснено за класифікацію у двох напрямах: 1) за хронологією: наукові праці 1914–1923 рр., студії періоду 1923–1930 рр., розвідки 1930–1941 рр., роботи 1941–1944 рр. та 2) тематичної спрямованості: наукові розвідки з правознавства, історії права, статистики; дослідження внеску в розвиток правознавства та юриспруденції, про що свідчать розробки в галузі римського права, радянського цивільного права і давньоруського права. Аналіз незначного за обсягом творчого доробку І. Я. Фааса дозволяє зробити висновок, що він вдало поєднав у собі талант науковця енциклопедичних знань, ерудита та блискучого лектора. Також в оглядовій за характером статті, розглянуто моделі поведінки одного з представників наукової інтелігенції, який у наслідок політичних обставин двічі опинявся в ситуації зміни суспільно-політичного устрою в країні, що кардинально впливало на його життя. З невстановлених причин (ідеологічних або сімейних) він опинився на окупованій території УРСР та у різних формах співпрацював з німецько-румунською окупаційною владою. Сфокусована увага на долю фахівця, який, не поділяв нацистської ідеології, прийняв свідоме рішення про взаємодію з місцевою окупаційною владою, виходячи зі своєї внутрішньої та професійної мотивації, заснованої на певному соціальному досвіді, суспільних ідеалах та наукових пріоритетах.

Додаток

Реєстр виявлених опублікованих наукових праць І. Я. Фааса

1. Фаас И. Теория ценности Г. Касселя // Университетские известия. 1914. № 1 та окремо: Фаас И. Теория ценности Г. Касселя. Киев, 1914. 20 с.

2. Фаас И. [Рецензия] Ефимов В. В. Догма римского права: Учебный курс. СПб., 1901. 640 с. // Право и жизнь. 1918. № 7–8. Стб. 3.

3. Фаас И. [Рецензия] С. А. Егиазаров. Исследования по истории армянского права, публичного и частного. В. 1: Государственный, общественный, хозяйственный и юридический строй Армении в X–XIII вв. по надписям г. Ани и Ширака. К., 1919. XV, 100 с. // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. 1925. Т. 1. С. 482–500.

4. Фаас И. Новый труд по истории права и хозяйства Украины. (Проф. М. Е. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Часть I. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. Т. I–III. Одесса (Гос. Издат. Украины) 1922–1923) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. 1925. Ч. 2–3. Секція соціально-історична. С. 140–156.

5. Фаас И. Я. Принцип вины или принцип причинения? (Статья 403 Гражданского Кодекса) // Журнал науково-до-

слідчих кафедр м. Одеси. 1926. Т. II. № 2. С. 61–65.

6. Фаас И. Я. Оспаривание и отступление при заблуждении // Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси. 1926. Т. II. № 2. С. 66–73.

7. Фаас И. Я. Цена иска об освобождении имущества от описи и продажи // Право и жизнь. 1927. Кн. 4. С. 3–8.

8. Фаас И. Я. Бесповоротность предложения по Г[ражданскому] К[одексу] // Право и Жизнь. М., 1927. Кн. 6–7. С. 10–13.

9. Фаас І. Я. Давність володіння і гарантія продавця. Порівняльно-історичний нарис // Записки історично-філологічного відділу. Кн. XIII–XIV: Юбілейний збірник на пошану академика Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльности. Ч. II. 1927. С. 367–377.

10. Фаас І. Інкунабули Одеської центральної наукової бібліотеки // Бібліологічні вісті. 1927. № 2. С. 69–90 та окремо: Фаас І. Я. Інкунабули Одеської центральної наукової бібліотеки. Одеса, 1927. 24 с.

11. Фаас И. Я. Отрицательный договорный интерес // Господарство та право. Записки Одеського Інституту народного господарства. 1928. Т. I. С. 205–260 та окремо: Фаас И. Я. Отрицательный договорный интерес. Одесса, 1928. 56 с.

12. Фаас И. Вина при заключении договора // Господарство та право. Записки Одеського Інституту народного господарства. 1929. Т. II. С. 387–445 та окремо: Фаас И. Я. Вина при заключении договора. Одесса, 1929. 65 с.

13. Фаас І. Частка мерця й частка душі: (Археологічно-юридична розвідка) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. 1930. Ч. 4–5. Секція археологічна. С. 27–33.

14. Фаас И. Я. Определение коэффициентов использования по индексному методу // Труды Одесского института инженеров водного транспорта. 1935. Вып. I. С. 81–94.

15. Фаас И. Я. Индексы структуры // Сборник трудов Одесского кредитно-экономического института. 1940. Т. I.

16. Фаас И. Я. Исходные моменты древнерусского наследственного права в сравнительном освещении. Б. г.: б. и., б. д. 408 л.

У статті на тлі суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних трансформацій 1910-х – 1940-х рр. в УСРР досліджено реформи в царині юриспруденції в контексті долі одеського правознавця та історика права І. Я. Фааса, постать якого через ідеологічне табу радянських часів довгий час залишалася поза увагою дослідників. Встановлено, що в цей час змінився склад, статус, професійна практика, наукові пріоритети, мережа навчальних і науково-дослідних установ, побутові умови проживання тощо представників наукової інтелігенції, зокрема вчених-правознавців. Аналіз наукової літератури свідчить що згадки про біографію і науковий доробок вченого з'явилися в останні тридцять років, а спеціального комплексного дослідження присвяченого І. Я. Фаасу не існує. Виявлено, вивчено та введено до наукового обігу різноманітні історичні джерела (архівні документи, матеріали періодичних видань, епістолярна спадщина та опубліковані законодавчі акти), які сприяють реконструкції біографії призабутого науковця. Продемонстровано, що перетворення, які відбувалися у зазначений період були наслідком політики радянської влади відносно розвитку науки та формування наукових кадрів нової генерації, негативно впливали на представників наукової інтелігенції дореволюційної генерації, яким доводилося шукати шляхи адаптації та конформізму в нових реаліях життя. Реконструйовано основі віхи життєвого, професійного і творчого шляху науковця, простежено вплив суспільно-політичних, культурних та інших чинників на його формування як педагога і вченого-правознавця. Аналіз інтелектуальної спадщини здійснено через призму тематичної спрямованості та хронології. Зроблена спроба подати

наукове осмислення його творчого надбання, методології і дослідницької лабораторії. Досліджено і проаналізовано внесок І. Я. Фааса у розвиток правових дисциплін та юриспруденції, насамперед у їх практичний компонент. Дана розвідка розв'язує важливу та актуальну проблему – здійснює наукову реабілітацію та окреслює місце і роль науковця-правника, діяльність якого мала вплив на розвиток юриспруденції в Україні впродовж майже першого півстоліття минулого сторіччя.

Ключові слова: юриспруденція, правознавство, історія права, Одеса, І. Я. Фаас, вища школа, історіографія, біографія, інтелектуальне надбання, генерації.

Levchenko V. From the history of the development of jurisprudence in Ukraine in the first half of the 20th century: peripeties of the life of jurist and legal historian I. Faas

In the article against the background of sociopolitical, socioeconomic and cultural transformations of the 1910s – 1940s in the USSR, the reforms in the field of jurisprudence are investigated in the context of the fate of the Odessa jurist and legal historian I. Faas, whose figure due to the ideological taboo of the Soviet times remained outside the attention of researchers for a long time. It was established that during this time the composition, status, professional practice, scientific priorities, network of educational and research institutions, living conditions, etc. of representatives of the scientific intelligentsia, in particular legal scientists, changed. The analysis of scientific literature shows that references to the biography and scientific achievements of the scientist appeared in the last thirty years, and there is no special comprehensive study dedicated to I. Faas. The variety of historical sources (archive documents, materials of periodicals, epistolary heritage and published legislative acts) were identified, studied and introduced into scientific circulation, which contribute to the reconstruction of the biography of the forgotten scientist. It has been demonstrated that the transformations that took place in the specified period were a consequence of the policy of the Soviet government regarding the development of science and the formation of scientific personnel of the new generation, which had a negative impact on the representatives of the scientific intelligentsia of the pre-revolutionary generation, who had to look for ways of adaptation and conformity in the new realities of life. The basis of the milestones of the scientist's life, professional and creative path is reconstructed, the influence of socio-political, cultural and other factors on his formation as a teacher and legal scientist is traced. The analysis of intellectual heritage was carried out through the prism of thematic orientation and chronology. An attempt was made to provide a scientific understanding of his creative heritage, methodology and research laboratory. The contribution of I. Faas to the development of legal disciplines and jurisprudence, primarily to their practical component, has been studied and analyzed. This investigation solves an important and urgent problem – it carries out scientific rehabilitation and outlines the place and role of a legal scientist whose activities had an impact on the development jurisprudence in Ukraine during almost the first half of the last century.

Key words: jurisprudence, jurisprudence, history of law, Odesa, I. Faas, higher school, historiography, biography, intellectual property, generations.

Література

1. Боровой С. Воспоминания[56]. М.-Иерусалим, 1993. 384 с.

2. Музычко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультету Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2010. № 9. С. 46–54.

3. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. 1924–1930: Систематичний розпис змісту / Упорядник Л. О. Жирнова. Одеса: Друк, 1999. 40 с.

4. Одеський державний економічний університет. Нариси історії / В. П. Бородатий, М. О. Скрипник, В. Д. Граждан, О. С. Редькін. Одеса: АТЗТ ІРЕНТТ, 2000. 268 с.

5. Парієнко Г. К. Внесок вчених університету у розвиток економічної науки. До 80-річчя Одеського державного економічного університету. Одеса: «Астропринт», 2001. 64 с.

6. Музичко О. Є. Засновник Одеського інституту народного господарства професор Олексій Якович Шпаков (1868–1927): біографічний нарис. Одеса, 2011. 224 с.

7. Міхневич Л. В. Правовий факультет Одеського інституту народного господарства: з історії юридичної освіти // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2017. Т. 20. С. 117–125.

8. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.

9. Кафедра «Эксплуатация флота и технология морских перевозок»: исторический очерк к 90-летию / под ред. А. Л. Дрожжина. Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2019. 159 с.

10. Левченко В. В., Шумило О. М. Судномеханічний факультет ОІІВТ – Навчально-науковий інститут морського флоту ОНМУ: 90 років спадкоємності, історії, традицій. Одеса: Бондаренко М. О., 2020. 368 с.

11. Левченко В. В. Історія судномеханічного факультету ОІІВТ – ОІІМФ – ОНМУ за 90 років: До 90-річчя утворення судномеханічного факультету Одеського інституту інженерів водного транспорту (1930–2020) / В. В. Левченко; ред. кол.: Р. А. Варбанець, А. О. Волошин, Ю. О. Никифоров [та ін.]. Одеса: «Астропринт», 2021. 140 с.

12. Левченко В. В. Призабута річниця першого профільного науково-серіального видання ОНМУ: історія, факти, люди // 75 професорсько-викладацька науково-технічна конференція: Збірник тез доповідей. Одеса: ОНМУ, 2022. С. 170–173.

13. Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Історичний нарис: До 185-річчя заснування / Відп. ред. В. А. Смінтина. Одеса: «Астропринт», 2002. 248 с.

14. Левченко В. В. Судьбы сотрудников научной библиотеки Одесского университета на фоне социально-политических трансформаций первой трети XX века // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Одеса, 2013. Т. 18, вип. 1 (9). С. 26–49.

15. Левченко В. В. Особливості формування кадрового складу Наукової бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету в першій половині XX ст. // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: II Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 20 листоп. 2013 р. / Наук. ред. О. П. Реєнт; ред. кол. А. В. Скорохватова [и др.]; ред.: Т. С. Кудласевич, І. В. Чеховська. К.: [б. и.], 2014. С. 98–101.

16. Левченко В. В. Роль одеських вчених-істориків у розвитку інфраструктури Наукової бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету у першій половині XX століття // Вісник Одеської національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2017. Т. 22, вип. 2 (18). С. 77–105.

17. Два століття служіння книзі. Історія Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 1817–2017:[монографія] / М. В. Алєксєєнко, М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова,В. П. Пружина, В. В. Самодурова; авт. вступ. ст. та наук. ред. І. М. Коваль; відп. ред. М. О. Подрезова; бібліогр. ред. О. С. Мурашко. Одеса: ОНУ, 2017. 292 с.

[56] О. Є. Музичко сфальсифікував назву цієї книжки як «Воспоминания еврейского историка» [2, с. 46, 54].

18. Смирнов В. А. Покровский, Варнеке, Соколов и другие: изменники или жертвы трагедии? // Реквием XX века. Ч. I. Одесса: Optimum, 2001. С. 159–179.

19. Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. Одессика. 2006. Вып. 2. С. 256–266.

20. Остащук В. І. Одеса 1941–1945 рр. в документах. Збірка документів та матеріалів за ред. Тхоржевської Т. В. Одеса: Вид-во «Optimum», 2010. 150 с.

21. Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. Одеса, 2011. С. 233–239.

22. Музичко О. Еміграції та депортації науковців з території південної України у першій половині XX ст.: етапи, склад, долі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 2012. Вип. 1. С. 126–168.

23. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.

24. Заруба В. М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). Д.: Ліра ЛТД, 2004. 352 с.

25. Музичко О. Є. Взаємодія одеського та київського книгознавчих осередків у листуванні одеситів С. Я. Борового, Ф. Є. Петруня, І. Я. Фааса з киянами Ю. О. Меженко та Б. І. Зданевичем // Вісник Одеського національного університету. 2010. Т. 15. Вип. 21: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 55–71.

26. Міхневич Л. В. Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): монографія. К.: Четверта хвиля, 2019. 748 с.

27. Білокінь С. Фаас Іван Якович // Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник. К., 2006. В. 2. Ч. 3. С. 242–243.

28. Музичко О. Є. Фаас Іван Якович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 413–415.

29. Наука и научные работники СССР. Ч. VI: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л.: Издательство АН СССР, 1928. VIII, 810 с.

30. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 16. Оп. 464. Спр. 10791.

31. Я. В. Фаас. (Некролог) // Киевлянин. 1915. 6 декабря (№ 336). С. 3.

32. ДАОО. Ф. Р-129. Оп. 1. Спр. 79.

33. ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4782.

34. ДАОО. Ф. Р-2169. Оп. 1. Спр. 394.

35. ДАОО. Ф. Р-1724. Оп. 1. Спр. 2.

36. ДАОО. Ф. Р-1724. Оп. 1. Спр. 31.

37. ДАОО. Ф. Р-2351. Оп. 3. Спр. 739.

38. ДАОО. Ф. Р-4127. Оп. 1. Спр. 2.

39. ДАОО. Ф. Р-3949. Оп. 1. Спр. 17.

40. Boldur N. A. Cвteva amintiri despre profesorul I. I. Faas, un reprezentant strălucit al intelectualităii ruse din perioada interbelică şi un bun prieten al poporului romвn // Literatura si arta. 2004. 29 ianuarie (№ 4). P. 6.

41. ДАОО. Ф. Р-100. Оп. 1. Спр. 58.

42. ЦДАВОВ України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 35.

43. ОІКМ. Фонд професора О. Я. Шпакова. Папка № 5.

44. ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 404.

45. ДАОО. Ф. Р-1724. Оп. 1. Спр. 62.

46. ОІКМ. Фонд професора О. Я. Шпакова. Папка № 4.

47. Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.): історичний нарис: у 2 ч. Ч. 1 (1917–1945 рр.). К., 1967.

48. ДАОО. Ф. Р-129. Оп. 1. Спр. 521.

49. Лекции и доклады // Известия Одесского Губкома КПБУ, Губисполкома и Губпрофсовета. 1924. 18 октября (№ 1464). С. 6.

50. Отчет Бюро Комиссии // Вістник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. 1924. Ч. 1. С. 1–2.

51. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926–1930. Одеса, 1930. 26 с.

52. ДАОО. Ф. Р-129. Оп. 3. Спр. 7.

53. ДАОО. Ф. Р-129. Оп. 3. Спр. 10.

54. ДАОО. Ф. Р-4570. Оп. 3. Спр. 65.

55. ДАОО. Ф. Р-5397. Оп. 4. Спр. 20.

56. ДАОО. Ф. Р-5397. Оп. 10. Спр. 8.

57. ДАОО. Ф. Р-5397. Оп. 10. Спр. 9.

58. ДАОО. Ф. Р-5397. Оп. 4. Спр. 1.

59. ДАРФ. Ф. Р9506. Оп. 23. Спр. 9042.

60. ДАОО. Ф. Р-5397. Оп. 10. Спр. 27.

61. ДАОО. Ф. Р-5397. Оп. 4. Спр. 10.

62. ДАОО. Ф. Р-2276. Оп. 4. Спр. 31.

63. ДАОО. Ф. Р-2271. Оп. 4. Спр. 1.

64. ДАОО. Ф. Р-2271. Оп. 4. Спр. 195.

65. ДАОО. Ф. Р-2249. Оп. 1. Спр. 200.

66. ДАОО. Ф. Р-2249. Оп. 1. Спр. 193.
67. ДАОО. Ф. Р-2274. Оп. 1. Спр. 233.
68. ДАОО. Ф. Р-4121. Оп. 1. Спр. 3.
69. ДАОО. Ф. Р-4121. Оп. 1. Спр. 4.
70. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Фонд дисертацій. № 3361.
71. Зданевич Б. Перша спроба опису інкунабулів на Україні // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн. 16. С. 315–324.
72. Годкевич М. В надійних шанцях. На бібліотечному фронті // Критика. 1931. № 3 (38). С. 110–130.

УДК 342.733
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.3

Т. Слінько,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Є. Ткаченко,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ОСВІТУ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. В умовах військової агресії Російської Федерації українська освіта зазнала значних втрат, які суттєво вплинули на її суб'єктів, інфраструктуру, механізм функціонування. Станом на сьогодні маємо значну кількість зруйнованих і постраждалих від бомбардувань та обстрілів закладів освіти. У регіонах, які знаходяться на тимчасово непідконтрольних Україною територіях або ведуться активні бойові дії, ступінь пошкоджень визначити неможливо.

З виданням указу Президента України від 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 (далі – Указ) [1] конституційне право кожного на освіту, яке передбачене в статті 53 Основного Закону держави опинилося в низці прав, які можуть обмежуватися на період дії правового режиму воєнного стану.

Водночас, ми маємо пам'ятати, що право на освіту належить до одного з найбільш важливих конституційних прав. Оскільки воно забезпечує кожному здобуття знань, умінь, навичок, розвиток творчих здібностей, гарантує ефективне функціонування державних і громадських інституцій, національну безпеку, утверджує стабільність у суспільстві та сприяє розбудові демократичної, соціальної правової держави.

Аналіз останніх публікацій. Конституційне право на освіту ставало предметом дослідження у працях Б. Андрусишина, Ю. Барабаша, С. Бобровник, М. Козюбри, А. Колодія, С. Максимова, О. Марцеляка, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, Р. Стефанчука, С. Стеценка, М. Хавронюка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, та ін.

Метою статті є охарактеризувати особливості реалізації конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Маємо відзначити, про особливості функціонування конституційного права на освіту в умовах організації освітнього процесу в 2022/23 навчальному році. Так, першим пріоритетом у діяльності закладів освіти є сприяння обороні України, зокрема всебічна підтримка працівників та здобувачів освіти, які зі зброєю в руках встали на захист Батьківщини.

По-друге, положення статті 53 Конституції України про те, що держава має забезпечити доступність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах [2] має корелюватися із гарантуванням безпечних умов навчання та праці для усіх учас-

© Т. Слінько, Є. Ткаченко, 2022

ників освітнього процесу, зокрема з урахуванням досвіду роботи закладів освіти в умовах воєнного часу.

По-третє, хоча конституційне право на освіту і обмежене Указом, однак в жодному випадку не можна забувати про пріоритетне завдання, яким є необхідність забезпечувати якість освіти, яка буде впливати на перспективи добробуту нинішніх здобувачів освіти, їх родин, громад і країни в цілому впродовж десятиліть.

Для забезпечення цих пріоритетів законодавством України з питань освіти передбачаються різні форми здобуття повної загальної середньої освіти. Зокрема, згідно зі статтею 9 Закону України «Про освіту» особа має право здобувати освіту за інституційною (очна, заочна) чи індивідуальною (екстернат, сімейна (домашня), педагогічний патронаж) формами, а також шляхом їх поєднання.

Також Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту» та «Про фахову передвищу освіту» визначено, що діяльність закладів освіти провадиться на принципах автономії та самоврядування, вони самостійно визначають форми здобуття освіти та організації освітнього процесу.

Вкрай важливо, що заклади фахової передвищої та вищої освіти мають автономію щодо встановлення графіку освітнього процесу та впровадження оптимальних форм його організації.

Сьогодні Міністерство освіти і науки України, як головний центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, має забезпечувати баланс між безпекою і неодмінною якістю освіти та бути куратором освітніх суб'єктів. Так, воно рекомендувало керівникам закладів освіти провадити освітній процес максимально наближено до традиційного формату з урахуванням обмежень воєнного стану та безумовного забезпечення захисту учасників освітнього процесу.

Ще важливим є те, що жорстока військова агресія змусила багатьох учасників освітнього процесу масово залишити місця проживання. Таке масштабне переміщення як у межах України, так і за кордон, стало викликом для системи освіти з огляду на необхідність забезпечення рівного доступу до навчання, створення передумов для утримання учнів і педагогів в сфері впливу української системи освіти та їх повернення, якщо вони виїхали за кордон.

Саме тому незмінним пріоритетом для Міністерства освіти науки України залишається забезпечення сталості навчання, зокрема здобувачів освіти, які через повномасштабну військову агресію Російської Федерації перебувають за кордоном, знаходяться на тимчасово окупованих територіях або є внутрішньо переміщеними особами. Спробуємо охарактеризувати кожен рівень освіти у контексті реалізації конституційного права на освіту та реалізації положень статті 53 Конституції України.

Так, рішення про відновлення діяльності та режим роботи закладів дошкільної освіти ухвалюють місцеві органи влади та військові адміністрації, які призначають комісії з обстеження закладів освіти на предмет готовності до організації освітнього процесу та створення безпечних умов для всіх його учасників.

Частина закладів дошкільної освіти працюють у звичайному режимі, окремі заклади не функціонують, деякі приймають тимчасово переміщених осіб, організовують освітній процес дистанційно, консультують батьків тощо.

Таким чином, робота закладів дошкільної освіти в умовах воєнного стану організовується залежно від конкретної ситуації, при цьому, майже на всій території України діти відповідного віку мають доступ до дошкільної освіти, включаючи дітей із числа внутрішньо переміщених осіб та дітей з особливими освітніми потребами.

Щодо загальної середньої освіти, то для дітей, які були вимушені змінити місце навчання та перебувають за кордоном, створено умови для продовження навчання в закладах загальної середньої освіти України. Міністерство освіти і науки України наказом від 28.03.2022 № 274 «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» [3] доручило органам управління у сфері освіти місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, у підпорядкуванні яких перебувають заклади загальної середньої освіти, забезпечити та організувати зарахування здобувачів загальної середньої освіти, які вимушені були змінити місце навчання та/або проживання (перебування) і проживають (перебувають) в Україні чи за її межами, до закладів освіти і здобуття загальної середньої освіти за будь-якою формою, що може забезпечити заклад освіти та яка є найбільш безпечною для них.

Із метою забезпечення конституційного права на освіту українських здобувачів загальної середньої освіти, які вимушено виїхали за кордон внаслідок російської агресії, реалізовано такі варіанти:

1) дитина може продовжувати навчатися у закладі освіти, в якому вона навчалася до вибуття за кордон за дистанційною формою навчання (за умови, якщо заклад освіти надає таку освітню послугу);

2) якщо заклад освіти, де навчалася дитина до виїзду за кордон не може забезпечувати навчання дитини дистанційно, то вона може продовжити навчання за державними освітніми стандартами України в державних, комунальних чи приватних закладах освіти України, які забезпечують онлайн навчання;

3) учні можуть продовжити навчання за сімейною (домашньою) формою як в закладі освіти, в якому вони навчалися до переїзду за кордон, так і в іншому закладі освіти на території України;

4) учні можуть бути зараховані до Державного ліцею «Міжнародна українська школа», що забезпечує навчання за екстернатною формою. Здобувачі освіти проходять оцінювання за індивідуальним навчальним планом та підготовку до нього в освітніх центрах, що функціонують при українських громадських організаціях/асоціаціях;

5) учні можуть відвідувати навчальні заняття, що проводяться очно (наприклад на вихідних) за державними стандартами та освітніми програмами України, організовані за ініціативою громадських організацій українців в окремих країнах за сприяння органів управління освітою цих країн та місцевої влади.

Водночас, передбачені можливості здобуття освіти учнями – внутрішньо переміщеними особами, що переїхали до місць тимчасового перебування на підконтрольній Україні території. Такі учні можуть:

– продовжувати навчання у закладі освіти, в якому навчалися до початку воєнної агресії (в тому випадку, якщо такий заклад продовжує надавати освітні послуги дистанційно чи за іншою формою);

– бути зараховані до закладу освіти за місцем тимчасового перебування та навчатися залежно від безпекової ситуації за інституційною формою навчання або за індивідуальною (за умови надання таких послуг закладом).

Якщо дитина перебуває на тимчасово окупованій території, то для продовження навчання за українськими програмами з наступним отриманням українського документа про освіту вона може:

– продовжити навчання з отриманням відповідного документа про освіту державного зразка у закладі освіти, де навчалася до початку військової агресії за умови здійснення освітнього процесу за українськими

державними стандартами та навчальними програмами;

– подати заяву про зарахування до будь-якого закладу загальної середньої освіти на безпечній території України (допомогу у виборі закладу надають органи управління у сфері освіти);

– при наявності доступу до мережі Інтернет можна онлайн вступити до будь-якої української ліцензованої дистанційної школи;

– обрати сімейну (домашню) форму навчання в закладі освіти на підконтрольні Україні території або в закладі, у якому навчалася до початку збройної агресії, за умови, що такий заклад працює за державними стандартами України;

– для отримання документів про освіту здобувачі освіти можуть навчатися за екстернатною формою та пройти річне оцінювання у будь-якому закладі загальної середньої освіти на підконтрольній Україні території (за умови, якщо заклад освіти надає таку освітню послугу).

Усі діти, які вимушені були змінити місце проживання/навчання, після повернення в Україну будуть зараховані до закладів загальної середньої освіти України (у той, в якому навчались до вимушеного переміщення за межі України, або в інший заклад загальної середньої освіти України).

Для здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти створено умови для отримання освітніх послуг, зокрема з числа внутрішньо переміщених осіб. Відповідно до Положення про внутрішню академічну мобільність здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти [4] кожен учень незалежно від фактичного місця перебування в межах України має можливість навчатися в будь-якому закладі професійної освіти (за умови наявності підготовки за відповідною професією). Програмами академічної мобільності у 2022 році уже скористались 316 здобувачів освіти.

З метою розширення можливостей для доступу до професійної (професійно-технічної) освіти за підтримки міжнародних партнерів розроблено та у грудні 2022 року запущено платформу для дистанційного навчання «Професійна освіта онлайн», на якій розміщено 29 короткотермінові курси для здобувачів професійних кваліфікацій, які, у свою чергу, розроблені/адаптовані за підтримки міжнародних партнерів.

Маємо наголосити на тому, що метою платформи «Професійної освіти онлайн» є забезпечення рівного, вільного і безоплатного доступу користувачів до якісних та актуальних навчальних матеріалів у сфері професійної (професійно-технічної) освіти.

Окрім того, врегульовано питання щодо видачі документів про професійну (професійно-технічну) освіту державного зразка випускникам закладів професійної (професійно-технічної) освіти, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні). Міністерством освіти і науки України видано наказ «Про деякі питання видачі документів про професійну (професійно-технічну) освіту в умовах воєнного стану в Україні» від 05 вересня 2022 р. № 780 [5]. Наказом визначено окремий механізм видачі документів про професійну (професійно-технічну) освіту та додатків до них в умовах воєнного стану в Україні.

Якщо говорити про доступ до вищої, фахової передвищої освіти для випускників закладів середньої освіти, розташованих на тимчасово окупованих територіях, у контексті статті 53 Конституції України, то на сьогодні це питання унормовано законодавством України у сфері освіти. Так, зокрема внутрішньо переміщені особи з особливо небезпечних територій, включених до Переліку територіальних громад, які розташовані в районі

проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 22 грудня 2022 року, затвердженого наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 № 309 [6] мають право на пільгову участь у конкурсному відборі для здобуття вищої освіти за кошти державного бюджету.

У 2022 році під час підготовки та проведення вступної кампанії до закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти був оновлений Порядок прийому для здобуття вищої, фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти осіб, які проживають на тимчасово окупованій російською федерацією території України [8], який передбачає, зокрема, можливість дистанційного вступу до закладів освіти.

У 2023 році вступники, які зареєстровані та знаходяться на тимчасово окупованій території, зможуть проходити усі процедури вступної кампанії дистанційно за їх вибором.

Висновки. Таким чином, не дивлячись на обмеження конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану, держава намагається забезпечувати виконання положень статті 53 Конституції України. Обов'язково маємо зазначити, що на нашу думку основними критичними елементами проблематики освіти у період дії правового режиму воєнного стану є:

– руйнування та пошкодження освітньої інфраструктури;

– безпечне освітнє середовище;

– забезпечення цифровими пристроями учасників освітнього процесу. Саме тому і подальша освітня політика має бути спрямована на вирішення цих проблем. Українська освіта вже пройшла випробування на стійкість і слід зауважити, що держава тримає освітній фронт в цих надскладних умовах. Надалі має вживатися якомога більше заходів для забезпечення конституційного права на освіту, оскільки освіта є рушієм до цивілізованої і освіченої нації.

У статті висвітлено питання особливостей реалізації конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. Визначені пріоритети діяльності закладів освіти в умовах збройної агресії Російської Федерації. Зазначено, що Міністерство освіти і науки України, як головний центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, має забезпечувати баланс між безпекою і неодмінною якістю освіти та бути куратором освітніх суб'єктів. Наголошено на тому, що викликом для системи освіти стало необхідність забезпечення рівного доступу до навчання, створення передумов для утримання учнів і педагогів в сфері впливу української системи освіти та їх повернення, коли вони виїхали за кордон.

Охарактеризовано дошкільну, загальну середню, професійну (професійно-технічну), фахову передвищу та вищу освіту у контексті реалізації конституційного права на освіту та реалізації положень статті 53 Конституції України. Зазначено, що незмінним вектором для Міністерства освіти науки України залишається забезпечення сталості навчання, зокрема здобувачів освіти, які через повномасштабну військову агресію Російської Федерації перебувають за кордоном, знаходяться на тимчасово окупованих територіях або є внутрішньо переміщеними особами. Окреслені варіанти навчання для учнів, які виїхали закордон, знаходяться на тимчасово окупованих територіях чи є внутрішньо переміщеними особами. Проаналізовані нормативно-правові акти Міністерства освіти і науки України, які розроблені та спрямовані

на забезпечення конституційного права на освіту.

Визначено три основні критичні елементами проблематики освіти у період дії правового режиму воєнного стану це – по-перше, руйнування та пошкодження освітньої інфраструктури; по-друге, безпечне освітнє середовище; по-третє, забезпечення цифровими пристроями учасників освітнього процесу. Автори наголошують увагу на тому, що надалі має вживатися якомога більше заходів для забезпечення конституційного права на освіту, оскільки освіта є рушієм до цивілізованої і освіченої нації.

Ключові слова: конституція, конституційне регулювання, соціальні права, право на освіту, відносини в сфері освіти, конституційні принципи, сфера освіти, освітнє право.

Slinko T., Tkachenko Ye. The constitutional right to educational under the legal regime of martial law

The article highlights the issues of peculiarities of realization of the constitutional right to education under the legal regime of martial law. The author identifies the priorities of educational institutions in the context of the armed aggression of the Russian Federation. It is noted that the Ministry of Education and Science of Ukraine, as the main central executive body in the field of education and science, should ensure a balance between security and the essential quality of education and be the curator of educational entities. It is emphasized that the challenge for the education system is the need to ensure equal access to education, to create preconditions for retaining students and teachers in the sphere of influence of the Ukrainian education system and their return when they have gone abroad.

The author characterizes preschool, general secondary, vocational (vocational-technical), professional higher and higher education in the context of the constitutional right to education and the implementation of the provisions of Article 53 of the Constitution of Ukraine. It is noted that the Ministry of Education and Science of Ukraine remains committed to ensuring the sustainability of education, in particular for students who are abroad, in the temporarily occupied territories or internally displaced persons due to the full-scale military aggression of the Russian Federation. The study options for students who have gone abroad, are in the temporarily occupied territories or are internally displaced persons are outlined. The author analyzes the legal acts of the Ministry of Education and Science of Ukraine, which are developed and aimed at ensuring the constitutional right to education.

The author identifies three main critical elements of the problem of education during the period of martial law: first, destruction and damage to educational infrastructure; second, a safe educational environment; and third, provision of digital devices to participants in the educational process.

Key words: constitution, constitutional regulation, social rights, right to education, relations in the field of education, constitutional principles, field of education, educational law.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 03.12.2022).

2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.12.2022).

3. Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні: наказ Міністерства

освіти і науки України від 28.03.2022 № 274 URL:https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-zdobuttya-zagalnoyi-serednoyi-osviti-ta-osvitnogo-procesu-v-umovah-voyennogo-stanu-v-ukrayini (дата звернення: 03.12.2022).

4. Про затвердження Положення про внутрішню академічну мобільність здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, які навчаються у закладах професійної (професійно-технічної) освіти України: наказ Міністерства освіти і науки України від 26 березня 2022 р. № 273 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0437-22#Text (дата звернення: 03.12.2022).

5. Про деякі питання видачі документів про професійну (професійно-технічну) освіту в умовах воєнного стану в Україні: наказ Міністерства освіти і науки України від 05 вересня 2022 р. № 780 URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE38439?an=1 (дата звернення: 03.12.2022).

6. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 № 309 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#n7 (дата звернення: 25.12.2022).

7. Порядок прийому для здобуття вищої, фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти осіб, які проживають на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України: наказ Міністерства освіти і науки України від 10 серпня 2022 року № 726 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1138-22#Text (дата звернення: 15.12.2022).

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.4

Ю. Кривицький,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВА РЕФОРМА В МЕЖАХ ПРЕДМЕТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Постановка проблеми. За сучасних епохальних умов суспільного поступу прихованого та явного вираження набувають грані діаманту мудрого слова, що є світоглядно-методологічним підґрунтям теорії права. Адже за цих умов важливе значення становить саме ідея запровадження квантової філософії як субстанційної моделі дару живої органічної природи в теорії права. Особливо це стосується переломних, кризових періодів людського життя, а також надзвичайних ситуацій, в яких духовна природа права є владною силою знань. Усе це значною мірою мобілізує інтелектуальний розвиток людини, яка за умов виживання повинна здійснити розумовий прорив у майбутнє. Саме така людина як правовий взірець науково-технологічного прогресу втілює в собі автономно мобільну голограму як об'ємну світоглядну картину дарів живої природи. Така людина вже ніяк не може бути «сировинним придатком», «сканером», «ксероксом» чи «біороботом», оскільки вона ще, перебуваючи у стані терпіння від бідності, голоду та холоду, вже постає щасливою від того, що має свободну волю як право на мету та мрію бути успішною в самоздійсненні творчих напрацювань. Тому, якщо мета такої людини є самопошук істини у променях сонця й на ниві совісті та честі, то ця особа рано чи пізно в результаті креативної ідеї, втіленої в життя, обов'язково отримує і матеріальну винагороду за свій духовний капітал мудрості. Саме в цьому полягає основа концептуально-перспективного оновлення теоретичної юриспруденції [1, с. 5].

Фундаментальне значення загальнотеоретичного правознавства для наукових знань про світ права зумовлює актуальність пізнання, переосмислення та уточнення його предмета, що має складний, поліструктурний характер. Предметна спрямованість і методологічна своєрідність є визначальними факторами, що не лише зумовлюють самостійність науки, а й визначають її роль у системі наукових знань. З огляду на те, що предмет дослідження будь-якої науки є основою розуміння її сутності, специфіки і призначення, його чітке визначення має бути одним з головних завдань, яке має виконувати та чи інша наука. Підґрунтя предмета загальнотеоретичного правознавства закладається фактично всією системою юридичних наук. Це пояснюється тим, що галузеві та інші юридичні науки вивчають лише окремі сфери, аспекти праводержавних явищ або історію правового життя та не можуть сформувати цілісне і повне уявлення про правову організацію суспільства. Загальнотеоретичне правознавство надає найширші за обсягом і найглибші за змістом знання про правові та державні явища. Генезис предмета теоретичної юридичної науки проявляється в обґрунтуванні нових юридичних понять і категорій, переосмисленні тих з них, що застаріли чи потребують оновлення. У зв'язку

© Ю. Кривицький, 2022

з цим особливої важливості та практичної значимості набуває питання предметної визначеності сучасного загальнотеоретичного правознавства, статусу правової реформи в межах його предметного поля і понятєво-категоріального апарата.

Нині Україна непросто, суперечливо, болісно рухається шляхом реформ, долає тягар пострадянського спадку. Європейський вибір Українського народу і сьогодні оплачується найвищою ціною – життями наших захисників і захисниць, які зупинили московську навалу та наближають перемогу над російським агресором. Так стверджується на практиці визнання людини як найвищої соціальної цінності, її пріоритетність у суспільних відносинах, долається прищеплений ще з імперських і радянських часів державний етатизм (зверхність держави над людиною та суспільством). Реформування в Україні відбувається передусім у правовій сфері. Перетворення суду, судової системи та судочинства, перехід прокуратури до європейського правового статусу, підтримка правозахисних громадських організацій, розширення адвокатської діяльності та запровадження професійної правничої допомоги, реформування правоохоронної системи тощо – все це є проявами прогресивних перетворень у правовому житті. Якість і результативність реформ обумовлюються гуманістичним правовим світоглядом, правовою свідомістю та правовою культурою всіх без винятку учасників процесів, які в найбільш узагальненому вигляді можна назвати юридичною практикою [2, с. 38–39]. Водночас реформування основних сфер життєдіяльності суспільства зумовлює суттєве підвищення ролі наукових пошуків у сфері права і держави. Особливо це стосується фундаментальних досліджень загальнотеоретичного характеру, що мають базове значення для отримання об'єктивних знань про правові та державні явища й шляхи їх удосконалення [3, с. 4]. При цьому реформування правової системи України – це складний і багатогранний процес, що вимагає глибокого наукового аналізу державно-правової дійсності для покращення підготовки фахівців-юристів [4, с. 8; 5, с. 10], а реформи в галузях права повинні дати новий імпульс у розвитку не тільки практики, але й юридичної науки [5, с. 616].

Аналіз досліджень і публікацій. Предмет загальнотеоретичного правознавства є традиційним питанням, що комплексно розглядається в межах як підручників, так і навчальних посібників з теорії держави та права. Тому не буде перебільшенням твердження про те, що цієї тематики тією чи іншою мірою торкаються всі фахівці в галузі теоретичної юриспруденції [6, с. 38]. У той же час на особливу увагу в контексті реформаційної проблематики цієї наукової розвідки заслуговують праці таких учених як Є.В. Білозьоров, С.В. Бобровник, Б.Д. Бондаренко, Д.О. Вовк, О.М. Головко, С.Д. Гусарєв, М.А. Дамірлі, І.М. Жаровська, В.В. Лемак, Я.І. Ленгер, М.І. Козюбра, В.М. Косович, О.Ю. Коцюбинська, Ю.М. Оборотов, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, І.А. Сердюк, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомиров, в яких розкрито наукознавчі (метатеоретичні) питання загальнотеоретичного правознавства.

Формулювання цілей статті. Метою цієї статті є узагальнення, розширення та обґрунтування наукових знань про місце правової реформи в межах предмета і понятєво-категоріального апарата загальнотеоретичного правознавства на сучасному етапі його розвитку. Для реалізації окресленої мети сформульовано такі завдання: по-перше, проаналізувати наявний стан, метатеоретичні проблеми та ключові тенденції, напрями оновлення загальнотеоретичної юридичної науки; по-друге, за результатами опрацювання представлених

у фаховій літературі уявлень і підходів щодо визначення та структури предмета загальнотеоретичного правознавства запропонувати власну позицію з цього приводу; по-третє, в контексті переосмислення предметного поля загальнотеоретичного правознавства окреслити категоріальний статус правової реформи в системі наукових знань, сформувати її теоретичний образ і визначити потенційні вектори доктринального пізнання.

Виклад основного матеріалу. Загальнотеоретичне правознавство (більш відоме багатьом поколінням вітчизняних юристів під назвами «Загальна теорія держави і/та права», «Теорія держави і/та права», менш знане як «Загальна теорія права і/та держави», «Теорія права і/та держави») є фундаментальною науковою і навчальною дисципліною, становлення й розвиток якої має тривалу історію. Розуміння предмета загальнотеоретичної юридичної науки пов'язується з особливостями, що відображають різні етапи формування цієї галузі знань. Упродовж цих періодів неодноразово порушувалось питання про самостійність цієї складової юридичної науки та про сферу й обсяг досліджуваних нею правових і державних явищ. Вивчаючи загальнотеоретичну юридичну науку, важливо чітко розуміти, про яку саме галузь наукових знань йдеться, з огляду на наявність суттєвих відмінностей розуміння природи загальнотеоретичного правознавства у вітчизняній і зарубіжній юриспруденції. Залежно від особливостей конкретної країни і приналежності її правової системи до однієї з правових сімей, загальнотеоретичне правознавство (загальна теорія держави і/та права, теорія держави і/та права) може і не виокремлюватися в окрему сферу знань або, навпаки, визнаватись самостійною складовою юридичної науки.

Загальнотеоретичне правознавство виникло в результаті поступової диференціації та інтеграції юридичних наук відповідно до потреб суспільної практики, осмислення закономірностей правової реальності. Назви «Теорія держави та права», або «Загальна теорія держави і права», для позначення загальнотеоретичного правознавства та відповідної навчальної юридичної дисципліни, характерні для радянських і пострадянських (постсоціалістичних) країн [2, с. 17]. На сучасному етапі розвитку (модернізації) вітчизняного загальнотеоретичного правознавства низкою фахівців обґрунтовується підхід, згідно з яким право і держава мають вивчатися окремими самостійними науками: загальною теорією права (загальнотеоретичним правознавством) і загальною теорією держави (державознавством) як складовою частиною науки політології. Така концепція, безперечно, має як певні аргументи, так і контраргументи. До останніх належить, зокрема міркування про те, що право як феномен (чи то природний, чи то позитивний) має сенс лише тоді, коли воно може бути реалізоване та захищене, а наймогутнішим, найефективнішим інструментом його забезпечення та захисту з давніх-давен слугує, як би то не було, держава. Особливо це стосується підготовки юристів-практиків, які покликані у своїй фаховій діяльності сприяти здійсненню, охороні та захисту права – насамперед основоположних прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільства [7, с. 137].

Теорія права як «теоретична складова» правової науки на початку XXI ст. зазнає перетворень, обумовлених тенденціями світового розвитку, передовсім – глобалізацією [8, с. 7; 9, с. 3], а вітчизняна (національна) її версія [10, с. 139] в науковому та навчальному аспектах перебуває на початковому етапі поступової зміни парадигми (від радянської до західної академічної правової культури), що підтверджується різноманітно: і зовнішніми умовами розвитку (дефі-

цитом культури дискусії), і вибором пріоритетів досліджень та особливо – навчальним матеріалом, який пропонується здобувачам вищої освіти [11, с. 46]. Однією з визначальних тенденцій розвитку загальнотеоретичного правознавства в умовах глобалізаційних трансформацій є його остаточне звільнення від вульгарного економічного детермінізму і надмірної політизації, переорієнтація з притаманної юридичному позитивізму державоцентристської спрямованості, яка за попередньою радянською традицією все ще відчутно проявляється у вітчизняній загальній теорії держави і права, на людиноцентристську [9, с. 5].

Антропологізація загальнотеоретичного правознавства зовсім не заперечує функціональних зв'язків права з державою, як і не суперечить самоцінності для Українського народу власної держави. Адже лише суверенна, незалежна, заснована на вимогах верховенства права держава спроможна гарантувати справжню пошану людської гідності в усіх її проявах – забезпечити людське життя та здоров'я, недоторканність і безпеку, рівні можливості доступу до якісної освіти, охорони здоров'я, гідну оплату праці та соціальне забезпечення. За всієї важливості зв'язків між правом і державою вони становлять собою самостійні складні системи, які в той же час є підсистемами системи вищого рівня – суспільства. Особливості функціонування та розвитку цих систем, причому не лише на рівні окремої країни чи регіону, а й всезагального характеру [12, с. 273], не можуть бути виявлені та належним чином осмислені без відповідного предметного розчленування вказаних явищ. Держава як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичної її галузі зокрема має вивчатися лише під кутом зору взаємодії з правом, їх взаємовпливу один на одного. Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичної юридичної науки має бути не держава як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а держава як правова форма організації суспільства, тобто як публічно-правовий інститут («союз»). Предметостворюючим для загальнотеоретичного правознавства, як і для юридичної науки в цілому, має виступати поняття права як самостійної соціокультурної цінності, вирішальне значення у формуванні та функціонуванні якого відіграє не держава, а людина, яка є не тільки адресатом права, а його творцем і орієнтиром [9, с. 5; 13, с. 21–22].

Під впливом інтеграційно-глобалізаційних змін сучасного існування людства, світових криз в економічній сфері, політичних і воєнних конфліктів, екологічних викликів і пандемічних загроз та інших чинників теорія держави і права проходить етап оновлення. Причини, під впливом яких розвивається теорія держави і права, можна диференціювати на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх причин належать: потреби інших юридичних наук, форм правосвідомості, юридичної практики, які ставлять перед теорією держави і права як фундаментальною юридичною наукою окреслені завдання, стимулюють і спрямовують наукові пошуки, а також нові факти, що не піддаються поясненню з погляду наявної теорії. Внутрішні причини – це суперечності в самій теорії держави і права або проблеми, які пов'язані з внутрішньою логікою розвитку теоретичної системи цієї галузі знання, зумовлені виконанням нею власних функцій. І зовнішні, і внутрішні причини можуть бути джерелами проблемних (пошукових) ситуацій, які виникають у юридичній науці [14, с. 11; 15, с. 17].

До дискусійних і невирішених проблем метатеорії загальної теорії права і держави О.Ф. Скакун відносить: по-перше, питання назви дисципліни (загальна теорія права і держави або загальнотеоретична юриспруденція); по-друге, проблему об'єкта загаль-

ної теорії права і держави; по-третє, питання предмета теорії права і держави (дискусії про поділ науки на загальну теорію права і загальну теорію держави та про єдність предмета теорії права і держави) [16, с. 29–35]. Не претендуючи на універсальність і концептуальну завершеність, М.І. Козюбра виокремлює такі вектори модернізації загальнотеоретичного правознавства відповідно до нових реалій: переосмислення предметного поля загальнотеоретичної юридичної науки; виявлення закономірностей виникнення, функціонування і розвитку права як предмета загальної теорії права; співвідношення загальної теорії права і філософії права [17, с. 33–42; 18, с. 18–55]. У свою чергу В.М. Косович вважає, що сучасна загальна теорія права розвивається в напрямі практилізації загальнотеоретичних положень, фундаменталізації осмислення базових положень теорії права, плюралізації підходів до вивчення правових явищ, розширення предмета дослідження (змісту та форм загальнотеоретичних дисциплін), поєднання теорії права і філософії права. Ці тенденції ілюструють необхідність і важливість новелізації теорії права як науки (зі своїм предметом пізнання правових явищ) і навчальної дисципліни (яка пропонує вихідні та концептуальні знання про право) [19, с. 8].

У сучасній фаховій літературі має місце плюралізм наукових уявлень про предмет загальнотеоретичного правознавства на різних етапах його генезису. На підставі опрацювання узагальнених позицій з цього приводу [3, с. 37; 6, с. 38–46; 8, с. 8–14; 14, с. 6; 20, с. 109] є всі підстави стверджувати, що предмет загальнотеоретичного правознавства – це істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості виникнення, розвитку та функціонування правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів. Відповідно до цієї дефініції у структурі предмета загальнотеоретичного правознавства необхідно виокремити такі дві змістові складові: по-перше, істотні властивості (природа, сутність) правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів; по-друге, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості виникнення, розвитку і функціонування праводержавних явищ та інших пов'язаних з ними суспільних феноменів. Уявлення про сутність права і держави забезпечують поглиблення та конкретизацію знань стосовно природи юридичних явищ і процесів і є відправними для виявлення та дослідження наявних у правовій сфері закономірностей, тенденцій і випадковостей. Логічним вираженням сутності правових і державних явищ є юридичні поняття та категорії, що розробляються і формулюються загальнотеоретичним правознавством. Понятєво-категоріальний апарат останнього – це система узгоджених і взаємозалежних юридичних понять і категорій, необхідних для теоретичного пізнання праводержавних явищ та інших пов'язаних з ними суспільних феноменів. Понятєво-категоріальний апарат загальнотеоретичного правознавства є засобом організації юридичних знань. Він виконує не лише логічну, пізнавальну, світоглядну, але й методологічну функції, тому що впливає на характер і зміст системи понять усіх інших юридичних наук, у тому числі галузевих [21, с. 121].

Предмет науки не є чимось застиглим, раз і назавжди даним. Він перебуває в постійному розвитку, оскільки явища і процеси, що включаються в орбіту дослідження науки, якісно змінюються. Будь-яка наука не може не відгукуватися на різного роду події, на ідеї та здобутки інших галузей наукового знання тощо. Тому перед кожною наукою періодично, на певних історичних етапах генезису виникає необхідність повернення до

розгляду її предмета, його уточнення, а інколи й істотного переосмислення. Не є винятком також загальнотеоретична юридична наука. Корінні зміни, що відбулися на пострадянському просторі протягом останніх трьох десятиліть, істотно вплинули на самі явища, що становлять об'єкт дослідження загальнотеоретичної юриспруденції. Це зумовлює необхідність не тільки більш високого рівня їх пізнання, опрацювання нових зв'язків і властивостей цих явищ, а й перегляду певних усталених підходів і уявлень [13, с. 14; 18, с. 18–19]. Не можна, звісно, стверджувати, що традиційні проблеми загальнотеоретичного правознавства себе повністю вичерпали. І на них часто потрібен свіжий погляд, який враховував би як зміни, що мали місце в суспільному і правовому житті, так і здобутки інших наук, особливо тих, які сформувалися протягом попередніх десятиліть. Проте життя висуває на порядок денний чимало нових проблем, які потребують доктринального осмислення [9, с. 6; 18, с. 35]. Серед них варто виокремити методологічні, теоретичні, компаративні (порівняльні) та прикладні (практичні) аспекти правової реформи.

Правова реформа є актуальною категорією теорії держави і права [22, с. 52], що перетворюється на оцінне поняття, за допомогою якого слід вимірювати сутність і значення здійснюваних прогресивних змін у галузі правового розвитку України в цілому, об'єднувати в єдине ціле все, що реалізується в цій сфері як у центрі, так і на місцях. Багатовимірність природи правової реформи потребує теоретико-методологічного дослідження. Саме з цього приводу нині нагромадилися досить серйозні питання, від ефективного вирішення яких і залежить успішність реалізації правової реформи в нашій державі. Для характеристики правової реформи важливо визначити її місце в системі юридичних знань, окреслити її теоретичний образ і розкрити значення в загальному процесі пізнання правових і державних явищ. Завдання вітчизняної юридичної науки в галузі опрацювання правової реформи полягає в тому, щоб узагальнити масив ґрунтовних знань, у якому мають знайти своє місце найбільш конструктивні ідеї та концепції, що пояснюють нововведення і зміни, які відбуваються в Україні. Вивчати правову реформу необхідно не лише в межах недалекого минулого та майбутнього, але і з погляду конкретно-історичного уявлення про багатоаспектні процеси, що відбуваються у правовій системі, а також з позиції того, яким чином це явище уявлялося в інші перехідні періоди розвитку державності та як воно сприймається на теперішній час. Завдяки таким зіставленням можлива переоцінка існуючих концепцій, але саме це й може допомогти з'ясувати істину. З'являється необхідність і перспектива ширшого використання при дослідженні правової реформи теоретико-методологічних розробок, створених ученими відмінних історичних епох, а також представниками різних галузей наукового знання, чисельність яких особливо збільшилася в перехідний період поступу державності [23, с. 5–6, 190].

У вітчизняній правовій доктрині обґрунтовується новий комплексний науковий напрям – теорія правової реформи – форма узагальнення (організації) наукового знання, що надає цілісне уявлення про істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості прогресивного перетворення права. Теорія правової реформи має всі ознаки самостійного наукового вектору: предмет дослідження, методологічну базу, функції, зміст, особливості, зумовлені міждисциплінарним характером, хронологічні рамки, емпіричну основу і концептуальні засади. Заперечення правової реформи як особливого напряму діяльності держави та/або інших уповноважених

суб'єктів рівнозначне спростовуванню ідей утвердження верховенства права, посилення охорони та захисту прав і свобод людини, гарантій їх безпеки, розбудови демократичної та правової держави, необхідності вдосконалення національної правової системи, підвищення ефективності правового регулювання. Правом так чи інакше оформлюються, закріплюються всі види державних (урядових) реформ, але правова реформа має свої особливості та власний зміст, вона відображає прогресивний правовий розвиток. Оформлення правом інших видів реформ не скасовує правову реформу як самостійне юридичне явище [24, с. 38].

У контексті розробки теорії правової реформи привертають увагу міркування О.Ф. Скакун про те, що певним досягненням є проблематизація загальної теорії права і держави, котра виразилася у формуванні спеціальних (вузьких) напрямів наукових досліджень у її межах. Крім наявності традиційних теорій, які відзначаються високим рівнем загальності (теорія правотворчості, теорія правозастосування та інші), формуються, зазвичай на базі інститутів права, спеціальні (вузькі) напрями. Виходячи з принципу діалектичного співвідношення загального і конкретного (приватного) рівнів пізнання в науці, їх називають приватними теоріями (теорія закону, теорія юридичної техніки, теорія юридичних помилок, загальне вчення про правовідносини, теорія правового порядку, теорія прав людини тощо) [16, с. 28]. Конкретні (приватні) теорії проходять схожі етапи розвитку: 1) «дотеоретичний» – визрівання проблемної ситуації, коли проблема ще не усвідомлюється, але відчувається тимчасовий збій у звичайній теоретичній діяльності та пропонуються різні варіанти її вирішення в різноманітних галузях юридичної науки без їхньої консолідації в загальнотеоретичній сфері, тобто без прояву інтересу теоретиків права; 2) теоретичний (дослідницький) – теоретики права ставлять наукові питання в результаті з'ясування кола евристичних завдань, що передують проблемі, підтверджують наявність проблемних ситуацій, які вимагають нетривіальних способів вирішення; установлюють специфіку методології їх дослідження, уточнюють поняттєво-категоріальний апарат; 3) теоретичний (науковий) – обґрунтовується система теоретичних знань як новий напрям, як певна конкретна теорія, усвідомлюється проблема на основі визначеної проблемної ситуації, уточнюються взаємозв'язки в її постановці між загальною теорією права і держави, філософією права, різними суспільними науками; вводиться теоретично уточнений поняттєво-категоріальний апарат у загальний юридичний науковий обіг. Цінність системи ідей, які репрезентують конкретні (приватні) теорії, виражається в такому: а) стимулюється розвиток інших конкретних (приватних) теорій; б) збагачуються традиційні теорії, тобто теорії високого рівня загальності; в) формуються нові загальнотеоретичні поняття в результаті відмови від понять, утворених на основі метафоризації – перенесенні людських характеристик на неживі предмети (що характерно для юридико-позитивістської методології); в) використовуються в галузевих юридичних дисциплінах на новому методологічному рівні [16, с. 28–29].

Потенційними напрямами розробки теоретичного образу правової реформи в межах предметного поля загальнотеоретичного правознавства є вивчення її генезису, філософії, ідеології, сутності, ознак, принципів, видів, цілей, завдань, об'єкта, суб'єктів, функцій, етапів (стадій), технології, параметрів, ефективності, зарубіжного досвіду, взаємодії з іншими правовими і державними явищами, наприклад, правовим вихованням [25]. Узагальнений концепт правової реформи як форми істотних, прогре-

сивних правових змін, перевлаштування права є ядром комплексного наукового міждисциплінарного вектору дослідження, напряму загальнотеоретичної юридичної науки й однойменної теорії, тобто вищої форми узагальнення (організації) наукового знання про суттєві властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості зміни права в перехідні періоди його буття.

Висновки. На основі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

Сучасне загальнотеоретичне правознавство (теорія держави і/та права, загальна теорія права і/та держави тощо), перебуваючи на етапі змін (оновлення, модернізації, трансформації) та вирішення своїх наукознавчих (метатеоретичних) проблем під дією зовнішніх і внутрішніх факторів, продовжує відігравати провідну роль і посідає центральне місце в системі юридичних наук. Серед основних тенденцій розвитку загальнотеоретичної юридичної науки варто виокремити такі: по-перше, переосмислення предмета дослідження з урахуванням того, що предметостворюючим його компонентом є поняття права; по-друге, фундаменталізація пізнання базових теоретичних положень; по-третє, плюралізація підходів до вивчення природи правових і державних явищ; по-четверте, проблематизація та конкретизація предмета дослідження. Загальнотеоретичне правознавство є світоглядною, фундаментальною та методологічною юридичною наукою, окреслює закономірності, тенденції і випадковості виникнення, розвитку та функціонування правових і державних явищ, генерує методологію осмислення правової реальності, розробляє юридичну термінологію загальнонаукового використання.

Предмет загальнотеоретичної юридичної науки – це динамічна категорія, що постійно уточнюється, перебуває в безперервному розвитку. Традиційна проблематика теоретичної юриспруденції поповнюється новими векторами пізнання, пов'язаних зі сферою інших галузей наукового знання. Інтеграція, злиття, об'єднання наук у комплексному дослідженні відповідних об'єктів має наслідком прогрес науки. У ході генезису предмета загальнотеоретичної юридичної науки елемент новизни тісно пов'язаний з компонентом наступності, оскільки нове виникає на основі попереднього як пізнавальна, більш глибока, змістовна й адекватна форма осягнення та розуміння правових і державних явищ. Предмет загальнотеоретичного правознавства визначено як істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості виникнення, розвитку та функціонування правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів. Нині перед загальнотеоретичним правознавством стоїть важливе завдання постійного оновлення знання про правову реальність, орієнтуючись на загальновизнані зразки демократії, верховенства права та забезпечення прав і свобод людини. Потреба в переосмисленні предмета загальнотеоретичної юридичної науки зумовлена не лише внутрішніми чинниками, але і зовнішніми, визначальне місце серед яких посідає стрімкий розвиток глобалізаційних процесів, які поряд з економічною, політичною, правовою сферами охоплюють також галузь науки й освіти.

Традиційне предметне поле загальнотеоретичного правознавства розширюються за рахунок нових напрямів наукового пошуку, зокрема дослідження природи правової реформи. До причин актуальності тематики правової реформи належать: світова реформаційна тенденція перевлаштування основних сфер суспільної дійсності; тривалий і складний процес переходу вітчизняного суспільства від постсоціалістичного типу до моделі сталого розвитку; дискусійність низки аспек-

тів природи правової реформи; практичні потреби, виклики новітнього етапу правового та державного розвитку, пов'язані зі збереженням і післявоєнним відновленням Української держави та її правової системи. Проблематика правової реформи є важливим предметом осмислення сучасної загальнотеоретичної юридичної науки та досить поширеним фактором актуалізації вивчення різних правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів. У контексті проблематизації та конкретизації предмета загальнотеоретичного правознавства теорія правової реформи перебуває на теоретичному (науковому) етапі розвитку. По суті, триває процес накопичення знань про окремі аспекти, виміри, підходи до правової реформи. Розвиток будь-якої теорії – це не іманентне логічне перетворення теоретичної думки, а процес активної переробки емпіричної інформації у власний зміст теорії, концентрація та збагачення її понятєво-категоріальним апаратом. Теорія правової реформи – це вища, найбільш розвинута форма узагальнення (організації) наукового знання, що дає цілісне уявлення про істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості прогресивного перетворення права; комплекс основних поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на пояснення природи правової реформи. При цьому об'єктоспрямовуючим для правової реформи, як і для предмета загальнотеоретичного правознавства, має виступати поняття права.

У статті узагальнено, розширено та обґрунтовано наукові знання про місце правової реформи в межах предмета і понятєво-категоріального апарата загальнотеоретичного правознавства на сучасному етапі його розвитку. Проаналізовано наявний стан, метатеоретичні проблеми та ключові тенденції, напрями оновлення загальнотеоретичної юридичної науки. З'ясовано, що загальнотеоретичне правознавство (теорія держави і/та права, загальна теорія права і/та держави тощо), перебуваючи на етапі змін (оновлення, модернізації) та вирішення своїх наукознавчих (метатеоретичних) проблем під дією зовнішніх і внутрішніх факторів, продовжує відігравати провідну роль і посідає центральне місце в системі юридичних наук.

За результатами опрацювання представлених у фаховій літературі уявлень і підходів щодо визначення та структури предмета загальнотеоретичного правознавства запропоновано власну позицію з цього приводу. Зокрема предмет загальнотеоретичного правознавства – це істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості виникнення, розвитку та функціонування правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів. Обґрунтовано, що нині перед загальнотеоретичним правознавством стоїть важливе завдання постійного оновлення знання про правову реальність, орієнтуючись на загальновизнані зразки демократії, верховенства права та забезпечення прав і свобод людини.

У контексті переосмислення предметного поля загальнотеоретичного правознавства окреслено категоріальний статус правової реформи в системі наукових знань, сформовано її теоретичний образ і визначено потенційні вектори доктринального пізнання. Аргументовано, що в контексті проблематизації та конкретизації предмета загальнотеоретичної юридичної науки теорія правової реформи перебуває на теоретичному (науковому) етапі розвитку. Запропоновано під теорією правової реформи розуміти вищу, най-

більш розвинуту форму узагальнення наукового знання, що дає цілісне уявлення про істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості прогресивного перетворення права; комплекс основних поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на пояснення природи правової реформи.

Ключові слова: загальнотеоретичне правознавство, теорія держави і права, предмет загальнотеоретичного правознавства, правова реформа, теорія правової реформи.

Kryvytskyi Yu. Legal reform within the subject of general jurisprudence

The article summarizes, expands and substantiates scientific knowledge about the place of legal reform within the subject and conceptual-categorical apparatus of general jurisprudence at the current stage of its development. The current state, metatheoretical problems and key trends, directions for updating general legal science are analyzed. It was found that general jurisprudence (theory of the state and law, general theory of law and state), being at the stage of changes (updating, modernization) and solving its scientific (metatheoretical) problems under the influence of external and internal factors, continues to play a leading role and occupies a central place in the system of legal sciences.

Based on the results of studying the ideas and approaches presented in the professional literature regarding the definition and structure of the subject of general jurisprudence, an own position on this matter is proposed. In particular, the subject of general jurisprudence is the essential properties, the most general laws, trends and coincidences of the emergence, development and functioning of legal and state phenomena, as well as other related social phenomena. It is substantiated that nowadays general jurisprudence faces the important task of constantly updating knowledge about legal reality, focusing on generally recognized models of democracy, the rule of law and ensuring human rights and freedoms.

In the context of rethinking the subject field of general jurisprudence, the categorical status of legal reform in the system of scientific knowledge is outlined, its theoretical image is formed, and potential vectors of doctrinal knowledge are determined. It is argued that in the context of problematization and specification of the subject of general theoretical legal science, the theory of legal reform is at the theoretical (scientific) stage of development. It is proposed to understand the theory of legal reform as the highest, most developed form of generalization of scientific knowledge, which gives a holistic view of the essential properties, the most general regularities, trends and contingencies of the progressive transformation of law; a set of basic views, ideas, ideas aimed at explaining the nature of legal reform.

Key words: general jurisprudence, theory of the state and law, subject of general jurisprudence, legal reform, theory of legal reform.

Література

1. Лісовський П. М., Лісовська Ю. П. Теорія права: стан та перспективи : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2022. 208 с.

2. Теорія держави і права : підруч. / О. М. Бандурка та ін. / За заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 416 с.

3. Бондаренко Б. Д. Закономірності як предмет загальної теорії права : монографія. Київ : БД Дакор, 2020. 266 с.

4. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. Київ : Україна, 2014. 561 с.

5. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права : підруч. Вид. 6-е, доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.

6. Сердюк І. А. Визначення предмета теорії держави і права: доктринальні підходи та правове закріплення. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 37–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2013_3_6

7. Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 135–138.

8. Білас І. Г., Білас А. І. Трансформація загальної теорії держави і права у сучасну юриспруденцію та її функціональне призначення у формуванні правосуміння юристів. Наше право. 2015. № 4. С. 5–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_4_3

9. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2017. Т. 193. С. 3–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_193_3

10. Козюбра М. Філософія права, правознавство і наука: спільні риси та відмінності. Філософія права і загальна теорія права. 2019. № 2. С. 128–142. doi: https://doi.Org/10.21564/2227-7153.2019.2.204683

11. Лемак В. В. Загальна теорія права: між зміною парадигми і пошуком структури. Публічне право. 2017. № 3. С. 40–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_3_7

12. Дамірлі М. Квантори «загальності» загальної теорії права. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 2. С. 267–275. doi: https://doi.org/10.21564/2227-7153.2013.2.183412

13. Загальна теорія права : підруч. / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

14. Коцюбинська О. Ю. Теорія держави і права: системний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. 16 с.

15. Жаровська І. М. Теорія держави і права як фундаментальна та світоглядна дисципліна. Часопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 15–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_3_4

16. Скакун О. Ф. Загальна теорія права і держави: проблематизація та переосмислення метатеорії. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 4. С. 27–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_4_6

17. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи. Право України. 2010. № 1. С. 32–43.

18. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство: проблеми модернізації. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей / Гол. ред. А. Мелешевич. Київ : Дух і літера, 2013. С. 17–55.

19. Косович В. Сучасна загальна теорія права та держави: тенденції розвитку. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2020. Вип. 70. С. 3–9. doi: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2020.70.003

20. Оборотов Ю. Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права. Право України. 2013. № 9. С. 103–116.

21. Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. Т. 1: Методологічні та інформаційно-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришин. Харків : Право, 2008. 728 с.

22. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 415 с.

23. Ленгер Я. І. Реформування правової системи України як засіб підвищення її ефективності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 215 с.

24. Кривицький Ю. В. Правова реформа: теоретико-прикладні виміри актуалізації проблеми. Часопис Київського університету права. 2018. № 3. С. 37–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_3_9

25. Кривицький Ю. Правове виховання та правова реформа: прояви взаємозв'язку і взаємовпливу. Юридичний вісник. 2022. № 2. С. 100–108. doi: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2327

УДК 352.001
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.5

В. Барвіненко,
кандидат наук з державного управління

ПРИНЦИПИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: НОРМАТИВНІ ПОЛОЖЕННЯ (ЧАСТИНА ДРУГА)

Постановка проблеми. Питання принципів місцевого самоврядування в Україні в українській юридичній літературі залишаються малорозробленими. Ці питання досліджувались на монографічному рівні неодноразово – але, доволі давно. А муніципальна реформа, яка триває в Україні з моменту проголошення незалежності, постійно ставить нові виклики перед дослідниками, – адже їхні напрацювання застарівають доволі швидко.

За таких умов залишається недоречним оминати увагою таке важливе питання, як питання визначення номенклатури принципів місцевого самоврядування. Адже саме на цих принципах ґрунтуються як розробки дослідників, так і правотворча діяльність. Впливають вони й на правозастосування.

А тому, важливим науковим завданням є дослідження принципів місцевого самоврядування в Україні, у тому числі нормативних положень щодо них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи місцевого самоврядування в Україні аналізувались як у монографічних дослідженнях таких авторів, як О.В. Батанов, Б.В. Калиновський, а також у працях інших вчених (детальніше дивись [1-4]). Однак, як було зазначено вище, доцільно продовжувати ці дослідження.

Метою статті є формування переліку принципів місцевого самоврядування в Україні з урахуванням положень чинного законодавства (у вузькому розумінні, тобто, положень відповідних законів України).

Основний текст. У сучасній українській юридичній літературі найбільш дослідженими принципами (і принципи місцевого самоврядування не є виключенням) є конституційні принципи.

Так, відомою українською авторкою О.В. Сінькевич «доведено, що конституційні принципи знаходяться у постійній ієрархічній, номенклатурній та змістовній динаміці. Ієрархічна динаміка конституційних принципів полягає в тому, що на певному етапі суспільного розвитку найбільш важливі принципи набувають характеру цінностей. Номенклатурна динаміка конституційних принципів полягає в тому, що їхній перелік не є вичерпним та постійно змінюється, як правило, розширюючись. Змістовна динаміка конституційних принципів полягає в тому, що їхній зміст визначається, виходячи з актуальних потреб держави та суспільства і постійно змінюється, як правило, розширюючись» [5, с. 108]. Слід повністю погодитись з таким підходом до дослідження конституційних принципів, та поширити його також і на принципи місцевого самоврядування.

Водночас, варто зазначити: в українській юридичній науці не існує навіть усталеного переліку принципів місцевого самоврядування. А тому перед тим, як досліджувати динаміку цих принципів, слід сформулювати їхній перелік.

При цьому доцільно звернути увагу як на розробки українських вчених – фахівців з муніципального права, так і на положення актів наці-

© В. Барвіненко, 2022

онального муніципального законодавства, а також підкреслити авторську позицію щодо співвідношення понять «принципи» та «цінності».

Як і більшість сучасних дослідників, автор дотримується думки, що найбільш важливі на сучасному етапі розбудови місцевого самоврядування принципи є цінностями місцевого самоврядування. Щодо цих (муніципальних) цінностей, О.В. Батанов влучно сформулював: «соціально-економічними умовами формування нової парадигми муніципальних цінностей є побудова в Україні незалежної, демократичної держави, в якій визнається та гарантується місцеве самоврядування, діють принципи визнання людини найвищою соціальною цінністю, верховенства права, служіння територіальній громаді тощо, що потребує формування в муніципальній свідомості нових орієнтирів і цілей суспільного розвитку, муніципальних цінностей, життєвих орієнтацій і норм поведінки жителів – членів територіальних громад, депутатів місцевих рад, службовців в органах місцевого самоврядування» [6, с. 7]. Слід повністю погодитись з таким підходом та підкреслити, що він здебільшого знайшов своє відображення в актах чинного муніципального законодавства України.

Основні принципи місцевого самоврядування містяться у вигляді переліку у Законі України від 21 травня 1997 року «Про місцеве самоврядування в Україні», у статті 4 «Основні принципи місцевого самоврядування» [7].

Закон України від 11 липня 2001 року «Про органи самоорганізації населення» містить статтю 5 «Принципи організації та діяльності органу самоорганізації населення» [8].

Деякі з принципів у цих законах співпадають, дивись Таблицю 1.

Відповідно до Таблиці 1, обидва закони в якості принципів місцевого самоврядування в Україні (органи самоорганізації населення уважаються елементом системи місцевого самоврядування), передбачають наступні: законності; гласності; виборності; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб (перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення).

Принципи законності та гласності співпадають за своїм змістом повністю.

Щодо принципу підзвітності та відповідальності, то за своїм змістом він здебільшого співпадає – з урахуванням двох факторів. Перший фактор є територіальним – а тому, по відношенню до органів місцевого самоврядування йдеться про підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами, а по відношенню до органів самоорганізації населення, які охоплюють зазвичай територію менше, ніж адміністративно-територіальна одиниця, – про підзвітність та відповідальність перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення.

Що ж до принципу виборності – здавалося б, він є однаковим за змістом в обох вищенаведених випадках. Але, це не так.

Вибори, які проводяться до місцевих рад, а також вибори сільських, селищних та міських голів, відбуваються відповідно до положень Конституції України та Виборчого кодексу України. А тому, деталізувати принцип виборності у цьому випадку можна з застосуванням відповідних положень.

Вибори, які проводяться до органів самоорганізації населення, є значно менш формалізованими, та проводяться відповідно до положень Закону України «Про органи самоорганізації населення». А тому, зміст принципу виборності у цьому випадку є дещо іншим.

Закон України від 5 лютого 2015 р. «Про добровільне об'єднання територіальних громад» передбачає низку принципів добровільного об'єднання територіальних громад у статті 2. Ця стаття має назву «Принципи добро-

Таблиця 1

Принципи місцевого самоврядування та організації і діяльності органів самоорганізації населення в Україні

Стаття 4 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»	**Стаття 5 Закону України «Про органи самоорганізації населення»**
- народовладдя;	*Немає співпадіння.*
- законності;	1) законності;
- гласності;	2) гласності;
- колегіальності;	*Немає співпадіння.*
- поєднання місцевих і державних інтересів;	*Немає співпадіння.*
- виборності;	5) виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами;	*Немає співпадіння.*
- підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;	7) підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;	*Немає співпадіння*
- судового захисту прав місцевого самоврядування.	*Немає співпадіння.*
Немає співпадіння.	3) добровільності щодо взяття окремих повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради;
Немає співпадіння.	4) територіальності;
Немає співпадіння.	6) підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед відповідними радами;
Немає співпадіння.	8) фінансової та організаційної самостійності.

вільного об'єднання територіальних громад». Так як таке об'єднання є проявом місцевого самоврядування та відбувається для потреб оптимізації місцевого самоврядування, ці принципи варто розглянути з точки зору можливості їхнього віднесення до принципів місцевого самоврядування в Україні.

Відповідно до пункту першого цієї статті, «Добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких принципів:

1) конституційності та законності;
2) добровільності;
3) економічної ефективності;
4) державної підтримки;
5) повсюдності місцевого самоврядування;
6) прозорості та відкритості;
7) відповідальності» [9].

Варто зазначити, що, так само як і у випадку з наведеними вище статтями Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» та Закону «Про органи самоорганізації населення», зміст цих принципів у Законі «Про

добровільне об'єднання територіальних громад» не розкривається.

Деякі з принципів у цих законах співпадають, та можна висловити гіпотезу про те, що вони є принципами місцевого самоврядування, дивись Таблицю 2. Також слід наголосити на тому, що усі принципи, зга-

Таблиця 2

Принципи місцевого самоврядування в Україні (нормативні положення)

Стаття 4 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»	**Стаття 5 Закону України «Про органи самоорганізації населення»**	**Стаття 2 Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад»**
- народовладдя;	*Немає співпадіння.*	*Немає співпадіння.*
- законності;	1) законності;	1) конституційності та законності;
- гласності;	2) гласності;	*Немає співпадіння.*
- колегіальності;	*Немає співпадіння.*	*Немає співпадіння.*
- поєднання місцевих і державних інтересів;	*Немає співпадіння.*	*Немає співпадіння.*
- виборності;	5) виборності;	*Немає співпадіння.*
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами;	*Немає співпадіння.*	7) відповідальності
- підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;	7) підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення;	7) відповідальності;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;	*Немає співпадіння*	4) державної підтримки;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.	*Немає співпадіння.*	*Немає співпадіння.*
Немає співпадіння.	3) добровільності щодо взяття окремих повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради;	*Немає співпадіння.*
Немає співпадіння.	4) територіальності;	*Немає співпадіння.*
Немає співпадіння.	6) підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед відповідними радами;	*Немає співпадіння.*
Немає співпадіння.	8) фінансової та організаційної самостійності.	

дані у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» як основні принципи місцевого самоврядування, є принципами місцевого самоврядування.

Висновок. Отже, повне чи часткове співпадіння є по відношенню до наступних принципів місцевого самоврядування в Україні: законності; гласності; виборності; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб (перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення); державної підтримки.

Наявність такого співпадіння є важливою тому, що у разі, якщо будуть наявні заперечення щодо належності конкретного принципу до числа принципів місцевого самоврядування в Україні, одним з аргументів на користь його включення до переліку може бути його наявність в аналізованих нормативно-правових актах.

Перспективи подальших творчих розвідок у цьому напрямі полягають у тому, щоб виявити, які саме принципи місцевого самоврядування можуть уважатися водночас принципами організації і діяльності органів самоорганізації населення в Україні (відповідно, можна рекомендувати доповнити статтю 5 «Принципи організації та діяльності органу самоорганізації населення» Закону України від 11 липня 2001 року «Про органи самоорганізації населення» цими принципами), та принципами добровільного об'єднання територіальних громад (відповідно, можна рекомендувати доповнити статтю 2 «Принципи добровільного об'єднання територіальних громад» Закон України від 5 лютого 2015 р. «Про добровільне об'єднання територіальних громад»).

Також, перспективи подальших творчих розвідок у цьому напрямі полягають у тому, щоб деталізувати в проаналізованих Законах зміст кожного з принципів, які наведені у вказаних статтях у вигляді переліку.

Метою статті є формування переліку принципів місцевого самоврядування в Україні з урахуванням положень чинного законодавства (у вузькому розумінні, тобто, положень відповідних законів України). Розглянуто положення законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення» та «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Щодо перших двох законів виявлено: обидва нормативно-правові акти в якості принципів місцевого самоврядування в Україні (органи самоорганізації населення уважаються елементом системи місцевого самоврядування), передбачають наступні: законності; гласності; виборності; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб (перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення).

Принципи законності та гласності співпадають за своїм змістом повністю.

Щодо принципу підзвітності та відповідальності, то за своїм змістом він здебільшого співпадає – з урахуванням двох факторів. Перший фактор є територіальним – а тому, по відношенню до органів місцевого самоврядування йдеться про підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами, а по відношенню до органів самоорганізації населення, які охоплюють зазвичай територію менше, ніж адміністративно-територіальна одиниця, – про підзвітність та відповідальність перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення.

Що ж до принципу виборності – здавалося б, він є однаковим за змістом в обох вищенаведених випадках. Але, це не так. Вибори, які проводяться до місцевих рад, а також вибори сільських, селищних та місь-

ких голів, відбуваються відповідно до положень Конституції України та Виборчого кодексу України. А тому, деталізувати принцип виборності у цьому випадку можна з застосуванням відповідних положень цих актів. Вибори, які проводяться до органів самоорганізації населення, є значно менш формалізованими, та проводяться відповідно до положень Закону України «Про органи самоорганізації населення». А тому, зміст принципу виборності у цьому випадку є дещо іншим.

Щодо Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» сформульовано пропозиції для подальших досліджень у цьому напрямі, які полягають у виявленні сутності закріплених у ньому принципів та її закріпленні у положеннях цього ж Закону.

Ключові слова: муніципальні принципи, принципи муніципалізму, цінності місцевого самоврядування, місцеве самоврядування, муніципальне право.

Barvinenko V. Principles of local government: normative provisions (part two)

the purpose of the article is to form a list of the principles of local self-government in Ukraine, taking into account the provisions of the current legislation (in the narrow sense, that is, the provisions of the relevant laws of Ukraine). The provisions of the laws of Ukraine «On local self-government in Ukraine», «On bodies of self-organization of the population» and «On voluntary association of territorial communities» were considered. Regarding the first two laws, it was found that both laws, as principles of local self-government in Ukraine (bodies of self-organization of the population are considered an element of the local self-government system), provide for the following: legality; publicity; electability; accountability and responsibility to the territorial communities of their bodies and officials (to the residents who elected the body of self-organization of the population).

The principles of legality and publicity coincide in their content completely. As for the principle of accountability and responsibility, its content is largely the same, taking into account two factors. The first factor is territorial – and therefore, in relation to local self-government bodies, it is about accountability and responsibility to territorial communities, and in relation to self-organization bodies of the population, which usually cover a territory smaller than an administrative-territorial unit, it is about accountability and responsibility to residents, who elected the body of self-organization of the population.

As for the principle of electability, it would seem that it is the same in content in both of the above cases. But it is not so. Elections to local councils, as well as elections of village, settlement and city heads, take place in accordance with the provisions of the Constitution of Ukraine and the Election Code of Ukraine. And therefore, in this case, the principle of electability can be detailed using the relevant provisions. Elections held for self-organization bodies of the population are much less formalized, and are held in accordance with the provisions of the Law of Ukraine «On Bodies of Self-Organization of the Population». And therefore, the content of the principle of electability in this case is somewhat different.

With regard to the Law «On Voluntary Association of Territorial Communities», proposals for further research in this direction have been formulated, which consist in identifying the essence of the principles enshrined in it and its consolidation in the provisions of the same Law.

Key words: municipal principles, principles of municipalism, values of local self-government, local self-government, municipal law.

Література

1. Мішина Н.В. Формування бюджетів муніципальних органів (на матеріалах країн – членів Ради Європи). Юридичний вісник. 2022. № 3. С. 154-160.

2. Мішина Н.В. Адміністративно-правові проблеми державного контролю. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. Т. 28. С. 160-165.

3. Гараджаев Д.Я. Конституционный Суда Азербайджанской Республики: перспективы использования опыта Суда Европейского Союза: монография. Одесса: Издат. дом «Гельветика», 2017. 448 с.

4. Гараджаев Д.Я. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека: монография. Киев: Издат. «Норма Права», 2020. 308 с.

5. Сінькевич О.В. Функції конституційного права як галузі права України: монографія. К.: Видавництво Ліра-К, 2020. 462 с.

6. Батанов О.В. Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти. Вісник Донецького національного університету, Сер.: Політичні науки. 2016. № 6. С. 6-12.

7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр

8. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14

9. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 р. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 91.

УДК 352.001
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.6

В. Гедульянов,
кандидат економічних наук

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ, НАРОДНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ТА ПРИНЦИП НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Демократія класифікується за різними ознаками. У залежності від способу участі виборців в її здійсненні вона поділяється на пряму (безпосередню) та представницьку (опосередковану). Традиційний для юридичної літератури поділ демократії на пряму та представницьку обумовлюють важливість аналізу доктринальних підходів до питання представництва (народного представництва).

Проаналізувавши праці античних філософів, відомих політико-правових діячів середньовіччя та епохи буржуазних революцій, П.В. Романюк узагальнив, що «в світлі цих досліджень сучасна представницька демократія як розвинутий та динамічний інститут представництва та врахування суспільних інтересів, відображає погляди всієї політичної палітри суспільства в процесі формування органів державної влади, ... адже саме порядок формування органів народного представництва забезпечує участь найбільшого числа громадян у вирішенні завдань, що стоять перед суспільством і державою» [1, с. 25]. Слід повністю погодитись з цим узагальненням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При написанні цієї статті використано праці відомих фахівців з конституційного права, які досліджували питання, пов'язані з інститутом представницької демократії, як на монографічному рівні (В.М. Шаповал, М.В. Цвік, Я.І. Богів, П.В. Романюк та інші), так і у статтях в наукових фахових виданнях (дивись, наприклад, [2 – 5]).

Метою статті є аналіз співвідношення між поняттями «представницька демократія», «народне представництво» та принципом народного суверенітету в Україні.

Основний текст. Демократія у таких своїх видах, як пряма та представницька, тісно пов'язана з принципом народного суверенітету.

Суверенітет традиційно виступає як синонім поняття «незалежність», але не в усіх випадках. Доктрина конституційного права розглядає суверенітет у трьох його різновидах: державний суверенітет, народний суверенітет та національний суверенітет.

Державний суверенітет є одною з ознак сучасної держави (держава – це організація політичної влади, яка має суверенітет, поширюючи свою владу через апарат управління та примусу на певну територію, встановлюючи загальнообов'язкові правила поведінки та стягуючи податки та збори). Державний суверенітет асоціюється з незалежністю держави у внутрішніх та зовнішніх відносинах.

Національний суверенітет має тісний зв'язок з культурними правами людини і громадянина, та передбачає право та реальну здатність конкретної нації самостійно визначати питання свого подальшого розвитку, так само як і свого поточного існування.

Народний суверенітет – це народовладдя, повнота влади народу на території конкретної країни. Від-

© В. Гедульянов, 2022

повідно до Преамбули, Конституція України була прийнята від імені Українського народу, виражаючи суверенну волю народу. Відповідно до статті 5 Основного Закону:

– «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

– право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами;

– ніхто не може узурпувати державну владу» [6].

У доктрині національного конституційного права народний суверенітет найчастіше розглядається як один з принципів конституціоналізму (Я.І. Богів навіть обґрунтував пропозицію уважати його одним з двох основоположних принципів конституціоналізму, разом з принципом прав людини, дивись [7]), та як одна з основ конституційного ладу України.

Принципу народного суверенітету характерна така ознака, як єдність влади народу. А тому у доктрині конституційного права пряма та представницька демократія не протиставляються одна одній. У дослідженнях наголошується на необхідності синергії з цього питання.

Щодо процитованих вище положень статті 5 Конституції України відомий фахівець з конституційного права Ю.М. Тодика сформулював, що «установча влада українського народу є джерелом і основою співробітництва розділеної державної влади, всі гілки державної влади походять від установчої влади народу» [8, с. 101]. Варто погодитись з цією тезою та підкреслити, що принцип народного суверенітету тісно пов'язаний з народним представництвом. Один з найвідоміших українських фахівців з конституційного права В.М. Шаповал підкреслив щодо народного представництва, що «засобом його забезпечення виступають загальні, тобто загальнонародні, вибори представників» [9, с. 20].

Професор М.В. Цвік на підставі ступеня наближеності державного органу до його безпосереднього обрання пропонував виокремлювати органи первинного та вторинного народного представництва. На думку відомого дослідника, первинне представництво – це здійснення народом державної влади через обраних ним представників, які уповноважені виражати його інтереси і державну волю, втілюючи її в законодавчій та (або) у виконавчо-розпорядчій діяльності. Вторинним ж представництвом, на думку М.В. Цвіка, є здійснення державної влади через органи безпосередньо уповноважені на це вищими представницькими органами чи посадовими особами держави (органами первинного представництва) [10, с. 151]. Це спостереження є влучним, однак воно не набуло поширення в українській юридичній літературі.

Більшого поширення набула подібна за своїм змістом пропозиція – розглядати народне представництво у вузькому та у широкому розумінні (так робить, наприклад, П.В. Романюк [1, с. 26–27]). Народне представництво у широкому розумінні – це функціонування усіх органів та посадових осіб публічної влади, а у вузькому розумінні – лише тих органів та посадових осіб публічної влади, які обираються шляхом прямих виборів. З цього питання В.М. Шаповал висловився так: «народне представництво пов'язують передусім із прямими виборами, адже непрямі вибори об'єктивно не забезпечують представництву такої якості, і в такому разі про народне представництво можна говорити лише як про опосередковане» [11, с. 20]. Слід погодитись з відомим дослідником та зазначити, що у подальшому поняття «народне представництво» у нашій праці буде

застосовуватися у вузькому розумінні.

Повертаючись до напрацювань П.В. Романюка слід зазначити, що він, на підставі проведеного ним монографічного дослідження на тему «Конституційно-правові засади інституту представницького мандату в Україні» сформулював, що «на сучасному етапі розвитку суспільства умовно можна виділити найбільш загальні риси сучасної моделі народного представництва:

1) вираження верховенства волі народу;

2) здійснення державної влади від імені народу;

3) репрезентація інтересів усього народу, а не його частини;

4) допустимість різних демократичних механізмів формування представницьких органів;

5) колегіальність представницького органу народу;

6) засіб обмеження верховної влади (шляхом врівноваження всіх гілок влади);

7) обмеженість у часі представництва» [1, с. 29–30].

З більшістю пунктів цього переліку варто повністю погодитись, але кілька пунктів викликають зауваження.

У переліку, запропонованому П.В. Романюком, привертає увагу пункт третій – «репрезентація інтересів усього народу, а не його частини». Слід зазначити, що у цій частині перелік ймовірно що потребує уточнення – по відношенню до місцевого самоврядування, його органів та посадових осіб. Адже традиційно ті з цих органів, які обираються безпосередньо населенням, уважаються представницькими – місцеві ради. Так само в юридичній літературі висловлюється думка щодо представницької природи мандата сільського селищного, міського голови (дивись, наприклад, монографічну працю [12] та супутні публікації Ю.Ю. Бальція). Таким чином, і у пункті 2 переліку (здійснення державної влади від імені народу) більш коректним буде вести мову про здійснення публічної влади від імені народу.

Крім того, потребує уточнення і пункт 5 «колегіальність представницького органу народу». Більшість вчених все ж дотримується думки, що представницькі мандати мають і глави держав, які обираються шляхом виборів, і мери населених пунктів (в Україні – сільські, селищні, міські голови).

Відомий фахівець з конституційного права професор М.В. Савчин сформулював, що «сучасне народне представництво має за своїм походженням цивільно-правовий інститут представництва, згідно з яким принципал наділяє довірену особу певними повноваженнями, а в свою чергу довірена особа має діяти в інтересах довірителя-принципала, тобто представник наділяється певним мандатом довіри. Однак перебіг політичного процесу, переслідуючи певні суспільні інтереси, базується на компромісі, що доволі часто призводить до істотних труднощів у виконанні певних зобов'язань перед власним електоратом» [13, с. 219]. Таким чином, при дослідженні інституту представницької демократії питання правового статусу представницьких органів, посадових осіб не можуть вирішуватися окремо від проблематики правового статусу осіб, наділених представницьким мандатом.

Також, важливим для подальших досліджень інституту представницької демократії в Україні є вирішення питання щодо того, які органи належать до числа представницьких органів (у вузькому розумінні) та які особи мають представницький мандат.

Не викликає сумнівів, що на загальнодержавному рівні до числа цих органів належить Верховна Рада України – Парламент України. Про це свідчать положення Конституції України 1996 року (наприклад, частини 2 ст. 78), а також і рішення Конституційного Суду України (наприклад, абзац 2 п. 3 мотивуваль-

ної частини Рішення по справі про сумісництво посад народного депутата України та міського голови від 6 липня 1999 року).

Дискусії щодо наявності або відсутності представницького мандату у Глави держави В.М. Шаповал пояснив тим, що інститут народного представництва найбільш інтенсивно формувався у період буржуазних революцій. «У зв'язку з тим, що до XX ст. інститут виборного президента був мало не унікальним, народне представництво фактично ототожнили з парламентом або його нижньою палатою» [11, с. 20]. Слід повністю погодитись з цією точкою зору.

Щодо Президента України, більшість дослідників погоджується з тим, що його мандат є представницьким, а отже – він належить до числа представницьких органів (одноособових). Цю тезу переконливо обґрунтував П.В. Романюк [1, с. 150–151]. Про наявність представницького мандату у Президента свідчать положення Конституції України 1996 року (наприклад, частини 4 ст. 103), а також і рішення Конституційного Суду України (наприклад, абзац 2 п. 3 мотивувальної частини Рішення по справі про сумісництво посад народного депутата України та міського голови від 6 липня 1999 року).

Представницький мандат мають депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, про що свідчать положення Конституції України 1996 року (наприклад, частини 1 ст. 136), а також і рішення Конституційного Суду України (наприклад, абзац 2 п. 3 мотивувальної частини Рішення по справі про сумісництво посад народного депутата України та міського голови від 6 липня 1999 року).

У більшості сучасних дослідників не викликає сумнівів, що до числа представницьких органів належать не лише органи державної влади, але й органи місцевого самоврядування (дивись, наприклад, [14; 15; 16]). Про наявність представницького мандату на рівні місцевого самоврядування свідчать положення Конституції України 1996 року (наприклад, ст. ст. 140–141), а також і рішення Конституційного Суду України (наприклад, абзац 2 п. 3 мотивувальної частини Рішення по справі про сумісництво посад народного депутата України та міського голови від 6 липня 1999 року). Однак, зазначені положення не містять повного переліку таких органів та осіб, коли йдеться про місцеве самоврядування – назва Рішення єдиного органу конституційної юрисдикції свідчить про те, що у ньому йдеться лише про міського голову (поза увагою Конституційного Суду України залишились сільські голови, селищні голови). А тому це питання потребує більш ґрунтовного наукового аналізу.

Висновок. Пряма демократія передбачає, що влада здійснюється народом безпосередньо – рішення можуть прийматися на виборах, референдумах (найчастіше, але також існують і інші форми прямої демократії). Одним із проявів прямої демократії дослідники уважають імперативний мандат.

Представницька демократія передбачає, що влада здійснюється представницькими органами, які формуються виборцями та склад яких періодично оновлюється. Дослідники висувають різні пропозиції щодо номенклатури (переліку) цих органів, про це йтиметься у подальших частинах статті. Одним із проявів представницької демократії фахівці з конституційного права уважають вільний мандат. Цікавим є той факт, що з представницькою демократією асоціюється вільний мандат, з прямою – імперативний. А ось інші види мандатів (наприклад, змішаний мандат) вчені не співвідносять з прямою та / або представницькою демократією.

Автором констатовано, що традиційний для юридичної літератури поділ демократії на пряму та представницьку обумовлюють важливість аналізу доктринальних підходів до питання представництва (народного представництва).

Узагальнено, що принципу народного суверенітету характерна така ознака, як єдність влади народу. А тому у доктрині конституційного права пряма та представницька демократія не протиставляються одна одній. У дослідженнях наголошується на необхідності синергії з цього питання.

Аргументовано, що в Україні народне представництво має місце не лише на державному рівні, але й на рівні Автономної Республіки Крим та адміністративно-територіальних одиниць (місцеве самоврядування). Зазначено, що коректним буде вести мову про здійснення публічної влади від імені народу.

Проаналізовано, що більшого поширення набула подібна за своїм змістом пропозиція – розглядати народне представництво у вузькому та у широкому розумінні. Народне представництво у широкому розумінні – це функціонування усіх органів та посадових осіб публічної влади, а у вузькому розумінні – лише тих органів та посадових осіб публічної влади, які обираються шляхом прямих виборів.

Сформульовано, що важливим для подальших досліджень інституту представницької демократії в Україні є вирішення питання щодо того, які органи належать до числа представницьких органів (у вузькому розумінні) та які особи мають представницький мандат. Запропоновано уважати належними до числа цих суб'єктів: Верховну Раду України, Президента України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, сільські, селищні, міські, районні, обласні ради, а також районні у містах ради, сільських, селищних, міських голів.

Автором запропоновано уважати, що при дослідженні інституту представницької демократії питання правового статусу представницьких органів, посадових осіб не можуть вирішуватися окремо від проблематики правового статусу осіб, наділених представницьким мандатом.

Ключові слова: демократія, представницька демократія, безпосередня демократія, принцип народовладдя, народний суверенітет, влада народу.

Hedulianov V. Representative democracy, people's representation and the principle of people's sovereignty in Ukraine

The author stated that the traditional legal literature division of democracy into direct and representative determines the importance of the analysis of doctrinal approaches to the issue of representation (people's representation).

It is summarized that the principle of popular sovereignty is characterized by such a feature as the unity of the power of the people. Therefore, in the doctrine of constitutional law, direct and representative democracy are not opposed to each other. Research emphasizes the need for synergy on this issue.

It is argued that in Ukraine, people's representation takes place not only at the state level, but also at the level of the Autonomous Republic of Crimea and administrative-territorial units (local self-government). It was noted that it would be correct to talk about the exercise of public power on behalf of the people.

It has been analyzed that a proposal similar in content has become more widespread – to consider people's representation in a narrow and a

broad sense. People's representation in a broad sense is the functioning of all bodies and officials of public power, and in a narrow sense – only those bodies and officials of public power who are elected through direct elections.

It is formulated that it is important for further research into the institution of representative democracy in Ukraine to resolve the issue of which bodies are representative bodies (in the narrow sense) and which persons have a representative mandate. It is proposed to consider the following entities as belonging to the following entities: the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, village, settlement, city, district, regional councils, as well as district councils in cities, and also village, settlement, and city heads.

The author suggests considering that when studying the institution of representative democracy, the issue of the legal status of representative bodies and officials cannot be resolved separately from the issue of the legal status of persons endowed with a representative mandate.

Key words: democracy, representative democracy, direct democracy, the principle of people's power, people's sovereignty, people's power.

Література

1. Романюк П. В. Конституційно-правові засади інституту представницького мандату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 180 с.

2. Qaracayev C. Axiological Function of The Constitutional Court of The Republic of Azerbaijan. Juris Europensis Scientia. 2022. № 3. С. 135-138.

3. Qaracayev C. Local Self-government in the Republic of Azerbaijan:Problems of the Administrative Supervision. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 24-27.

4. Мішина Н.В. Організаційна форма місцевого самоврядування «рада – голова». Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. Т. 28. С. 26-32.

5. Мішина Н.В. Адміністративно-правові проблеми державного контролю. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. Т. 28. С. 160-165.

6. Конституція України 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

7. Богів Я. І. Народний суверенітет та права людини як два основоположні, взаємопов'язані принципи конституціоналізму. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/037-207-210.pdf

8. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины: учебное пособие. Харьков: Факт, 1999. 320 с.

9. Про внесення змін і доповнень до статей 104, 114-5 і 114-9 Конституції (Основного Закону) України: Закон України від 27 жовтня 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 49. Ст. 671.

10. Цвік М. В. Взаємодія законодавчої, виконавчої влади та референдуму в системі народовладдя. Вісник Академії правових наук України. 1995. № 3. С. 27-35.

11. Шаповал В. М. Основи теорії парламентаризму. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 136 с.

12. Бальцій Ю.Ю. Правовий статус міського голови в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 176 с.

13. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

14. Журавель Я.В. Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. К., 2007. 22 с.

15. Тулик І.І. Конституційно-правові засади делегування повноважень як форма взаємодії органів публічної влади: дис. ... канд.юрид.наук. Ужгород, 2016. 223 с.

16. Назарко А.Т. Міське самоврядування в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 28 с.

УДК 321.022 343.35
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.7

А. Славицька,
кандидат юридичних наук,
Народний депутат України
Верховної Ради України

ЩОДО СУТНОСТІ ТА ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ТЕРМІНУ «АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА»

В умовах втілення ідеї на інтеграцію України до Європейського Союзу, діяльність по запобіганню корупції набула нових рис та форм. У сучасному світі беззаперечною є оцінка антикорупційної політики як постійної складової основних напрямів діяльності держави шляхом заснування ефективних основ загальнонаціонального значення спрямованих на запобігання та протидію корупції. Ще ст. 5 Конвенції ООН проти корупції 2005 року було справедливо закріплено обов'язок кожної держави-учасниці розробляти та здійснювати ефективну скоординовану політику протидії корупції згідно з основоположними принципами своєї правової системи [1], що опосередковує важливість провадження антикорупційної політики кожної сучасної правової держави. Саме тому вироблення якісної антикорупційної політики є одним із ключових напрямків правової політики в Україні.

Тому, окремого значення набуває теоретичне осмислення та характеристика змістовних складів антикорупційної політики. Дослідження корупції та пов'язаних з нею питань були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, таких як: Д.В. Гудковим, О.Р. Дашковською, І.А. Дьоміним, С.А. Задорожнім, Т.О. Коломієць, Я.І Масловою, Д.Г. Михайленко, Т.В. Хабаровою, М.І. Хавронюком, О.П. Хамходерою та рядом інших. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, яких присвячено сфері запобігання корупції, питання визначення антикорупційної політики та змістовних складових потребують уточнення та узагальнення, що обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

На законодавчому рівні термін «антикорупційна політика» зустрічається в різноманітних нормативно-правових актах, серед яких Указ Президента «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки» [2], Закони України «Про запобігання корупції» [3], Антикорупційна стратегія на 2014-2017 роки [4], Державна програма щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки [5] тощо. Натомість визначення «антикорупційної політики» не наведено у жодному нормативно-правовому актові.

Первісно єдине визначення терміну «антикорупційна політика» містилося в Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 08.12.2009 р. № 1688-р «Про схвалення Засад антикорупційної політики», згідно якого антикорупційна політика визначалася як комплекс правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, спрямованих на створення системи запобігання та протидії корупції і усунення причин її виникнення [6]. Оскільки, станом на теперішній час дане Розпорядження Кабінету Міністрів України втратило чинність, тлумачення змісту поняття

© А. Славицька, 2022

«антикорупційна політика» дає підстави звернутися виключно до наукової літератури з даного питання.

Згідно Великої української енциклопедії, антикорупційна політика являє собою напрям узгоджених дій держави і суспільства щодо усунення (мінімізації) причин і умов, які породжують корупцію в різних сферах життя [7]. На думку В.А. Дем'янчука державна антикорупційна політика є особливим різновидом державної політики, що системно та комплексно здійснюється шляхом цілеспрямованої, вольової діяльності належних суб'єктів виключно на підставі чинного законодавства з метою протидії корупції як негативному соціальному явищу і полягає у впровадженні конкретних заходів впливу на об'єкти правових відносин у суспільстві, створенні нормативних актів, проведенні організаційних заходів, спрямованих на реалізацію антикорупційної функції держави [8, с. 91]. Є. Скулиш досліджуючи антикорупційну політику держави на її вплив на розвиток суспільства звертає увагу, що антикорупційна політика має вкрай важливий соціальний аспект, оскільки є сукупністю послідовних заходів держави та суспільства, через які реалізуються суспільні інтереси щодо обмеження корупції та споріднених з нею злочинів [9, с. 23].

Характеризуючи поняття «державна антикорупційна політика» Д.Г. Заброда приходить висновку, що антикорупційною політикою є передбачений законами та підзаконними нормативно-правовими актами комплекс правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, що формуються і реалізуються органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськістю з метою виявлення, припинення фактів корупції, усунення детермінант, що її опосередковують, відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави. При цьому, автором додатково виокремлено основні ознаки державної антикорупційної політики, серед яких:

1) державно-владний, публічний, ситуативний характер, залежність від загального політичного курсу держави та політичної волі її керівників;

2) комплексний характер антикорупційних заходів;

3) відповідність міжнародним принципам протидії корупції;

4) програмний характер;

5) закріплення у відповідних правових актах;

6) залучення до формування та реалізації значного кола суб'єктів: як індивідуальних, так і колективних [10].

Аналізуючи позиції дослідників, слід погодитись, що сутність антикорупційної політики повинна розглядатися, в першу чергу, комплексно як сукупність принципів діяльності спеціалізованих антикорупційних органів, що мають на меті реалізацію системи заходів адміністративного характеру, спрямованих на запобігання та протидію корупції. Тобто визначальними факторами державної антикорупційної політики є: 1) наявність спеціалізованих у протидії корупції органів, що забезпечують провадження даного різновиду державної політики; 2) система заходів, що здійснюються державою в особі антикорупційних органів та сприяють викоріненню явища корупції.

Відсутність єдиного формулювання антикорупційної політики негативно впливає не лише на теоретичне осмислення цього правового явища, але й на сферу правозастосування, що має прояв у періодичному оновленні її змісту. Як наслідок, способи реалізації та втілення антикорупційної політики мають нестійкі ідентифікатори, що уповільнює ефективність їх застосування. Вбачається доцільним доповнити статтю 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначенням «антикорупційна політика – це система принципів та напрямів діяль-

ності держави у сфері запобігання та протидії корупції, що повинна відповідати стану суспільних відносин та умовам інтеграції до Європейського Союзу».

Що стосується безпосередньо системи заходів або складових антикорупційної політики, то їх перелік станом на зараз не визначений. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки містить вказівку, що її положення ґрунтуються на поєднанні основних напрямів подальшого удосконалення загальної системи запобігання та протидії корупції та переліку найбільш пріоритетних сфер з точки зору подолання корупції, що утворює три розділи:

1) підвищення ефективності системи запобігання і протидії корупції;

2) запобігання корупції у пріоритетних сферах;

3) забезпечення невідворотності відповідальності за корупцію [11].

З позиції правової доктрини, Є. Невмержицький виокремлює два головних напрями антикорупційної політики, зокрема: 1) боротьба з корупцією як з конкретними кримінальними або з адміністративними проявами; 2) комплекс заходів, спрямованих на усунення соціально-політичного підґрунтя корупції [12, с. 20].

І.О. Калугіна стверджуючи про комплексний підхід до визначення сутності антикорупційної політики умовно структурує її зміст на три блоки заходів:

1) заходи запобігання корупції, що містять: а) засоби загальної превенції, що проявляються у формуванні справедливої суспільної, політичної, економічної системи, упорядкуванні різних видів суспільних відносин і проведенні раціональної політики у різних сферах суспільного життя; б) заходи спеціальної превенції, що охоплюють психолого-ідеологічний вплив на населення (формування несприйняття корупції у суспільстві), моніторинг корупційних ризиків і проявів, проведення ефективної кадрової політики у системі публічної служби, збільшення ризиковості корупційного діяння, антикорупційна освіта;

2) заходи протидії корупції, що включають в себе розробку і імплементацію ефективного антикорупційного законодавства, розбудову інституційної системи антикорупційної політики, забезпечення належної взаємодії між її елементами;

3) заходи боротьби з корупцією, що забезпечуються шляхом криміналізації корупційних проявів і схем, впровадження і використання процесуальних процедур і дій, які дозволяють ефективно виявляти і розкривати дані злочини [13].

Досить цікавою є позиція С.Ж. Лазарена та К.А. Бабенка, які виокремлюють п'ять базових елементів антикорупційної політики, зокрема:

1) підвищення підзвітності з боку політичного керівництва шляхом розроблення таких нормативно-правових актів, які забезпечували б прозорість фінансування політичних партій, відкритість використання коштів під час виборчих кампаній;

2) зміцнення інституціональних обмежень, тобто розподіл повноважень влади і створення перехресних обов'язків з нагляду між державними установами на основі безпристрасного і незалежного суду;

3) розвиток громадянського суспільства зі встановленням тісного діалогу між державою і суспільством;

4) відкритість засобів масової інформації (ЗМІ);

5) конкурентний приватний сектор [14].

В свою чергу, О.В. Скочиляс-Павлів до структурних елементів антикорупційної політики відносить: 1) стратегію протидії корупції; 2) розробку та прийняття антикорупційної нормативно-правової бази та визначення механізму її виконання; 3) створення і забезпечення діяльності спеціальних органів з формування та реалізації антикорупційної політики, а також

з протидії корупції, розмежування між ними функцій, зон відповідальності та організація взаємодії з протидії корупції; 4) утворення на різних рівнях комісій, координаційних рад з протидії корупції; 5) використання засобів масової інформації, активне залучення громадян, громадських організацій у діяльність з протидії корупції [15].

Доцільним видається виокремлення таких складових антикорупційної політики:

1) антикорупційна стратегія, що містить основні напрями політики запобігання та протидії корупції;

2) антикорупційна тактика як сукупність конкретних завдань, цілей, засобів, способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу антикорупційної політики, що реалізується шляхом прийняття нормативно-правових актів антикорупційної спрямованості, в тому числі через ратифікацію міжнародних антикорупційних актів, та створення спеціальних антикорупційних органів.

Підсумовуючи приходимо до висновку, що відсутність єдиного формулювання антикорупційної політики негативно впливає не лише на теоретичне осмислення цього правового явища, але й на сферу правозастосування, що має прояв у періодичному оновленні її змісту. Як наслідок, способи реалізації та втілення антикорупційної політики мають нестійкі ідентифікатори, які уповільнюють ефективність їх застосування. Запропоновано доповнення статті 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначенням «антикорупційна політика».

Виокремлено складові антикорупційної політики: 1) антикорупційну стратегію, що містить основні напрями політики запобігання та протидії корупції; 2) антикорупційну тактику як сукупність конкретних завдань, цілей, засобів, способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу антикорупційної політики, що реалізується шляхом прийняття нормативно-правових актів антикорупційної спрямованості, в тому числі через ратифікацію міжнародних антикорупційних актів, та створення спеціальних антикорупційних органів. Обґрунтовано важливість подальших наукових розвідок окремих складових антикорупційної політики відповідно до сучасного стану суспільних відносин та потреб їх впорядкування.

Стаття присвячена дослідженню сутності поняття антикорупційної політики. Зазначено, що визначення «антикорупційної політики» не наведено у жодному нормативно-правовому актові. Доведено прояв сутності антикорупційної політики як принципів комплексної діяльності спеціалізованих антикорупційних органів, що мають на меті реалізацію системи заходів адміністративного характеру, спрямованих на запобігання та протидію корупції. Визначальними факторами державної антикорупційної політики визнано: 1) наявність спеціалізованих у протидії корупції органів, що забезпечують провадження даного різновиду державної політики; 2) систему заходів, що здійснюються державою в особі антикорупційних органів та сприяють викоріненню явища корупції.

Акцентовано увагу на відсутності єдиного формулювання антикорупційної політики, що негативно впливає не лише на теоретичне осмислення цього правового явища, але й на сферу правозастосування, що має прояв у періодичному оновленні її змісту. Як наслідок, способи реалізації та втілення антикорупційної політики мають нестійкі ідентифікатори, які уповільнюють ефективність їх застосування. Запропоновано доповнення статті 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначенням «антикорупційна політика».

Виокремлено складові антикорупційної політики: 1) антикорупційну стратегію, що містить основні напрями політики запобігання та протидії корупції; 2) антикорупційну тактика як сукупність конкретних завдань, цілей, засобів, способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу антикорупційної політики, що реалізується шляхом прийняття нормативно-правових актів антикорупційної спрямованості, в тому числі через ратифікацію міжнародних антикорупційних актів, та створення спеціальних антикорупційних органів.

Обґрунтовано важливість подальших наукових розвідок окремих складових антикорупційної політики відповідно до сучасного стану суспільних відносин та потреб їх впорядкування.

Ключові слова: антикорупційна політика, антикорупційні органи, антикорупційні заходи, антикорупційна тактика, стратегічний курс держави.

Slavytska A. Regarding the essence and meaning of the term «anti-corruption policy»

the article is devoted to the study of the essence of the concept of anti-corruption policy. It is noted that the definition of «anti-corruption policy» is not given in any normative legal act. The manifestation of the essence of anti-corruption policy as the principles of complex activity of specialized anti-corruption bodies aimed at implementing a system of administrative measures aimed at preventing and countering corruption is proven. The determining factors of the state anti-corruption policy are recognized as: 1) the presence of specialized anti-corruption bodies that ensure the implementation of this type of state policy; 2) a system of measures implemented by the state in the person of anti-corruption bodies and contributing to the eradication of the phenomenon of corruption.

Attention is focused on the lack of a single formulation of anti-corruption policy, which negatively affects not only the theoretical understanding of this legal phenomenon, but also the sphere of law enforcement, which is manifested in the periodic updating of its content. As a result, the methods of implementation and implementation of anti-corruption policy have unstable identifiers, which slow down the effectiveness of their application. It is proposed to add the definition of «anti-corruption policy» to Article 1 of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption».

The components of the anti-corruption policy are singled out: 1) the anti-corruption strategy, which contains the main directions of the policy of preventing and countering corruption; 2) anti-corruption tactics as a set of specific tasks, goals, means, and ways to achieve them for the implementation of the strategic course of anti-corruption policy, which is implemented through the adoption of anti-corruption regulatory acts, including through the ratification of international anti-corruption acts, and the creation of special anti-corruption bodies.

The importance of further scientific investigations of individual components of anti-corruption policy in accordance with the current state of social relations and the need for their regulation is substantiated.

Key words: anti-corruption policy, anti-corruption bodies, anti-corruption measures, anti-corruption tactics, strategic course of the state.

Література

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Міжнародний документ від 31.10.2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 18.11. 2022).

2. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки: Указ Пре-

зидента України від 21.10.2011 року № 1001/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011#Text (дата звернення: 18.11. 2022).

3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 року № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 18.11.2022).

4. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки: Закон України від 14.10.2014 року № 1699-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18#Text (дата звернення: 18.11.2022).

5. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 р. № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-18#Text (дата звернення: 18.11. 2022).

6. Про схвалення Засад антикорупційної політики: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.12.2009 р. № 1688-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1688-2009-%D1%80#Text (дата звернення: 18.11. 2022).

7. Кравченко С.О. Антикорупційна політика. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Антикорупційна політика (дата звернення: 18.11.2022).

8. Дем'янчук В. А. Сучасні методологічні підходи до визначення поняття та юридичного змісту антикорупційної політики. Прикарпатський юридичний вісник. 2016. Вип. 6. С. 88-91.

9. Скулиш Є. Антикорупційна політика держави та її вплив на розвиток суспільства. Вісник Національної академії прокуратури України. 2011. № 2. С. 22-28.

10. Заброда Д.Г. Поняття державної антикорупційної політики. Право і безпека. 2012. Вип. 2 (44). URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Zn-EwsOvp-YJ:irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/Pib_2012_2_24.pdf&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 18.11.2022).

11. Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 265. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2015-%D0%BF/sp:max50:nav7:font2#n19 (дата звернення: 18.11.2022).

12. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. на здобуття ступеня доктора політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» К., 2009. 36 с.

13. Калугіна І.О. Антикорупційна правова політика: природа і зміст. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. Вип. № 4. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/253778/251046 (дата звернення: 18.11.2022).

14. Лазаренко С.Ж., Бабенко К.А. Базові принципи та елементи антикорупційної політики в Україні. URL: https://6aas.gov.ua/ua/p roekty/articles/b/558-bazovi-printsipi-ta-elementi-antikoruptsijnoji-politiki-v-ukrajini.html (дата звернення: 18.11.2022).

15. Скочиляс-Павлів О.В. Правові аспекти удосконалення державної антикорупційної політики. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/jou rnal-paper/2017/may/2201/vnulpurn20148077.pdf (дата звернення: 18.06.2022).

УДК 343.163:343.195
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.8

М. Косюта,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
професор кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У ВІДБОРІ ПЕРСОНАЛЬНОГО СКЛАДУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ

Постановка проблеми. В Україні суд присяжних запроваджений відносно недавно і тут важливо з нашої толчки зору досліджувати участь у формуванні такого суду учасниками процесу, зокрема рольо в ньому прокурора.

Метою статті є дослідження основ участі прокурора у відборі персонального складу суду присяжних.

Стан дослідження теми. Проблемами правового регулювання організації та діяльності судової системи України в тій чи іншій мірі займалися вчені: Ківалов С.В., Долежан В.В., Марочкін І.Є., Полянський Ю.Є. та інші. Отже, дослідження правових основ, завдань та принципів діяльності суду присяжних дає можливість глибше вивчити цю проблему та вдосконалювати законодавство.

Викладення основного матеріалу. Організаційно-правові засади діяльності суду присяжних передбачено Законом України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема визначено загальні положення порядку складання списків присяжних, вимоги до присяжного, передбачено підстави та порядок увільнення від виконання обов'язків, порядок залучення до виконання обов'язків у суді, гарантії прав присяжних (ст. 63-68). Процесуальну складову діяльності присяжних визначено в параграфі першому глави 3 КПК України.

В Україні суд присяжних діє лише в місцевому загальному суді першої інстанції.

Відповідно до ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» присяжним є громадянин, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Під час розгляду і вирішення справ ***присяжні користуються повноваженнями судді.***

За приписами ч. 3 ст. 31 КПК України кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – ***судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних.***

Прокурорам слід пам'ятати, що кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один з них заявив клопотання про такий розгляд.

© М. Косюта, 2022

Підвищені вимоги до складу суду передбачені при здійсненні кримінального провадження стосовно службових осіб, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», та осіб, посади яких належать до першої категорії посад державних службовців.

Згідно ст. 31 КПК України стосовно зазначених осіб кримінальне провадження щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, за клопотанням обвинуваченого здійснюється судом присяжних у складі двох професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років, та трьох присяжних.

Кримінальне провадження судом присяжних здійснюється відповідно до загальних правил КПК України з певними особливостями.

Присяжні під час провадження виступають як судді, і всі питання, пов'язані із судовим розглядом, професійні судді та присяжні вирішують спільно, а саме: ставлять запитання учасникам процесу, беруть участь у дослідженні доказів, голосуванні, прийнятті рішень.

Винятком із цього правила є ***питання, пов'язані з продовженням тримання під вартою до закінчення двомісячного терміну*** з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Рішення з цих питань приймаються виключно головуючим – суддею (ст. 331 КПК України).

За приписами ч. 1 ст. 384 КПК прокурор, суд зобов'язані роз'яснити обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних.

Роз'яснення прокурора складається в письмовій формі та додається до обвинувального акта і реєстру матеріалів досудового розслідування, які передаються до суду.

Отже, роз'яснення права на суд присяжних має оголошуватися прокурором обвинуваченому під розписку вже після складання обвинувального акта і одночасно з іншими додатками, визначеними ч. 4 ст. 291 КПК, та самим обвинувальним актом скеровуватися до суду.

Оскільки в кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів (у тому числі за які передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі) участь захисника є обов'язковою (ст. 52 КПК), відповідне роз'яснення прокурора про суд присяжних має оголошуватися обвинуваченому в присутності його захисника та затверджуватися підписом останнього.

Невиконання зазначених вимог прокурором може бути підставою для повернення судом першої інстанції обвинувального акта.

Інформування підозрюваного про можливість розгляду кримінального провадження щодо нього судом присяжних ще до початку судового провадження дозволить йому підготуватися до реалізації такого права і його рішення буде обдуманим та обгрунтованим. Лише в такому разі засади кримінального провадження будуть дотримані, а судовий розгляд буде справедливим.

Відсутність у ст. 291 КПК положення про долучення до обвинувального акта письмового роз'яснення обвинуваченому про право на суд присяжних не є підставою для невиконання прокурором його процесуальних функцій із забезпечення підозрюваному (обвинуваченому) його прав, до яких належить і право на суд присяжних.

Прокурору необхідно врахувати, що ***обвинувачений також має право***

заявити клопотання про розгляд кримінального провадження стосовно нього судом присяжних під час підготовчого судового засідання (ч. 2 ст. 384 КПК).

Формування суду присяжних відбувається вже після призначення судового розгляду по суті висунутого обвинувачення (ст. 387 КПК).

Отже, ***підготовче судове засідання в цих провадженнях здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів,*** як це передбачено ч. 3 ст. 31 КПК, визначених автоматизованою системою документообігу суду відповідно до статті 35 КПК. Підготовче засідання відбувається в загальному порядку згідно зі статтями 314-317 КПК за участю прокурора, обвинуваченого, захисника потерпілого, його представника та законного представника, інших учасників судового провадження, визначених п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК, з урахуванням правил судового розгляду

Успішне функціонування суду присяжних передусім залежить від механізму відбору осіб для формування складу присяжних.

З метою забезпечення формування якісного складу присяжних у суді прокурори мають приділяти увагу складу кандидатів у присяжні ще на першому етапі – під час відбору кандидатів і складання списків, які формуються один раз на два роки і переглядаються в разі необхідності за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Вимоги до присяжного передбачено ч. 1 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, ***присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятиріч-ного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.***

До списків присяжних ***не включаються*** громадяни:

1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;

3) які мають не зняту чи не погашену судимість;

4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, адвокати, нотаріуси;

5) громадяни, які досягай шістдесяти п'яти років;

6) особи, які не володіють державної мовою.

Оскільки список присяжних формується на підставі єдиного Державного реєстру виборців, що ведеться з метою державного обліку громадян України, які мають право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України, то необхідності перевіряти особу на предмет її недієздатності немає.

За Конституцією України недієздатні громадяни права голосу не мають, тому вони не можуть бути включені до реєстру виборців. Для з'ясування питання, чи є особа обмежено дієздатною, відповідна рада, яка формує списки присяжних, може звернутися із запитом до органу опіки і піклування за місцем проживання особи.

Відсутність хронічних психічних чи інших захворювань, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного, підтверджується медичними довідками та сертифікатами, виданими у відповідному порядку (Порядок проведення обов'язкових попередніх та періодичних психіатричних оглядів і переліку медичних психіатричних протипоказань щодо виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби), що можуть становити безпосередню небезпеку для особи, яка провадить цю діяльність, або оточуючих, затвердже-

ний постановою КМУ від 27.09.2000 № 1465, Інструкція про проведення обов'язкових попередніх та періодичних психіатричних оглядів, затверджена наказом МОЗ від 17.01.2002 № 12, Положення про сертифікат про проходження профілактичного наркологічного огляду, затверджене наказом МОЗ від 28.11.1997 № 339, Інструкція про профілактичний наркологічний огляд та його обов'язкові обсяги, затверджена наказом МОЗ від 28.11.1997 № 339).

Відсутність судимості, яка не знята та не погашена, підтверджується довідкою про результати спеціальної перевірки відомостей щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності, наявність судимості, її зняття, погашення, про застосування до кандидата адміністративного стягнення за корупційні правопорушення, яка видається уповноваженими органами МВС. (Указ Президента України від 25.01.2012 № 33/2012 «Про Порядок організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування», доручення МВС від 22.06.2012 № 9732 «Про організацію роботи щодо проведення спецперевірок»).

Народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, адвокати, нотаріуси не можуть бути включені до списку присяжних, оскільки присяжними мають бути люди, які професійно не займаються юриспруденцією.

Щодо державних службовців, то їхня участь у судовому розгляді як присяжних може перешкодити виконанню ними їхніх владно-розпорядчих обов'язків і створити труднощі в роботі відповідних державних органів. Саме тому до числа осіб, яким у зв'язку з професією заборонено бути присяжним, необхідно віднести і посадових осіб місцевого самоврядування. їхні права та обов'язки багато в чому перекликаються з повноваженнями державних службовців, окремі пільги та гарантії державних службовців поширюються й на посадових осіб місцевого самоврядування (Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»).

Заборона на участь у суді присяжних не поширюється на тих осіб, які припинили свою професійну діяльність, що унеможливлювала їх участь у здійсненні правосуддя народом. Навіть якщо такі особи працювали суддями чи прокурорами, зазначений Закон не встановлює обмежень для включення їх до списку присяжних за умови, що на момент формування списку особи припинили свою професійну діяльність.

Досягнення громадянином шістдесяти п'яти років підтверджується паспортом або свідоцтвом про народження.

Крім того, не може виконувати обов'язків присяжного особа, яка не володіє мовою судочинства. Згідно з принципом безпосередності (ст. 23 КПК), внутрішнє переконання особи має формуватися в результаті безпосереднього сприйняття всього, що відбувається під час судового розгляду. Факт володіння державною мовою підтверджується особистою заявою про згоду бути присяжним.

Відповідно до ч. 1 ст. 387 КПК ***відбір присяжних здійснюється після відкриття судового засідання.***

Головуючий повідомляє присяжним, яке провадження підлягає розгляду, роз'яснює їм права та обов'язки, а також умови їх участі в судовому розгляді. При цьому кожен із присяжних має право заявити про неможливість його участі в судовому розгляді, вказавши на причину цього, та заявити собі самовідвід.

Для з'ясування обставин, що можуть перешкодити участі при-

сяжного в судовому розгляді, ***прокурор, потерпілий, обвинувачений з дозволу головуючого можуть ставити присяжним відповідні запитання*** (ч. 3 ст. 387 КПК).

Прокурорам важливо пам'ятати, що запитання мають бути сформульовані в простих і зрозумілих людям різного інтелектуального рівня виразах. Слід передбачити таку форму звернення до присяжних, щоб кожен з них сприймав питання як таке, що задається йому особисто.

Також питання мають передбачати єдину однозначну відповідь – ствердну або заперечну. Не можна ставити запитання складні, заплутані й такі, що допускають неоднозначні відповіді на них.

Крім того, ***запитання не повинні формувати упереджене ставлення присяжних до обвинуваченого,*** а також передчасно розкривати обставини провадження.

У будь-якому випадку доцільно ставити лише такі запитання, відповіді на які дозволяють усунути тих кандидатів, що не відповідають вимогам закону, а також ***є потенційно необ'єктивними.***

Прокурорам слід ураховувати, що особливу важливість має ***різнорідність складу присяжних.*** У соціально-психологічній літературі наголошується, що групи з неоднорідним складом, із значними індивідуально-психологічними відмінностями учасників набагато кращі, ніж однорідні.

Різнорідний склад групи сприяє активізації колективного мислення. Завдяки відмінностям у досвіді, у поглядах, здібностях, сприйнятті присяжні з різних боків підходять до вирішення завдань. У результаті збільшується число ідей, варіантів рішення і, як наслідок, зростає вірогідність ефективного виконання поставленого завдання.

Формуванню якісного складу присяжних у суді сприятиме реалізація прокурором своїх повноважень, таких як ***право заявити відвід*** кожному з присяжних відповідно до ст. 75 КПК України.

Слід зазначити, що у випадку заявления відводу присяжному з підстав, передбачених п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 75 КПК, ***прокурор має обґрунтувати, чому присяжний, члени його сім'ї чи близькі родичі заінтересовані*** в результатах кримінального провадження.

Висновки. Таким чином з аналізу діючого законодавства видно, що активна участь прокурора у формуванні якісного складу суду присяжних є запорукою об'єктивного вирішення кримінальної справи та призначення справедливого покарання.

У статті досліджуються питання участі прокурора у відборі персонального складу суду присяжних. Автор зазначає, що суд присяжних діє лише в місцевому загальному суді першої інстанції. Так за приписами КПК України в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних.

Виділено, що присяжні під час провадження виступають як судді, і всі питання, пов'язані із судовим розглядом, професійні судді та присяжні вирішують спільно, а саме: ставлять запитання учасникам процесу, беруть участь у дослідженні доказів, голосуванні, прийнятті рішень, визначено виняткові обставини цієї процесуальної дії.

Досліджено особливості роз'яснення прокурором обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, можливість та порядок розгляду кримінального провадження стосовно нього судом

присяжних. Визначено підстави для повернення судом першої інстанції обвинувального акта.

Розглянуто процедуру відбору складу суду присяжних та підстави для відмови кандидату, а також умови відводу присяжних. Так, прокурор зобов'язаний зазначити об'єктивні причини, чому присяжний, члени його сім'ї чи близькі родичі заінтересовані в результатах кримінального провадження.

Автор у дослідженні дійшов висновку, що виходячи з аналізу діючого законодавства видно, що активна участь прокурора у формуванні якісного складу суду присяжних є запорукою об'єктивного вирішення кримінальної справи та призначення справедливого покарання.

Ключові слова: суд присяжних, відбір присяжних, прокурор, довічне позбавлення волі, потерпілий, обвинувачений, справедливий суд.

Kosyuta M. General provisions on the participation of the prosecutor in the selection of personnel for the jury court

The article examines the issue of the prosecutor's participation in the selection of the personal composition of the jury. The author notes that the jury trial is valid only in the local general court of first instance. Thus, according to the provisions of the Criminal Code of Ukraine, in the court of first instance, crimes punishable by life imprisonment are carried out collegially by a court consisting of three professional judges, and at the request of the accused – by a jury court consisting of two professional judges and three jurors.

It is highlighted that jurors act as judges during the proceedings, and all issues related to the trial are decided jointly by professional judges and jurors, namely: ask questions to participants in the process, participate in the examination of evidence, voting, decision-making, exceptional the circumstances of this procedural action.

The features of the prosecutor's explanation to the person accused of committing a crime punishable by life imprisonment, the possibility and procedure of consideration of criminal proceedings against him by a jury were studied. The grounds for returning the indictment by the court of first instance have been determined.

The procedure for selecting the composition of the jury and the grounds for rejecting a candidate, as well as the conditions for disqualification of jurors, were considered. Thus, the prosecutor is obliged to indicate the objective reasons why the juror, his family members or close relatives are interested in the results of the criminal proceedings.

The author of the study came to the conclusion that, based on the analysis of the current legislation, it is clear that the active participation of the prosecutor in the formation of a high-quality composition of the jury is a guarantee of an objective resolution of the criminal case and the imposition of a fair punishment.

Key words: jury trial, jury selection, prosecutor, life imprisonment, victim, accused, fair trial.

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.9

О. Сафончик,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА В КОНТЕКСТІ РЕКОДИФІКАЦІЇ (ОНОВЛЕННЯ) ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Вступ. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є однією з основних складових процесу інтеграції України до ЄС, що являється одним із пріоритетних напрямків вітчизняної зовнішньої політики.

Цей процес називають приведенням законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність «acquis communautaire».

Відповідно до розділу ІІ Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р., «...acquis communautaire (acquis) – це правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в межах Європейського Співтовариства, спільної зовнішньої політики та політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ» [1].

Відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»[2], що була схвалена Указом Президента України 12 січня 2015 року № 5/2015, наша країна обрала шлях розвитку, який має своїм орієнтиром та критеріями європейські стандарти життя. Такий вектор перетворень має забезпечити можливість України в подальшому стати повноцінним членом в Європейському Союзі.

Незважаючи на достатньо велику кількість наукових досліджень, пов'язаних із характеристикою різних аспектів зближення правової системи України з міжнародним правом, наголосимо, що все ще відсутні комплексні теоретико-правові пошуки.

Виклад основного матеріалу. Для України створення правової бази для майбутнього вступу до ЄС, має особливу значущість і актуальність, оскільки з цим процесом пов'язано не тільки гармонізація національного законодавства з європейським та міжнародним правом, а й досягнення інших важливих для нашої держави цілей.

Відповідно наукове теоретико-методологічне забезпечення проведення гармонізації законодавства України з європейським та міжнародним правом є об'єктивною необхідністю та має бути присутнє на всіх етапах гармонізаційного процесу з метою забезпечення його ефективності.

Аналіз процесу наближення українського законодавства до правової системи ЄС дає змогу виявити проблеми, що потребують нагального вирішення, і запропонувати підходи до підвищення ефективності цього процесу. Адаптація українського законодавства до законодавства ЄС відбувається одночасно з правовою реформою в Україні. Держава має оновити законодавство, відповідно до міжнародних принципів і стандартів, оскільки до цього часу в її правовій базі зазначених принципів і стандартів не було.

© О. Сафончик, 2022

Процес пристосування до умов, які змінюються називають адаптацією (від лат. «adapto» – пристосовую), зокрема у міжнародному праві адаптація є процесом приведення національного законодавства до норм і стандартів міжнародного права, удосконалюючи національне законодавство (тобто внесення змін і доповнень, прийняття нових нормативно-правових актів), укладання або приєднання до міжнародних договорів [3, с. 338].

Адаптацію національного законодавства до законодавства міжнародних організацій здійснюють уповноважені органи державної влади за принципами правотворчості, планування, координації та контролю. Ключовою складовою інтеграційних процесів є адаптація, що є передумовою гармонізації національного законодавства із законодавством міжнародних організацій. Це планомірний процес, що поділяється на декілька послідовних етапів, на кожному з яких необхідно досягати певного ступеня відповідності національного законодавства міжнародно-правовим нормам і стандартам.

Загалом норми інституту права власності забезпечують реалізацію власниками прав володіння, користування належним їм майном, закріплених у Конституції та інших законах України. Аналіз українського законодавства про власність дає підстави для висновку про те, що воно відповідає положенням «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод».

Власність займає особливе місце в житті громадян як в суспільному так і в приватному. Протягом життя кожна людина стикається з питаннями пов'язаними з її власністю. Крім того, власність – це основа гарантування розвитку та існування суспільства та держави. Право приватної власності це найважливіший атрибут правової демократичної держави, але не можна з упевненістю стверджувати, що на законодавчому рівні вдосконалено законодавство в питаннях регулювання права власності та забезпечення гарантій прав власників.

Особливу увагу слід приділити судовому захисту прав власників та виконанню судових рішень в контексті захисту права власності, що є основоположною гарантією права володіння майном.

Так, в Україні спостерігається відсутність єдності судової практики у справах щодо власності зокрема порушуються строки розгляду справ, та виникає купа питань, щодо невиконання судових рішень. Це веде до суттєвого послаблення гарантій прав власників.

Водночас позитивним моментом щодо державної реєстрації прав власності на нерухоме майно є створення єдиного реєстру речових прав його прозорості функціонування та доступу до інформації, що призвело до спрощення процедури здійснення реєстрації прав власності та зменшення часу необхідної для такої реєстрації, є гарантією права володіння майном.

Важливим моментом в реформуванні було розширення кола суб'єктів, та наділення їх повноваженнями у сфері державної реєстрації в частині прийому та видачі документів, на законодавчому рівні закріплена можливість реалізації повноважень адміністративними центрами з надання адміністративних послуг, нотаріусами та органами місцевого самоврядування.

З метою реалізації програмного забезпечення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно прийнято Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 № 1127, розширено систему органів та коло осіб, які наділені повноваженнями та здійснюють реєстрацію прав за спрощеною проце-

дурою, що породжує конкуренцію між суб'єктами в сфері надання послуг та виключає виникнення корупційних факторів.

Неврегульованим питанням є наповнення нового реєстру об'єктами нерухомості із старих реєстрів, та моменти непослідовності оформлення земельних відносин, але це здебільшого проблеми пов'язані з низьким рівнем матеріально – технічного забезпечення органів державної реєстрації притаманні для перехідного періоду.

З метою провадження європейських стандартів прав людини та застосування практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), в українському судочинстві під час розгляду справ, державою ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, на державному рівні прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [4].

Особливу увагу слід приділити судовому захисту прав власників та виконанню судових рішень в контексті захисту права власності, що є основоположною гарантією права володіння майном.

На жаль, зараз спостерігається відсутність єдності судової практики у справах щодо власності зокрема порушуються строки розгляду справ, та виникає купа питань, щодо невиконання судових рішень. Це веде до суттєвого послаблення гарантій прав власників.

Важливим моментом в реформуванні було розширення кола суб'єктів, та наділення їх повноваженнями у сфері державної реєстрації в частині прийому та видачі документів, на законодавчому рівні закріплена можливість реалізації повноважень адміністративними центрами з надання адміністративних послуг, нотаріусами та органами місцевого самоврядування.

За концепцією ж права власності, притаманної континентальному, в тому числі й українському, праву, право власності, як право абсолютне, неможливо поділити, так як право власності може належати лише одній особі. Саме тому є абсолютно неможливим існування двох однакових прав власності на одне й те ж майно. Саме тому повне запозичення правового інституту власності неможливе без суттєвих перетворень та трансформацій.

Стаття 319 ЦК України визначає, що «власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд». Власник має право щодо свого майна виконувати будь-які дії, що не суперечать закону. Таким чином передача майна в управління, що за законодавством є підставою для виникнення довірчої власності, є одним зі способів здійснення власником належних йому повноважень. Однак при цьому не повинно виникати нове право власності. Це, на думку Д. Котляра, доводить різницю між інститутом управління майном, закріпленим у Цивільному кодексі України, та інститутом довірчої власності (трасту), закріпленому у праві країн з англосаксонською системою права [5]

Так, наприклад, при укладенні договору управління управитель окрім майна отримує також від власника певну частину (а іноді навіть і всі) повноважень щодо цього майна. Вказані повноваження здійснюються управителем від власного імені, але в інтересах установника управління-власника майна.

Довірчий власник у відносинах трасту також здійснює повноваження, передані йому засновником трасту-власником майна, від власного імені, однак, на відміну від управління майном в інтересах вигодо набувача. При цьому кожен з названих учасників трасту, маючи певний обсяг повноважень власника, є суб'єктом права власності. При цьому відносини

власника та управителя мають довірчий характер.

Водночас, у розрізі модернізації ЦК України в частині правового регулювання майнових відносин через взаємопроникнення речових та зобов'язальних прав вченими простежується тенденція до оречевлення зобов'язальних прав на прикладі права довірчої власності, довірчого управління майном та інших викладених вище квазіречових прав. Таке явище пояснюється процесом інтеграції України до Європейського Союзу та відповідною імплементацією законодавства останнього до українського правового поля [6, с. 49-50].

Така тенденція відображена й у «Концепції оновлення (рекодифікації) ЦК України», де авторами пропонується закріпити наведену природу права довірчої власності зі створенням так званого забезпечувального речового права фідуціарного фонду. Останній пропонується сприймати двояко: як цільового майна (визначеного відповідною метою), яке переходить у довірчу власність управителя (фонд довірчої власності), або управління чужим майном, управитель такого не є власником (фонд управління чужим майном). При цьому серед підстав виникнення права довірчої власності пропонується розглядати поряд з договором управління майном інші договори (оплатні і безоплатні), заповіт, припис закону та рішення суду.

Висновки. Аналізуючи розвиток вітчизняної та зарубіжної правової думки, можна виокремити кілька цілей адаптації права України до права ЄС: набуття членства в ЄС; проведення адміністративної, якісної судової реформи, утвердження верховенства права та демократизація суспільних процесів; сприяння доступу українських підприємств на ринок ЄС; залучення іноземних інвестицій; уникнення небажаних наслідків розширення ЄС тощо.

Проте практика діяльності європейських інтеграційних організацій та реалізації права ЄС свідчить, що, незважаючи на застосування різних термінів як у праві Євросоюзу, так і в угодах Співтовариства з третіми країнами, йдеться, по суті, про один і той самий процес приведення національного законодавства у відповідність до приписів права європейського інтеграційного об'єднання. Тобто обидва терміни можуть вживатися як синоніми.

Досліджуючи організаційне забезпечення адаптації законодавства через розкриття особливостей реалізації їх статусу в процесі адаптації законодавства, обумовлюється здійсненням ними як загальних, так і спеціальних (специфічних – щодо адаптації законодавства та конкретних – щодо виконання «Угоди про асоціацію...») повноважень.

Щодо адаптивних процесів законодавства України до законодавства ЄС, то це поетапне ухвалення і впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням основних положень законодавства ЄС» [7]. Адаптація включає три етапи, завершальним серед яких є підготовка розширеної програми гармонізації законодавства України із законодавством ЄС [8].

Зважаючи на викладене вище, можна зробити висновок про те, що незважаючи на обраний нашою державою курс на європейську інтеграцію та гармонізацію національного законодавства із законодавством ЄС, повне запозичення правових конструкцій, апробованих у закордонних правових системах, не завжди є виправданим. Разом з тим, виникнення нових правових конструкцій, їх запозичення у адаптованому до українських реалій вигляді та внесення до чинного законодавства норм, що дозволять більш оперативно та ефективно реагувати на зміни у сучасних соціально-економічних умовах та у структурі національної економіки,

свідчать про активну участь нашої державі в сучасному процесі конвергенції правових систем, зокрема країн Європи, який характеризується зближенням правових систем як в цілому, так і на рівні окремих галузей права, що повністю відповідає обраному Україною курсу на євроінтеграцію.

У статті зроблений узагальнений аналіз наукових підходів до питання організаційного забезпечення адаптації законодавства України до «acquis ЄС». Узагальнено уточнення понять «адаптація» шляхом відмежування його від інших суміжних термінів та включенням до його змісту компоненту реалізації адаптованих нормативно-правових актів; «організаційне забезпечення адаптації законодавства України до «acquis ЄС» шляхом визначення та розкриття його змісту.

Правове регулювання власності має вагоме значення для кожного індивіда зокрема і суспільства загалом. Наявний зв'язок правового регулювання не лише з економікою певної країни у певний період часу, а й із глобальною економікою та правовими відносинами, що складаються у світовому просторі. Час від часу законодавство потребує реформ, правове регулювання зазнає змін – спочатку на початковому через внесення окремих змін до Цивільного кодексу та законів, формування правових позицій Верховного Суду, до оновлення Основного Закону, в якому втілені норми, що регулюють відносини власності – Цивільного кодексу.

В основі таких змін має бути ясна і продумана доктрина, без чого неможливе адекватне правове регулювання в оновленому суспільному середовищі.

В статті акцентується увага на тому, що право власності на конкретний об'єкт має суб'єктивний характер і забезпечує можливість здійснення власником правомірної поведінки, зміст якої складають повноваження володіння, користування та розпорядження своїм майном. З правом власності на конкретний об'єкт пов'язані речові права, які мають похідний від права власності характер.

Інститут права власності та речових прав охоплює приписи щодо підстав виникнення права власності, обсяг повноважень і способи їх здійснення власником. Норми речового права визначають правовий режим майнових цінностей у цивільному обороті, визначаючи межі дозволеної поведінки власника при здійсненні своїх повноважень.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, речові права, право власності, власність, рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства.

Safonchyk O. Ownership and other property rights in the context of recodification (updating) of civil legislation of Ukraine

The article conducts a generalized analysis of scientific approaches to the organizational support for the adaptation of Ukrainian legislation to the EU asquis. The author generalizes the definition of the adaptation concept by distinguishing it from other related terms and including the component of implementation of adapted regulatory legal acts; "organizational support for the adaptation of Ukrainian legislation to the EU acquis" by defining and specifying its content.

Legal regulation of property is of great importance for each individual in particular and society in general. There is a connection of legal regulation not only with the economy of a certain country in a certain period of time but also with the global economy and legal relations in the world space. Now and again, the legislation needs reforms, the

legal regulation undergoes changes – initially through the introduction of individual changes to the Civil Code and laws, the formation of legal positions of the Supreme Court, before updating the Basic Law, which embodies the norms governing property relations – the Civil Code.

Such changes should be based on well-formulated and reasoned doctrine without which adequate legal regulation in the updated social environment is impossible.

The article focuses attention on the fact that the right of ownership of a specific object is subjective in nature and allows the owner to perform lawful behavior, the content includes the authority to own, use and dispose of his/her property. Proprietary rights, which are derived from property rights, are associated with ownership of a specific object.

The institute of property law and proprietary rights covers instructions regarding the grounds for the emergence of property rights, the scope of powers and methods of their exercise by the owner. Property law rules determine the legal regime of property values in civil circulation, defining the limits of the owner's permissible behavior in the exercise of his powers.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, property rights, ownership right, ownership, recodification (updating) of civil legislation.

Література

1. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.

2. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Схвалено Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 4. Ст. 67.

3. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. Часопис Київського університету права. 2012/1. С. 338-342.

4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон Україна від 23.02.2006 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.

5. Котляр Д. Довірча власність чи договір управління майном – український вибір. URL: http://parlament.org.ua/2004/06/21/dovircha-vlasnist-chi-dogovir-upravli/

6. Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 6. С. 39-54.

7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон Україна від 23.02.2006 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.

8. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21 листопада 2002 року. Урядовий кур'єр. 2002. № 236.

УДК 343.144:[343.343.3:796.332.073]
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.10

Ю. Пирожкова,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету

Н. Верлос,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

О. Мельковський,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНИХ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА, ВЧИНЕНОГО ФУТБОЛЬНИМИ ВБОЛІВАЛЬНИКАМИ

Постановка проблеми та її актуальність. Професійний футбол є об'єктом інтересу для сотень, тисяч глядачів, уболівальників, спортом номер один у всьому світі. Секрет його популярності, як відзначають у дослідженнях з соціології спорту, у видовищності, доступності, універсальності та медіапопулярності (роботи О. Кільдюшева, Г. Пільца, Х. Ріссе, С. Холла, та ін.). Невід'ємною частиною сучасного футболу є футбольні фанати з яскраво вираженою субкультурою (ультрас, карлани, скарфери та ін., перші з яких стали об'єднуватися у невеликі неоднорідні за своїм соціально-демографічним складом, віком, освітнім рівнем групи у Західній Європі на початку 60-х років XX століття, для яких відвідування стадіонів – культурна форма проведення дозвілля, розвага) та найбільш радикально налаштовані хуллс (або hooligan's), які надають пріоритет протиправним насильницьким діям як під час матчу, так і поза межами стадіону у навколофутбольних сутичках. За даними Союзу європейських футбольних асоціацій (УЄФА), 82% дорослих європейців в тій чи іншій мірі цікавляться футболом, а 25% – «дуже зацікавлені» [1, с. 6]. Зважаючи на той факт, що відвідування футбольних стадіонів стає кожного року все більш масовим, а футбольні фанати з року в рік більш організованими, активними, намагаються диктувати футбольним клубам свої умови, мають підтримку від політичних партій, громадських організацій, при цьому їхні дії часто супроводжуються діями, пов'язаними із грубим порушенням громадського порядку та вираженням неповаги до суспільства, дослідження особливостей розслідування хуліганства, вчиненого футбольними уболівальниками є актуальним.

Футбольне хуліганство поширене у більшості країн, майже на всіх континентах. В сучасних кримінологічних дослідженнях акцентується увага на збільшеннях масштабів даного явища, посилення інтенсивності протиправних дій футбольних хуліганів, їх консолідації в неформальні об'єднання кри-

© Ю. Пирожкова, Н. Верлос, О. Мельковський, 2022

мінальної спрямованості, створення особливого різновиду кримінальної субкультури, що грає роль одного з криміногенних чинників [2, с. 2]. Якість та оперативність досудового розслідування залежить від визначення обставин, що необхідно встановити в ході розслідування. У зв'язку з цим слідчий проводить окремі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, серед яких важливе місце та значення має своєчасне встановлення підозрюваних та організація їх допиту. Допит є слідчою (розшуковою) дією, без якої не може обійтися розслідування майже жодного кримінального правопорушення, адже показання підозрюваних є тим джерелом доказів, від якого найчастіше залежать подальші перспективи та хід розслідування. Тому не втрачає актуальності потреба як у розробці загальних засад превенції футбольного хуліганства, так і у виробленні рекомендацій щодо підвищення ефективності допиту підозрюваних у його вчиненні, у ході якого слідчий у встановленому законом порядку вербальним шляхом одержує інформацію про відомі допитуваному факти, що мають значення для кримінального провадження.

Аналіз останніх досліжень і публікацій. Проведені дослідження дозволяють акцентувати увагу на тому, що проблематика футбольного фанатизму привертає останнім часом увагу вітчизняних та зарубіжних вчених-соціологів (роботи П. Артьомова, І. Гофмана, В. Кулік, Т. Голубоцької, О. Голубоцького та ін.). Психологічні методики діагностики агресії футбольних фанатів досліджують Д. Ванн, С. Єніколопов, А. Павлов, Ю. Троїцький, Н. Цибульський та ін. Пошуку шляхів удосконалення заходів запобігання злочинів, що вчиняються футбольними угрупованнями, присвячено дослідження вчених-кримінологів: Т. Гусака, І. Копотуна, О. Мейтіна, М. Рудика та ін. Питання особливостей розслідування злочинів, які вчиняються футбольними уболівальниками, розглядають вчені-криміналісти: А. Багмет, Д. Баєв, В. Бояров, О. Кузьменко, М. Ларкін, Д. Трофімов та ін. Слід акцентувати увагу на тому, що останнім часом відбувається активізація дисертаційних досліджень, присвячених розслідуванню хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів (Н. Кононенко (2016 р.), розслідуванню злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних уболівальників (А. Масалітін (2019 р.) та ін. При цьому, незважаючи на розмаїття наукових праць, не применшуючи здобутки їх авторів, необхідно зазначити, що наразі залишається невирішеною низка важливих питань, по-перше, пов'язаних із питаннями комплексного вивчення феномену футбольного хуліганства, критичного аналізу існуючих наукових підходів до розгляду передумов виникнення футбольного хуліганства як соціального феномену та субкультури (оскільки саме такий підхід може привести до розуміння процесів, які призводять до його радикалізації), по-друге, бракує праць, присвячених дослідженню криміналістичної характеристики футбольного хуліганства як вірогідній моделі події для алгоритмізації можливих слідчих версій, по-третє, фрагментарними є дослідження вчених-криміналістів щодо тактики і методики проведення окремих слідчих дій при розслідуванні злочину досліджуваного виду, що слід визнати суттєвим недоліком, враховуючи сучасні потреби слідчої практики.

Метою статті є висвітлення питань організації і тактики проведення допиту підозрюваних при розслідуванні хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками та надання практичних рекомендацій щодо поліпшення якості проведення цієї процесуальної дії.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження слід відмітити ряд фундаментальних праць вчених-криміналістів, присвячених

як основним положенням тактики допиту, так і особливостям його організації (роботи В. Бахіна, П. Біленчука, Р. Бєлкіна, В. Весельського, А. Волобуєва, І. Герасимова, В. Лукашевича, Д. Лук'янчикова, М. Погорецького, Т. Малікова, В. Шепітько, М. Яблокова та ін.). Разом із тим вивчення наукової літератури переконливо свідчить, що на сучасному етапі актуалізується дослідження тактичних прийомів, що використовуються слідчими для отримання показань від підозрюваного під час розслідування хуліганства (зокрема, роботи М. Бушкевича, М. Єфімова, В. Захаревського та ін.). Незважаючи на те, що деяким аспектам розслідування хуліганства, що вчинене при проведенні спортивно-масових заходів приділено увагу у роботах Н. Кононенко, А. Масалітіна та ін., організаційні і тактичні особливості допиту підозрюваного під час розслідування хуліганства, вчиненого футбольними уболівальниками, а також можливі варіанти поведінки слідчого, способи впливу на психіку підозрюваного, залишаються поза увагою у сучасних наукових дослідженнях. Погоджуючись із цілком справедливим зауваженням В. Шепітько, що допит – одна з найскладніших слідчих (розшукових) дій, проведення якої вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання психології людини [3, с. 218], враховуючи той факт, що ця вербальна слідча (розшукова) дія одна із найскладніших, найвідповідальніших (напевно тому, І. Якимов цілком слушно охарактеризував його як мистецтво, успіх якого обумовлений особистими якостями слідчого [4, с. 305–307]) та найінформативніших (зокрема, Н. Кононенко, акцентує увагу на тому, що 46% слідчих визначають допит підозрюваних у вчиненні хуліганства при проведенні спортивно-масового заходу як джерело, з якого найчастіше була отримана значна кількість інформації) [5, с. 332], беручи до уваги складність і специфіку допиту підозрюваних, які входять до складу угруповання футбольних уболівальників, його радикального або екстремістського крила, пов'язану з попередніми домовленостями таких осіб дотримуватися конкретної лінії поведінки на слідстві, проходження ритуалу присяги про нерозголошення інформації про діяльність організації та ін. [6, с. 21], цілком очевидним є те, що обрання найбільш ефективних тактичних прийомів допиту підозрюваного дозволить слідчому отримати важливу інформацію для «цілісної картини» у розслідуванні футбольного хуліганства.

Не занурюючись у детальний аналіз підходів до розуміння теоретичної сутності допиту, зазначимо, що ознайомлення із юридичною літературою демонструє одностайність у підходах вчених-криміналістів щодо цієї слідчої (розшукової) дії, яка традиційно розглядається як інформаційно-психологічний процес спілкування, спрямований на отримання інформації (фактичних даних, усних відомостей) про відомі допитуваному обставини справи, які мають доказове значення. При цьому мета, об'єкт, форма отримання відомостей обумовлюється загальним тактичним завданням – отримання повних і правдивих показань і зведення до мінімуму можливостей мимовільних перекручень. Окрім цього, як цілком слушно зауважують М. Климчук та Я. Фурман, окреслюючи тактичні особливості допиту як слідчої дії [7, с. 175], слід враховувати, що інформація, яка передається під час допиту не позбавлена «особистісного» відтінку, оскільки її сприйняття, фіксування у пам'яті має низку особливостей, обумовлених віковими особливостями, психічним та психологічним станом, моральними принципами та освітнім рівнем особи, що допитується, часом та місцем проведення тощо. Виходячи із загальних положень криміналістичної тактики, допит, як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія, складається з трьох етапів: підготовка

до проведення (підготовчий), спрямований на вирішення слідчим організаційних питань та детальну алгоритмізацію дій (організаційно-підготовчі заходи дозволять уникнути його поверховості та безрезультативності); безпосередній (робочий) – безпосередня процесуальна форма спілкування, змістом якої є одержання інформації, що стосується розслідуваної події; заключний, під час якого аналізується та фіксується хід та результат допиту. Розглянемо кожен із зазначених етапів враховуючи специфіку провадження цієї слідчої (розшукової) дії у справах про вчинення хуліганства футбольними вболівальниками.

Говорячи про підготовчий етап проведення допиту особи, яка є підозрюваною у вчиненні футбольного хуліганства, слід підтримати слушне зауваження М. Климчука, Я. Фурман, В. Шепітько, які зазначають, що з метою поставлених цілей слідчий повинен підготуватися до проведення допиту, і, враховуючи той факт, що допит є найбільш індивідуальною слідчою (розшуковою) дією, залежно від ситуації правильно обрати найбільш раціональний та ефективний спосіб дій або найбільш доцільну лінію поведінки, тобто тактичні прийоми, які за своєю сутністю мають сприяти виявленню інформаційного матеріалу та встановленню істини у справі [7, с. 175, 8 с. 82]. Враховуючи напрацювання криміналістичної літератури щодо організаційно-підготовчих заходів до проведення допиту (дослідження А. Волобуєва, М. Климчука, О. Кремінського, Л. Омельчук, А. Плосконоса, К. Чаплинського та ін.), а також поділяючи позицію К. Чаплинського, який слушно пропонує у підготовці до допиту виділяти три рівні: пізнавальний (вивчення матеріалів кримінальної справи та особи злочинця, ознайомлення з оперативно-розшуковою інформацією), прогностичний (визначення кола осіб, які підлягають допиту та послідовність їх проведення), синтезуючий (визначення місця і часу проведення слідчої дії, способу виклику на допит, складання плану допиту) [9, с. 143], вважаємо за доцільне слідчому застосовувати комплекс організаційно-підготовчих заходів до допиту особи, що підозрюється у вчиненні футбольного хуліганства, серед яких:

1) *ретельне і всебічне вивчення слідчим матеріалів справи*, що містяться у протоколах слідчих дій, та інших матеріалах справи, пов'язаних з оглядом місця події, відеозаписи та фотографії, протоколи огляду речових доказів та допитів потерпілих. Слід зауважити, що при розслідуванні даної категорії справ, слід приділити увагу аналізу наявної інформації щодо місця вчинення хуліганських дій (місця збору перед футбольним матчем; територія, прилегла до стадіону; футбольний стадіон; місця збору після футбольного матчу тощо), оскільки це дозволить не лише визначитися із майбутньою тактикою допиту, але й «намітити» можливі шляхи отримання інформації, якої бракує для подальшого розслідування.

2) *визначення предмету допиту*. Це дозволить заздалегідь сформувати найбільш важливі запитання, продумати майбутній допит підозрюваного до дрібних деталей та визначитися із системою найбільш доцільних тактичних прийомів. Враховуючи специфіку допиту підозрюваних, які вчиняють футбольне хуліганство одноособово або у складі угруповання футбольних уболівальників, при визначенні предмету допиту необхідно вивчити та враховувати обставини щодо особи підозрюваного (вік, рівень інтелекту, схильності, темперамент, спосіб життя, особливості поведінки осіб, які вчиняють такі злочини тощо), проаналізувати причини та умови, що сприяли вчиненню злочину. Як слушно зауважує А. Масалітін, інформацію про підозрюваного 16-22 років можна отримати з Інтернету, соціальних мереж, відео сервісів [4,с. 145]. Цю інформацію, як і інформацію, отриману під час інших допитів (свідків, потерпілих), огляду

місця події, обшуків та інших процесуальних дій, слідчий використовує під час допиту підозрюваних.

Враховуючи, що футбольні хулігани – то зазвичай особи чоловічої статі віком від 14 до 35 років, не одружені, мають середню освіту, іноді вищу та є членами офіційного або неформального фан-клубу. Непоодинокі випадки, коли зазначені особи мають розлади психіки, можна навіть казати про «дефекти психічного самовладання» [10, с. 109], при підготовці до допиту доцільно звернутися за допомогою до спеціаліста-психолога. Психологічна консультація може стосуватися вікових особливостей, психічного розвитку особистості, зміни динаміки й темпу пізнавальних, емоційно-вольових процесів на різних етапах становлення й розвитку особистості; типових психологічних рис дорослих і неповнолітніх злочинців, зв'язок між ними і соціальними, криміногенними особливостями варіантів протиправної поведінки; рекомендацій щодо засобів психологічного впливу на обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка з метою стабілізації їх поведінки, переорієнтації, зайняття просоціальної позиції, недопущення можливих правопорушень [4, с. 42–43]. Як вже зазначалось, досліджуване правопорушення вчиняється під час або у зв'язку із футбольним заходом та носить спонтанний або організований характер, тому слід не лише зосередитися на особі підозрюваного, але й на його взаєминах з іншими членами футбольного фанатського руху, визначити місце і роль підозрюваного у ньому.

3) *планування допиту* є заключним етапом його підготовки. Вважаємо за доцільне не пропускати цей організаційно-підготовчий захід. Коли мова йде про одноособове вчинення хуліганських дій футбольним уболівальником (так, наприклад, 11 липня 2010 року о 14 год. 20 хв., в с. Закреничне Рожнятівського району відбувався футбольний матч. Підсудний ОСОБА_3, будучи обуреним рішенням бокового судді, діючи умисно, з хуліганських спонукань, грубо порушуючи громадський порядок, ігноруючи встановлені в суспільстві правила поведінки та благопристойності, усвідомлюючи, що він знаходиться в громадському місці і за його поведінкою спостерігають присутні на стадіоні громадяни, наніс удар йому кулаком в обличчя. Не припиняючи свої хуліганські дії, ОСОБА_3, проявляючи зверхність та вседозволеність, усвідомлюючи, що потерпілий лежить на землі і не може чинити йому опору, продовжував наносити йому удари ногами в різні частини тіла [11]), план може бути усним, стислим та підлягати коригуванню вже протягом робочого етапу – безпосереднього допиту. При цьому, аналіз судово-слідчої практики показує, що останнім часом хуліганство футбольних вболівальників все частіше набуває групового характеру. Так, наприклад, 28 серпня 2009 року під час футбольного матчу між командами сіл Ясень та Сваричів, група осіб з числа вболівальників та гравців футбольної команди с. Ясень, безпричинно, з хуліганських спонукань, стали обзивати нецензурними словами бокового арбітра матчу ОСОБА_2, підбігли до нього і стали його штовхати та вимагати в нього скасування прийнятого ним рішення. Після закінчення футбольного матчу, приблизно о 14 год. 30 хв., футболісти та вболівальники команди Лімниця с. Ясень, виражаючи своє незадоволення результатом футбольного матчу, безпричинно, з хуліганських спонукань, стали обзивати футболістів команди с. Сваричів нецензурними словами, які на той момент залишали футбольне поле та виходили на центральну дорогу, де знаходилися їхні автомобілі. Тут же, футболісти та вболівальники команди с. Ясень стали бігти за футболістами команди с. Сваричів, і, з хуліганських спонукань, накинулися на останніх, які на той час виходили на центральну дорогу, і роз-

почали наносити їм удари [12]. Наведений приклад ілюструє необхідність іншого підходу до планування допиту підозрюваних у вчиненні футбольного хуліганства. Підготовка письмового детального плану допиту, у якому слід передбачити: спосіб та черговість виклику підозрюваних (в числі перших слід спланувати допит тих, від кого передбачається отримати правдиві свідчення – особи, що вперше брали участь у вчиненні кримінального правопорушення, відігравали другорядну роль, а також особи, щодо винності яких слідчий у своєму розпорядженні має переконливі докази); обставини, що підлягають з'ясуванню відносно кожної особи (при цьому при наявності футбольного угруповання слід зважати на місце і роль у ньому підозрюваного); тактичні прийоми. Вказане дозволить уникнути неповноти та безсистемності допиту осіб, які підозрюються у вчиненні футбольного хуліганства.

Переходячи до наступного етапу (робочого) – безпосереднього проведення допиту підозрюваного, зазначимо, що його тактичним прийомам присвячено досить велику кількість наукових праць (дослідження І. Биховського, Л. Карнєєвої, В. Комаркова, В. Коновалової, К. Чаплинського, М. Яблокова та ін.), оскільки, як цілком справедливо наголошує В. Коновалова, правильно обрана тактика допиту забезпечує об'єктивність та достовірність показань, успішність розслідування злочинів [13, с. 13]. Зазначене дозволяє зробити висновок про доречність застосування при допиті підозрюваних, які входять до складу угруповання футбольних уболівальників, наступних тактичних прийомів: встановлення психологічного контакту шляхом демонстрації доброзичливого та неупередженого ставлення, щирої зацікавленості футболом як видовищним видом спорту; викладання показань у формі вільної розповіді, яку, щоб запобігти порушенню психологічного контакту, не рекомендується протоколювати, обмежившись лише загальними помітками, та не доцільно переривати (якщо у слідчого виникає необхідність вплинути на розповідь підозрюваного, доцільно запропонувати підозрюваному про інші обставини, які вже відомі слідчому або перевірені оперативним шляхом під час розслідування); постановка уточнюючих запитань, які повинні бути конкретними, зрозумілими, деталізуючими та логічними. При цьому, застосування слідчим такого тактичного прийому як зміна темпу допиту (особливо якщо підозрюваним є особа 14-18 років) вбачається доцільним. Створення уявлення про інформованість слідчого при розслідуванні зазначеної категорії справ доречно за наявності групи осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння.

Обов'язковим засобом фіксації результатів допиту є протоколювання показань підозрюваного. Цілком справедливим є зауваження В. Бахіна та Л. Комаркова, що протокол повинен зберігати весь процес обміну інформацією між підозрюваним і слідчим, а не лише фіксувати підсумок, тому доцільною вбачається пропозиція закріплення показань у схематичних зображеннях маршруту підходу (відходу) до місця вчинення кримінального правопорушення.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити наступний висновок, що допит підозрюваних при розслідуванні хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, має ряд організаційних та тактичних особливостей. Вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо вчинення хуліганства футбольними уболівальниками, зокрема протоколів допитів, свідчить, що, на жаль, слідчі часто не готуються до проведення даної слідчої (розшукової) дії, про що свідчать досить поверхневі відомості, зафіксовані в протоколах. Вважаємо за доцільне при підготовці до її проведення застосовувати комплекс організаційно-підготовчих заходів, серед

яких всебічне вивчення матеріалів справи, визначення предмету допиту та складання його плану. Доведено доцільність письмового планування допиту підозрюваних у вчиненні футбольного хуліганства у випадках групового характеру вчинення зазначеного правопорушення. Визначено найбільш ефективні тактичні прийоми під час безпосереднього допиту підозрюваного у вчиненні футбольного хуліганства.

У статті розглянуто сучасні підходи щодо організаційних та тактичних особливостей проведення допиту підозрюваних під час розслідування хуліганства, вчиненого футбольними фанатами. Складність і специфіка допиту підозрюваних, які входять до складу угруповання футбольних вболівальників, його радикального або екстремістського крила, пов'язана з попередніми домовленостями таких осіб дотримуватися конкретної лінії поведінки на слідстві, проходження ритуалу присяги про нерозголошення інформації про діяльність організації та ін. Очевидним є те, що обрання найбільш ефективних тактичних прийомів допиту підозрюваного дозволить слідчому отримати важливу інформацію для «цілісної картини» у розслідуванні футбольного хуліганства. Слід враховувати, що інформація, яка передається під час допиту, не позбавлена «особистісного» відтінку, оскільки її сприйняття, фіксування у пам'яті має низку особливостей, обумовлених віковими особливостями, психічним та психологічним станом, моральними принципами та освітнім рівнем особи, що допитується, часом та місцем проведення тощо. На підставі проведеного аналізу норм кримінального процесуального законодавства України, криміналістичних досліджень та матеріалів практики, визначено особливості підготовки та проведення допиту футбольних хуліганів. Зокрема запропоновано ряд організаційно-підготовчих заходів до допиту особи, що підозрюється у вчиненні футбольного хуліганства серед яких доцільним вбачаються наступні: ретельне і всебічне вивчення слідчим матеріалів справи, визначення предмету допиту, його планування. Приділено увагу тактичним прийомам безпосереднього допиту, серед яких: встановлення психологічного контакту; постановка уточнюючих запитань, зміна темпу допиту; створення уявлення про інформованість слідчого при розслідуванні зазначеної категорії справ доречно за наявності групи осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, тактика слідчих (розшукових) дій, допит, підозрюваний, футбольне хуліганство.

Pyrozhkova Yu., Verlos N., Melkovskiy O. Organizational and tactical features of interrogation of suspects in the investigation of hooliganism committed by football fans

The article examines modern approaches to the organizational and tactical features of questioning suspects during the investigation of hooliganism committed by football fans. The complexity and specificity of the questioning of suspects who are part of a group of football fans, its radical or extremist wing, is related to the previous agreements of such persons to adhere to a specific line of behavior during the investigation, passing the ritual oath of non-disclosure of information about the organization's activities, etc. It is obvious that choosing the most effective tactics for questioning a suspect will allow the investigator to obtain important information for the "big picture" in the investigation

of football hooliganism. It should be taken into account that the information transmitted during the interrogation is not devoid of a "personal" tone, since its perception, fixation in the memory has a number of features due to the age characteristics, mental and psychological state, moral principles and educational level of the person being interrogated. time and venue, etc. On the basis of the analysis of the norms of the criminal procedural legislation of Ukraine, forensic studies and practice materials, the specifics of preparation and interrogation of football hooligans were determined. In particular, a number of organizational and preparatory measures for the interrogation of a person suspected of committing football hooliganism are proposed, among which the following are considered appropriate: thorough and comprehensive study by the investigator of the case materials, determination of the subject of the interrogation, its planning. Attention is paid to tactical methods of direct interrogation, including: establishing psychological contact; asking clarifying questions, changing the tempo of the interrogation; creation of an idea of the awareness of the investigator during the investigation of the specified category of cases is appropriate in the presence of a group of persons who have committed a socially dangerous act.

Key words: criminal proceedings, investigative (search) actions, tactics of investigative (search) actions, interrogation, suspect, football hooliganism.

Література

1. Соціологічна традиція дослідження футбольного хуліганізму: критичний аналіз. Соціологія. 2006. Вип. 17. С. 7-16. URL https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/11/7-16__no-6__vol17__2006__UKR.pdf

2. Рудик М.М. Запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступ канд. юрид. наук за спеціал. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 18 с.

3. Шепитько В.Ю. Криминалистика: курс лекцій. Харьков: Одиссей, 2003. 352 с.

4. Масалітін А.О. Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних уболівальників: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К.: Академія адвокатури України, 2019. 190 с.

5. Кононенко Н.О. Особливості проведення допиту підозрюваних під час розслідування хуліганства, що вчинене при проведенні спортивно-масового заходу. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2014. № 1. С. 331-337.

6. Алехин Е.В. Расследование организации экстремистских сообществ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: специальность 12.00.12. Краснодар, 2015. 30с.

7. Климчук М.П., Фурман Я.В. Тактичні особливості допиту підозрюваних – членів організованих злочинних угруповань. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 1. С. 174–177. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2017/45.pdf

8. Настільна книга слідчого / М.П. Панов, В.М. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. 3-тє вид., перероб. і допов. К.: Вид. дім «Ін Юре», 2011. 736 с.

9. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій: монографія. Дніпропетровськ. 2006. 416 с.

10. Ларкін М. О. Криміналістична характеристика хуліганства, що вчиняється футбольними уболівальниками (фанами). Вісник Запорізького національного університету. 2018. № 4. С. 107–111.

11. Вирок Рожнятівського районного суду Івано-Франківської області Справа № 1-124/10 від 07.10.2010 р. року URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/11467844

12. Вирок Рожнятівського районного суду Івано-Франківської області Справа № 1/0913/105/11 від 04.11.2011 р. року URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/46442832

13. Процессуальные и тактические основы допроса. Психологические основы формирования показаний. Подготовка к допросу. Тактика допроса: учебное пособие, Харьков: Консум, 1999. 157 с.

УДК 351:347.77
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.11

А. Чукаєва,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри інформаційних технологій та кібербезпеки
Навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ

В. Крикун,
доктор юридичних наук, доцент,
проректор
Одеського державного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

Актуальність теми. На сучасному етапі ринкових відносин об'єкти промислової власності (далі – ОПВ) створюють значну частку активів підприємств найбільш розвинених економік. Про те, що промислова власність «виступає» як товар, свідчить світовий досвід, який показує, що питома вага промислової власності може сягати 35 % капіталу виробничих підприємств [1]. Надання державою прав на ОПВ та забезпечення охорони цих прав при їх використанні мають важливе стимулююче значення для економічного та технологічного розвитку будь-якої країни.

Сьогодні як в українському суспільстві, так і у світовому співтоваристві, особливо гостро постає питання адміністративно-правової охорони прав на ОПВ. Вони мають давню історію, а також складний соціально-економічний характер у зв'язку з тим, що їх виникнення пов'язане з діяльністю людства.

Одним із необхідних і найбільш дієвих інструментів регулювання співвідносин людини у галузі промислової власності є право. Генеза адміністративно-правової охорони прав на ОПВ нерозривно пов'язана із передумовами виникнення та розвитку охоронного законодавства в промисловій сфері. Процес становлення та розвитку інституту адміністративно-правової охорони прав на ОПВ має розглядатись у нерозривному зв'язку з історією модифікації форм власності, а також розвитку патентного та адміністративного права. Тому доцільно дослідити відповідні історичні документи, що вказують на розвиток даного інституту та галузей права.

Стан дослідження. Історичний розвиток охорони прав на ОПВ вивчали Г. А. Андрощук, О. М. Головкова, Г. В. Довгань, В. С. Дроб'язко, В. В. Дроб'язко, О. О. Пиленко, М. Ю. Потоцький, Л. І. Работягова, Г. І. Якименко та ін.

Виклад основного матеріалу. Джерела адміністративно-правової охорони прав на ОПВ беруть свій початок з глибокої давнини. Так, у період первіснообщинного ладу передавалися у спадок і ретельно оберігалися секрети добування вогню, створення зброї, які охоронялися формально незакріпленим звичаєм. За часів Стародавнього Єгипту та Стародавньої Греції існувала переважно правова охорона літературної власності. Розквіт адміністративно-правової охорони прав на ОПВ почався приблизно з XII ст.

© А. Чукаєва, В. Крикун, 2022

В історії та еволюції інституту промислової власності, зауважує М. Ю. Потоцький, вирізняють три основних етапи:

1) привілеї (приблизно XII–XVIII ст.): монарх надає монопольне право певній особі; конкуренція корисності та іноді концепція фаворитизму відіграють важливу роль;

2) національні патенти (1790–1883 рр.): будь-який винахідник має право подати заявку на патент, видача якого залежить винятково від об'єктивних умов; охорона місцевих винаходів за кордоном не практикується;

3) інтернаціоналізація (від 1883 р. – донині): охорона винаходів за межами країни походження розвивається разом із міжнародною торгівлею; сприяють цьому розвитку всесвітні або регіональні конвенції [2, с. 13].

На першому етапі розвитку адміністративно-правової охорони прав на ОПВ у зв'язку з розвитком, поширенням товарного виробництва й пошуком засобів охорони прав на ОПВ виникають так звані монополії (офіційні дозволи на виробництво і продаж певного товару), а також монарші привілеї (від давньолат. privus – особливий, lex – закон), які видавалися не тільки на товарну продукцію, а й на продукцію, яка містила нові знання [3, с. 82–84]. Першим із відомих «привілеїв», зазначав російський дослідник О. О. Пиленко, був виданий арабському реміснику ще XII ст., який одержав його на спосіб фарбування сукна за сплату чималого внеску.

Попередниками промислових привілеїв вважають привілеї, що видавалися на розробку корисних копалин. Перші привілеї на використання нової техніки, зазначали В. С. Дроб'язко і Р. В. Дроб'язко, не розмежовували поняття «особа, що впроваджує техніку, вже відому за кордоном» і сучасне поняття «винахідник» [4, с. 36].

Для охорони та захисту впровадження нових виробництв в Англії із XII ст. до XIV ст. була поширена практика надання королем особливих привілеїв як виключне право на впровадження нової технології, а також певна винагорода від держави – за новації.

У цей період з'являються у вигляді «відкритих листів» перші патенти (від лат. patero – відкритий, доступний для огляду та literae patentas – охоронна грамота, що надавала певні права її володільцю). Один із перших патентів було видано у Франції на спосіб отримання ефірних олій з квітів (анфірант). А 1500 р. сам Галілео Галілей отримав патент на спосіб транспортування вантажу річкою.

Відкриті листи (патентні грамоти) були не лише документом, що підтверджує надання певній особі прав на ОПВ, а й джерелом права на ОПВ. Згодом через зловживання з метою поповнення королівських доходів патентні грамоти стали предметом судових спорів. Підтвердженням є історична судова справа «Сукноробів з Іпсвіча», у процесі розгляду якої було вироблено правило: «якщо хтось запропонував новий винахід у нове виробництво в королівстві з ризиком для власного життя і з витрачанням своїх коштів або хтось створив яке-небудь нове відкриття, то в таких випадках король за своєю прихильністю для компенсації його коштів і зусиль може встановити, що лише тільки він матиме право користуватися цим виробництвом або торгівлею протягом певного часу, оскільки спершу люди в королівстві не знають про нього і не мають знань і майстерності для його використання. Проте, коли патент припинить дію, король не може видати його знову» [4, с. 37]. Вказане правило мало велике історичне значення для інституту адміністративно-правової охорони прав на ОПВ, оскільки було першим згадуванням про так званий критерій новизни, що нині є однією з умов для

визнання результату творчої діяльності винаходом, корисною моделлю, промисловим зразком.

Першим законодавчим актом у сфері охорони прав на ОПВ прийнято вважати, запевняє Г. І. Якименко, Закон Венеціанської республіки «Про привілеї» від 19 березня 1474 р., яким було ухвалено рішення про те, що кожен, хто створив будь-що нове і таке, що містило творчу думку, і як тільки воно доведене до такої досконалості, що його можна здійснити та застосувати, повинен був подати відповідну заяву міському управлінню. Законом заборонялося впродовж 10 років без згоди автора створювати що-небудь подібне за формою і змістом. У разі порушення цієї норми винна особа притягалася до відповідальності [5, с. 26].

Подальший розвиток інститут адміністративно-правової охорони прав на ОПВ отримав під час промислової революції в Європі. Упродовж XVII ст. прийнято багато законодавчих актів, що заклали підвалини сучасної адміністративно-правової охорони прав на ОПВ. Так, 1623 р. за короля Якова Стюарта англійський парламент ухвалив Статут про монополію. Цього ж року у зв'язку із зловживаннями при наданні особливих прав прийнято Положення про монополії. Законодавчі норми та система привілеїв уточнювалися судом у процесі розгляду справ про порушення права на ОПВ. З 1711 р. суд, розглядаючи справи, почав вимагати детальні «описи» ОПВ, які стали провісниками сучасних патентів.

У Франції за декларацією 1762 р. усі бенефіціарії, які не використовували власні винаходи впродовж року, втрачали відповідні права, що стало історичним підґрунтям такої особливості відносин у сфері прав на ОПВ, як обов'язок власника використовувати результат творчої діяльності, що передбачено й сучасними законами.

Наприкінці XVII ст. патентні закони були прийняті у США (1790 р.) і Франції (1791 р.), згідно з якими патенти видавалися винахідникам за певних об'єктивних умов. Вирізняло їх те, що у Франції до статусу винахідника також прирівнювалася особа, яка впроваджувала закордонну техніку. А от у США з метою захисту національних інтересів до закону 1793 р. була внесена поправка, відповідно до якої право на отримання патентів мали лише громадяни США.

Упродовж наступних майже ста років принципами англійської законодавчої практики послуговувалися при розробці національних патентних законів США і країн Європи (Франції, Італії, Німеччини, Швеції), які передбачали захист економічних інтересів підприємців шляхом одержання монопольного права (патенту, привілею) на винаходи, втіленого в товарну продукцію в межах країни її виробництва.

На початку XIX ст. внаслідок застосування французького права у країнах, завойованих Наполеоном, поширювалась нова система правової охорони прав на ОПВ, що характеризувалась збереженням принципу привілеїв, проте майже скрізь визнавалося право на патент.

З 1815 р. у деяких країнах було розроблено концепцію новизни: особи, які ввозили техніку, перестали розглядатися як винахідники. Майже всюди переважала реєстраційна система, а 1836 р. у США було введено експертизу ОПВ.

Наступний період розвитку інституту адміністративно-правової охорони прав на ОПВ розпочався з підписання 20 березня 1883 р. [6] Бельгією, Бразилією, Іспанією, Італією, Францією, Гватемалою, Нідерландами, Португалією, Сальвадором, Сербією, Швейцарією Паризької конвенції про охорону промислової власності та утворення Союзу з охорони промислової власності. Передумовою цих подій став міжнародний розвиток торгівлі, участь країн у міжнародних виставках науково-технічних здобутків та суперечливості національ-

них законів країн щодо міжнародної охорони прав на ОПВ. Ухваленням Конвенції започатковано процес регулювання охорони прав на ОПВ на міжнародному рівні. Її головна мета – зупинення правопорушення у сфері промислової власності і заборона подання заявок на ОПВ, права на які вже закріплені за певною особою у будь-якій іншій країні – учасниці Паризької конвенції. На принципах цієї Конвенції побудовано низку регіональних та міжнародних конвенцій з питань охорони прав на ОПВ, спрямованих на уніфікацію національних законодавств щодо охорони та захисту прав на ОПВ.

Підписання Паризької конвенції дало поштовх для розвитку потужної міжнародної охорони прав на ОПВ і патентної системи. Так, Паризька конвенція передбачає можливість укладення між державами-членами спеціальних угод стосовно промислової власності, що інтенсивно використано для укладення багатьох міжнародних актів, зокрема: Договору про патентну кооперацію від 19 червня 1970 р. [7]; Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 р. [8]; Протоколу до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 28 червня 1989 р. [9]; Гаазької угоди про міжнародну реєстрацію промислових зразків від 6 листопада 1925 р. [10]; Ніццької угоди про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків від 15 червня 1957 р. [11]; Договору про патентне право від 1 червня 2000 р. [12] та ін.

Для досягнення функціональності системи охорони та захисту прав на ОПВ Паризький союз передбачив можливість періодичних переглядів Конвенції, аби підвищити ефективність охорони прав на ОПВ.

На Стокгольмській дипломатичній конференції 1967 р. було укладено Конвенцію про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності [13], що стала спеціалізованою установою ООН, мета якої – забезпечення постійної структури для союзів з промислової власності та авторського права.

На українських землях в різні часи діяли закони тих держав, до складу яких вони входили: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська держава, Австро-Угорщина. Тому розвиток адміністративно-правової охорони права на промислову власність залежав від економіки країни, під експансією якої розрізнені території України перебували. Наприклад, розвиток промислового права на західноукраїнських землях у складі Австрії відбувався повільніше, запевняє Г. В. Довгань, ніж у розвинених регіонах, через панування феодальних землевласників, які господарювали старими методами і рідко застосовували агротехнічні вдосконалення; кріпосництво; податковий тиск; політику уряду [14, с. 47].

На відміну від західноєвропейських країн, зауважувала О. М. Головкова, становлення і розвиток правової охорони прав на ОПВ на території українських земель припали на XIX ст., що зумовлювалося їх соціально-економічним та політичним становищем, своєрідністю історичного розвитку України [15, с. 18].

Першими вітчизняними законодавчими актами у сфері промислової власності стали: Патентний закон Російської імперії «Про привілеї на різні винаходи і відкриття у мистецтві та ремеслах» (1812 р.); Цензурний статут (1828 р.). Першим загальнодержавним законом у сфері патентного права став Закон «Про привілеї» від 15 серпня 1852 р., відповідно до якого винятковий привілей надавався на нове відкриття, винахід, вдосконалення, предметом яких були новий виріб, новий спосіб або метод виробництва. Також була передбачена вимога місцевої новизни.

Останнє слово патентного права, наголошував О. О. Пиленко, на той час

становив Закон «Про охорону винаходів (патентний закон)» [16, с. 108]. Відповідно до закону охорона надавалася новим, промислово придатним винаходам, а об'єкт визнавався новим, якщо: а) його опис раніше не опубліковувався; б) він не був предметом привілею, що перетворився на суспільне благо; якщо раніше не використовувався. Право на отримання патенту мав винахідник або його правонаступник. До моменту доведення протилежного винахідником вважали першого заявника. Важливою новелою закону було введення положень про службові винаходи. Зокрема, зазначалося, що робітники, які створили певну розробку під час роботи, визнаватимуться винахідниками, якщо інше не передбачалося у трудовому договорі, та наголошувалося на праві службовця-винахідника отримати винагороду. Саме з Патентним законом 1897 р. Г. О. Андрощук і Л. І. Работягова пов'язують започаткування реалізації соціально орієнтованого підходу щодо окреслених питань [17, с. 166].

Подальший розвиток законодавства у XIX ст. пов'язаний із розширенням переліку об'єктів охорони. Враховуючи специфіку об'єкта інтелектуальної власності – промислової власності та на основі виокремлення суттєвих ознак щодо формування загального механізму адміністративно-правової охорони прав на ОПВ, вважаємо за доцільне визначити періодизацію на основі більш широких часових меж, ніж це було зроблено попередніми дослідниками, наприклад, Головковою О. М., яка з моменту становлення Радянського Союзу виділяє шість етапів у сфері формування законодавства з забезпечення права інтелектуальної власності.

Жовтнева соціалістична революція 1917 р. скасувала нормативні акти Російської імперії, маючи намір будувати нове соціалістичне право, у тому числі й законодавство у сфері охорони прав на ОПВ.

Загалом цей період розвитку адміністративно-правової охорони прав на ОПВ і дотепер можливо поділити на такі етапи:

1. *1917–1924 рр.* – занепад вітчизняного законодавства у сфері охорони прав на ОПВ.

2. *1924–1931 рр.* – значний розвиток інституту промислової власності. Ухвалення Постанови «Про промислові зразки (малюнки і моделі)» від 12 вересня 1924 р., а також Закон «Про патенти на винаходи» від 12 вересня 1924 р., згідно з яким патент знову стає єдиною формою охорони винахідницьких прав [18, с. 18–22].

3. *1931–1961 рр.* – оновлення законодавства у сфері промислової власності. Закон «Про патенти та винаходи» було замінено законом від 9 квітня 1931 р., яким затверджувалось Положення про винаходи і технічні вдосконалення, що переглядалося 1941 р. і 1959 р. Постанову «Про промислові зразки (малюнки і моделі)» 1924 р. скасовано 1936 р. Охорону промислових зразків здійснювали у межах законодавства про авторське право [19, с. 42].

4. *1961–1973 рр.* – внесення інститутів інтелектуальної та промислової власності до складу цивільного законодавства з прийняттям загальносоюзного Закону «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» 1961 р.

5. *1973–1991 рр.* – активна участь держави у міжнародній охороні прав на ОПВ, зацікавленість фахівців у зазначеній сфері, які пропонували напрями вдосконалення інституту правової охорони прав на ОПВ, висували пропозиції стосовно узгодження законодавства у сфері охорони прав на ОПВ з вимогами основних міжнародних конвенцій.

6. *1991–1992 рр.* – початок створення власної системи правової охорони прав на ОПВ після розпаду СРСР. Так, Постанова Президії Верховної Ради України «Про деякі орга-

нізаційні заходи щодо забезпечення охорони промислової власності» від 2 грудня 1991 р. № 1897-XII доручила Кабінету Міністрів України розробити та затвердити Тимчасове положення про охорону ОПВ; створити патентне відомство та інші необхідні структури державного управління з питань охорони ОПВ; забезпечити погодження питань охорони промислової власності з урядами інших держав – колишніх членів Союзу РСР. Уже у січні 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України засновано Державне патентне відомство України, головна мета якого – забезпечити правову охорону ОПВ, видачу патентів та інших охоронних документів на винаходи, промислові зразки, а також функціонування єдиної патентної системи на території України [20]. У вересні того ж року створено Науково-дослідний центр патентної експертизи.

Указом Президента від 18 вересня 1992 р. № 479/92 було введено в дію Тимчасове положення про правову охорону ОПВ та раціоналізаторських пропозицій в Україні, яке передбачало надання правової охорони винаходам, промисловим зразкам, товарним знакам і знакам обслуговування, а також визначало норми, спрямовані на регулювання правових відносин у раціоналізаторській діяльності. Цей акт встановив єдину форму охорони винаходів та промислових зразків (патент) і дозволив розпочати приймання заявок та видачу охоронних документів на ОПВ.

7. *1993–1999 рр.* – ухвалення значного масиву законодавчих актів у сфері охорони прав на ОПВ, які започаткували регулювання відносин, пов'язаних з набуттям і здійсненням права власності на передбачені ними ОПВ, зокрема законів України: «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р. № 3116-XII [21]; «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII [22]; «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII [23]; «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 р. № 3688-XII [24]; «Про ратифікацію договору про закони щодо товарних знаків» від 12 жовтня 1995 р. № 380-ВР [25]; «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 липня 1996 р. № 236-ВР [26]; «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» від 5 жовтня 1997 р. № 621-ВР [27]; «Про охорону прав на зазначення походження товарів» від 16 червня 1999 р. № 752-XIV [28]; Положення Кабінету Міністрів України «Про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених)» від 10 серпня 1994 р. № 545 [29] та ін.

Підписано Угоду про заходи з охорони промислової власності та створення Міждержавної ради з питань охорони промислової власності [39], ратифіковано приєднання України до Міжнародної конвенції з охорони нових сортів рослин, ратифіковано Договір про закони України щодо товарних знаків тощо.

У зазначений період створено Державний комітет України з питань науки та інтелектуальної власності (1999 р.) [30], розпочато експлуатацію патентно-інформаційної бази й проведення експертизи заявок на винаходи по суті (1997 р.), видано перший номер науково-практичного журналу Держпатенту України «Інтелектуальна власність» (1998).

8. *1995–1999 рр.* – запровадження курсу на соціально-економічні реформи, спрямованого на застосування міжнародних стандартів у сфері охорони прав на ОПВ. У цей період Україна приєдналася до значної кількості міжнародних актів у сфері охорони промислової власності (Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРІПС) від 15 квітня 1994 р.; Угода про партнерство і співробітництво між Україною

та ЄС (червень 1994 р.); Паризька конвенція про захист промислової власності в редакції Стокгольмського акта від 24 червня 1967 р. та ін.).

9. *2000–2014 рр.* – удосконалення створених на попередніх етапах нормативно-правових актів та системи охорони прав на ОПВ, активізація участі України в системі міжнародних конвенцій і договорів з промислової власності.

У цей період удосконалено систему державної охорони прав на ОПВ, зокрема: створено Державний департамент інтелектуальної власності (2000 р.), (з 2011 р. – Державна служба інтелектуальної власності) [31], державні підприємства «Український інститут промислової власності» (на базі Державного патентного відомства України та державного підприємства «Інститут промислової власності») і Державне підприємство «Інтелзахист», які включені до сфери управління Державного департаменту інтелектуальної власності (2000 р.), утворено Міжвідомчий комітет з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності (2000 р.) [32], створено підрозділи державних інспекторів з питань інтелектуальної власності в регіонах.

10. *2015 р. – дотепер* – здійснення заходів, спрямованих на запровадження ефективних механізмів охорони інтелектуальної та, зокрема, промислової власності, що визначаються курсом приєднання нашої держави до ЄС.

Відбувається наближення законодавства України у сфері охорони права на об'єкти промислової власності до європейського законодавства, обумовлене підписанням у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС приділяється значна увага питанням реєстрації та використання торговельних марок. Цікавою новелою для України стане оновлена процедура реєстрації торговельних марок. А саме: Україна та ЄС запровадять систему реєстрації торговельних марок, в якій відмова уповноваженого органу в реєстрації торговельних марок буде 309 належним чином обґрунтованою. Заявникові у письмовій формі мають бути повідомлені підстави відмови для того, щоб він мав можливість оскаржити таку відмову, в тому числі й у судовому порядку. Також Україна та ЄС нададуть можливість заявити заперечення проти поданих заявок на реєстрацію торговельної марки. Така процедура заперечення має бути змагальною [33, с. 64]. Крім того, Україна та ЄС забезпечать загальнодоступну електронну базу заявок на торговельні марки та інформацію про реєстрацію торговельних марок (п. 1 ст. 193 Угоди) [34].

Висновок. Аналіз чинного законодавства у сфері охорони прав на ОПВ дає підстави стверджувати, що наразі система національного законодавства у галузі охорони прав на ОПВ загалом сформована. Проте існують деякі проблеми, зокрема: невідповідність міжнародним нормам і вимогам, а також сучасному економічному розвитку держави; відсутність державної програми вдосконалення національної системи охорони прав на ОПВ; не визначено стратегічних цілей, завдань та пріоритетів розвитку системи правової охорони вітчизняних науково-технічних досягнень на внутрішньому та зовнішньому ринках, основні напрями вдосконалення законодавства у сфері промислової власності; відсутність погодженої і досконалої системи повноважень спеціально уповноважених органів виконавчої влади щодо охорони та захисту прав на ОПВ. Окреслене засвідчує потребу подальшого розвитку промислового законодавства через його систематизацію та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Актуальність статті полягає в тому, що сьогодні як в українському суспільстві, так і у світовому співтоваристві, особливо гостро постає питання адміністративно-правової охорони прав на об'єкти промислової власності. Вони мають давню історію, а також складний соціально-економічний характер у зв'язку з тим, що їх виникнення пов'язане з діяльністю людства. Одним із необхідних і найбільш дієвих інструментів регулювання співвідносин людини у галузі промислової власності є право. Генеза адміністративно-правової охорони прав на об'єкти промислової власності нерозривно пов'язана із передумовами виникнення та розвитку охоронного законодавства в промисловій сфері. Процес становлення та розвитку інституту адміністративно-правової охорони прав на об'єкти промислової власності має розглядатись у нерозривному зв'язку з історією модифікації форм власності, а також розвитку патентного та адміністративного права. Тому доцільно дослідити відповідні історичні документи, що вказують на розвиток даного інституту та галузей права. На українських землях в різні часи діяли закони тих держав, до складу яких вони входили: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська держава, Австро-Угорщина. Тому розвиток адміністративно-правової охорони права на промислову власність залежав від економіки країни, під експансією якої розрізнені території України перебували. Зроблено висновок, що система національного законодавства у галузі охорони прав на об'єкти промислової власності загалом сформована. Проте існують деякі проблеми, зокрема: невідповідність міжнародним нормам і вимогам, а також сучасному економічному розвитку держави; відсутність державної програми вдосконалення національної системи охорони прав на об'єкти промислової власності; не визначено стратегічних цілей, завдань та пріоритетів розвитку системи правової охорони вітчизняних науково-технічних досягнень на внутрішньому та зовнішньому ринках, основні напрями вдосконалення законодавства у сфері промислової власності; відсутність погодженої і досконалої системи повноважень спеціально уповноважених органів виконавчої влади щодо охорони та захисту прав на об'єкти промислової власності. Окреслене засвідчує потребу подальшого розвитку промислового законодавства через його систематизацію та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Ключові слова: асоціація, реєстрація, використання, торговельна марка.

Chukaieva A., Krykun V. Features of the development and establishment of the institute for the protection of rights to industrial property objects

The relevance of the article lies in the fact that today, both in Ukrainian society and in the world community, the issue of administrative and legal protection of rights to industrial property objects is particularly acute. They have a long history, as well as a complex socio-economic character due to the fact that their emergence is connected with the activities of mankind. One of the necessary and most effective tools for regulating human relations in the field of industrial property is law. The genesis of administrative and legal protection of rights to industrial property objects is inextricably linked with the prerequisites for the emergence and development of protective legislation in the industrial sphere. The process of formation

and development of the institute of administrative-legal protection of rights to industrial property objects should be considered in an inextricable connection with the history of the modification of forms of ownership, as well as the development of patent and administrative law. Therefore, it is advisable to research relevant historical documents indicating the development of this institution and branches of law. At different times, the laws of the states that made up the Ukrainian lands were in effect: the Grand Duchy of Lithuania, the Commonwealth of Nations, the Russian State, and Austria-Hungary. Therefore, the development of the administrative and legal protection of the right to industrial property depended on the economy of the country under whose expansion different territories of Ukraine were located. It was concluded that the system of national legislation in the field of protection of rights to industrial property objects is generally formed. However, there are some problems, in particular: non-compliance with international norms and requirements, as well as the modern economic development of the state; lack of a state program to improve the national system of protection of industrial property rights; the strategic goals, tasks and priorities of the development of the system of legal protection of domestic scientific and technical achievements on the domestic and foreign markets, the main areas of improvement of legislation in the field of industrial property have not been determined; the absence of an agreed and perfect system of powers of specially authorized bodies of executive power regarding the protection and protection of rights to objects of industrial property. The outline confirms the need for further development of industrial legislation through its systematization and bringing it into line with international standards.

Key words: association, registration, use, trademark.

Література

1. Тіманюк В. М. Фармацевтична енциклопедія. К., 2010. – 804 с.

2. Право інтелектуальної власності / за ред. О.А. Підопригори, О.Д. Святоцького. К., 2004. – 624 с.

3. Підопригора О. А. Захист права інтелектуальної власності потребує удосконалення. Вісн. Вищ. арбітр. суду України. 2000. № 1. С. 138–144.

4. Еропкин М. И., Попов Л. Л. Административно-правовая охрана общественного порядка: монография. Ленинград : Лениздат, 1973. – 328 с.

5. Адміністративнеправо:навч.посіб. / О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Комаров, Р.-В. В. Кісіль. 2-ге вид. К. : Алерта, 2009. – 536 с.

6. Паризька конвенція про охорону промислової власності : міжнар. док. від 20 берез. 1883 р. // Зібр. чинних міжнар. договорів України. 1990. № 1. Ст. 320.

7. Договір про патентну кооперацію від 19 черв. 1970 р. // Зібр. Чинних міжнар. договорів України. 1990. № 1. 366 с.

8. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квіт. 1891 р. // Юрид. вісн. України. 2002. № 43. С. 102.

9. Протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 28 черв. 1989 р. // Юрид. вісн. України. 2002. № 46. С. 104.

10. Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків від 6 листоп. 1925 р.

11. Ніццька угода про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків від 15 черв. 1957 р.

12. Договір про патентне право від 1 черв. 2000 р. // Вісн. госп. судочинства. 2003. № 1. С. 104.

13. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14 лип. 1967 р.

14. Довгань О. І. Сфера адміністративної діяльності органів внутрішніх справ України як об'єкт запровадження системи управління якістю. Форум права. 2010. № 4. С. 319–325. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10doicuj.pdf

15. Головкова О. М. Адміністративна відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності : дис. ... канд. наук : 12.00.07. 2009. – 205 с.

16. Підопригора О. А. Захист права інтелектуальної власності потребує удосконалення. Вісн. Вищ. арбітр. суду України. 2000. № 1. С. 138–144.

17. Андрощук Г. А. Ряботягова Л. И. Патентное право: правовая охрана изобретений : учеб. пособие. [2-е изд., перераб. и доп.]. К. : МАУП, 2001. – 232 с.

18. Колпаков В. К. Кузьменко О. В. Адміністративне право України : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

19. Еропкин М. И. Попов Л. Л. Административно-правовая охрана общественного порядка : монография. Ленинград : Лениздат, 1973. – 328 с.

20. Про створення Державного патентного відомства : постанова Кабінету Міністрів України від 27 січ. 1992 р. № 29.

21. Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21 квіт. 1993 р. № 3116-XII // Відом. Верховної Ради України. 1993. № 21. Ст. 218.

22. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3687-XII // Відом. Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 32.

23. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3689-XII // Відом. Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 36.

24. Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3688-XII // Відом. Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 34.

25. Про ратифікацію договору про закони щодо товарних знаків : Закон України від 12 жовт. 1995 р. № 380-ВР // Відом. Верховної Ради України. 1995. № 37. Ст. 281.

26. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 7 лип. 1996 р. № 236-ВР // Відом. Верховної Ради України. 1996. № 36. Ст. 164.

27. Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем : Закон України від 5 листоп. 1997 р. № 621/97-ВР // Відом. Верховної Ради України. 1998. № 8. Ст. 28.

28. Про охорону прав на зазначення походження товарів : Закон України від 16 черв. 1999 р. № 752-XIV // Відом. Верховної Ради України. 1999. № 32. Ст. 267.

29. Про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) : положення, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 10 серп. 1994 р. № 545.

30. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади : указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573/99 // Офіц. вісн. України. 1999. № 50. Ст. 11.

31. Про затвердження Положення про Державну службу інтелектуальної власності України : указ Президента України від 8 квіт. 2011 р. № 436/2011 // Офіц. вісн. України. 2011. № 29. Ст. 185.

32. Про утворення Міжвідомчого комітету з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності : постанова Кабінету Міністрів України від 16 лют. 2000 р. № 316 // Офіц. вісн. України. 2000. № 7. Ст. 64.

33. Михайлюк Г. О. Модернізація законодавчого регулювання права інтелектуальної власності в контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 5. С. 62–67.

34. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державамичленами, з іншої сторони: ратифікована 16 вересня 2014 року Верховною Радою України та Європейський парламентом / Міжнародний документ. Офіційний вісник України. 2014. № 75, Т 1. Ст. 2125.

УДК 347.637
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.12

В. Гопанчук,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

В. Мироненко,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

УХИЛЕННЯ БАТЬКІВ ВІД ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ ЧИ ПІДСТАВА ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

Нещодавно в одному із телеграм-каналів було повідомлено, що в деокупованому Херсоні працівниками Національної поліції України на вулиці, у вечірню годину, було виявлено двох дівчаток – віком 5-ти та 7-ми років без нагляду дорослих, і які не змогли назвати ні місця свого проживання, ні телефонів батьків. Дітей відправили до медичного закладу, і лише наступного дня вдалося встановити батьків дівчаток, які напередодні святкували день народження матері, і просто не помітили відсутності дітей. То що зумовило поведінку таких батьків, складна життєва обставина, викликана воєнними діями, чи все ж таки їх недбалість, байдужість і безвідповідальність?

Діти повсякчас вважалися найбільш незахищеною категорією населення, оскільки в силу віку, розумового, а іноді і психічного розвитку, не завжди здатні самостійно реалізувати свої права, основним серед яких є право на дитинство. Тим більш гострою стає проблема захисту прав дитини, в умовах, коли йде війна, коли на кожному кроці дитина наражається на небезпеку, і потребує уваги, турботливого ставлення від самих найрідніших їй людей – батьків. В юридичній літературі, вірно наголошується, що найчастіше діти прагнуть наслідувати своєю поведінкою тих, хто є для них авторитетами. Оскільки батьки найчастіше і є самими авторитетними людьми для дитини, то вона свідомо чи підсвідомо перейматиме культуру їхнього спілкування, світосприймання, рівень моральності та законослухняності. Тому, основний вплив на правове виховання дитини робить сім'я [1, с. 13].

В контексті нашого дослідження хочемо також підтримати позицію Н. В. Ортинської, яка наголошує, що виховна функція є однією з найважливіших у сім'ї, що основними компонентами реалізації виховного потенціалу сім'ї є: батьківський контроль, взаємини між батьками і дітьми, педагогічна культура батьків, рівень взаєморозуміння, приклад батьків, батьківська любов. Однак, в Україні, впродовж останніх десятиліть сім'я, яка традиційно забезпечувала безпосередній виховний та розвиваючий вплив на дитину, сьогодні втрачає ключові позиції. Через окремі сім'ї, в яких батьки не усвідомлюють власної відповідальності за виховання

© В. Гопанчук, В. Мироненко, 2022

своїх дітей або вважають, що виховання є виключно функцією закладів освіти, суспільство стикається з масовим безвідповідальним батьківством [2, с. 305].

Зрештою, не можемо не навести висліів видатного українського педагога Василя Сухомлинського, який говорив, що важка дитина – це дитя вад батьків, зла сімейного життя, нехтування батьками своїми громадянськими обов'язками, це квітка, яка розквітає в атмосфері безсердечності, неправди, обману, зневаги до людей. Діти – це дзеркало сім'ї, і в них, не дивлячись на індивідуальні особливості, відображається той характер, який сім'я створила [3, с. 166].

Можна без перебільшення сказати, що ніщо так не привертало уваги учених, як проблема сім'ї та сімейного виховання.

У вітчизняній науці сімейного права проблематика невиконання батьками своїх обов'язків по вихованню дитини, і як наслідок – позбавлення їх батьківських прав є актуальною та виступає предметом широкого кола наукових дискусій. Зокрема, ці питання, на різних етапах розвитку українського суспільства знайшли відображення у дослідженнях таких фахівців, як І. В. Апопій, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, М. М. Дякович, С. П. Індиченко, Л. В. Красицька, Л. П. Короткова, О. Ф. Лапчевська, В. П. Мироненко, М. В. Логвінова, З. В. Ромовська, Л. А. Савченко, Ю. С. Червоний, Я. М. Шевченко та багато інших. Для висвітлення питань щодо зв'язку між невиконанням батьками обов'язків щодо виховання дитини та сімейним неблагополуччям було використано наукові доробки молодих учених А. Болотної, В. Воднік, Л. Гончар, Л. Ілійчук, Т. Кобилянської, Н. Ортинської.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз поняття «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини» та суміжних з ним понять (залишення в небезпеці, жорстоке поводження тощо), як чинника, що виник у зв'язку із складними життєвими обставинами сім'ї та як підстави позбавлення батьківських прав; обґрунтувати положення, які розмежовують ці поняття.

З огляду на мету дослідження використано теоретичний аналіз юридичної літератури, що надало змогу з'ясувати ключові положення розмежування поняття «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини», як фактору, зумовленого складними життєвими обставинами та як підстави позбавлення батьківських прав.

Конституцією України, Сімейним кодексом України, низкою інших національних нормативно-правових та міжнародно-правових актів у сфері охорони дитинства визначено, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї та забезпечує пріоритет сімейного виховання. Ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», серед іншого, визначено основні напрями діяльності батьків або осіб, що їх замінюють, спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини, зокрема, дбати про її виховання, стан здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці [4]. Такі законодавчі положення, на думку А. Л. Калінюк, означають, що турбота про дітей, їх виховання й утримання за змістом названих актів законодавства передбачає, що обмежування прав дитини, створення їй немотивованого життєвого дискомфорту, несумісні із самою природою сімейних відносин, що склалися історично і забезпечують виживання та розвиток людини як біологічного виду. Визначені законом права й обов'язки батьків та осіб, що їх замінюють, продовжує далі автор, самі собою є відображенням загальновизнаної моделі

соціальної поведінки, якими зумовлюється характер правовідносин між батьками (особами, що їх замінюють) і дітьми, що дозволяє законодавцю, який наділений досить широкою свободою за власним розсудом обирати конкретні заходи юридичного і соціального захисту прав неповнолітніх, установлювати систему гарантій цих прав, виходячи із презумпції добросовісної, розумної поведінки батьків або осіб, що їх замінюють, щодо своїх дітей [5, с. 97].

Виховання дітей – є головним моральним і правовим обов'язком батьків. І від того, як батьки виконують свої обов'язки повною мірою залежить увесь процес розвитку дитини, а відповідно і її формування, становлення як людської особистості. Усвідомлення батьками важливості та значення своїх дій по вихованню дитини, рано чи пізно, дає позитивний результат. І навпаки, несвідоме ставлення до своїх батьківських обов'язків – неналежне виховання, завжди негативно проявляється у характері, поведінці, вчинках дитини, а отже свідчить про грубе порушення права дитини на виховання, про невиконання батьками, покладених на них обов'язків.

Трапляється, що жодного з батьків неможливо дорікнути ні у відсутності турботи про дитину, ні у прямому зловживанні правом на її виховання. Але разом з тим, не можна вважати, що діти виховуються в сім'ї правильно, у відповідності з вимогами закону, моральних засад суспільства, тому, що батьки є взірцем небажаної поведінки, наслідування якій завдає неповнолітньому, його вихованню лише однієї шкоди.

Зауважимо, що сфера виховання є чи не однією із найбільш особистісних, індивідуальних, яка окрім чіткої правової регламентації відчуває сильного впливу моральних засад, прийнятних суспільству. Такий стан речей дозволяє батькам якомога широко і повно використовувати своє батьківське право та виконувати свій батьківський обов'язок із найбільшою користю для дитини. Безумовно, кожен із батьків має своє бачення виховного процесу, і не має жодних порушень, якщо мета їхнього виховання збігається із завданнями, які перед батьками ставить держава та суспільство. В той же час, виправданою із усіх точок зору є концепція, відповідно до якої, втручання у батьківську сферу виховання, є необхідним, особливо у тих випадках, коли наявне пряме порушення прав дитини. Таке втручання можливе лише шляхом притягнення батьків до юридичної відповідальності, а саме – застосування до винної особи санкцій сімейно-правової відповідальності.

На сьогодні поширюється таке явище, як соціальна депривація – обмеження умов, матеріальних і духовних ресурсів сім'ї, необхідних їй для виживання та адекватного входження в культуру суспільства. Науковці зазначають, що з одного боку, батьки, не володіючи в достатній мірі знаннями щодо специфіки правильного виховання дітей, вікових та індивідуальних особливостей дитини, здійснюють процес сімейного виховання всліпу, інтуїтивно, розрізнено і хаотично. З іншого – вони далеко не завжди готові самостійно вирішувати суперечність між перехідними цінностями і законами конкретної історичної ситуації, а тому не спроможні убезпечити своїх дітей від агресивного наступу інформації, засвоєння хибних ідеалів [6, с. 27].

Причин виникнення такого явища можна назвати декілька. Одна з них -викладена вище, і полягає у нерозумінні, а швидше, у небажанні батьків належним чином виконувати свій батьківський обов'язок щодо виховання дитини. В якості іншої причини, слід назвати ситуацію, коли родина, маючи малолітніх, неповнолітніх дітей, потрапила в складні життєві обставини, і неспроможність

виконувати обов'язки по вихованню пов'язані саме з цими обставинами.

Відповідно до п. 15 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги», складні життєві обставини, це – обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. До чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини віднесено: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [7].

Згідно п. 2 Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, складні життєві обставини, в яких перебуває дитина, це – умови, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба, безпритульність, перебування у конфлікті із законом, залучення до найгірших форм дитячої праці, залежність від психотропних речовин, інші види залежності, жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство, у тому числі у разі, коли кривдником є дитина, ухилення батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо), установлені за результатами оцінювання потреб дитини та її сім'ї у соціальних послугах [8].

Необхідно звернути увагу, що в обох нормативно-правових актах в якості складної життєвої обставини зазначено ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини. Теорія та судова практика з питань порушення права дитини на належне сімейне виховання однозначні у своїх висновках: складні життєві обставини можуть бути викликані не лише об'єктивними чинниками – інвалідність, безробіття, стихійне лихо, бойові дії, тимчасова окупація, а й суб'єктивними – жорстоке поводження, експлуатація дитини, насильство та ін. Вказані фактори складають не що інше, як неправомірну (протиправну) поведінку батьків щодо дитини, що власне і дозволяє стверджувати про неналежне виконання ними своїх батьківських обов'язків.

Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти, поряд з іншими – жорстоким поводженням, хронічним алкоголізмом, наркоманією, токсикоманією, примушуванням до жебракування та бродяжництва, відмовою забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і відсутність проявів піклування щодо неї протягом шести місяців тощо, відповідно до ст. 164 Сімейного кодексу України є підставами позбавлення батьків батьківських прав [9].

Вважається, і такий висновок має певне підґрунтя, що особистісні якості дитини значною мірою формуються під впливом сімейного оточення. Досліджуючи проблематику

сімейного неблагополуччя під кутом зору формування у дитини девіантної поведінки, Л. Ілійчук серед чинників, які викликають у дитини соціальну дезадаптацію, називає: виховання в дусі асоціальних цінностей; жорстоке поводження з дитиною, вчинення щодо неї насильницьких дій, жорстокі методи виховання; недостатня увага з боку батьків до дитини, її виховання, задоволення її потреб, нехтування її інтересами; відсутність у сім'ї матеріальних умов для повноцінного розвитку, життєдіяльності та виховання; перенесення дорослими на дитину агресії, залучення її до конфліктів між батьками, атмосфера емоційного напруження, взаємної неприязні; застосування непедагогічних дій тощо [10, с. 17].

Але є і другий бік проблеми: більшість перерахованих факторів (недостатня увага до дитини, жорстоке поводження, насильницькі дії, скрутне матеріальне становище та ін.) можуть бути спровоковані наявністю складних життєвих обставин. Однак, на наш погляд, для такого висновку немає достатніх підстав. Адже все, що перераховано є нічим іншим, як протиправним невиконанням батьками свого головного обов'язку – створити дитині належні умови для фізичного, морального та духовного розвитку. І за усіма мірками, повинно тлумачитися як невиконання або неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини. Тобто, знову повертаємося до ключового питання: в яких же випадках йдеться про застосування санкцій сімейно-правової відповідальності, а в яких – про необхідність соціального супроводу такої сім'ї. Якою б не була відповідь на питання, ми знову наголошуємо, що в обох випадках йдеться про порушення прав дитини, зокрема, і про кризу даної сім'ї, в цілому.

У сенсі наведеного справедливими уявляються твердження Т. Кобилянської, яка наголошує, що наслідком кризи сім'ї є численні проблеми дитинства: зростає відсоток дітей з відхиленнями від норми в стані здоров'я, емоційно-вольового розвитку і поведінки, причому більша частина проблем викликана порушенням внутрішньо-сімейних і дитячо-батьківських відносин; процесом формування моральної сфери. Важливою проблемою сучасної сім'ї є повноцінна реалізація виховної функції [11, с. 139].

В більшості соціологічних досліджень зазначається, що сім'я, що перебуває у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно. Такі сім'ї прийнято поділяти на декілька груп. До першої слід віднести сім'ї, у яких виникли проблеми через матеріальні труднощі, а саме: внаслідок безробіття, відсутності житла, необхідності лікування членів родини. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, одиноких матерів (батьків), у сім'ях, де один з батьків втратив працездатність через хворобу, випускників інтернатних закладів, малозабезпечених родин. Другу групу складають сім'ї, у яких виникли складнощі через юридичні проблеми, саме: через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (реєстрація, свідоцтво про народження, оформлення аліментів) тощо. До третьої групи належать сім'ї, в яких виникли психологічні проблеми (приміром, труднощі так званого перехідного віку дитини, при змішаному шлюбі, у випадку занадто суворого, на думку дитини, контролю з боку батьків, насильства з боку одного з членів родини тощо).

Питання про класифікацію сімей, в яких виховуються неповнолітні діти, безумовно не нове. Ним довгий час займаються педагоги, юристи, психологи, інші спеціалісти.

Вченими в галузі сучасної педагогіки і психології виділені наступні види неблагополучних сімей – конфліктна, аморальна, педагогічно неспроможна, асоціальна. На думку інших фахівців, сім'ї, які нехтують виконанням основних функцій, в яких ігноруються зв'язки з соціумом, внутрішньо родинні взаємини, порушена структура сім'ї вважаються потенційно неблагополучними. За ступенем зростання порушень у виконанні основних сімейних функцій вони виділяють: деструктивну сім'ю, дисфункційну сім'ю, кризову сім'ю, проблемну сім'ю, сім'ю з групи ризику [12, с. 247].

За ознаками сімейного виховання, деякими вченими виділено такі групи сімей: з активною виховною позицією (відповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків, задовільна орієнтація в цілях і методах виховання, реагування на події в житті дитини, її успіхи у навчанні, наявність друзів тощо); з пасивною виховною позицією (відсутність інтересу до занять дітей, їхніх друзів, надання повної свободи у виборі форм поведінки тощо); з негативною виховною позицією (нездорова обстановка в сім'ї, що супроводжується сварками, пияцтвом і грубістю дорослих, неповагою до суспільства і один до одного, повним ігноруванням вимог школи і навіть конфліктністю у відносинах з нею, проявами жорстокості до дітей та інших членів сім'ї, прищепленням негативних поглядів і звичок, і нарешті, наявність в сім'ї раніше судимих та осіб з явно вираженою антигромадської поведінкою. Як слушно зауважує Н. Д. Туз, антигромадський спосіб життя батьків справляє на виховання дітей руйнівний вплив. У нездоровому моральному кліматі сім'ї в підлітків скоріше можуть сформуватися антигромадські нахили [13, с. 329].

Не вдаючись в подробиці аргументів, покладених в основу такої класифікації сімейного неблагополуччя, звернемо увагу лише на той факт, що так би мовити об'єднуючою ознакою названих категорій сімей є неналежне виховання дитини, яке має вкрай негативний наслідок – порушення права дитини на виховання, що іноді призводить до ще гіршої проблеми – формування у дитини протиправних проявів, схильності до порушення закону.

В правничій літературі, в тому числі і у галузі сімейного права, такі сім'ї так само прийнято називати «неблагополучними». Так, наприклад, В. Д. Воднік вважає, сімейне неблагополуччя поняттям комплексним, що має ряд ознак, зокрема: порушення структури сім'ї (неповні сім'ї); занепад моральної позиції її членів; недоліки і перекрученість педагогічних знань батьків, відсутність у них навичок виховання дітей і т. ін [14, с. 135]. Ми вважаємо, що неблагополучна сім'я – це сім'я, де батьки або один із них, внаслідок безвідповідального ставлення до виконання свої обов'язків щодо виховання дітей, що виражається у зловживанні спиртними напоями, наркотичними ти токсичними засобами, жорстокості та брутальності у поводженні з дітьми, іншими негативними чинниками, створюють незадовільні для життя і розвитку дитини умови, розвиваючи у неї шкідливі звички, погляди та формуючи протиправну асоціальну спрямованість. Отже, є підстави стверджувати, що «сімейне неблагополуччя» поняття збиральне. Воно охоплює різні негативні характеристики сім'ї, дефекти не тільки її структурного, кількісного і статево-вікового складу, але і стану внутрішньо-сімейних стосунків, взаємин між членами сім'ї із зовнішніми соціальними інститутами.

Наведені нами теоретичні положення щодо причин, які провокують «неблагополучність» тієї чи іншої сім'ї, дозволяє стверджувати, що умова, які формують загальний зміст поняття «сімейне неблагополуччя» та

умови через які життєві обставини визнаються «складними» у переважній більшості співпадають.

За деякими статистичними даними, станом на січень 2022 року лише у Вінницькій області у службах у справах дітей перебуває 856 дітей, що опинились у складних життєвих обставинах. Серед них: 689 дітей у зв'язку із ухиленням батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків з виховання дитини; 5 дітей у зв'язку шкодою, завданою дитині та її сім'ї пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією; 1 дитина у зв'язку із втягненням у злочинну діяльність, залученням її до вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин; 1 дитина у зв'язку із діями, що призвели до виникнення обставин, за яких дитина стала очевидцем злочину проти життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи, статевої недоторканності особи; 42 дитини у зв'язку із діяннями домашнього насильства, внаслідок якого дитина постраждала або була його свідком (очевидцем); 15 дітей у зв'язку із незабезпеченням дитини належним харчуванням, необхідною медичною допомогою, відповідним для її віку доглядом; 3 дітей у зв'язку із наявною у правоохоронних органів інформацією про можливий та/або підтверджений факт вчинення злочину проти життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи, статевої недоторканності дитини, у тому числі викрадення, торгівлі дітьми.

Тобто, із загальної кількості 856 дітей, маємо 851 дитину щодо якої батьками (чи особами, що їх замінюють) вчинено протиправну поведінку, а відтак є підстави порушувати питання про позбавлення батьків батьківських прав.

Звернімося ще раз до окремих положень закону, а саме Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» та до Сімейного кодексу України, де чітко визначено умови, які визначають, що дитина опинилася в складній життєвій ситуації та підстави позбавлення батьківських прав.

До прикладу візьмемо безробіття, бездомність, малозабезпеченість та ухилення батьків від обов'язку утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей (за матеріалами судової практики ухилення від сплати аліментів пояснюється відсутністю роботи, а відповідно і заробітку, або утриманням інших осіб).

Станом на червень 2022 року через повномасштабне вторгнення росії, 5 млн. українців (зараз ця цифра може бути більшою) втратили можливість працювати і заробляти кошти для утримання сім'ї, а відтак фактично залишилися без будь-яких засобів для існування. Тисячі і тисячі українців залишилися без даху над головою, втратили житло і все, що забезпечувало їм нормальний побут. Це прикро, адже ці сім'ї, по факту, поповнили категорію безробітних, бездомних громадян, у яких виникли труднощі матеріального характеру. Деякі сім'ї втратили годувальника, або навіть обох з батьків. Зрозуміло, що ці обставини потягли за собою і інші негативні наслідки – фізичні, психічні, інші розлади, що в свою чергу, унеможливило повноцінне виконання батьківських обов'язків. Але, це – біда! Така ситуація характерна для всієї країни, особливо важко в тимчасово окупованих регіонах Херсонської, Запорізької, інших областей України.

На початку війни, суспільство мусувало тему – ця страшенна трагедія змінить людей. Але, окремі громадяни, яким держава надала горде найменування – батьки, свідомо не виконують своїх батьківських обов'язків через пияцтво, наркоманію, споживацьке ставлення до життя, спе-

куляцію воєнним станом. Війна лише поглибила проблему. І це теж – біда.

Тому, поняття «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини» як складна життєва обставина і поняття «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини» як підстава позбавлення батьків батьківських прав не сумісні, і між ними величезна прірва.

Як бачимо, складні життєві обставини є не лише соціальною проблемою, а й проблемою правовою, адже кожен із чинників складних життєвих обставин, так чи інакше призводить до єдиного негативного результату – порушення прав дитини. Якщо такі порушення зумовлені зовнішніми факторами – безперечно йдеться про необхідність надання різного роду соціальної допомоги (підтримки). Якщо ж такі обставини зумовлені внутрішньо (в окремо взятій сім'ї), тобто їх виникнення безпосередньо пов'язані з неправомірною поведінкою батьків, то зрозуміло, що необхідно ставити питання про застосування до батьків санкції сімейно-правової відповідальності – позбавлення батьків батьківських прав.

Складні життєві обставини, які зумовили невиконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини, як правило, носять тимчасовий характер і не передбачають негативної динаміки, оскільки викликані чинниками, незалежними від волі батьків. Припинення (усунення) об'єктивно існуючих обставин, кваліфікованих законом, як «складні життєві». в кінцевому результаті призведе до їх зникнення.

Натомість, неправомірна поведінка батьків, що в сукупності створює несприятливі для виховання дитини умови, і може слугувати підставою для позбавлення батьківських прав, носить триваючий характер та має здатність перерости в більш конфліктну ситуацію, яка може зі сфери сімейно-правової перерости в сферу адміністративної, чи навіть кримінальної відповідальності. До того ж, неправомірна поведінка завжди є наслідком усвідомлених дій батьків. Тобто, присутня така кваліфікуюча суб'єктивна ознака правопорушення, як вина одного чи обох з батьків дитини.

Отже, позбавлення батьківських прав – це така міра державного примусу, застосування якої при збереженні майнових обов'язків тягне за собою втрату батьками всіх прав, що виникають на підставі родинності з дитиною, а також деяке обмеження їхньої дієздатності, спрямованої на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень.

Якщо ж батьки виконували свої обов'язки правильно, але не змогли досягти бажаного результату у вихованні дитини внаслідок виникнення складних життєвих обставин, то підстав для позбавлення їх батьківських прав не має. Проте, підстави для втручання у сферу відносин: батьки – діти є, і вони пов'язані з корекцією сімейних, батьківських правовідносин шляхом надання таким сім'ям різного роду соціальної допомоги.

Таким чином, позбавлення батьківських прав та надання допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах необхідно вважати засобами захисту прав та інтересів дітей. При чому, перший засіб – є мірою відповідальності батьків за нездійснення своїх обов'язків по вихованню дітей. Другий – превентивною мірою, мета якої полягає у недопущенні погіршення ситуації та уникнення більш суворих санкцій, передбачених законом за ухилення батьків від виховання своїх дітей.

Однак, варто наголосити і на тому, що названі міри державного примусу (засоби захисту прав дитини), хоча і поєднанні метою захистити права дитини, є окремими правовими інститутами. При позбавленні батьківських прав – батьки втрачають свої батьків-

ські права. При виникненні складних життєвих обставин – більшість прав за батьками зберігається.

Завершуючи дану наукову розвідку, хочемо звернути увагу на той факт, що ще у 60-х роках XX століття у США було доведено, що зусилля (соціальні послуги), спрямовані на батьків, ідуть на користь також дітям, покращують їх добробут, сприяють соціальному розвитку і мають позитивний вплив на наступні покоління. У зв'язку з цим увага держави, громадськості має бути зосереджена на соціальній підтримці біологічної сім'ї, підвищенні її спроможності виховувати дитину за одночасного вдосконалення батьківської компетентності [15, с. 11].

Процес входження України до ЄС передбачає упровадження європейських стандартів та підходів до забезпечення прав дитини і підтримки вразливих сімей. Означені стандарти відображені в різноманітних міжнародних документа: Постанові Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей; Постанові Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя»; Загальноєвропейських рекомендаціях щодо переходу від інституційної системи догляду до системи, яка ґрунтується на послугах у сім'ї та громаді; Керівних принципах ООН щодо альтернативного догляду за дітьми та ін.

Маємо надію і велику віру в те, що Україна переможе, і обов'язково повернеться до подальшої реалізації національних та європейських стандартів у галузі охорони прав дитини на належне батьківське виховання.

СЛАВА УКРАЇНІ!

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в умовах воєнного стану загострюється проблема порушення прав дитини у зв'язку із ухиленням батьків від виконання своїх обов'язків щодо дитини. Наголошено, що причини цієї проблеми можуть бути пов'язані як з неправомірною поведінкою батьків (суб'єктивний чинник), так і зі складними життєвими обставинами, в яких опинилася конкретна сім'я (об'єктивний чинник).

Дослідженням було встановлено, що складні життєві обставини, які зумовили невиконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини, як правило, носять тимчасовий характер і не передбачають негативної динаміки, оскільки викликані чинниками, незалежними від волі батьків. Припинення (усунення) об'єктивно існуючих обставин, кваліфікованих законом, як «складні життєві». в кінцевому результаті призведе до їх зникнення. Натомість, неправомірна поведінка батьків, що в сукупності створює несприятливі для виховання дитини умови, і може слугувати підставою для позбавлення батьківських прав, носить триваючий характер та має здатність перерости в більш конфліктну ситуацію, яка може зі сфери сімейно-правової перерости в сферу адміністративної, чи навіть кримінальної відповідальності.

Обґрунтовано, що позбавлення батьківських прав та надання допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах необхідно вважати засобами захисту прав та інтересів дітей. При чому, перший засіб – є мірою відповідальності батьків за нездійснення своїх обов'язків по вихованню дітей. Другий – превентивною мірою, мета якої полягає у недопущенні погіршення ситуації та уникнення більш суворих санкцій, передбачених законом за ухилення батьків від виховання своїх дітей. Авторами також наголошено, що названі міри державного примусу, хоча і поєднанні метою захистити права дитини, є окремими правовими інститутами. При позбавленні батьківських прав –

батьки втрачають свої батьківські права. При виникненні складних життєвих обставин – більшість прав за батьками зберігається.

Ключові слова: право на виховання, обов'язки батьків по вихованню, ухилення від виховання дитини, складні життєві обставини, неблагополучна сім'я, санкція відповідальності, позбавлення батьківських прав.

Hopanchuk V., Myronenko V. Avoidance of parents from the fulfillment of the obligation regarding the education of a child under the conditions of the marital state in Ukraine: complicated life circumstances or grounds for depriving parental rights

The relevance of the study is due to the fact that in the conditions of martial law, the problem of violation of the rights of the child is aggravated in connection with the evasion of parents from fulfilling their responsibilities towards the child. It is emphasized that the causes of this problem can be related both to the improper behavior of parents (subjective factor) and to the difficult life circumstances in which a particular family found itself (objective factor).

The research established that the difficult life circumstances that caused the parents to fail to fulfill their responsibilities regarding the upbringing of the child, as a rule, are of a temporary nature and do not predict negative dynamics, as they are caused by factors independent of the will of the parents. Termination (elimination) of objectively existing circumstances qualified by law as «difficult life circumstances». will eventually lead to their disappearance. On the other hand, the illegal behavior of parents, which collectively creates unfavorable conditions for raising a child, and can serve as a basis for the deprivation of parental rights, is of a continuing nature and has the ability to develop into a more conflictual situation, which can develop from the sphere of family law into the sphere of administrative, or even criminal liability.

It is justified that the deprivation of parental rights and the provision of assistance to families with children who find themselves in difficult life circumstances should be considered as means of protecting the rights and interests of children. Moreover, the first remedy is a measure of parents' responsibility for failure to fulfill their responsibilities for raising children. The second is a preventive measure, the purpose of which is to prevent the situation from worsening and to avoid more severe sanctions provided for by the law for evasion of parents from raising their children. The authors also emphasized that the mentioned measures of state coercion, although combined with the goal of protecting the rights of the child, are separate legal institutions. When parental rights are revoked, parents lose their parental rights. In the event of difficult life circumstances, most parental rights are retained.

Key words: the right to education, parental responsibilities for education, evasion of child education, difficult life circumstances, dysfunctional family, sanction of responsibility, deprivation of parental rights.

Література

1. Болотна А. В. Сімейне неблагополуччя як фактор злочинності неповнолітніх. Науковий вісник Ужгородського університету. 2020. № 1 (46). С. 13-17. DOI: 10.24144/2524-0609.2020.46.13-17

2. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження. Дис... на здобуття наук. ступ. докт. юрид. наук за спеціальністю : 12.00.01 – теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень. Львів. 2017. 524 с.

3. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям. Вид. 2-е. Київ : Радянська школа. 1971. 244 с.

4. Про охорону дитинства. Закон України № 2402-III від 26.04.2001 (в ред.

від 08.06.2022). Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

5. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. Актуальні проблеми держави та права. 2020. № 86. С. 95–100. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410

6. Гончар Л. В. Проблеми виховання дітей в сучасній українській сім'ї. Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4 квітня 2018). Інститут проблем виховання НАПН України. Київ : 2018. С. 24-28.

7. Про соціальні послуги. Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019 (в ред. від 27.04.2022). Офіційний вісник України. 2019. № 34. Стор. 107. Ст. 1199.

8. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Постанова Кабінету Міністрів № 585 від -1. -0.2020 (зі змінами, внесеними Постановою КМУ № 775 від 28.07.2021). Офіційний вісник України. 2020. № 57. Стор. 53. Ст. 1779.

9. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III (в ред. від 19.02.2022). Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.

10. Ілійчук Л. Сімейне неблагополуччя як передумова девіантної поведінки неповнолітніх. Обрії. 2013. № 1 (36). С. 16-18.

11. Кобилянська Т. Типологія сімей за різними ознаками. Зб. наук. праць. Умань : Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. 2018. Вип. 2. С. 131-142.

12. Спіріна Т., Лях Т., Клішевич Н. Соціальна профілактика сімейного неблагополуччя в територіальній громаді. Social Work and Education. Vol. 9. № 2. pp.245-255. DOI:10.25128/2520-6230.22.25.

13. Туз Н. Д. Вплив недоліків сімейного виховання на формування особи неповнолітнього злочинця. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 326-332.

14. Воднік В. Д. Неблагополучна сім'я як один із чинників злочинності неповнолітніх. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. 2019. Т. 1. № 43. С. 133-142.

15. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. У 2 ч. Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ. 2017. 256 с.

УДК 342.951(477):37.035.6
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.13

М. Александров,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України

МІНІСТЕРСТВО У СПРАВАХ ВЕТЕРАНІВ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Актуальність теми. Важливою складовою національно-патріотичного виховання є всебічне забезпечення державою тих осіб, які брали участь у захисті країни та у виконанні спеціальних завдань у секторі оборони. Крім того, участь ветеранів бойових дій у виховних, освітніх, культурних і спортивних заходах також сприяє виконанню заходів патріотичного виховання. Останнє десятиліття для України ознаменувалося довготривалим конфліктом з Російською Федерацією (РФ), який розпочався у 2014 році з анексії Автономної Республіки Крим та бойових дій на Сході України та у 2022 році набув форми повномасштабного вторгнення РФ на територію України (фактично – війни!). Відповідно, кількість учасників бойових дій (ветеранів) в Україні стрімко збільшилася.

Постановка проблеми. Ще у 2018 році з метою соціального захисту ветеранів було утворено окремий центральний орган виконавчої влади (ЦОВВ) – Міністерство у справах ветеранів України (далі – Мінветеранів). Цілком закономірно, що із затвердженням Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року Мінветеранів було залучено до виконання цієї програми. А отже, Мінветеранів на сьогодні є одним з учасників процесів національно-патріотичного виховання. Однак на сьогодні тема правового регулювання процесів національно-патріотичного виховання недостатньо освітлена в публікаціях вітчизняних науковців. Крім того, українське законодавство перебуває у постійній динаміці. Щойно було прийнято Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який актуалізував та уточнив багато завдань та функцій держави у сферах національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання тощо. Отже, існує необхідність дослідити функції та роль усіх органів державної влади, що здійснюють регулювання суспільних відносин у сфері національно-патріотичного виховання, зокрема й Мінветеранів.

Аналіз останніх досліджень. Діяльність Мінветеранів була у центрі уваги таких дослідників, як Т. Вовчук, Є. Гордієнко, Я. Гуменюк, Л. Кисіль, О. Кондратенко, Е. Костишин. Питання взаємодії Мінветеранів з іншими органами влади було предметом дослідження К. Денисова. Великий внесок в розроблення теорії системи суб'єктів адміністративного права зробили А. Берлач, М. Горбач, Н. Дараганова, І. Литвин, Т. Мацелик, Ю. Фролов та ін. Однак, варто зауважити, що більша частина «спеціалізованих досліджень» щодо Мінветеранів стосується, в першу чергу, його діяльності у сфері соціального

© М. Александров, 2022

захисту ветеранів. Що ж до місця й ролі Мінветеранів у реалізації політики національно-патріотичного виховання, то на сьогодні це питання залишається відкритим для дослідження.

Мета дослідження. Метою дослідження є з'ясування статусу Мінветеранів у системі суб'єктів адміністративно-правового регулювання національно-патріотичного виховання.

Виклад основного матеріалу. На початку нашого дослідження з'ясуємо в принципі, що таке суб'єкт адміністративно-правового регулювання. По-перше, зазначимо, що регулювання само по собі є процесом, який передбачає здійснення певних дій. Отже, доцільно звернути увагу на визначення суб'єктів адміністративного процесу. В нашому випадку ми пропонуємо розуміти адміністративний процес в його «широкому» сенсі, додавши при цьому суттєве зауваження Ю. С. Педько щодо того, що будь-який різновид юридичного процесу надає правову форму, упорядковує діяльність тих чи інших суб'єктів правовідносин [1, с. 100]. Тобто адміністративний процес у сфері національно-патріотичного виховання ми пропонуємо тлумачити як діяльність тих чи інших суб'єктів з реалізації норм адміністративного права, які визначають порядок й процедури реалізації завдань Стратегії національно-патріотичного виховання. Таким чином, встановлена нормами адміністративного права діяльність із регулювання або забезпечення процесів національно-патріотичного виховання також вважатиметься адміністративним процесом в широкому його розумінні.

Базуючись на такому розумінні адміністративного процесу, перейдемо до детермінації його суб'єкта. О. Кузьменко зазначає, що суб'єкт адміністративного процесу – це носій прав і обов'язків з реалізації процесуальної діяльності у сфері публічного управління, який здатен реалізовувати надані йому права та виконувати покладені на нього обов'язки [2, с. 176]. М. Тищенко розширює поняття «суб'єкти процесу», включаючи до нього, окрім безпосередніх учасників, тих суб'єктів, які діють з метою ведення процесу і здатні на державновладній основі прийняти рішення у справі [3, с 29]. Трансформуючи поняття суб'єкта адміністративного процесу в поняття суб'єкта адміністративно-правового регулювання в досліджуваній нами сфері, виведемо наступне визначення: суб'єктом адміністративно-правового регулювання у сфері національно-патріотичного виховання є суб'єкт, наділений правами та обов'язками регулювання суспільних відносин у цій сфері та здатний реалізовувати завдання державної політики у сфері національно-патріотичного виховання.

Запропонувавши таке тлумачення суб'єктів адміністративно-правового регулювання, з'ясуємо підходи, які застосовують вчені для їх класифікації в різних галузях суспільного життя. Відповідно до організаційних особливостей та спеціальних ознак суб'єкти адміністративно-правового регулювання поділяються на індивідуальні та колективні [4, с. 37–38]. Мінветеранів, відповідно до цієї класифікації, безумовно, належить до колективних органів. На підтвердження тези про колективний статус Мінветеранів наведемо думку Н. Нижника, який вважає, що орган виконавчої влади взагалі – це окремий вид соціальної системи, а конкретний орган – це система елементів (структурні підрозділи, посади тощо) [5, с. 13–14]. У складі Мінветеранів на сьогодні функціонує низка департаментів, серед яких – Департамент громадянської ідентичності та ветеранського розвитку [6]. Зазначений департамент, в свою чергу, складається з відділів: з питань формування громадянської ідентичності; взаємодії з громадськими об'єднаннями та роз-

витку ветеранського руху; з питань ветеранського розвитку; меморіальної роботи та з питань державних нагород; освітніх програм та професійної адаптації [6]. Отже, в структурі Мінветеранів утворено спеціальні підрозділи для регулювання діяльності міністерства у сфері утвердження громадянської ідентичності, основною складовою якої є національно-патріотичне виховання.

Досить цікавий підхід до системи суб'єктів застосовує С. Матійко, який пропонує їх ділити за змістом повноважень на інституційні, звичайні та спеціальні [7]. Перші визначають умови та межі діяльності певної системи чи існування певної сфери, другі – регулюють діяльність у визначеній сфері в цілому та її окремих галузях [7]. Недоліком такої класифікації є, передусім те. що автор не визначає детальних ознак спеціальних суб'єктів. Якщо порівняти такий підхід з підходом інших науковців, наприклад В. Крикуна, який в основу класифікації суб'єктів адміністративно-правового регулювання бере обсяг суспільних відносин, що регулюється компетентними органами, то спеціальні суб'єкти визначаються як такі, що сконцентровують свою діяльність на більш конкретних завданнях [8, с. 117].

Існують й інші види класифікації суб'єктів адміністративно-правового регулювання. Наприклад, В. Костицький пропонує класифікувати суб'єкти за адміністративно-територіальним рівнем їх функціонування на загальнодержавні та територіальні [9, с. 468]. Цілком очевидно, що Мінветеранів належить відповідно до цієї класифікації до загальнодержавних суб'єктів, оскільки є центральним органом виконавчої влади. С. Сівков визначає міністерства як єдиноначальний центральний орган виконавчої влади, що входить до структури уряду держави, діяльність якого спрямована на формування та реалізацію державної політики шляхом публічного адміністрування однією чи декількома сферами життєдіяльності суспільства через виконання покладених на нього обов'язків та реалізацію прав [10, с. 20]. Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» визначено, що міністерства є центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах [11]. О. Варгуляк називає Міністерства «особливими суб'єктами відповідного забезпечення» [12, с. 212].

Таким чином, щоб з'ясувати місце Мінветеранів у системі суб'єктів, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері національно-патріотичного виховання, необхідно визначити його завдання та обов'язки.

Отже, основними завданнями Мінветеранів є формування та реалізація державної політики у сфері соціального захисту ветеранів та членів їх сімей, надання довічних державних стипендій і щорічної виплати разової грошової допомоги, надання, позбавлення статусу та видачі посвідчень ветеранам та членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, а також вшанування пам'яті ветеранів [13]. Відповідно до положення, на це міністерство покладене лише одне із завдань щодо національно-патріотичного виховання – залученню ветеранів до національно-патріотичного (зокрема військово-патріотичного) виховання дітей та молоді [13]. Відповідно до Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року на мін ветеранів покладене ще два завдання – формування шанобливого ставлення до героїв боротьби за незалежність України та вшанування осіб, які полягли в боротьбі за суверенітет та територіальну цілісність України, та формування оборонної свідомості населення України [14]. Таким чином, з великої кількості завдань, які сто-

ять перед органами публічного адміністрування у сфері національно-патріотичного виховання, Мінветеранів донедавна виконувало лише три вузькоспеціалізованих завдання.

Однак, відповідно до прийнятого нещодавно Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [15] роль Мінветеранів у здійсненні заходів національно-патріотичного виховання значно посилилась. На це міністерство покладене низку повноважень. Деякі з них дублюють зазначені вище завдання, а також завдання та функції Мінветеранів відповідно до положення про міністерство, наприклад:

– надання громадським об'єднанням ветеранів війни у встановленому законодавством порядку фінансової підтримки на конкурсній основі для реалізації проектів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, спрямованих на військово-патріотичне виховання;

– участь в межах компетенції у проведенні заходів щодо відзначення на державному рівні ювілейних, пам'ятних та історичних дат, міжнародних днів, пов'язаних із вшануванням ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності, захистом незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також формуванням соборності та державності, проголошенням незалежності України;

– здійснення заходів з формування позитивного образу ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності, налагодження комунікації між ветеранами війни різних поколінь; сприяння розвитку спорту ветеранів війни [15].

Відповідно до нового Закону, на Мінветеранів також було покладено нові повноваження, зокрема:

– участь у розробленні проекту Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності, Державної цільової програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності;

– участь у розробленні та впровадженні методології національно-патріотичного виховання, військово-патріотичного виховання та громадянської освіти;

– участь у створенні онлайн-інструментів утвердження української національної та громадянської ідентичності в межах компетенції, поширення інформації про них;

– участь у підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [15].

Також важливо зазначити, що з метою виконання повноважень Мінветеранів, які є складовою частиною політики національно-патріотичного виховання та утвердження національної ідентичності, у сфері управління міністерства утворюються спеціалізовані суб'єкти. Наприклад, з метою реалізації політики щодо формування шанобливого ставлення до героїв боротьби за незалежність України та вшанування осіб, які полягли в боротьбі за суверенітет та територіальну цілісність України, у серфі управління Мінветеранів у жовтні 2022 року було дозволено утворити державну установу «Національне військове меморіальне кладовище» [16].

Таким чином на сьогодні Мінветеранів є одним зі провідних органів виконавчої влади, який реалізує політику держави у сфері національно-патріотичного виховання. З прийняттям Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» до функцій Мінветеранів було віднесено, окрім безпосереднього регулювання процесів національно-патріотичного

виховання, дотичних до справ соціального захисту ветеранів та членів їх сімей, ще й розроблення відповідної Стратегії та методології (тобто нормотворча функція), а також підготовку та підвищення кваліфікації кадрів у сфері національно-патріотичне виховання.

Висновки. Отже, Мінветеранів є колективним суб'єктом, який у сфері адміністративно-правового регулювання відносин у сфері національно-патріотичного виховання наділений конкретно визначеними повноваженнями і виконує окремі завдання Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. Відповідно до цих фактів Мінветеранів можна віднести до спеціальних суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері національно-патріотичного виховання. Крім того, відповідно до новел чинного законодавства у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, Мінветеранів може приймати участь у розроблені нормативно-правових актів з певних питань національно-патріотичного виховання.

Подальші дослідження можливі за напрямом визначення функцій структурних підрозділів Мінветеранів, які безпосередньо опікуються питаннями національно-патріотичного виховання та формування національної ідентичності, а також визначення засад й порядку взаємодії Мінветеранів з іншими суб'єктами адміністративно-правового регулювання у сфері національно-патріотичного виховання.

У статті досліджено місце Міністерства у справах ветеранів України в системі суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері національно-патріотичного виховання. На основі різних підходів до визначення поняття «суб'єкт адміністративного процесу», розуміючи адміністративний процес у широкому значенні та пов'язуючи його з процесом регулювання, запропоновано авторське визначення поняття «суб'єкт адміністративно-правового регулювання у сфері національно-патріотичного виховання». Автори аналізують різні концепції класифікації суб'єктів в адміністративному праві, зокрема: розподіл за організаційними особливостями та структурними ознаками; за змістом їх повноважень; за адміністративно-територіальним рівнем їх функціонування. Проаналізовано статус Міністерства у справах ветеранів України відповідно до кожної з досліджених класифікацій, для чого детально досліджено нормативно-правові акти, якими на відповідне міністерство покладаються функції, завдання та повноваження у сфері національно-патріотичного виховання. З'ясовано, що в Положенні про Міністерство у справах ветеранів України, яким регламентується діяльність цього центрального органу виконавчої влади, закріплено низку функцій, які окрім виконання головного завдання – формування та реалізації державної політики у сфері соціального захисту ветеранів – забезпечують також реалізацію заходів національно-патріотичного виховання, визначених у відповідній Стратегії та Державній цільовій соціальній програмі. Акцентовано увагу на тому, що відповідно до затверджених у грудні 2022 року основних засад державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, повноваження Міністерства у справах ветеранів України щодо національно-патріотичного виховання значно розширені й доповнені. За результатами дослідження автори доходять до висновку, що Міністерство у справах ветеранів України є колективним спеціальним суб'єктом адміні-

стративно-правового регулювання відносин у сфері національно-патріотичного виховання.

Ключові слова: Міністерство у справах ветеранів України, національно-патріотичне виховання, адміністративно-правове регулювання, суб'єкт, національна та громадянська ідентичність.

Aleksandrov M. The Ministry of Veterans Affairs of Ukraine in the system of subjects of administrative and legal regulation in the field of national and patriotic education

The article examines the place of the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine in the system of subjects of administrative and legal regulation in the field of national and patriotic education. Authors propose the concept definition of «subject of administrative-legal regulation in the field of national-patriotic education». This concept based on different approaches to the definition of the concept of «subject of administrative process», but authors understand the administrative process in a broad sense and connect it with the process of regulation. The authors analyze various concepts of subject classification in administrative law, in particular: distribution by organizational features and structural features; according to the content of their powers; according to the administrative-territorial level of their functioning. The status of the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine was analyzed in accordance with each of the studied classifications. The analyzing is based on the researching of normative legal acts, which entrust the relevant Ministry of Veterans Affairs of Ukraine with functions, tasks and powers in the field of national and patriotic education. It was found that the Regulation on the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine, which regulates the activities of this central body of executive power, enshrines a number of functions that, in addition to fulfilling the main task, which is the formation and implementation of state policy in the field of social protection of veterans, also ensure the implementation of measures nationally patriotic education, defined in the relevant Strategy and the State targeted social program. The Autors draw the attention to the fact that in accordance with the basic principles of state policy in the sphere of the establishment of Ukrainian national and civic identity, which was approved in December 2022, the powers of the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine regarding national and patriotic education have been significantly expanded and supplemented. The authors come to the conclusion that the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine is a collective special subject of administrative and legal regulation of relations in the field of national-patriotic education.

Key words: Ministry of Veterans Affairs of Ukraine, national and patriotic education. administrative and legal regulation, subject, national and civil identity.

Література

1. Педько Ю. С. Щодо розуміння адміністративного процесу. Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Одеса: Юридична література, 2007. С. 99–103.

2. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу: монографія. Київ, Атіка, 2005. 352 с.

3. Тищенко Н.М. Административно-процессуальный статус гражданина Украины: проблемы теории и пути совершенствования. Харьков: Право. 1998. 266 с.

4. Гончарук С. Т. Основи адміністративного права України: навчальний посібник. Київ: «Аванпост-прим», 2004. 200 с.

5. Виконавча влада в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. Н. Нижник. Київ: Вид-во УАДУ, 2002. 128 с.

6. Структура Міністерства у справах ветеранів України / Міністерство у справах ветеранів України: офіційний сайт. URL: https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/struktura-ministerstva-u-spravah-veteraniv-ukrayini (дата звернення: 27.12.2022)

7. Матійко С. А. Структурно-функціональний аналіз методів державного регулювання транспортної системи. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. № 8. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=163 (дата звернення: 27.12.2022)

8. Крикун В. Антикризове адміністративно-правове регулювання економіки України: теоретичні основи, методи та суб'єкти: моногр. / за ред. А. Берлача. Київ: Талком, 2014. 317 с.

9. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм навколишнього природного середовища в Україні) : монографія. Київ : УСП МСБ "Евстеи". 2003. 772 с.

10. Сівков С. В. Адміністративно-правовий статус Міністерства соціальної політики України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 216 с.

11. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text (дата звернення: 28.12.2022)

12. Варгуляк О. Міністерства як суб'єкт адміністративно-правового забезпечення реалізації права осіб з інвалідністю на доступність об'єктів і послуг. Підприємництво, Господарство і Право. 2019. № 11. С. 212–217.

13. Деякі питання Міністерства у справах ветеранів: постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 року № 1175. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.12.2022)

14. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 року № 673. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.12.2022)

15. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення: 29.12.2022)

16. Про утворення державної установи «Національне військове меморіальне кладовище»: постанова Кабінету Міністрів України від 04 жовтня 2022 року № 1115. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.12.2022)

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.14

Т. Корнева,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства та природокористування

К. Рогозіннікова,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри відновного правосуддя та приватної детективної діяльності
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства та природокористування

ПОДАТКОВІ ПІЛЬГИ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Одним із головних питань будь-якої держави є дослідження реалізації правових засад функціонування економічного сектору. Для того, щоб ґрунтовніше здійснити дослідження цього питання в умовах воєнного стану, необхідно насамперед дослідити сутність податкових пільг, доцільність їх призначення для відновлення і подальшого розвитку економіки, законодавче унормування та практичну реалізацію. Посилена активізація інтеграційних процесів руху в ЄС в умовах розвитку міжнародної економіки та, зокрема, національної економіки потребує більш детального і глибокого вирішення питань, пов'язаних з особливостями правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою дослідження щодо правової природи податків в Україні, зокрема і в митній сфері стали наукові доробки вчених І. Г. Бережнюка, А. Д. Войцещука, Л. М. Дорофєєвої, Т. В. Корневої, М. П. Кучерявенка, Д. В. Приймаченка, В. В. Прокопенка та інших, але особливості виникнення потреб надання податкових пільг при переміщенні товарів через митний кордон України, їх правового закріплення у національному законодавстві, основних принципів встановлення під час воєнного стану та стрімкого руху в ЄС потребує нових ґрунтовних наукових досліджень. Відтак, **метою статті** є дослідження правової природи надання та реалізації податкових пільг, підстав їх встановлення та впливу на відновлення та розвиток економіки, що закріплені в законодавстві України, важливість їх існування та потреба у подальшому законодавчому унормуванні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На сьогодні Україна перебуває у складному періоді, зумовленому введенням на її території воєнного стану Указом Президента від 24 лютого 2022 року, у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. Отже головним завданням є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної безпеки, що є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [1]. Економіка України перебуває в критичному стані, оскільки внаслідок бойових дій по всій території країни було фізично знищено тисячі

© Т. Корнева, К. Рогозіннікова, 2022

підприємств, заводів та логістичних центрів. Частина з вцілілих об'єктів потрапила під контроль окупаційних військ, решта не має можливості повноцінно працювати через енергетичну кризу та нестабільність постачання сировини і комплектуючої продукції. Окремої підтримки потребує фінансовий сектор економіки. Адаптація суб'єктів підприємницької діяльності до ризиків війни в другому півріччі 2022 року дещо пожвавили економіку, але за 2022 рік державний бюджет України виконано з дефіцитом у сумі 911,1 млрд грн.

До загального фонду державного бюджету надійшло 1 491,1 млрд гривень. Серед платежів, справляння яких контролюють податкові та митні органи, основні надходження були отримані за рахунок:

- ПДВ із ввезених на митну територію України товарів – 253,0 млрд грн;
- ПДВ з вироблених в Україні товарів – 213,9 млрд грн (зібрано 298,5 млрд, відшкодовано – 84,6 млрд грн);
- ПДФО та військового збору – 148,4 млрд грн;
- податку на прибуток підприємств – 117,0 млрд грн;
- рентної плати за користування надрами – 81 млрд грн;
- акцизного податку – 78,9 млрд грн;
- ввізного та вивізного мита – 21,0 млрд грн.

Окрім того, протягом 2022 року до загального фонду держбюджету надійшло 480,6 млрд грн міжнародної допомоги [2].

Податки в державі є і залишаються, не дивлячись на перебування у воєнному стані, одним із найважливіших регуляторів соціально-економічного розвитку. Важливо відмітити, що військові видатки України фінансуються виключно за рахунок національних фінансових надходжень, а саме: податки, митні платежі, дивіденди, приватизація та націоналізація.

З метою ефективної підтримки економіки назріли зміни у використанні нових підходів при формуванні та реалізації економічної політики в цілому та її складових зокрема. Митна політика є продовженням політики економічної, її інструментом, за допомогою якого, при переміщенні товарів через митний кордон України, держава і досягає тих, чи інших цілей. Мінфін є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації єдиної державної митної політики та здійснення контролю за її проведенням Держмитслужбою [3]. Проте, окрім традиційної фіскальної функції митні органи виконують сервісну і правоохоронну функції [4]. Таким чином реалізація митної політики держави може сприяти як зростанню, так і спаду економічної активності, створювати сприятливу або ворожу кон'юнктуру ринку, ослаблювати чи підсилювати тіньові процеси, визначати пріоритети для розвитку окремих галузей або усієї економіки.

Перші тижні війни визначалися пріоритетом організації допомоги збройним силам України, у тому числі територіальній обороні, та вирішенню гуманітарних питань. На сьогодні митну політику необхідно будувати таким чином, щоб, з одного боку, забезпечити виконання фіскальної функції податків аби фінансувати захищені бюджетні видатки, з іншого – стимулювати активність підприємницької діяльності, підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку з метою поліпшення життєстійкості українського суспільства на шляху інтеграції до ЄС.

Для стимулювання експорту товарів (робіт, послуг) українського походження (велику частину яких має складати саме високотехнологічна продукція) відповідно до Закону України "Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування

та здешевлення кредитування експорту" від 20 грудня 2016 № 1792-VIII в Україні передбачено створення Експортно-кредитного агентства (далі – ЕКА). Основними завданнями ЕКА згідно вказаного Закону є здійснення страхування, перестрахування, надання гарантій за договорами, які забезпечують розвиток експорту, а також участь у реалізації програми часткової компенсації відсоткової ставки за експортними кредитами на добровільних засадах [5]. Кабінетом Міністрів України в 2018 році прийнято рішення про утворення ПрАТ "Експортно-кредитне агентство" та затверджено його установчі документи [6], а 23.11.2018 зареєстровано юридичну особу ПрАТ "Експортно-кредитне агентство".

На сьогодні ЕКА хоча і створене, проте послуги, передбачені статутом та положеннями Закону України практично не надаються. Як один із можливих варіантів запуску діяльності ЕКА, в тому числі враховуючи обмежену ресурсну можливість вказаної установи під час воєнного стану, доцільним є поетапне впровадження надання адресних послуг і податкових пільг виробникам-експортерам, постачальникам певних товарних груп, починаючи з високотехнологічної продукції.

Важливим елементом правового регулювання в сфері обороту високотехнологічної продукції є регламентація діяльності інституційної структури, функціями якої є формування та реалізації високотехнологічної стратегії держави. Слід зазначити, що на даний час, хоча ряд державних органів і задіяні у вказаній діяльності, проте їх повноваження та завдання, цілі і функції саме у високотехнологічній сфері чітко не регламентовані та не узгоджені між собою.

Так, одним із прикладів органу, на який покладено завдання з питань підготовки пропозицій та рекомендацій щодо визначення та впровадження механізмів просування експорту високотехнологічних товарів та послуг є Рада з міжнародної торгівлі. Проте, такий орган є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України згідно Положення про Раду з міжнародної торгівлі, яке затверджено постановою КМУ від 04 липня 2017 року № 455 [7]. До Ради з міжнародної торгівлі та її робочих груп входять представники органів законодавчої та виконавчої влади, інституцій з підтримки торгівлі в Україні, зокрема, торгово-промислових палат, бізнес та галузевих асоціацій, освітніх закладів, аналітичних центрів з питань міжнародної торгівлі та експорту. Отже їм, як зацікавленим особам, належить право ініціювати законодавче врегулювання надання податкових пільг щодо експорту саме високотехнологічної продукції для активізації відновлення економіки України, що є довготривалим процесом і вимагає не тільки адміністративного регулювання, а й вдосконалення законодавства. Таким чином законодавчо-проектувальна практика має бути продовжена, оскільки питання, котрі необхідно врегулювати щодо експорту високотехнологічної продукції об'єднує публічні та приватні інтереси суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Потребує розширення і перелік дозволених критичних позицій імпорту з наданням податкових пільг для функціонування вітчизняних виробничих підприємств, необхідних для виробництва інгредієнтів та компонентів, а також промислового обладнання для відновлення виробничих процесів.

Проте аналіз чинного законодавства, прийнятого під час воєнного стану свідчить про деякий популізм та непрофесійний підхід у вирішенні вищеперерахованих проблем.

Так, згідно статті 92 Конституції виключно законами України встановлюються система оподаткування, податки і збори [1]. Відомо, що обов'язкові платежі (мито, акциз, ПДВ) при

ввезенні товарів і транспортних засобів на митну територію України посідають важливе місце серед доходів Державного бюджету. Так, у плані на 2022 рік тільки надходження від ПДВ при переміщенні товарів через митний кордон України мали становити 429 млрд грн або майже третину загальних надходжень Державного бюджету. Проте після 24 лютого 2022 року було скасовано податок на додану вартість на більшість імпортних товарів, одночасно зі значним спрощенням митних процедур. Таким чином держава відмовилася від найбільшого джерела доходів, мотивуючи прийняте законодавцем рішення про уникнення дефіциту товарів та активізації умов ведення бізнесу під час воєнного стану.

Отже, з метою забезпечення ефективної та безперебійної роботи економіки держави у період війни прийнято Закон України від 24 березня 2022 року № 2142-IX "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану" [8], яким було звільнено від оподаткування митними платежами: товари, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України підприємствами для вільного обігу, крім спирту етилового та інших спиртових дистилятів, алкогольних напоїв, пива (крім квасу "живого" бродіння), тютюнових виробів, тютюну, промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах; автомобілі легкові, кузови до них, причепи та напівпричепи, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів, які ввозяться громадянами на митну територію України для вільного обігу. Крім цього, цим Законом передбачено можливість протягом періоду воєнного стану ввозити окремі категорії товарів без подання митним органам дозвільних документів. Отже, в умовах воєнного стану порядок ввезення з-за кордону найнеобхідніших товарів було спрощено шляхом їх звільнення від сплати мита, акцизного податку із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції) та податку на додану вартість із ввезених на митну територію України товарів (продукції). В результаті цього в Україну було ввезено та зареєстровано понад 111 тис. безкоштовно розмитнених транспортних засобів [9].

Таким чином, держава, яка здебільшого тяжіє до підвищення загального податкового навантаження суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, у перші місяці війни приймає рішення щодо скасування сплати обов'язкових платежів (мито, акциз, ПДВ при ввезенні фізичними особами транспортних засобів на митну територію України. Причини напряму пов'язані із популізмом політиків, які без належного аналізу і фінансового обґрунтування збільшують соціальні видатки держави.

Слід зазначити, що в умовах воєнного стану, який передбачає пріоритетність бюджетного фінансування безпекових заходів, а тому, вимагає пошуку оптимального співвідношення між бюджетними втратами (що є наслідком прийняття вищезазначеного закону) та заходами підтримки економіки, було помилковим і значно вплинуло на виконання дохідної частини Держбюджету,що визнав і сам законодавець шляхом подальшого скасування наданих пільг.

Здавалося, що парламентарії зроблять належні висновки з допущених помилок і надалі будуватиме законопроектувальну роботу таким чином, щоб, з одного боку, забезпечити виконання фіскальної функції податків аби фінансувати захищені бюджетні видатки, з іншого – стимулювати активність підприємницької діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку.

Але на сьогодні на розгляді в парламенті перебуває проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо додаткової підтримки вітчизняної промисловості та бізнесу під час воєнного стану № 8298 від 22 грудня 2022 року у якому пропонується запровадити ряд податкових преференцій для бізнесу, що можуть мати негативний вплив на економічне зростання.

У проекті йдеться не стільки про комплексну підтримку суб'єктів господарювання, які знаходяться у скрутному становищі, скільки про вибіркове запровадження податкових пільг. При цьому, відповідної інформації щодо фактичного фінансового стану відповідних суб'єктів господарювання, їх економічних втрат внаслідок воєнних дій тощо, в тому числі, й порівняно з іншими секторами економіки, які в наявних економічних умовах теж можуть потребувати відповідної підтримки, а також щодо фактичної зміни чи прогнозу зміни умов (наприклад, зняття логістичних обмежень для металургійної галузі, які у пояснювальній записці до проекту (п. 1) розглядаються як одна з підстав необхідності надання пільг щодо руд заліза, як це, зокрема, мало місце із зерном) господарювання (результатом чого є або може бути в прогнозованому періоді відсутність негативного впливу на господарську діяльність), у супровідних до проекту документах не наведено [10].

Отже продовжується негативна практика надання пільг суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності при переміщенні товарів через митний кордон України без належного аналізу та фінансового обґрунтування їх доцільності під час воєнного стану.

Держава, що нераціонально та неощадливо проводить митну політику, приречена на високе податкове навантаження, адже постійно потребуватиме додаткових грошей.

З 1 жовтня 2022 року для України набрали чинності положення міжнародних конвенцій про процедуру спільного транзиту (NCTS) [11] і про спрощення формальностей у торгівлі товарами [3].

Отже, вітчизняний бізнес може користуватися як торговими пільгами так і перевагами так званого "митного безвізу", що, поміж іншого, максимально спрощує міжнародне переміщення товарів з 35 країнами-учасницями конвенцій: будь-яку кількість кордонів між ними вантаж може перетнути за одним транзитним документом. А це – величезний виграш у часі, який, зазвичай суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності доводиться витрачати на митне оформлення документів та на інші митні процедури, включаючи митний контроль. Мінімізація впливу "людського фактору" та неабияка вигода у грошах сприяють встановленню доброчесних відносин, коли український бізнес, державні інституції та громадські організації мають стати партнерами щодо стимулювання вільного простору для бізнесу та спрощення процедур ведення зовнішньоекономічної діяльності на шляху до ЄС.

Реалізація принципу верховенства права при наданні податкових пільг окремим суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності при переміщенні товарів через митний кордон України вимагає від держави, яка є конституційною чи такою, що прагне до цього статусу, втілення верховенства права у правотворчу та правозахисну діяльність.

Підсумовуючи вищезазначене слід наголосити, що податкові пільги відіграють важливу роль щодо реалізації не тільки митної, а й бюджетної, податкової, валютної, інвестиційної політики, що потребує подальшого розширення фундаментальних досліджень проблем їх надання дляе формування та розвитку економіки України.

Припинити негативну практику хаотичного безсистемного внесення змін в податкове законодавство та його регулювання чисельними підзаконними актами (Указами Президента, Постановами і розпорядженнями КМУ, наказами Мінфіну), які містять ряд розбіжностей, негативно впливають на виконання податкових зобов'язань суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності і роботу контролюючих органів.

Розробити стратегію розвитку економіки України спрямовану на підвищення конкурентоспроможності країни, де регулююча функція податків орієнтована на стале економічне зростання, дослідивши міжнародну практику, зокрема сучасну практику ЄС в цьому напрямку, для оперативного реагування на зміну кон'юнктури світового ринку.

У статті розглянуто підхід до визначення сутності податкових пільг при переміщенні товарів і транспортних засобів через митний кордон України та умови їх формування. Окреслено фінансові наслідки правового унормування податкових пільг та умови реалізації наданих пільг суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. Зосереджено увагу на аналізі сучасного стану надходження обов'язкових платежів до Державного бюджету України при переміщенні товарів і транспортних засобів через митний кордон України, порівняльній характеристиці їх впливу на відновлення і подальший розвиток економіки на шляху до ЄС в умовах воєнного стану. Визначено, що, на відміну від попередніх років, коли саме митні органи були локомотивами надходжень в державний бюджет України, поступово нового значення набуває діяльність і економічний розвиток суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. В цьому контексті відзначено, що саме правове унормування є ключовим для відновлення і зростання економіки, адже безпосередньо впливає на реалізацію захисту прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності-платників податків як менше захищеної складової митних відносин. Отже, мета статті полягає у дослідженні правової природи податкових пільг, зокрема характеристики основних підстав їх встановлення, що закріплені в законодавстві України, важливість їх існування та потреба у реалізації. Підсумовано, що проблемою правового встановлення і реалізації податкових пільг в Україні виступає негативна практика хаотичного безсистемного внесення змін в податкове законодавство та його регулювання чисельними підзаконними актами (Указами Президента, Постановами і розпорядженнями КМУ, наказами Мінфіну), які містять ряд розбіжностей і негативно впливають на виконання податкових зобов'язань суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності при переміщенні товарів через митний кордон України та роботу контролюючих митних органів.

Зроблено висновок про необхідність розроблення стратегії розвитку економіки України спрямовану на підвищення конкурентоспроможності країни, де регулююча функція податків орієнтована на стале економічне зростання, шляхом дослідження міжнародної практики, зокрема сучасної практики ЄС в цьому напрямку, для оперативного реагування на зміну кон'юнктури світового ринку.

Ключові слова: митні органи, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, податкові пільги.

Korneva T., Rohozinnikova K. Tax benefits: some problems when moving goods across the customs border of Ukraine during martial law

The article examines the approach to determining the essence of tax benefits when moving goods and vehicles across the customs border of Ukraine and the conditions for their formation. The financial consequences of the legal regulation of tax benefits and the conditions for the implementation of the provided benefits by subjects of foreign economic activity are outlined. Attention is focused on the analysis of the current state of receipt of mandatory payments to the State Budget of Ukraine during the movement of goods and vehicles across the customs border of Ukraine, the comparative characteristics of their impact on the recovery and further development of the economy on the way to the EU in conditions of martial law. It was determined that, in contrast to previous years, when the customs authorities were the locomotives of revenues to the state budget of Ukraine, the activity and economic development of subjects of foreign economic activity is gradually gaining new importance. In this context, it was noted that legal normalization is the key to recovery and growth of the economy, because it directly affects the implementation of the protection of the rights of subjects of foreign economic activity, taxpayers, as a less protected component of customs relations. Therefore, the purpose of the article is to study the legal nature of tax benefits, in particular, the characteristics of the main grounds for their establishment, which are enshrined in the legislation of Ukraine, the importance of their existence and the need for implementation. It is summarized that the problem of legal establishment and implementation of tax benefits in Ukraine is the negative practice of chaotic, unsystematic changes in tax legislation and its regulation by numerous by-laws (Presidential Decrees, Resolutions and Orders of the cabinet of Ministers of Ukraine, orders of the Ministry of Finance), which contain a number of discrepancies and negatively affect the implementation tax obligations of subjects of foreign economic activity during the movement of goods across the customs border of Ukraine and the work of controlling customs authorities.

It was concluded that there is a need to develop a strategy for the development of the economy of Ukraine aimed at increasing the competitiveness of the country, where the regulatory function of taxes is focused on sustainable economic growth, through the study of international practice, in particular, the current practice of the EU in this direction, for prompt response to changes in the global market situation.

Key words: customs authorities, subjects of foreign economic activity, tax benefits.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 15.01.2023).

2. Держбюджет-2022 виконаний із дефіцитом у ₴911 мільярдів – Мінфін/ Укрінформ 03.01.2023 року. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3645749-derzbudzet2022-vikonanij-iz-deficitom-u-911-milardiv-minfin.html (дата звернення: 15.01.2023).

3. Положення про Міністерство фінансів України затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1837. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/61851764 (дата звернення: 15.01.2023).

4. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text (дата звернення: 15.01.2023).

5. Закон України від 20.12.2016 р. № 1792-VIII. "Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1792-19#Text (дата звернення: 15.01.2023).

6. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року.№ 65 "Питання утворення Експортно-кредитного агентства". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.01.2023).

7. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 року № 455 "Положення про Раду з міжнародної торгівлі". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/455-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.01.2023).

8. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 року № 2142-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#Text (дата звернення: 15.01.2023).

9. В Україні зареєстровано вже понад 111 тис. безкоштовно розмитнених авто. URL: https://vesti.ua/uk/auto-uk/v-ukraine-zaregistrirovano-uzhe-bolee-111-tys-besplatnorastamozhennyh-avto (дата звернення: 15.01.2023).

10. Головне науково-експертне управління. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо додаткової підтримки вітчизняної промисловості та бізнесу під час воєнного стану" URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1609050 (дата звернення: 15.01.2023).

11. Конвенція про процедуру спільного транзиту URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-87#Text (дата звернення: 15.01.2023).

12. Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_012#Text (дата звернення: 15.01.2023).

УДК 35.077:340(470)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.15

І. Одинцова,
кандидат юридичних наук, адвокат,
член-кореспондент
Академії політичних наук України

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Широкомасштабна військова агресія російської федерації проти України призвела до безпрецедентних наслідків. Вперше після закінчення Другої світової війни в центрі Європи цивільне населення зазнає масових бомбардувань і гине. По відношенню до громадян України застосовується фізичне насилля, вони зазнають фізичних страждань, їм наноситься моральна шкода та майнові збитки від знищення та ушкодження майна. Також військові дії суттєво збільшили кількість громадян, які потребують соціальної підтримки через відсутність умов для гідного способу життя. Одночасно зросло навантаження на систему соціального захисту населення при зменшенні надходжень до державного, місцевого бюджетів та фондів загальнообов'язкового пенсійного та соціального страхування. За цих обставин гостро постало питання можливостей держави щодо забезпечення реалізації громадянами своїх соціальних прав, зокрема права на соціальний захист.

Право на соціальний захист закріплено в ст. 46 Конституції України і передбачає забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати, працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [8].

Введення на території України особливого правового режиму воєнного стану передбачає обмеження прав громадян, перелік яких визначено в ст. 64 Конституції України. Право на соціальний захист до цього переліку не входить. У цьому аспекті держава зберігає за собою виконання соціальної функції. У такому разі йдеться про різні сфери суспільних відносин, у яких реалізуються соціальні права громадян – застосування праці, соціального страхування, соціальної допомоги, охорони здоров'я, освіти, житлової політики.

Одною із галузей застосування праці є освітня та наукова сфери, які є вагомим чинником у забезпеченні технологічних, економічних та соціальних складових життєдіяльності будь – якої країни. Наукову, навчальну, методичну, та організаційну діяльність здійснюють науково – педагогічні працівники. В умовах ведення військових дій, що призводить до виснаження економічних ресурсів України, постає потреба узгодження можливостей системи соціального захисту населення до можливостей держави, і відповідно адаптації нормативно – організаційного забезпечення соціального захисту науково – педагогічних працівників до умов воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності понять «соціальний захист», «соціальне забезпечення» присвятили свою увагу

© І. Одинцова, 2022

І. Зозуля [1], М. Копетюк [2], А. Гончаров [3] та інші. Соціальний захист науковців як юридичну проблему досліджували І. Костенко [6], Т. Кравченко і Є. Гревцова [4]. Висвітленню окремих аспектів правового регулювання праці науково – педагогічних працівників закладів вищої освіти, їх соціального захисту присвятила свою увагу А. Немцева [5].

Мета дослідження. Мета даної статті полягає у спробі визначення особливостей соціального захисту науково – педагогічних працівників в умовах дії воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнного стану Україна продовжує реалізовувати державну соціальну політику спрямовану на забезпечення соціальних прав своїх громадян. Узагальнено Конституція України містить такі положення стосовно соціальних прав громадян: Україна є соціальною і правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22) [8]. Конституція України встановила такий перелік соціальних прав людини і громадянина: право громадян на працю, належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ст. 43); на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право дітей – сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування на державне утримання та виховання (ст. 52); право на доступну і безоплатну освіту у державних і комунальних навчальних закладах (ст. 53) [8].

Важливим соціальним правом є право на соціальний захист. Право на соціальний захист закріплено в статті 46 Конституції України і являє собою передбачені законодавством, а також договором, матеріальне забезпечення, матеріальну підтримку та соціальні послуги у разі настання соціальних ризиків [11]. При цьому необхідно зазначити, що термін «соціальний захист» в чинних вітчизняних нормативно – правових актах та зарубіжній юридичній практиці застосовується у широкому, вузькому, спеціальному і додатковому значеннях. Так, у широкому розумінні соціальний захист є системою економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина в державі; у вузькому значенні – є соціально – захисною діяльністю держави щодо убезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків; спеціальний соціальний захист передбачає відмінні від загальних умови його здійснення стосовно певного, визначеного законом кола осіб; додатковий соціальний захист передбачає надання пільг у сфері працевлаштування, надання житлово – комунальних послуг тощо [11].

Відомо, що в основу юридичного механізму надання соціального захисту закладено категорію «соціальний ризик». У науковій юридичній літературі соціальний ризик розуміють як соціально значиму обставину об'єктивного характеру, з настанням

якої громадяни, члени їх сімей не здатні самостійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави. Соціальний ризик розглядається ж як явище об'єктивного характеру, настання якого не залежить від волі особи та не є наслідком дій останньої, негативні наслідки соціальних ризиків не можуть бути усунуті нею самостійно через зовнішні чинники, а не з будь – яких суб'єктивних причин. Настання соціальних ризиків є потенційно можливим для кожної людини [7]. Настання подій, на випадок яких здійснюється соціальне забезпечення і внаслідок настання яких особа отримує право на забезпечення, є соціальними ризиками; настання подій, на випадок яких відбувається соціальне забезпечення, є соціальними випадками [9].

Соціальні ризики як підстава набуття людиною права на соціальний захист передбачені у міжнародних актах – конвенціях і рекомендаціях МОП, відповідно до яких соціальними ризиками, які є основою для набуття людиною права на соціальний захист є такі: тимчасова непрацездатність, вагітність і пологи, необхідність догляду за хворою дитиною, хворим членом сім'ї, хвороба, інвалідність, старість, тощо [11]. За визначенням МОП, соціальний ризик є втратою доходу й необхідністю при цьому матеріальної підтримки громадян на рівні мінімальних потреб незалежно від їхніх індивідуальних можливостей [11].

Соціальні ризики притаманні кожній людині як члену людського суспільства, вони зумовлені її біологічною й соціальною природою [12]. Н.Б. Болотіна запропонувала їх згрупувати так: а) загальнолюдські (загальносоціальні), які можна поділити на загальнопоширені (хвороба, непрацездатність, материнство, сімейні витрати, безробіття, старість, смерть, вдівство) і не загальнопоширені, які кожна країна визначає самостійно; б) професійні, зумовлені негативними чинниками виробництва, що призводять до травматизму й професійних захворювань; в) державно – політичні, пов'язані з воєнними діями, політичними репресіями; г) техногенні, д) екологічні [12]. Проте, в аспекті способів державного забезпечення розрізняють традиційні і нетрадиційні соціальні ризики.

В Україні, з 24 лютого 2022 р. особливо важливого значення набув такий нетрадиційний соціальний ризик політичного характеру, як збройна агресія. Збройна агресія – це таке становище, коли люди не мають можливості працювати і заробляти на життя [12], являє собою індивідуальні або групові дії, що спрямовані на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку або знищення іншої людини або групи людей [13]. Агресія – це загрозлива поведінка, що об'єднує в собі багато понять: насильство, агресивні дії, агресивна поведінка, асоціальна поведінка, ворожість, жорстокість, конфлікт, злочин, вбивство, негативна взаємодія [14]; це будь – яка форма поведінки, яка націлена на спричинення шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження [Петчел]. При цьому, збройна агресія як соціальний ризик характеризується тим, що її наслідки не є звичайними для цивільного життя, а залежить від сили, яка значно перевищує можливості окремої людини протистояти їм; характеризується високим рівнем небезпеки для життя і невідворотними фізичними, матеріальними і моральними втратами. Велика чисельність населення зазнає непоправних життєвих обмежень і потребує належного соціального захисту [12].

Отже, вважаємо, збройна агресія є підставою для набуття соціального захисту, а зважаючи на її наслідки, соціальний захист охоплює й інші соціальні права, такі як право громадян на отримання житла безоплатно, або за доступну для них оплату (ч. 2

ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50). Таким чином, зважаючи на масштаби негативних наслідків збройної агресії як соціального ризику, ст. 46 Конституції України, яка гарантує право на соціальний захист, надає можливість розглядати соціальний захист в широкому розумінні, а саме як широке коло економічних, юридичних, організаційних заходів.

Введення на території України особливого правового режиму воєнного стану, стало випробовуванням для України на усіх інституційних рівнях [5]. Водночас, розпочалася нормотворчість у напрямі правового забезпечення соціального захисту науково – педагогічних працівників закладів вищої освіти. Перш за все було встановлено особливі гарантії щодо праці науково – педагогічних працівників закладів вищої освіти у нормативно – правових актах спеціального характеру.

Особливі гарантії щодо праці науково – педагогічних працівників закладів вищої освіти в умовах дії воєнного стану в Україні визначено у положеннях Закону України « Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану «від 15.03.2022 р. № 2126 – IX, який набрав чинності 20.03.2022 р. Відповідно до положень цього закону, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ, у тому числі тим, які в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану в Україні чи окремих її місцевостях, були вимушені змінити місце проживання, залишити робоче місце на час особливого періоду держава гарантує: дистанційну або будь – яку іншу форму освітнього процесу, яка є максимально безпечною; збереження місця роботи, середнього заробітку, виплату інших виплат, передбачених законодавством; забезпечення місцем проживання (пансіон, гуртожиток, тощо) та з харчуванням (у разі потреби) [18].

Закон України від 15.03.2022 р. № 2136 – IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» зберігає за науковими і науково – педагогічними працівниками, які обрані до профспілкових органів, дію норми статті 43 КЗпПУ України, а саме: розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця може бути проведено лише за попередньою згодою виборного органу (профспілкового представника), первинної профспілкової організації, членом якої є працівник [19].

Закон України від 14.04.2022 р. № 2196 – IX «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації деяких категорій громадян» надає відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації науковим і науково – педагогічним працівникам закладів вищої та фахової освіти, наукових установ та організацій, які мають вчене звання та /або науковий ступінь, і педагогічні працівники закладів професійної (професійно – технічної) освіти, за умови, що вони працюють відповідно у закладах вищої чи фахової передвищої освіти, наукових установах та організаціях, закладах професійної (професійно – технічної) чи загальної середньої освіти за основним місцем роботи не менш як на 0,75 ставки [17].

Наказ Міністерства охорони здоров'я № 380 від 25.02.2022 р. «Про зупинення дії наказу Міністерства охорони здоров'я України від 4.10.2021 р. № 2153» зобов'язує поновити на роботі відсторонених через відсутність щеплення проти COVID – 19 педагогів на період воєнного стану [20].

Лист Міністерства освіти і науки України № 1/3463 – 22 від 15.03.2022 р. «Про надання інформації» роз'яснює, що в умовах воєнних дій можливі відключення комунікацій, які дозволяють виконання дистанційної роботи, – електроенергія та мережа Інтернет. Неможливість виконання працівником дистанційної роботи у зв'язку з відсутністю відповідних комунікацій не можуть розглядатися як порушення трудової дисципліни [21]. Працівникові, який виконує дистанційну роботу, гарантується період вільного часу для відпочинку (період відключення), під час якого працівник може переривати будь – який інформаційно – телекомунікаційний зв'язок [21].

Кожен працівник (педагогічний, науково – педагогічний та інші працівники) закладів і установ освіти, робота якого відбувається у дистанційному режимі, має самостійно визначити робоче місце та, відповідно, несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на обраному ним робочому місці. У тому числі за межами території України. Оплата праці здійснюється за тарифікацією із розрахунку заробітної плати, встановленої при тарифікації, з дотриманням при цьому умов чинного законодавства [21].

Державні гарантії щодо соціального захисту науково – педагогічних працівників в умовах воєнного стану охоплюють також і сферу оплати праці. Так, Лист Міністерства освіти і науки № 1/3370 – 22 від 06.03.2022 р. «Про оплату праці працівників закладів освіти під час призупинення навчання», рекомендує забезпечити оплату простою працівникам, та тих, які працюють за сумісництвом, не з їх вини в розмірі середньої заробітної плати; оплату праці викладачів, інших педагогічних працівників закладів освіти у випадках коли в окремі дні (місяці) заняття не проводяться з незалежних від них причин (епідемії, метереологічні умови, карантин тощо), із розрахунку заробітної плати, встановленої при тарифікації, з дотриманням при цьому умов чинного законодавства [22].

Лист Міністерства освіти і науки № 1/4444 «Про оплату праці працівників закладів освіти під час призупинення навчання», зазначає, що держава гарантує працівникам закладів і установам освіти забезпечення виплати заробітної плати або збереження середнього заробітку незалежно від їх поточного місця проживання (перебування) в Україні чи за її межами, у тому числі шляхом прийняття рішення про оголошення простою у закладах освіти, що не можуть здійснювати освітню діяльність внаслідок збройної агресії російської федерації [22].

З метою соціального захисту спеціальних категорій науково – педагогічних працівників, а саме: залученим до виконання суспільно – корисних робіт в умовах дії воєнного стану; ті, щодо яких запроваджена трудова діяльність; ті, які тимчасово виїхали закордон; ті, які виконують обов'язки з територіальної оборони; ті, які призвані на строкову військову службу; ті, які отримали поранення під час проходження військової служби; ті, які потрапили у полон або визнані безвісно відсутніми – держава встановила спеціальні гарантії щодо їх участі в трудових відносинах і оплаті праці. Зокрема, Лист Міністерства освіти і науки № 1/3378 – 22 від 07.03.2022 р. «Про практику застосування трудового законодавства у галузі освіти і науки під час дії правового режиму воєнного стану» зазначає, що за науково – педагогічними працівниками, залученими до виконання суспільно – корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада) [24]. У процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів як мінімальна заробітна плата, міні-

мальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада) [24].

Працівники закладів освіти та наукових установ, які тимчасово виїхали за кордон, або з об'єктивних причин не можуть виконувати посадові (службові) обов'язки (у тому числі у традиційному режимі або дистанційно), мають право подати заяву про відпустку (із збереженням заробітної плати або без збереження заробітної плати), або про звільнення [24].

Відповідно до частини третьої ст. 113 КЗпП, за час простою, коли виникла виробнича ситуація, небезпечна для життя чи здоров'я працівника або для людей, які його оточують і навколишнього природного середовища не з його вини, за ним зберігається середній заробіток. Оплата праці усім працівникам (педагогічним, науково – педагогічним та іншим працівникам) закладів і установ освіти, навчання у яких призупинено, здійснюються в розмірі середньої заробітної плати, а тих педагогічних працівників, оплата праці яких здійснюється за тарифікацією, із розрахунку заробітної плати, встановленої при тарифікації, з дотриманням при цьому умов чинного законодавства [19].

На час виконання працівниками обов'язків з територіальної оборони у робочий час їм гарантується збереження місця роботи (посади) і середнього заробітку [24].

За працівниками, призваними на строкову військову службу, під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення зберігаються місце роботи, посада і середній заробіток на підприємстві, в установі, організації. Гарантії зберігаються за працівниками, які під час проходження військової служби отримали поранення (інші ушкодження здоров'я) та перебувають на лікуванні у медичних закладах, а також потрапили у полон або визнані безвісно відсутніми, на строк до дня, наступного за днем їх взяття на військовий облік у районних (міських) військових комісаріатах після їх звільнення з військової служби у разі закінчення ними лікування в медичних закладах незалежно від строку лікування, повернення з полону, появи їх після визнання безвісно відсутніми або до дня оголошення судом їх померлими[24].

Лист Міністерства освіти і науки № 1/10241 – 22 від 06.09.2022 р. «Про збереження середнього заробітку педагогічним, науково – педагогічним працівникам закладів освіти, які призвані на військову службу» зазначає, що частина друга статті 57 Закону України «Про освіту» щодо збереження за педагогічними чи науково – педагогічними працівниками попереднього середнього заробітку на період проходження військової служби за призовом під час мобілізації або військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період зберігається попередній середній заробіток [25].

В умовах дії воєнного стану можуть надаватися вищими навчальними закладами своїм працівникам додаткові соціальні гарантії та пільги. Ці гарантії закріплюються локальними нормативно – правовими актами – статутами, наказами, розпорядженнями, в договорах з найму, а їх фінансове забезпечення закладається до бюджету вузів. Такими напрямами соціального захисту можуть бути: медичне обслуговування та лікування співробітників вузу та їх дітей; організація похорон; оплата навчання співробітників вузів та їх дітей; сприяння покращенню житлових умов співробітників та членів їх сімей; різного роду матеріальна допомога і т. д. [25].

Висновки. Особливості соціального захисту науково – педагогічних працівників в умовах дії воєнного стану в Україні, полягають перш за все у встановленні державою гарантій цій категорії працівників. Державні гарантії охоплюють перш за все сферу праці та її оплати. Також, законодавством України виділено спеціальні категорії науково – педагогічних працівників, які з'явилися в умовах збройної агресії, які потребують спеціального соціального захисту. При цьому, кожен вищий навчальний заклад може надавати в залежності від своїх можливостей додаткові соціальні пільги своїм науково – педагогічним працівникам в умовах дії воєнного стану.

Вцілому, збройна агресія є нетиповим соціальним ризиком, а подолання його наслідків ще потребує прискіпливого вивчення і розробки системи економічних, юридичних, організаційних заходів. Необхідно також взяти до уваги, що це перша з часів закінчення Другої світової війни широкомасштабна війна, яка розпочалася на теренах Європи і її наслідки є непередбачуваними як для всього населення України, так і для науково – педагогічних працівників зокрема. Тому, потребують окремого дослідження соціальні втрати, які виникли внаслідок її розв'язання. Це є необхідним задля побудови в Україні нового організаційно – правового механізму соціального захисту, який би забезпечив як найшвидше відновлення людського потенціалу в Україні.

Окреслено положення Конституції України, що висвітлюють соціальні права громадян. Встановлено перелік соціальних прав, що закріплено в Конституції України. Вказано, що важливим соціальним правом є право на соціальний захист. Зазначено, що термін «соціальний захист» в чинних вітчизняних нормативно – правових актах та зарубіжній юридичній практиці застосовується у широкому, вузькому, спеціальному та додатковому значеннях. Означено, що в основу юридичного механізму надання соціального захисту закладено категорію «соціальний ризик». Розглянуто соціальний ризик як явище об'єктивного характеру, настання якого не залежить від волі особи та не є наслідком дій останньої. Зазначено, що негативні наслідки соціальних ризиків не можуть бути усунені людиною самостійно через зовнішні чинники, а не з будь – яких суб'єктивних причин. Наголошено, що соціальні ризики як підстава набуття людиною права на соціальний захист передбачені у міжнародних нормативно – правових актах. Доведено, що збройна агресія є нетрадиційним соціальним ризиком політичного характеру, який набув в Україні з лютого 2022 р. особливого значення. Наголошено, що збройна агресія як соціальний ризик характеризується тим, що її наслідки не є звичайними для цивільного життя, а залежить від сили, яка значно перевищує можливості окремої людини протистояти їм; характеризується високим рівнем небезпеки для життя і невідворотними фізичними, матеріальними і моральними втратами. Підкреслено, що зважаючи на масштаби негативних наслідків збройної агресії як соціального ризику, ст. 46 Конституції України, яка гарантує право на соціальний захист, надає можливість розглядати соціальний захист в широкому розумінні, а саме як широке коло економічних, юридичних та організаційних заходів. Вказано, що із введенням на території України особливого правового режиму воєнного стану, розпочалася нормотворчість у напрямі правового забезпечення соціального захисту науково – педагогічних працівників закладів вищої освіти.

Виділено, у відповідності до чинних національних нормативно – правових актів спеціальні категорії науково – педагогічних працівників, яким держава встановила спеціальні гарантії щодо їх участі в трудових відносинах і оплаті праці. Вказано, що в умовах дії воєнного стану можуть надаватися вищими навчальними закладами своїм працівникам додаткові соціальні гарантії та пільги згідно із своїми фінансовими можливостями. Означено, що широкомасштабна війна в Україні є першою на теренах Європи після закінчення Другої світової війни і її наслідки насьогодні є непередбачуваними, тому вони потребують окремого дослідження. Підкреслено, що необхідним є побудова в Україні нового організаційно – правового механізму соціального захисту, який би забезпечив як найшвидше відновлення людського потенціалу в Україні.

Ключові слова: соціальний захист, соціальні права, соціальний ризик, науково-педагогічні працівники, збройна агресія, воєнний стан.

Odyntsova I. Peculiarities of social protection of scientific and pedagogical workers in the conditions of martial law: legal aspect

The provisions of the Constitution of Ukraine highlighting the social rights of citizens are outlined. A list of social rights enshrined in the Constitution of Ukraine has been established. It is indicated that an important social right is the right to social protection. It is noted that the term «social protection» in current domestic regulatory and legal acts and foreign legal practice is used in broad, narrow, special and additional meanings. It was noted that the basis of the legal mechanism for providing social protection is the category «social risk». Social risk is considered as a phenomenon of an objective nature, the occurrence of which does not depend on the individual's will and is not a consequence of the latter's actions. It is noted that the negative consequences of social risks cannot be eliminated by a person on his own due to external factors, and not for any subjective reasons. It is emphasized that social risks as a basis for a person's acquisition of the right to social protection are provided for in international regulatory and legal acts. It has been proven that armed aggression is an unconventional social risk of a political nature, which has acquired in Ukraine since February 2022. of special importance. It is emphasized that armed aggression as a social risk is characterized by the fact that its consequences are not ordinary for civilian life, but depend on a force that greatly exceeds the ability of an individual person to resist them; characterized by a high level of danger to life and unavoidable physical, material and moral losses. It is emphasized that, taking into account the scale of negative consequences of armed aggression as a social risk, Art. 46 of the Constitution of Ukraine, which guarantees the right to social protection, provides an opportunity to consider social protection in a broad sense, namely as a wide range of economic, legal and organizational measures. It is indicated that with the introduction of a special legal regime of martial law on the territory of Ukraine, rule-making began in the direction of legal provision of social protection of scientific and pedagogical workers of higher education institutions. In accordance with current national regulatory and legal acts, special categories of scientific and pedagogical workers have been identified, to whom the state has established special guarantees regarding their participation in labor relations and

remuneration. It is indicated that in the conditions of martial law, higher educational institutions may provide their employees with additional social guarantees and benefits in accordance with their financial capabilities. It is noted that the large-scale war in Ukraine is the first on the territory of Europe after the end of the Second World War and its consequences today are unpredictable, therefore they require a separate study. It is emphasized that it is necessary to build a new organizational and legal mechanism of social protection in Ukraine, which would ensure the fastest recovery of human potential in Ukraine.

Key words: social protection, social rights, social risk, scientific and pedagogical workers, armed aggression, martial law.

Література

1. Зозуля І. Поняття «соціальний захист» в контексті наукових досліджень. Актуальні проблеми державного управління. 2021. Том 3. № 84. 24 – 29.

2. Копетюк М. Нормативно – правові аспекти визначення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення». Історико – правовий часопис. 2019. № 1 (13). 66 – 69.

3. Гончаров А. Поняття соціальний захист. Право соціального забезпечення. 2009. Жовтень. 126 – 129.

4. Кравченко Т.В., Гревцева Є. О. Сучасний стан державного управління соціальним захистом педагогічних працівників в Україні. Право та державне управління. 2020. № 1.Том 2. 128 – 134.

5. Немцева А.О. Особливості правового регулювання праці науково – педагогічних працівників закладів вищої освіти в умовах дії воєного стану в Україні. Київський часопис права. 2022. № 3. 80 – 85.

6. Костенко І.В. Соціальний захист науковців як юридична проблема. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4.2013. 159 – 162.

7. Право соціального забезпечення: підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, С.М. Синчук та ін. за ред. П.Д. Пилипенка. Київ. Ін Юре, 2008. 504 с.

8. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

9. Кучма О. Л. Соціальний ризик і соціальний випадок: до питання про співвідношення понять. Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр./ Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. Вип. 59. С. 265–269.

10. Введение в социальное обеспечение. Женева : Междунар. бюро труда, 1989. 123 с.

11. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ. 2005. 382 с.

12. Болотіна Н.Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. Право людини. 2000. № 4. С. 35 – 39.

13. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь – справочник/М. Дьяченко, Л. Кандыбович. – Мн.: Харвест, 2001. – 576 с.

14. Теоретичний аналіз проблеми агресії. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2017. – Вип. 44. – С. 88-102. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2017_44_10

15. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану: Закон України від 15.03.2022 р.№ 2126 – IX// URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/T222126?an=1&ed=2022_03_15

16. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022р. № 2136 – IX// URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text

17. Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»: Закон України від 14.04. 2022р.№ 2196 – IX// URL: https://ips.ligazakon.net/document/T161387

18. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017р. № 2145 – VIII// URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

19. Кодекс законів України про працю України: Закон УРСР від 10 грудня 1971р. 322 – VIII// URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

20. Про зупинення дії наказу Міністерства охорони здоров'я України від 4.10.2021 № 2153: Наказ Міністерства охорони здоров'я від 25.02.2022 р. № 380 // URL: https://document.vobu.ua/doc/10498

21. Про надання інформації: Лист Міністерства освіти і науки України від 15.03.2022р. № 1/3463 – 22// URL: http://www.zarplata.co.ua/?p=10640

22. Про оплату праці працівників закладів освіти під час призупинення навчання: Лист Міністерства освіти і науки від 06.03.2022 № 1/3370 – 22 // URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-oplatu-praci-pracivnikiv-zakladiv-osviti-pid-chas-prizupinennya-navchannya

23. Про оплату праці працівників закладів освіти: Лист Міністерства освіти і науки від 25.04.2022 р. № 1/4444 – 22// URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-oplatu-praci-pracivnikiv-zakladiv-osviti

24. Про практику застосування трудового законодавства у галузі освіти і науки під час дії правового режиму воєнного стану: Лист Міністерства освіти і науки від 07.03.2022р. № 1/3378 – 22// URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-praktiku-zastosuvannya-trudovogo-zakonodavstva-u-galuzi-osviti-i-nauki-pid-chas-diyi-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu

25. Про збереження середнього заробітку педагогічним працівникам освіти, які призвані на військову службу: Лист МОН від 06.09.2022р. № 1/10241 – 22 // URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zberezhennya-serednogo-zarobitku-pedagogichnim-naukovo-pedagogichnim-pracivnikam-zakladiv-osviti-yaki-prizvani-na-vijskovu-sluzhbu

УДК 346
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.16

О. Золотарьова,
ад'юнкт-професор
Міжнародної Кадрової Академії;
доцент кафедри правових дисциплін
Одеського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ЩОДО ПРОБЛЕМИ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Адаптація національного законодавства до законодавства ЄС в умовах кандидатства України до вступу в Євросоюз і забезпечення належного правового регулювання здійснення господарської діяльності та впорядкування змісту господарських відносин в умовах воєнного стану, а особливо – під час повоєнної відбудови країни, є одними з найважливих завдань нашої держави. Господарське право України, в сучасному розумінні, почало розвиватися після 1991 року, а Господарський кодекс України (далі в тексті – ГК України) вперше в її історії був прийнятий 16 січня 2003 року і набув чинності з 1 січня 2004 року. Проте відразу після його прийняття почалася дискусія про те, чи потрібен він взагалі і чи слід відмовитись від цього «дуалізму права» і повернути господарські норми в Цивільний кодекс України (далі в тексті – ЦК України).

Цю проблему досліджували науковці Н. Горобець, О. Ілларіонов, К. Мешкова, О. Подцерковний, В. Полюхович, В. Резнікова та інші, Інтернет рясніє блогами юристів, адвокатів, резолюціями «круглих столів» про недоречність скасування Господарського кодексу України. Андрій Гриняк, член-кореспондент НАПРН України притримується протилежної точки зору, вказуючи, що сутність суперечностей між ГК і ЦК України «дає змогу констатувати неможливість їх усунення іншим, ніж визнання ГК України таким, що втратив чинність, шляхом» [2].

Ми поставили за мету цього дослідження, проігнорувавши повний аналіз законопроєкту № 6013, що в першому читанні скасовує ГК України, проаналізувати основні наслідки можливого скасування цього Кодексу.

Господарське право як галузь виникло не безпідставно, а, як відмічає О. П. Подцерковний, «багато в чому завдяки тим об'єктивним чинникам людської діяльності, які зумовили промислову революцію і невідворотну комерціалізацію життя, – відносинам суспільного виробництва» [1]. Як відомо, дослідник торгового (комерційного) права Г. Ф. Шершеневич виділяв три періоди (італійський, французький і німецький) у розвитку торгового (комерційного) права, починаючи з XI–XIV століть [3, с. 54–71], а О. О. Чувпило додав четвертий етап – етап перетворення торгового права на господарське [4, с. 10–14]. Ми вважаємо, що з кінця XX століття розпочався п'ятий етап розвитку господарського права – етап глобалізації господарських відносин. На 4 і 5 етапах, як доводить світова практика, переважна більшість держав прийняла комерційні кодекси, аналоги нашого Господарського, поруч із Цивільним кодексом своєї країни.

Залишивши поза лаштунками нашого дослідження історичні екскурси у розвитку господарського права як окремої галузі, зазначимо, що досвід інших країн доводить

© О. Золотарьова, 2022

невипадковість тривалого існування усталених окремих кодексів (комерційних, торговельних, підприємницьких). І навіть в тих країнах, де такий Кодекс відсутній, підприємницькі відносини не регулюються ЦК країни. Тому О. П. Подцерковний вказує: «Навіть у тих країнах світу, де традиційно підприємницьке (господарське) право залишається некодифікованим, ці прояви знаходять дедалі більше відображення у спеціальному законодавстві. Наприклад, хоча в Італії, Швейцарії, Нідерландах і деяких інших країнах окремі комерційні (підприємницькі) кодекси відсутні або скасовані, але основна частина законодавчого регулювання підприємницьких відносин виведена за рамки цивільних кодексів. Для цих випадків також важливо пам'ятати, що система права не обов'язково збігається із системою законодавства. А тому цілком можливі випадки, коли окремі підприємницькі (господарські) норми закріплюються в цивільному кодексі. Хоча при такій системі законодавства слабшає узгодження між приватноправовим (горизонтальним) і публічно-правовим (вертикальним) регулюванням економічних відносин.» [1].

На відміну від цивільного права, сфокусованого на забезпеченні суб'єктивного приватного майнового інтересу, в актах господарського права поєднуються приватноправове і публічно-правововое регулювання економічних відносин. Окрім того, господарське право, як галузь, має свій предмет – суспільні відносини у сфері господарювання в формі виробництва, надання послуг і виконання робіт; комплексний метод регулювання, а не лише диспозитивний, як в цивільному праві; суб'єктами в господарських відносинах є юридичні особи і ФОПи, а не просто фізичні особи, як в цивільному праві. Вже сама наявність відмінних предмета, метода і суб'єктів могла би бути доказом окремості галузі господарського права, що потребує кодифікації.

Разом з тим, ще 23.03.2016 р. розпочала роботу робоча група, яку було утворено Наказом Міністерства юстиції України від 14.03.2016 № 82/7 з метою розробки Концепції модернізації правового регулювання умов ведення бізнесу в Україні [5], метою якої оголосили *безальтернативне* скасування Господарського кодексу України, причому з 89 членів групи юристів-господарників було менше 1/8 [6, с. 110]. Ще тоді, у 2016 році професор В. В. Резнікова зазначила, що «неможливо всі без винятку норми ГК України безпроблемно виключити з його змісту чи перенести до інших нормативно-правових актів. Є значна кількість норм, що регулюють специфічне коло відносин (господарсько-правових)» і запропонувала системне та якісне вдосконалення ГК України як за змістом, так і за формою, можливо, навіть викладення в новій редакції, бо «складається враження, що скасування ГК України – це самоціль» [6, с. 110]. І це викликає, як мінімум, здивування з боку багатьох фахівців.

Слід зазначити, що ще у 2019 році у Верховній Раді України було зареєстровано законопроєкт «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства» за № 2635 від 19.12.2019 [7], яким також пропонувалося визнати ГК України таким, що втратив чинність, цей проєкт так і не був розглянутий і поступово був замінений законопроєктом № 6013 від 09.09.2021 р.

Тобто, підготовча робота до скасування Господарського кодексу України продовжувалася, і 12 січня 2023 року Верховна Рада України ухвалила у першому читанні законопроєкт № 6013 «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», в якому таке скасування передбачено [8].

Автори законопроєкту вказують на необхідність розв'язання проблем, пов'язаних із недосконалістю законодавства, розбіжностями Господарського та Цивільного кодексів України, а також підвищення інвестиційної привабливості країни шляхом нового підходу до регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб. Пояснювальна записка до законопроєкту проголошує мету удосконалення корпоративного управління в юридичних особах, заснованих на державній і комунальній власності, підвищення інвестиційної привабливості країни, запровадження ефективних механізмів контролю за використанням об'єктів державної та комунальної власності тощо, при цьому необхідне скасування Господарського кодексу України, положення якого, на думку ініціаторів законопроєкту, «переважно не мають регулятивного ефекту, є декларативними за своїм змістом, а також суперечать іншим нормативно-правовим актам та загальним засадам цивільного законодавства» [9]. Тобто, замість гармонізації українського законодавства пропонується зменшити кількість об'єктів такої гармонізації. Щодо регулятивності, декларативності – частково вважаємо ці характеристики ГК результатом недооцінки складності комплексної галузі господарського права, де багато важливих для розвитку економіки питань об'єктивно регулюються окремими законами. Але з 2004 року було прийнято низку нормативно-правових актів, яких можна було б уникнути, внісши відповідні зміни до ГК України, наприклад – спеціальні Закони України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», спеціальне конкурентне законодавство, енергетичне тощо. Втім, як влучно зазначає в своєму блозі адвокат О. Пісоцька, «варто розуміти, що прийняття окремих спеціальних законів не тягне за собою необхідність скасування кодифікованого акту, який може і повинен врегулювати специфічні для господарських правовідносин питання» [10].

Зазначений законопроєкт продовжив дискусії, і з метою впливу на думки юристів один з ініціаторів законопроєкту № 6013 Руслан Стефанчук вирішив «спростувати міфи», розмістивши інформацію фейсбук сторінці Верховної Ради України:

«1. Скасування ГК України не тягне за собою скасування і спеціального законодавства, «*навпаки – готові до його розвитку задля всебічного захисту прав суб'єктів підприємництва*».

2. Господарські суди ліквідовувати ніхто не планує: «*Вони діяли й будуть діяти, застосовуючи Цивільний кодекс та систему спеціального законодавства*».

3. Кафедри господарського права і надалі продовжуватимуть працювати.

Разом з тим, політик підкреслив, що «законопроєкт № 6013 – це механізм, який допоможе правильно та безболісно навести порядок у сфері підприємницької діяльності» [10].

Ці «заспокоєння» Голови Верховної Ради України викликають подив, оскільки ризики скасування ГК України полягають зовсім в іншому. Їх обговорили 2 грудня 2023 р. під час круглого столу «Актуальні питання господарського судочинства» провідні юристи України. Позицію Антимонопольного комітету України у дискусії представила Голова АМКУ Ольга Піщанська, яка закликала з обережністю ставитися до змін у цій сфері та водночас відзначила, що Комітет готовий брати активну участь в обговоренні подальшого реформування системи господарського права. Вона зазначила, що

«...законопроєкт про скасування ГК несе у собі великі ризики. ГК є основним актом регулювання підприємництва. Після скасування ГК всі висновки Верховного Суду втра-

тять актуальність, адже тлумачення надавалося саме стосовно чинних норм ГК... Скасування Господарського кодексу України призведе до формування нової «правової реальності» у регулюванні підприємництва в цілому та у сфері захисту конкуренції, зокрема. Війна змінила нашу економіку, ми маємо катастрофічні наслідки на ринках... Чим більше відбудеться змін – тим складніше буде врегулювати ситуацію та допомогти розвиткові економіки» [11]. У контексті зазначеного, вважаємо, що Главу 3 Господарського кодексу України слід вдосконалити, імплементувавши основні норми Закону України «Про захист економічної конкуренції». А нова «правова реальність», про яку каже Голова АМКУ, на наш погляд, буде для підприємців у важкий поствоєнний період відбудови країни складним і невиправданим викликом.

Голова Верховного Суду Всеволод Князєв наголосив, що європейський шлях України можливий лише за умови функціонування розвинутої системи судочинства, зокрема господарських судів [11]. Член Вищої ради правосуддя Оксана Блажівська вважає, що не може бути й мови про ліквідацію господарської юрисдикції, адже ця юрисдикція є однією з найбільш ефективних та фахових в Україні. Д. ю. н., професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України Олег Подцерковний зазначив, що не просто безвідповідально скасовувати конституційні поняття, що витікає з аналізованого законопроєкту, а й небезпечно, і в разі прийняття законопроєкту № 6013 про скасування ГК «200 тисяч підприємств треба буде реорганізувати у ТОВ, змусити їх перереєстровуватися, витрачати час, руйнувати стабільну судову практику. Який у цьому сенс, законодавець не пояснив» [12].

Д. ю. н, професор Вікторія Рєзнікова вважає, що законодавець хоче «вибити фундамент з-під ніг» засад господарських відносин, бо пропонується взагалі скасувати поняття господарських відносин, господарських спорів, господарського суб'єкта, відмовитися від цих термінів, зокрема і від терміну «підприємство», хоча він є у всіх країнах, зустрічається у нашому законодавстві більше 300 тисяч разів і 80 тисяч разів зустрічається термін «суб'єкт господарювання». Термін «господарська діяльність» охоплює і некомерційний сектор. «Один з ключових ризиків міститься у п. 11 законопроєкту, де прописано, що у разі, коли перехідний період (7 років) власник суб'єкта господарювання не прийняв рішення про припинення, застосовуються норми закону про товариства з обмеженою відповідальністю. Тобто, ми перетворимо все на ТОВ. І наша держава перетвориться на ТОВ. Це неадекватно. Повністю все прирівняти до ТОВ – це загроза для державного та комунального секторів економіки», – вважає науковець [12].

Більшість фахівців зазначає, що не може бути самоціллю скасування ГК. Безумовно, необхідно удосконалити деякі норми ГК, зокрема стосовно визначення збитків у господарському праві, підстав для розірвання договорів, замінити назву «підприємства колективної власності», щоби не плутати форми власності в Україні, імплементувати норми окремих законів в текст ГК України. Можливо, немає необхідності скасовувати право господарського відання та оперативного управління, що запропоновано законопроєктом № 6013, але це дискусійне питання, що потребує окремого дослідження.

Цілком зрозуміло, що після скасування ГК України юридичних осіб чекає купа проблем, і виникне необхідність їх радикального адміністрування. А у контексті сьогоднішньої протидії корупційним ризикам це є додатковою підставою занепокоєння.

Сьогодні усі країни світу йдуть до розробки одного документу для учасників господарських відносин, на який «нанизуються» інші законопроєкти, адже бізнес має працювати за передбачуваними та зрозумілими правилами. Європейський Союз перейшов до втілення ідеї, щоб створити єдину конструкцію і потім привести всі закони, що стосуються господарської діяльності, до єдиного акту [12]. У Спільній заяві за підсумками 24-го Саміту Україна-ЄС, що відбувся 3 грудня 2023 р. в Києві, «ЄС привітав намір України підготувати Національну програму адаптації acquis (НПАА) на основі Аналітичної доповіді про відповідність українського законодавства праву ЄС відповідно до Висновку Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі. ЄС готовий надати технічну підтримку Уряду України у цьому важливому кроці на шляху приведення українського законодавства у відповідність до права ЄС» [13]. Тобто, вважаємо за доцільне, адаптуючи національне законодавство до acquis Євросоюзу і готуючись до перемовин про вступ нашої країни до ЄС, вдосконалити Господарський кодекс України саме в цей період, що об`єктивно потребує змін, а не відміняти його взагалі. Тоді після завершення війни країна розпочне велику європейську відбудову з новим, більш досконалим законодавством.

Разом з тим, А. Гриняк вказує на «відсутність серйозних застережень чи перешкод у доцільності визнання ГК України таким, що втратив чинність, як і потреби в ухваленні окремого Комерційного кодексу, який систематизує в собі певну (доволі невелику) частину приватноправових інститутів, які в цілому підпорядковуватимуться дії цивільного права як «загального приватного права» [2]. Проте слід врахувати, що хоча більшість європейських комерційних кодексів має своїм предметом регулювання приватноправових відносин (Австрія, Німеччина, Франція, Іспанія, Туреччина), все ж у цих кодексах, як наголошує В. Полюхович, «є значний пласт публічно-правових норм, якими регулюється порядок реєстрації бізнесу, ціноутворення і конкуренції, порядок контролю та проведення розслідувань конкурентними відомствами, банкрутства, публічна звітність, кримінальна та адміністративна відповідальність тощо. У частині кодексів відзначається превалювання норм публічного права з одночасною наявністю значного приватноправового сегменту (Казахстан, США, Бельгія)» [14, с. 118]. Взагалі у всіх кодексах у сфері економічної діяльності закладено поєднання приватноправового та публічно-правового регулювання, тобто ця галузь права, на відміну від цивільного, є комплексною, зокрема крізь призму поділу на приватноправову та публічно-правову сфери.

Заслуговує на увагу думка професора Володимира Устименка, що скасуванням ГК створюються передумови для повторення помилок країн з диктаторськими режимами. Зокрема, кодифікація господарських актів всіляко заперечується у рф [12], це також може стати певною пересторогою для українських законодавців. Скасування спеціалізованого кодифікованого комерційного законодавства мало місце лише в Італії при диктаторі Муссоліні, а в сучасній росії був ліквідований вищий арбітражний суд. На думку правників, «наслідування практики країни-агресора і їх підхід до запровадження виключно цивільного кодифікованого законодавства не створює позитивного прикладу для України» [15].

16 листопада 2022 року Асоціацією розвитку суддівського самоврядування України, за участі представників суддівської, адвокатської, наукової спільноти, на базі Господарського суду Одеської області було проведено круглий стіл на тему «Законопроєкт 6013: підстави та наслідки скасування Господарського кодексу в умо-

вах війни», в результаті обговорення оголошено Резолюцію, в якій науковці та практики зазначають, що «... Правова спільнота суддів, адвокатів і науковців категорично не сприймає спроби декодифікації господарського законодавства... Скасування Господарського кодексу України зруйнує всю судову практику застосування Цивільного та Господарського кодексів у сфері договірного права... Завдання осучаснення ГК України та його відповідності сучасним запитам регулювання підприємницької діяльності слід розв'язувати не через необхідність скасування кодифікованого акту, а шляхом його системної зміни: прибирання норм, які дублюються із ЦК України, встановлення правовідносин, на які поширюється ГК України, виключення бланкетних декларативних норм, або тих, що регулюються спеціальним законодавством, встановлення норм правової поведінки, які є спеціальними для більшості суб'єктів господарювання» [15]. Наша точка зору повністю збігається із зазначеною.

На запит законодавця було надано експертний висновок Національної академії наук України, який свідчить про те, що законопроєкт № 6013 має техніко-юридичні вади, суперечить євроінтеграції України, причому виокремлено 5 блоків вад законопроєкту:

- «Не відповідає Конституції України та принципу верховенства права.
- Створює загрозу національній та економічній безпеці в умовах воєнного стану.
- Характеризується високою ймовірністю корупційних ризиків.
- Суперечить міжнародним зобов'язанням України зокрема стосовно виконання вимог до правової системи нашої держави, вимог як до кандидата до ЄС тощо.
- Порушує принципи державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності.

Також законопроект суперечить позиціям Конституційного Суду України» [12].

Крім того, вважаємо очевидним, що запропонований законопроєктом семирічний перехідний період правозастосування, етап активного законодавчого реформування господарських відносин не сприятиме залученню притоку інвестицій в Україну, оскільки інвестор не зможе оцінити свої ризики в довгостроковій перспективі в невизначених умовах, а це вкрай небажано в очікуванні великої відбудови країни.

Слід визнати, що підприємці і юристи часто вказують на таку проблематику щодо норм ГК України:

– недосконалість виписаних норм;

– значна кількість банкетних та декларативних норм;

– дублювання та суперечність між ГК України та ЦК України;

– прогалини в господарському законодавстві;

– невідповідність норм ГК України сучасним викликам бізнесу [10].

Маємо констатувати, що Господарському кодексу України 20 років, і він дещо застарів, до того ж, вважаємо помилкою законодавців у деяких випадках замість внесення системних змін до ГК приймати окремі нові закони. Крім того, існує прогалина у правовому регулюванні відносин у сфері ІТ, віртуальних активів, криптовалюти, штучного інтелекту. Сподіваємось, що законодавець все ж дослухається до висновків фахівців, відмовиться від доопрацювання законопроєкту № 6013 до 2-го читання і запровадить роботу з підготовки оновленого, сучасного, адаптованого до євростандартів Господарського кодексу України. Можливо, доцільно назвати його Економічним кодексом.

Таким чином, підсумовуючи можливі наслідки скасування ГК України, можна зробити наступні *висновки і пропозиції*. Не можна допустити скасування ГК України, бо господарське право є окремою галуззю права,

ГК фіксує специфіку господарських правовідносин, що відрізняються від цивільних, а переважна більшість розвинутих країн не піддає сумніву доцільність існування двох кодифікацій, які регулюють подібні правовідносини. В умовах війни і очікуваної великої поствоєнної відбудови, що передбачає розвиток підприємництва і залучення іноземних інвестицій, скасування ГК і період правової невизначеності взагалі є небезпечним і ризикованим.

Потрібне системне переосмислення редакції ГК України, слід модернізувати і вдосконалювати Господарський кодекс, ймовірно, слід прийняти ГК України у новій редакції. При цьому, в ньому слід прописати загальні норми правового регулювання, які не будуть дублюватись у спеціальному законодавстві, прибрати дублювання з ЦК України, мінімізувати бланкетні норми, привести норми Кодексу у відповідність до ринкових потреб підприємництва, подолавши прогалини законодавства. Необхідно встановити в Кодексі загальні принципи господарських правовідносин, врегулювати корпоративні правовідносини, уточнити застосування штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань. Це поставить крапку між спорами цивілістів з господарниками щодо необхідності існування двох кодексів.

У статті досліджено основні наслідки і ризики можливого скасування Господарського кодексу України, запропонованого законопроєктом № 6013, що прийнятий у першому читанні. Проаналізовано етапи розвитку господарського права у контексті доведення об'єктивної потреби існування окремої галузі, автор пропонує до загальновизнаних наявних 4-х етапів п`ятий етап становлення господарського права – кінець XX–XXI століття – «етап глобалізації господарських відносин». Досліджено думки науковців і юристів-практиків, експертні висновки щодо пропозицій скасування ГК України, переведення його норм в ЦК України і 7-річний перехідний період для юридичних осіб в цьому переформатуванні. Заперечуючи ідею авторів законопроєкту № 6013, що положення ГК України переважно не мають регулятивного ефекту, є декларативними за своїм змістом, а також суперечать іншим нормативно-правовим актам та загальним засадам цивільного законодавства, автор статті вважає таке скасування неприпустимим і зазначає, що, на відміну від цивільного права, сфокусованого на забезпеченні суб'єктивного приватного майнового інтересу, в актах господарського права поєднуються приватноправове і публічно-правовове регулювання економічних відносин, що зумовлює соціально-економічний розвиток суспільства. Окрім того, господарське право, як галузь, має свій предмет – суспільні відносини у сфері господарювання в формі виробництва, надання послуг і виконання робіт; комплексний метод регулювання, а не лише диспозитивний, як в цивільному праві; суб'єктами в господарських відносинах є юридичні особи і ФОПи, а не просто фізичні особи, як в цивільному праві. Вже сама наявність відмінних предмета, метода і суб'єктів могла би бути доказом окремості галузі господарського права, що потребує кодифікації. Автор зазначає, що дискусії щодо необхідності двох кодифікацій виникли відразу після прийняття ГК України в 2003 році, а фактична підготовка до скасування ГК України розпочалася 2016 року. Автор пропонує законодавцю відмовитись від доопрацювання законопроєкту № 6013 до 2 читання і вважає за доцільне, адаптуючи національне законодавство до acquis Євросоюзу і готуючись до перемовин про вступ нашої країни до ЄС, вдосконалити

Господарський кодекс України саме в цей період, що об`єктивно потребує змін, а не відміняти його взагалі. Тоді після завершення війни країна розпочне велику європейську відбудову з новим, більш досконалим законодавством.

Ключові слова: Господарський кодекс, скасування, законопроєкт № 6013.

Zolotarova O. Regarding the problem of canceling the Economic Code of Ukraine

The article examines the main consequences and risks of the possible cancellation of the Economic Code of Ukraine, proposed by draft law No. 6013, which was adopted in the first reading. The stages of the development of economic law are analyzed in the context of proving the objective need for the existence of a separate industry, the author proposes the fifth stage of the formation of economic law – the end of the XX–XXI centuries – the "stage of globalization of economic relations" in addition to the generally recognized 4 existing stages. The opinions of scientists and practicing lawyers, expert opinions on the proposals for the abolition of the Civil Code of Ukraine, the transfer of its norms to the Central Committee of Ukraine and the 7-year transition period for legal entities in this reformatting were studied. Denying the idea of the authors of draft law No. 6013 that the provisions of the Civil Code of Ukraine mostly do not have a regulatory effect, are declarative in their content, and also contradict other normative legal acts and general principles of civil legislation, the author of the article considers such cancellation unacceptable and notes that, unlike from civil law, focused on ensuring subjective private property interest, acts of economic law combine private law and public law regulation of economic relations, which determines the socio-economic development of society. In addition, economic law, as a branch, has its own subject matter – social relations in the economic sphere in the form of production, provision of services and performance of works; a comprehensive method of regulation, and not just a dispositive one, as in civil law; the subjects in business relations are legal entities and sole proprietorships, and not just natural persons, as in civil law. The very existence of a distinct subject, method and subjects could be proof of the separateness of the field of economic law, which needs codification. The author notes that discussions regarding the need for two codifications arose immediately after the adoption of the Civil Code of Ukraine in 2003, and the actual preparation for the repeal of the Civil Code of Ukraine began in 2016. The author suggests the legislator to abandon the finalization of draft law No. 6013 to the 2nd reading and considers it expedient, adapting the national legislation to the acquis of the European Union and preparing for the negotiations on the accession of our country to the EU, to improve the Economic Code of Ukraine precisely in this period, which objectively needs changes, and not cancel it altogether. Then, after the end of the war, the country will begin the great European reconstruction with new, more perfect legislation.

Key words: Economic Code, repeal, draft law No. 6013.

Література

1. Подцерковний О. П. Від торгового права до господарського: періодизація галузевого розвитку. URL: Актуальні проблеми держави і права. http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14798/2009%20%20%D0%92%1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 06.02.2023).

2. «Сьогодні доводиться констатувати істотне скорочення правових систем, які зберігають окрему регламентацію цивільного і торговельного права» – Андрій Гриняк, член-кореспондент НАПРН України. URL: https://pravo.ua/sohodni-dovodytsia-konstatuvaty-istotne-skorochennia-pravovykh-system-iaki-zberihaiut-okremu-rehlamentatsiiu-tsyvilnoho-i-torhovelnoho-prava-andrii-hryniak-chlen-korespondent-naprn-ukrainy/ (дата звернення: 06.02.2023).

3. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права (По изд. 1908–1912 гг.) М., 2003. Т. 1. 480 с.

4. Чувпило О. О. Тенденції правового регулювання господарської діяльності в зарубіжних країнах: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Донецьк, 1996. С. 10–14.

5. Про утворення Робочої групи з підготовки Концепції модернізації правового регулювання умов ведення бізнесу в Україні: Наказ Мінюста від 14.03.2016 № 82/7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v82_7323-16#Text (дата звернення: 06.02.2023).

6. Резнікова В. В. Скасування Господарського кодексу України: спосіб ефективної модернізації правового регулювання господарської діяльності чи дестабілізуючий фактор для сфери господарювання? Право та інновації. 2016. № 2 (14). С. 110–112.

7. Проєкт Закону про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства. Картка законопроєкту № 2635 від 19.12.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67704 (дата звернення: 06.02.2023).

8. «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період»: проєкт Закону України від від 09.09.2021 № 6013. Картка законопроєкту: URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення: 06.02.2023).

9. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період». Картка законопроєкту: URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення: 06.02.2023).

10. Пісоцька Олена. Чому Господарський кодекс хочуть скасувати та що це змінить для бізнесу? 4 жовтня 2021. Аналіз законопроєкту № 6013. LIGA ZAKON. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/206602_chomu-gospodarskiy-kodeks-khochut-skasuvati-ta-shcho-tse-zmnit-dlya-bznesu (дата звернення: 06.02.2023).

11. Ольга Піщанська: Скасування Господарського кодексу призведе до нової «правової реальності». Сайт АМКУ. URL: https://amcu.gov.ua/news/olga-pishchanska-skasuvannya-gospodarskogo-kodeksu-prizvede-do-novoyi-pravovoyi-realnosti (дата звернення: 06.02.2023).

12. У Верховному Суді обговорюють наслідки скасування Господарського кодексу. Судово-юридична газета. https://sud.ua/uk/news/publication/255716-v-verkhovnom-sude-obsuzhdayut-posledstviya-otmeny-khozyaystvennogo-kodeksa-onlayn-translyatsiya (дата звернення: 06.02.2023).

13. Спільна заява за підсумками 24-го Саміту Україна-ЄС. УП. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/3/7155480/ (дата звернення: 06.02.2023).

14. Полюхович В. До питання про реформування (рекодифікацію) господарського законодавства України. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 11. С. 117–122.

15. Резолюція учасників круглого столу з обговорення законопроєкту № 6013. асоціація розвитку суддівського самоврядування України. url: http://arssu.org.ua/archives/1643 (дата звернення: 06.02.2023).

УДК 342.922
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.17

Н. Цибульник,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності та поліцеїстики
Харківського національного університету внутрішніх справ;
здобувач наукового ступеня доктора наук
кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Обравши європейський та північноатлантичний вектор розвитку, Україна стала на глобальний шлях переорієнтації свого конституційного ладу та державної політики. З метою здійснення таких змін протягом останніх років було проведено ряд реформ, прийнято численні нормативно-правові акти, здійснено безліч інших організаційно-правових заходів. Їх об'єктивний аналіз дозволяє стверджувати, що значний обсяг зобов'язань, взятих для переходу на євроатлантичний курс, вже знайшли своє практичне втілення у політичному житті України. При цьому ряд сфер суспільних відносин ще залишаються на рівні концептуальних положень, стратегічних проектів та програм подальшого розвитку.

Особливими умовами, які, з однієї сторони, стали поштовхом до чіткого розуміння нашою країною свого національного вектору, та, з іншої сторони, значно ускладнюють, уповільнюють та роблять специфічним процес входження у європейську спільноту, є багаторічна ескалація військового конфлікту на сході України, що переросла у повномасштабну війну. Дані події не лише суттєво змінили політичний та суспільний стани у державі, але й стали певним каталізатором, який чітко окреслив необхідні та важливі для аналізу, оновлення та реалізації сфери життя. Однією із таких сфер є сектор безпеки та оборони. Так, зокрема, у 2022 році вперше було встановлено рекордний обсяг фінансування даного сектору (5,95% ВВП), а Державний бюджет України на 2023 рік охарактеризовано як бюджет для перемоги з головним пріоритетом у вигляді оборони та безпеки країни, ресурс якого становитиме 18,2% ВВП [1].

Україна має доволі розгалужений склад сектору безпеки, через що для його ефективної роботи необхідна дієва взаємодія усіх його суб'єктів. Тому актуальним сьогодні для дослідження постає питання характеру механізмів та засобів співпраці між органами влади, військовими формуваннями, іншими силовими структурами та громадянським суспільством, що спільно забезпечують безпеку держави в умовах воєнного стану, а також особливості такої взаємодії крізь призму одночасного входження нашої країни у євроатлантичний простір.

Метою роботи є аналіз адміністративно-правових характеристик механізму взаємодії різних суб'єктів у секторі безпеки держави (органів державної влади, сил безпеки та оборони, правоохоронних органів, неурядових організацій, інститутів громадянського суспільства та населення). Крім цього, об'єктом дослідження є виявлення переваг та недо-

© Н. Цибульник, 2022

ліків у різних аспектах співпраці між різними структурами та інститутами, встановлення існуючих сфер, рівнів, галузей взаємодії у секторі безпеки та оборони, визначення особливостей співпраці національних органів та міжнародних інституцій у контексті євроінтеграційних процесів в Україні та забезпечення національної та міжнародної безпекової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині різним теоретичним та практичним питанням сектору безпеки та оборони держави присвячено ряд праць та досліджень, серед яких на окрему увагу заслуговують роботи із комплексного аналізу окремих сфер безпекової політики держави (інформаційної, фінансової, воєнної, оборонної тощо). Крім цього, враховуючи перебування європейського права в окремому науковому полі, а також останні події в Україні, актуальною темою для дискусій між науковцями, правознавцями та військово-політичними діячами постало питання внутрішньої та зовнішньої взаємодії у секторі безпеки. Прикладами авторів, чиї дослідження присвячені вище окресленим темам, є Пономарьов С.П., Антонов В.О., Коропатнік І.М., Шевчук О.Р., Гончаренко Г.А., Александров В.М., Люх В.В., Кривошеєв К.О., Мосейко А.Г., Шумчук В.В., Біленчук П. Д., Борисова Л. В., Павлютін Ю.М., Неклонський І.М., Тютюнник В.П., Перун Т.С., Горовенко В.К., Бондаренко К.В. та інші.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розпочинати аналіз адміністративно-правових характеристик механізму взаємодії у секторі безпеки держави, варто дослідити питання визначення та змістовного наповнення категоріального апарату даного сектору.

Законодавче визначення поняття *«сектор безпеки і оборони»* надано у Законі України «Про національну безпеку України» – це «система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України» (п. 16 ч. 1 ст. 1) [2].

Тим не менш у колі науковців існує дискусія щодо необхідності виокремлення у якості самостійної складової категорію «сектор безпеки». Безумовно, основним критерієм розмежування безпеки та оборони виступає ступінь загрози охоронюваним державою суспільним відносинам, в результаті чого до першого поняття зазвичай відносять діяльність визначеного кола суб'єктів щодо гарантування та забезпечення безпеки особи, суспільства та держави. Так, наприклад, у широкому розумінні часто звертаються до визначення «сектору безпеки» як системи органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості, які реалізують державну політику у сфері забезпечення національної безпеки держави, або як сукупності інституцій та організацій, яким держава надала легітимізовану роль у використанні чи загрозі використання примусової сили в суспільстві для протидії зовнішнім або внутрішнім загрозам держави та її громадян [3, с. 44]. У свою чергу, сфера оборони – це межі діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та органів військового управління, що здійснюється з метою підготовки держави, економіки, суспільства та сил оборони до відбиття збройної агресії проти Укра-

їни і гарантованого захисту її національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз [4, с. 18].

Отже, можна підкреслити певну єдність у науковому та державному напрямках розуміння секторів безпеки та оборони країни, де основоположним змістом виступає цілеспрямована діяльність політичних, силових та громадських структур, направлена на превентивний з однієї сторони та реактивний з іншої захист національних інтересів від різного роду загроз.

Однак, враховуюче усе вищезазначене, увагу варто звернути на інший важливий аспект у даному питанні: для досягнення рівня забезпечення державної безпеки передбачається обов'язкова взаємодія різних органів публічної влади. Про це свідчить виділення законодавцем у ЗУ «Про національну безпеку України» цілого ряду різних категорій служб, органів, структур, які у поєднанні являють собою склад відповідного сектору: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України та інші. Узагальнено Закон визначає чотири взаємопов'язані групи сектору безпеки та оборони: 1) сили безпеки; 2) сили оборони; 3) оборонно-промисловий комплекс; 4) громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки (ст. 12) [2].

Взаємодія публічних органів у даній сфері є чітко регламентованим процесом, враховуючи перебування даного сектору у просторі публічного адміністрування. Так, уся діяльність та співпраця сил безпеки, оборони та оборонно-промислового комплексу детально прописується у численних нормативно-правових актах, частина з яких має оновлений та актуальний характер в умовах сьогоднішнього напрямку розвитку нашої країни. Прикладом можуть слугувати як спеціальні акти, що характеризують діяльність публічних суб'єктів та їх взаємодію між собою (Закони України «Про Збройні сили України», «Про Службу безпеки України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про Національну гвардію України», «Про Національну поліцію», «Про Державну прикордонну службу України», «Про розвідку» тощо), так і документи, змістом яких є регламентація в рамках загальної політики держави комплексної міжвідомчої взаємодії різних органів в актуальних та перспективних умовах ефективного забезпечення безпеки та оборони країни: Стратегічний оборонний бюлетень України, Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України, Стратегія забезпечення державної безпеки.

Позитивним при аналізі вищенаведених актів виступає тверда демонстрація Україною своїх намірів на переорієнтацію напрямку державної політики. Зокрема, Стратегічний оборонний бюлетень України визначає, з однієї сторони, чітку вертикаль управління у вигляді раціонального розподілу завдань, функцій, відповідальності, підпорядкованості та підзвітності, а з іншої – децентралізацію повноважень у вигляді можливості виявляти розумну ініціативу та самостійно ухвалювати рішення в рамках визначеної мети на всіх організаційних рівнях [5]. Прогресивними напрямками взаємодії органів влади, силових структур та громадських організацій у сфері забезпечення безпеки держави оперує також нова Стратегія національної безпеки України. До таких векторів розвитку можна віднести: створення ефективної системи стійкості критичної інфраструктури, заснованої на державно-приватному партнерстві; поширення практичних знань щодо подолання наслідків надзвичайних ситуацій шляхом дієвої координації органів сектору безпеки

і оборони, інших державних органів, територіальних громад, бізнесу, громадянського суспільства і населення; створення системи стратегічних комунікацій з метою розвитку інклюзивного політичного діалогу; завершення процесу децентралізації та формування спроможних об'єднаних територіальних громад; запровадження національного сектору кібербезпеки з міцною системою координації його суб'єктів [6].

Отже, можна стверджувати, що в Україні на сьогодні механізм взаємодії органів державної влади, у тому числі сил безпеки та оборони, з іншими публічними утворенням перейшов зі стадії формування до практичної реалізації регламентованих напрямків діяльності. Про це свідчать як очевидні трансформації у діяльності різних органів публічного адміністрування, направлені на відносну незалежність, прозорість та цифровізацію, а також статистичні дані щодо покращення показників злочинності у державі, зниження рівня корупційних складових в органах, так і більш масштабні та актуальні зрушення оборонного сектору країни у вигляді успішної відсічі збройної агресії.

Окремою темою для дослідження є питання розмежування повноважень у секторі безпеки між органами влади на місцях та органами місцевого самоврядування. Незважаючи на зазначені вище успішні процеси децентралізації та вже досягнуті етапи формування спроможних об'єднаних територіальних громад, деякі аспекті взаємодії даних гілок влади все ще залишаються проблематичними. Наприклад, ще декілька років тому у проектах стратегій та концепцій управління місцевим і регіональним розвитком зверталась увага на те, що залишається неврегульованою проблема розмежування повноважень між органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування, між органами місцевого самоврядування різного територіального рівня та забезпечення виконання делегованих повноважень, що постійно призводить до виникнення конфліктних ситуацій під час вирішення питань місцевого значення [7, с. 71].

Аналізуючи діючу на сьогодні Державну стратегію регіонального розвитку на 2021–2027 роки, можна звернути увагу на такі положення, як «прискорення економічного зростання регіонів, підвищення їх конкурентоспроможності», «побудова культури партнерства та співробітництва, орієнтованої на взаємодію громадян та публічних інституцій щодо розвитку», «перехід до територіально спрямованої політики розвитку на основі стимулювання використання власного потенціалу територій, надання підтримки окремим територіям», «відновлення та розбудова територій, структурна перебудова економік регіонів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» *(тобто мають на увазі саме східні регіони)*, «забезпечення розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади шляхом внесення змін до законодавства», «побудова системи ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування різних рівнів, спрямованої на комплексний розвиток територій регіонів та територіальних громад» [8].

Враховуючи дані цілі, а також аналіз законодавства про місцеве самоврядування та місцеві органи державної влади, можна зробити висновок, що основна увага державної політики поки що спрямована в основному на формування розвинутих територіальних громад та забезпечення самостійності та ефективності у їх діяльності. Що стосується питання співпраці та розмежування повноважень між представниками влади та місцевими органами у сфері безпеки та особливо в умовах дії різних адміністративно-правових режимів, то на разі така

взаємодія є декларативною ціллю, а заплановані у стратегіях зміни у Законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації» за останні роки стосувались виключно соціальних, екологічних та економічних питань. Тому необхідним вбачається приведення у відповідність законодавства про місцеве самоврядування та місцеві органи влади закладеним цілям у згаданих вище концепціях, стратегіях, планах щодо вдосконалення взаємодії та координації дій між суб'єктами сектору безпеки й оборони, а саме закріплення норм про конкретні механізми співпраці місцевих державних адміністрації та місцевого самоврядування та про сфери розподілу повноважень між ними для забезпечення безпеки в умовах дії особливих правових режимів.

Крім цього, увагу привертає неактуальний характер завдань щодо державного управління місцевим розвитком, який не враховує діючий сьогодні у країні режим воєнного стану, а також не забезпечує у достатній мірі взаємодію органів влади та місцевого самоврядування в умовах реальної загрози національній безпеці. Наприклад, дещо спірними видаються положення щодо одночасної діяльності під час дії воєнного стану військових адміністрацій та місцевого самоврядування. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації (ч. 1 ст. 4) [9]. Указом Президента України № 68/2022 було утворено 24 обласні та Київську міську, а також районні військові адміністрації для виконання відповідних завдань. Однак за період дії воєнного стану на всій території держави простежується ряд практичних недоліків закріплених у даному Законі норм щодо взаємодії військових адміністрацій та місцевих органів.

Зокрема, найбільш дискусійним є питання надмірної концентрації важелів влади в руках начальників військових адміністрацій, що потенційно може призвести до узурпації повноважень місцевого самоврядування. Свідченням цього є законодавчо закріплені можливості районних та обласних військових адміністрацій здійснювати додаткові повноваження відповідних районних та обласних рад у разі не скликання останніх (затвердження бюджетів, управління об'єктами спільної власності територіальних громад, встановлення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки тощо). У даному випадку певною прогалиною виступає відсутність процедури та моменту набуття відповідних повноважень військовими адміністраціями, що є ризиком, по-перше, ситуації двовладдя у випадку подальшого скликання сесій рад та початку виконання ними даних своїх функцій, по-друге, ситуації фактичного безвладдя, коли начальники військових адміністрацій не зможуть виконувати додаткові повноваження через очікування офіційного підтвердження факту нескликання сесії ради.

Що стосується виконання повноважень місцевого самоврядування військовими адміністраціями населених пунктів, то вбачається необхідним уточнення у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» положення, відповідно до якого виключно у разі нездійснення повноважень або прийняття рішень з порушеннями закону будь-яким суб'єктом місцевого самоврядування територіальної громади може бути ініційоване питання щодо здійснення раніше утвореною військовою адміністрацією населеного

пункту повноважень відповідної ради, її виконавчого комітету та голови. В усіх інших випадках на рівні села, селища, міста мають діяти одночасно та узгоджено місцеве самоврядування (для забезпечення інтересів громади, у тому числі, в умовах війни) та військова адміністрація (для здійснення заходів правового режиму воєнного стану).

Якщо взаємодія між собою органів державної влади, військових формувань, інших оборонно-промислових структур є більш зрозумілою з точки зору наявного адміністративно-правового регулювання підвідомчості, підзвітності, контролю, нагляду та керування, то цікавим для дослідження постає питання механізму співпраці сил безпеки та громадянського суспільства.

З приводу цього необхідним постає визначення доцільності та мети взаємодії таких суб'єктів. Зокрема, заслуговує на увагу точка зору, відповідно до якої не безпосереднє забезпечення безпеки є основним завданням спільної роботи сил оборони та безпеки з громадськими інститутами, а їх належне функціонування та розвиток у різних умовах та за наявності різного рівня загроз у країні. Зокрема, якщо головною діяльністю збройних сил є забезпечення захисту держави, громадянського суспільства в цілому від загроз ззовні, а в разі потреби – відсіч збройної агресії, то метою громадськості має залишатись забезпечення безпечного розвитку та задоволення власних потреб в умовах вільного розвитку особистості та впливу на напрями розвитку держави у відповідності до викликів сучасності [10, с. 11]. Тому цілком логічно можна погодитись, що ефективна взаємодія даних суб'єктів задля забезпечення безпеки держави стає можливою за умови пріоритетного слідування завданням, обумовлених власною сферою діяльності.

Надаючи адміністративну-правову характеристику механізмам такої взаємодії, можна виокремити пануючі у доктрині наступні її форми: правотворча, правозастосовна, контрольна, захист прав і свобод людини і громадянина. Кожна з цих форм має ряд засобів та методів її реалізації, серед яких важливе місце посідають ті, що спрямовані на забезпечення безпеки та оборони у державі. Наприклад, правотворчий напрямок взаємодії передбачає здійснення консультацій з громадськістю щодо актуальних сфер суспільного життя, для яких є доцільним правове врегулювання та залучення силових структур, а також проведення громадських експертиз проектів нормативно-правових актів, що стосуються діяльності сил безпеки та оборони.

Правозастосовна форма взаємодії найяскравіше простежується в умовах збройного конфлікту та воєнного стану на території України, оскільки за таких обставин активно відбувається співпраця сил оборони та громадськості шляхом спільного надання допомоги населенню в районі ведення бойових дій, організації культурно-масових, гуманітарних та соціально-виховних заходів. Так, за останні роки значно активізувалась державна політика підтримки та розвитку волонтерських рухів у країні у вигляді створення різних платформ, метою яких є координація дій волонтерів щодо забезпечення потреб збройних сил [11], формування рад волонтерів у якості структурних підрозділів місцевих органів [12], об'єднання спільних дій українських та міжнародних волонтерських рухів [13].

Що стосується контрольної форми взаємодії, то вона розкривається у проведенні моніторингів різних видів діяльності суб'єктів влади, залученні громадян до колегіальних органів при проведенні процесуальних дій, реалізації концепції інтегрованої організації діяльності правоохоронних органів, побудованої на засадах партнерства, а також у різносторонніх та постійних дослідженнях щодо

актуального стану відношення населення до влади. Аналізуючи останній механізм, можна виявити прогресуючий стан довіри громадськості до силових структур нашої держави: за результатами соціологічного опитування восени 2022 року найбільшим рівнем довіри (96%) з боку українців володіли саме Збройні сили України, що не лише перевищує більше ніж на 20% показник 2020 року, але і є найбільшим відсотком серед аналогічним даних в інших країнах [14].

Захист прав та свобод людини та громадянина відображається на взаємодії у секторі безпеки держави не лише крізь призму основного призначення сил безпеки та оборони. Важливим у даній сфері постає і зворотне питання – правовий захист службовців та їх сімей. Основна проблематика полягає у тому, що відповідна діяльність на сьогодні законодавчо визначена у якості виключної функції держави (ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»), однак світова практика доводить, що права та законні інтереси військових, правоохоронців, інших службовців можуть бути об'єктом діяльності інститутів громадянського суспільства.

Наприклад, цікавим для аналізу є досвід створення центрів цивільно-військового співробітництва, який було започатковано у США наприкінці 20 століття та запроваджено на нормативному рівні у діяльності НАТО на початку 21 століття. Дані центри являють собою організаційну основу для діалогу між представниками збройних формувань, політичних органів, місцевої влади та неурядових суб'єктів з місцевим населенням з метою виявлення актуальних для вирішення питань гуманітарного значення та координації спільних зусиль. Особливістю даних центрів є високий ступінь децентралізації та самоорганізації, а також особлива увага їх діяльності на зонах ведення бойових дій [15, с. 273]. Показово, що з самого початку ряд країн запровадило у своїх системах відповідні інститути цивільно-військового співробітництва (Данія, Німеччина, Нідерланди, Польща тощо). Україна також не стала виключенням: при Генеральному штабі Збройних сил України діє структурний підрозділ – Управління цивільно-військового співробітництва (J9), – основними завданнями якого є організація взаємодії з об'єктами цивільного середовища, заходів щодо захисту цивільного населення та координація гуманітарної діяльності [16]. Однак на відміну від національної моделі, концепція НАТО та європейських держав передбачає такий режим роботи сил безпеки та оборони, за якого основна увага зосереджується на комплексній підтримці, довірі та допомозі з боку населення, оскільки характер сучасних конфліктів вимагає не лише їх вирішення військовим класичним шляхом.

Важливим при адміністративно-правовому аналізі механізмів взаємодії у секторі безпеки держави є розуміння категорії «сектор безпеки» як інтегрального за своєю природою явища. Багато науковців погоджуються з тим, що дане поняття включає в себе наступні структурні елементи: 1) об'єкт; 2) суб'єкт; 3) межі (об'єктивна складова частина); 4) загрози різного характеру, націлені на порушення безпеки (суб'єктивна складова частина); 5) стратегічне прогнозування й моделювання можливих потенційних загроз та викликів, як зовнішніх, так і внутрішніх (інформаційне забезпечення й детальний опис комплексу завдань та адміністративно-правових заходів, спрямованих на реалізацію основної мети безпеки держави) [17, с. 154-155].

Досліджуючи такий елемент, як межі сектору безпеки (відповідні сфери діяльності сил безпеки та оборони), розкривається уся різноспрямованість існуючих у країні зв'язків між різними суб'єктами. До таких сфер належить зовнішньо- та вну-

трішньополітична, безпека державного кордону, митна, економічна, соціальна, військова, гуманітарна, науково-технологічна, фінансова, екологічна, інформаційна, цивільна тощо. У зв'язку з тим, що у будь-якій з цих сфер суспільних відносин існують як реальні, так і потенційні загрози (наприклад, посягання на територіальну цілісність, втручання у внутрішні справи держави з боку міжнародних суб'єктів, воєнні конфлікти не міжнародного характеру (усередині країни), наявність корупційної складової у політичному житті, діяльність злочинних угрупувань тощо), необхідним постає питання не лише інституційної взаємодії органів влади, силових структур та неурядових формувань, а й міжвідомчих та галузевих зв'язків між ними.

Розглядаючи дане положення на прикладі деяких сфер державного життя, можна звернути увагу на адміністративно-правове регулювання фінансової безпеки держави. По-перше, варто зазначити, що її існування передбачає належне функціонування різних суб'єктів фінансово-правових відносин у державі щодо забезпечення стабільної та розвинутої національної фінансової системи, постійного зростання та покращення рівня та якості життя громадян, стійкості до різного роду (реальних, потенцій, внутрішніх, зовнішніх тощо) загроз. По-друге, як і в усіх інших сферах механізми забезпечення фінансової безпеки практично можуть застосовуватись лише при обов'язковій динаміці та співпраці певних суб'єктів. Основна увага у правовому регулюванні на разі зосереджена на центральних органах державної влади (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Міністерство економіки України, Державна податкова служба України), а також правоохоронних органах та їх підрозділах, за якими спеціалізоване законодавство (переважно на рівні підзаконних нормативно-правових актів) закріплює основні повноваження та сфери взаємодії у питанні забезпечення фінансової безпеки держави (Департамент захисту економіки Національної поліції України, Департамент контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки СБУ, Національне антикорупційне бюро України тощо).

Однак аналіз нормативної бази змушує погодитись із думкою деяких вчених, що на разі питання комплексної та безпосередньо зовнішньої взаємодії суб'єктів забезпечення фінансової безпеки держави з іншими органами влади, зокрема, силовими структурами, а також окремо з інститутами громадянського суспільства, є фрагментарно врегульованим та зосередженим на загальних положеннях такого співробітництва, яке в результаті має більш декларативний характер. Наприклад, вдалим для запозичення у цьому питанні вбачається досвід європейських держав щодо координаційного співробітництва правоохоронних органів у сфері фінансової безпеки країни. Так, у Норвегії діє єдиний орган, який відповідає за регулювання та забезпечення фінансової безпеки у державі та об'єднує у собі Центральний банк, податкове, митне управління, прокуратуру, поліцейські органи, – Центр фінансової експертизи [18, с. 134-135]. Така практика стала свідченням того, що у конкретній сфері державної політики можлива та необхідна взаємодія органів різних рівнів та галузей, адже в результаті їх спільних дій, з однієї сторони, та професійної діяльності в межах власної безпосередньої компетенції, з іншої сторони, гарантується новий якісний рівень загальної національної безпеки.

Не можна не відмітити позитивний шлях у даному питанні в Україні. Починаючи з 2021 року, почав діяти єдиний центральний орган виконавчої влади, який виконує завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки

держави, – Бюро економічної безпеки України (ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про Бюро економічної безпеки України» [19]). Показово, що даний орган, замінивши собою невластиві іншим публічним суб'єктам функції, фактично став єдиним центром у відповідній сфері національної безпеки, який має чіткі лінії взаємодії з іншими органами влади. Крім цього, для здійснення громадського контролю за діяльністю Бюро економічної безпеки та налагодження ефективної взаємодії з громадськістю діє Рада громадського контролю при даному органі [20]. Дане положення, безумовно, свідчить про позитивні зрушення у взаємодії правоохоронних органів та громадян у сфері забезпечення фінансової та економічної безпеки. Однак поки що така співпраця має виключно правозастосовний та контрольний характер, а тому питання безпосереднього діалогу, інтегрованої та партнерської роботи залишається відкритим.

Цікавою для дослідження може послугувати й сфера інформаційної безпеки держави, враховуючи певну специфіку природи її об'єкту. Першочергово варто звернути увагу на конструктивне визначення поняття «механізм забезпечення інформаційної безпеки», під яким розуміють регламентовану законодавством діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на охорону та захист інформаційної сфери особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз й удосконалення заходів інформаційної протидії та боротьби [21, с. 56]. Можна погодитись з тією думкою, що безпосередньо у даному секторі безпеки особливу та надважливу роль сьогодні відіграють саме неурядові органи та громадські інститути. Пов'язано це з тим, що, з одного боку, діяльність публічних суб'єктів в інформаційній сфері часто має обмежений або з високим рівнем захищеності характер, що, у свою чергу, залишає певний простір для плюралізму у діяльності приватних осіб. З іншого боку, динамічний розвиток інформаційних технологій та можливість залучення у них великої кількості інвестицій обумовлюють певний ступінь автономності саме недержавних суб'єктів (суб'єктів господарювання, громадських організацій тощо) у формулюванні цілей, визначенні критеріїв і шляхів їх досягнення, фінансуванні та вирішенні інших питань у процесі забезпечення інформаційної безпеки [22, с. 59]. Звідси пояснюється той факт, що сектор інформаційної безпеки держави не лише забезпечується різнорівневою та неоднорідною системою виконавців, але й характеризується відсутністю єдиного центру управління та правового регулювання інформаційної політики.

Однак необхідно підкреслити, що такий характер взаємодії, за якого активна роль у забезпеченні безпеки належить саме громадянському суспільству, має гармонійне поєднання із діяльністю спеціалізованих підрозділів у складі сил безпеки і оборони, повноваження яких зосереджені на просторі кібербезпеки та цифрової трансформації держави (Ситуаційний центр забезпечення кібербезпеки СБУ, Департамент кіберполіції Національної поліції України, Директорат політик цифровізації, цифрового розвитку, цифрових трансформацій і кібербезпеки у сфері оборони Міністерства оборони України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, оперативно-технічні та інформаційно-аналітичні підрозділи Служби зовнішньої розвідки України). Наголошуємо на тому, що напрямки кібербезпеки та цифрової трансформації на разі є вкрай прогресуючими в Україні, що свідчить не лише про гідний рівень розвитку у порівнянні з провідними країнами світу, але й про вагомий вплив на забезпечення національної безпеки у цілому.

Завершуючи розглядуване дослідження глобальним виміром, не

можна не зазначити про зовнішньополітичний аспект взаємодії у секторі безпеки держави. Мова тут переважно йде про процеси, які Україна обрала для себе у якості пріоритетних напрямків зміни та розвитку державної моделі управління, – євроінтеграційний та євроатлантичний курси. Хоча, безумовно, співпраця нашої держави з іншими суб'єктами міжнародного права охоплює значно більше коло відносин та сфер партнерської діяльності.

Про необхідність виходу за рамки внутрішньодержавних механізмів забезпечення національної безпеки наголошено у багатьох нормативно-правових актах, починаючи від Основного Закону, закінчуючи прийнятими концепціями, стратегіями, програмами розвитку. Наприклад, у Стратегії воєнної безпеки України чітко проголошено, що «взаємодія в процесі всеохоплюючої оборони України вимагає координації заходів, що здійснюються в державі під час підготовки до збройного захисту та захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту проти України, під час відбудовного періоду після закінчення воєнних дій, із заходами, що вживаються для підтримки України інституціями Європейського Союзу, Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та їх державами-членами, іншими державами та міжнародними організаціями» [23].

Сьогодні питання саме такої взаємодії, що охоплює заходи із підтримки нашої країни міжнародними інституціями, зокрема ЄС та НАТО, є вкрай актуальним в умовах початку повномасштабної війни. Так, мільярди євро вже були виділені Україні у вигляді екстреної макрофінансової підтримки з метою забезпечення бюджетної, економічної, соціальної та гуманітарної стійкості. Сюди ж входять і заходи військового характеру на допомогу українським силам безпеки та оборони з боку Європейського фонду миру (фонду, створеного для фінансування військових та оборонних питань у сфері зовнішньої політики та політики безпеки, у тому числі для інших країн, що не є членами ЄС).

В результаті цього доволі яскраво почали простежуватись стрімка активізація та прискорення входження України у європейську та північноатлантичну спільноту. Зокрема, однією з історичних подій стало надання Україні статусу кандидата в члени ЄС 23 червня 2022 року. Передумовою цього рішення став Висновок Європейської Комісії щодо заявки на членство в ЄС від України, у якому було з-поміж іншого визначено, що наша держава має гарний рівень відповідності та узгодженості зі Спільною зовнішньою політикою та політикою безпеки ЄС (Common Foreign and Security Policy). Так, Україна була частиною операції «EU NAVFOR ATALANTA» (протипіратська військово-морська операція), неодноразово брала участь у бойових групах (Battle Groups) з 2011 по 2022 рік, активно готувалась до місії EUFOR Althea (місія з нагляду за військовим виконанням Дейтонської угоди в Боснії). Однак ще існує ряд питань, вирішення яких посилить подальшу співпрацю України та ЄС у сфері зовнішньої та безпекової політики. Зокрема, Європейська Комісія наголосила на необхідності термінового виконання зобов'язання щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду [24, p. 19].

На нашу думку, акцент сьогодні варто зробити й на тому, що, враховуючи воєнно-політичні реалії, європейська спільнота зі своєї сторони вже набагато більше стала зацікавленою у зміцненні союзу з Україною та створенні з нею спільного політичного, економічного та безпекового простору. Така позиція почала підтверджуватись конкретними практичними діями з боку ЄС на відміну від суто декларативних положень, які мали місце ще декілька років тому.

Однак зміна військової ситуації та політичної обстановки загалом у світі потребують відповідного коригування умов партнерства та вступу України до Союзу у певних сферах взятих зобов'язань. Зокрема, оновленню підлягає взаємодія у питаннях кризових ситуацій, розвідки, оборонної промисловості, протидії кіберзлочинності, корупції, тероризму, сепаратизму тощо. Одними із пропозицій такого коригування можуть слугувати активізація обміну даними між національними силами безпеки та оборони та європейськими агентствами, розробка заходів із спільного визначення загроз з метою реалізації більш вдосконалених заходів з їх попереднього виявлення та подальшої координації діяльності для їх подальшого усунення.

Наприклад, статистика доводить, що останніми роками значно збільшився попит європейських держав на українську військово-оборонну промисловість: якщо до 2014 року лише 3% європейських країн складали структуру експорту з України озброєння та військової техніки, то станом на 2020 рік даний показник зріз до 19%. У зв'язку з цим національний оборонно-промисловий комплекс отримав реальний шанс перетворитися на побудований за європейськими стандартами, привабливий для інвесторів сектор економіки, що розвивається швидкими темпами [25, с. 27]. Перспективним шляхом для досягнення цієї цілі є участь українських виробників у проектах PESCO (Permanent Structured Cooperation), яка відкриє доступ до фінансових ресурсів, оперативної взаємодії з військовими структурами держав-членів ЄС, новітніх технологій та ринків збуту. Але поки що дозволу Ради ЄС на приєднання України до даного проекту видано не було, що, безумовно, є гальмуючим чинником у виробленні спільної з Європою безпекової політики.

Таким чином, можна простежити прийняття європейською спільнотою того факту, що інтеграція з Україною є не лише одностороннім процесом з метою політичної та економічної співпраці, але й вагомим інтересом безпосередньо для ЄС, зокрема, щодо створення єдиного безпекового простору. Задля цього вимагається спільна взаємодія обох сторін: для України важливо акцентувати увагу на всіх потенційних викликах та загрозах, що можуть виникнути як на основі воєнних дій, так і в рамках зовнішньої політики з іншими суб'єктами заради національних інтересів; ЄС, у свою чергу, необхідно запроваджувати більш активні кроки назустріч інтеграції та виконанню Україною взятих на себе зобов'язань за міжнародними угодами шляхом подальшої різноаспектної підтримки нашої держави.

Висновки. На основі проведеного вище аналізу можна зробити висновок, що організаційно-правова система України сьогодні дозволяє реалізовувати широкий спектр механізмів та заходів взаємодії різних органів, структур та інститутів при спільному забезпеченні національної безпеки. Безумовно, такий стан досягається завдяки глобальній переорієнтації державної політики у європейському напрямку шляхом запровадження в українській правовій системі успішного досвіду адміністративного управління, внутрішньої та зовнішньої співпраці, сучасних методів партнерства, а також загальних принципів та засад конституційного ладу та правосвідомості населення на прикладі передових європейських країн.

Однак об'єктивна специфіка України у вигляді концентрації усіх правових та організаційних ресурсів на військовій обстановці у державі змушує приділяти детальну увагу сектору безпеки та оборони, який має одночасно відповідати вимогам Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС та ефективно виконувати свої завдання щодо відсічі збройної агресії в умовах повномасштабної війни.

Тому сьогодні простежуються ряд позитивних та негативних аспектів у роботі даного сектору. З однієї сторони, варто підкреслити, по-перше, чіткий перехід від суто декларативних положень до практичних заходів з реалізації стратегій та програм розвитку у європейському та північноатлантичному напрямках; по-друге, впевнений підхід влади до регламентації та організації комплексного підходу до взаємодії усіх органів та недержавних утворень у різних сферах безпеки держави; по-третє, свідоме прагнення інститутів громадянського суспільства та населення ставати активними учасниками державно-політичного життя, що особливо підкріплюється різноспрямованою допомогою з їх сторони в умовах воєнних дій; по-четверте, перехід України на якісно новий рівень міжнародної співпраці та інтеграції у європейську спільноту, за якої така взаємодія перейшла з одностороннього порядку до прагнення ЄС розробляти спільний з нашою державою безпековий простір.

Однак серед наявних досі недоліків сектору національної безпеки можна виокремити наступні: відсутність у законодавстві про місцеве самоврядування та місцеві органи влади норм щодо конкретних механізмів співпраці та сфер розподілу повноважень між їх суб'єктами у питаннях забезпечення безпеки в умовах дії особливих правових режимів (у тому числі необхідність уточнення положень та внесення відповідних змін у нормативно-правові акти щодо одночасної діяльності під час дії воєнного стану тимчасових державних органів та місцевого самоврядування), неповна або суто декларативна регламентація деяких аспектів взаємодії військовий сил та правоохоронних органів з громадськістю, недостатньо розвинуті механізми координації та комплексної співпраці в рамках певної сфери безпеки держави різногалузевих публічних органів, невідповідність правової основи міжнародної співпраці та євроінтеграції України сучасним подіям та змінам у військово-політичній обстановці в рамках ЄС, які переорієнтувались на спільний безпековий простір.

У статті актуалізовано питання характеру та механізмів співпраці між різними суб'єктами у секторі безпеки держави в умовах дії особливих правових режимів, а також ознак такої взаємодії крізь призму входження нашої країни у євроатлантичний простір. Для цього у роботі проведено аналіз адміністративно-правових норм щодо спільної та узгодженої діяльності органів влади, військових формувань, інших силових структур та громадянського суспільства, що спільно забезпечують безпеку держави, встановлено існуючі сфери, рівні, галузі взаємодії у секторі безпеки та оборони, визначено особливості співпраці національних органів та міжнародних інституцій у контексті євроінтеграційних процесів в Україні.

В результаті проведеного у статті дослідження встановлено, що у національному законодавстві виділено ряд різних категорій служб, органів, структур, які у поєднанні являють собою склад сектору безпеки та оборони та лише у взаємодії здатні ефективно забезпечувати національну безпеку. Взаємодія правоохоронних, виконавчих органів, силових структур у даній сфері є чітко регламентованим процесом, враховуючи перебування даного сектору у просторі публічного адміністрування. Крім цього, визначено, що актуальні та прогресивні напрямки їх співпраці закріплені у багатьох діючих стратегіях, концепціях, планах розвитку держави. Певні недоліки у правовому регулюванні стосуються узгодженої діяльності місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування в умовах дії особливих правових режимів.

Зокрема, потребує законодавчих змін та уточнень питання розмежування повноважень між військовими адміністраціями та місцевим самоврядуванням за умови їх одночасної роботи під час дії воєнного стану. Позитивні тенденції та особливості простежуються у механізмах співпраці сил безпеки та громадянського суспільства. Встановлено чотири форми такої взаємодії (правотворча, правозастосовна, контрольна, захист прав і свобод людини і громадянина), кожна з яких має ряд власних засобів та методів забезпечення безпеки та оборони. Також визначено таку категорію, як «межі сектору безпеки», у зв'язку з чим існує безліч міжвідомчих та галузевих зв'язків між публічними та непублічними суб'єктами у різних сферах безпеки країни. На прикладі аналізу деяких сфер безпеки держави виявлено досвід України запозичення у європейських країн практики координаційного співробітництва правоохоронних органів у сфері фінансової безпеки країни, а також відзначено важливу роль громадських інститутів для забезпечення інформаційної безпеки. Окрему увагу у статті зосереджено на зовнішньополітичному аспекті взаємодії у секторі безпеки держави. Встановлено, що в умовах початку повномасштабної війни в Україні значно прискорюється процес входження нашої держави у європейську та північноатлантичну спільноту (через що також потребують певного оновлення умови такого входження), а також чітко простежується двостороння зацікавленість ЄС та України у створенні єдиного безпекового простору.

На основі проведеного у роботі аналізу зроблено висновок, що в умовах дії особливих адміністративно-правових режимів в Україні правове регулювання та практична реалізація завдань сектору безпеки та оборони потребують особливої уваги. В результаті автором виокремлено як позитивні, так і негативні аспекти взаємодії у сфері безпеки держави різних суб'єктів,а також запропоновано особисте бачення шляхів їх вирішення.

Ключові слова: сектор безпеки та оборони, механізми та засоби взаємодії, суб'єкти забезпечення національної безпеки, сфери безпеки держави, адміністративно-правові режими.

Tsybulnyk N. Administrative and legal characteristics of the interaction mechanism in the state security sector

The article updates the issue of the character and mechanisms of cooperation between different subjects in the state security sector under the conditions of special legal regimes, as well as signs of such cooperation through the prism of our country's entry into the Euro-Atlantic space. To this end, the work analyzed the administrative and legal norms regarding the joint and coordinated activities of authorities, military formations, other power structures and civil society, which jointly ensure the security of the state, established the existing spheres, levels, areas of cooperation in the security and defense sector, identified specifics cooperation of national authorities and international institutions in the context of European integration processes in Ukraine.

As a result of the research carried out in the article, it was established that a number of different categories of services, bodies, and structures have been identified in the national legislation, which together represent the security and defense sector and can only effectively ensure national security through interaction. The interaction of law enforcement, executive bodies, and security forces in this area is a clearly regulated

process, taking into account the presence of this sector in the space of public administration. In addition, it was determined that the current and progressive directions of their cooperation are fixed in many current strategies, concepts, and development plans of the state. Certain deficiencies in legal regulation relate to the coordinated activities of local authorities and local self-government bodies under special legal regimes. In particular, the issue of demarcation of powers between military administrations and local self-government, provided that they work simultaneously during martial law, requires legislative changes and clarifications. Positive trends and features can be traced in the mechanisms of cooperation between security forces and civil society. Four forms of such interaction have been established (law-making, law-enforcement, control, protection of human and citizen rights and freedoms), each of which has a number of its own means and methods of ensuring security and defense. A category called "security sector boundaries" is also defined, in connection with which there are many interdepartmental and sectoral connections between public and non-public actors in various spheres of the country's security. On the example of the analysis of some spheres of state security, the experience of Ukraine in borrowing from European countries the practice of coordination cooperation of law enforcement agencies in the field of financial security of the country was revealed, and the important role of public institutions in ensuring information security was also noted. Particular attention in the article is focused on the foreign policy aspect of interaction in the state security sector. It has been established that in the conditions of the start of a full-scale war in Ukraine, the process of our country's entry into the European and North Atlantic communities is significantly accelerated (which is why the conditions for such entry also require some updating), and the bilateral interest of the EU and Ukraine in creating a single security space is clearly visible.

On the basis of the analysis carried out in the work, it was concluded that under the conditions of special administrative and legal regimes in Ukraine, legal regulation and practical implementation of the tasks of the security and defense sector require special attention. As a result, the author emphasized both positive and negative aspects of interaction in the field of state security of various subjects, and also offered a personal vision of ways to solve them.

Key words: security and defense sector, mechanisms and methods of interaction, subjects of ensuring national security, spheres of state security, administrative and legal regimes.

Література

1. Національна безпека та оборона – головний пріоритет державного бюджету на 2023 рік. Верховна Рада України: офіційний вебпортал парламенту України. 07 листопада 2022 року. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/229977.html

2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. Ст. 241.

3. Гончаренко Г.А. Управління сектором безпеки: поняття та сутність. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2020. Т. 31 (70). № 2. Ч. 2. С. 40–45.

4. Тютюнник В.П., Горовенко В.К. Законодавство у сфері оборони України: стан, проблеми та шляхи реформування. Наука і оборона. 2018. № 1. С. 18-22.

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента

України від 17.09.2021 № 473/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#top

7. Буглак Ю. Проблеми розмежування повноважень між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування в Україні. Підприємництво, господарство і право. № 11. 2018. С. 70-75.

8. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#top

9. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 28. Ст. 250.

10. Оновлена доктрина публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України : колективна монографія / І. М. Коропатнік, Н. П. Христинченко, І. М. Шопіна, М. В. Ковалів та ін. Львів: СПЛОМ. 2021. 480 с.

11. Міноборони спільно з YouControl запустили платформу для оперативної допомоги ЗСУ. Міністерство оборони України: офіційний веб сайт. 12 березня 2022 року. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/12/minoboroni-spilno-z-youcontrol-zapustili-platformu-dlya-operativnoi-dopomogi-zsu/

12. Сформовано концепцію Ради волонтерів Чернігівщини. Чернігівська обласна військова адміністрація: офіційний сайт. 9 грудня 2022 року. URL: https://www.cg.gov.ua/index.php?id=465837&tp=page

13. Волонтерська Платформа об'єднала 400 тисяч українців довкола допомоги Україні під час війни. UNICEF. Україна. 11 липня 2022 року. URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference

14. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022р.). Разумков центр. 28 жовтня 2022 року. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r

15. Коропатнік І.М. Адміністративно-правові засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних сил України: дис. на здобуття наук. ступеня док. юрид. наук: 12.00.07 / Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ. 2016. 519 с.

16. Управління цивільно-військового співробітництва (J9). Міністерство оборони України: офіційний веб сайт. 21 травня 2021 року. URL: https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-generalnogo-shtabu/upravlinnya-czivilno-vijskovogo-spivrobitnicztva-(j9).html

17. Цибульник Н.Ю. Деякі питання сектора безпеки України як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Право і суспільство. № 1. 2021. С. 151-157.

18. Лях В.В. Адміністративно-правові засади оптимізації діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансової безпеки держави: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07 / Запорізький національний університет. Запоріжжя. 2021. 204 с.

19. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. Відомості Верховної Ради. 2021. № 23. Ст. 197.

20. Питання Ради громадського контролю при Бюро економічної безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.08.2021 № 872. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2021-n#n16

21. Шемчук В.В. Механізм забезпечення інформаційної безпеки держави: теоретично-методологічні основи. Філософські та методологічні проблеми права. 2019. № 1 (17). С. 51-59.

22. Онопрієнко С.Г. Проблеми інформаційної безпеки взаємодії суб'єктів публічного адміністрування з громадськістю. Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 21 груд. 2021 р.). Харків: НДІ ППСН, 2021. 136 с.

23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента

України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#top

24. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Communication from The Commission to The European Parliament, The European Council and The Council. Brussels, 17.6.2022. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf

25. Партнерство Україна – ЄС у безпековій сфері: сучасний стан і перспективи: за ред. О. Мельник, М. Пашкова, Л. Полякова, М. Сунгуровського. Центр Разумкова. Київ, 2021. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/other/БЕЗПЕКОВЕ%20ПАРТНЕРСТВО%20УКРАЇНА-ЄС.pdf

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.18

В. Вовнюк,
адвокат, голова секретаріату
Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ, НЕДОЛІКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕДУРИ

Реформа адвокатури, що була реалізована в Україні у 2012 році, заклала основи для реальної незалежності інституту від держави, яка декларується Конституцією країни [1]. Цю гарантію забезпечують органи професійного самоврядування, зокрема, кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури. Одним із їхніх завдань є вирішення питань дисциплінарної відповідальності адвокатів.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон), ухвалений 5 липня 2012 року [2], за десять років свого застосування зазнав лише дев'ять технічних змін, які були пов'язані із дотичними аспектами здійснення правосуддя. Це не властиво українським традиціям реформування, які допускають подекуди десятки законодавчих змін щороку. Більше того, розділ закону, присвячений питанням дисциплінарної відповідальності адвоката взагалі залишився у первинному стані. А це може свідчити про успішність обраної моделі та достатньо високу якість її застосування на практиці.

Тож в межах даної статті розглянемо особливості української дисциплінарної процедури (зокрема, ініціювання питання, перевірка відомостей, порушення і розгляд справи, ухвалення рішення і його оскарження) крізь призму існуючих переваг та недоліків.

Згідно із Законом, в Україні функціонує дворівнева система дисциплінарних органів. Безпосередньо дисциплінарне провадження стосовно адвокатів здійснюється дисциплінарними палатами (ДП) регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури (КДКА). Їхні рішення, дії та бездіяльність можуть оскаржуватися до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури (ВКДКА).

Право на звернення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури із заявою (скаргою) щодо поведінки адвоката, яка може бути підставою для відповідальності, має кожен, кому відомі факти такої поведінки. Ця особливість дисциплінарної процедури суттєво відрізняє її від позовного провадження у судах, де звернення можливе лише за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Очевидно такий підхід прямо пов'язаний із сутністю дисциплінарного проступку (ст. 34 Закону), який не обмежується невиконанням або неналежним виконанням професійних та інших обов'язків перед клієнтом, але й етичними аспектами професії, що стосуються інституту в цілому (див., напр., ст. 11 (Компетентність та добросовісність), ст. 12 (Повага до адвокатської професії), ст. 12-1 (Чесність та добропорядна репутація) ПАЕ).

За загальним правилом ст. 33 Закону, дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється за адресою його робочого місця, що зазначена в Єдиному реєстрі адво-

© В. Вовнюк, 2022

катів України. Водночас, в окремих випадках реалізація даної норми не можлива.

Наприклад, коли скаргу подано стосовно адвокатів, яких було обрано до органів адвокатського самоврядування, чи якщо такі адвокати самі виступають скаржниками. Адже в такому випадку постає питання забезпечення неупередженості та об'єктивності при розгляді зазначених скарг. В такому випадку, згідно із частиною другою ст. 66 Правил адвокатської етики (далі – ПАЕ [3]) голова Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури забезпечує перерозподіл та направлення цих скарг для розгляду до КДКА іншого регіону, ніж регіон, в якому адвокат входить до органів адвокатського самоврядування.

Аналогічним чином вирішуються проблеми відсутності фактичної можливості розгляду справ у КДКА – коли комісія в регіоні не сформована або відсутній кворум на засіданнях КДКА регіону (див. п. 2.3.18 Регламенту ВКДКА [4]).

Водночас, такий підхід неодноразово оскаржувався у судах. Адже він формально порушує імперативну норму Закону, яка не передбачає винятків із правила. Очевидно, що це питання має бути врегульоване шляхом внесення відповідних законодавчих змін.

У будь-якому випадку подання скарги ініціює розгляд питання про дисциплінарну відповідальність адвоката.

Формальні вимоги до процедури визначені Положенням про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність (далі – Положення) [5].

Одними з найбільш активних заявників, що через неналежну процесуальну поведінку адвокатів звертаються до КДКА, є судді. При цьому вони керуються процесуальними кодексами.

Так, за правилами, визначеними ст. 262 Цивільного процесуального кодексу [6] та ст. 246 Господарського процесуального кодексу [7], суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (в тому числі, якщо підписана адвокатом позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства адвокатом.

Кримінальний процесуальний кодекс [8] також передбачає можливість звернення судді на поведінку адвоката до дисциплінарних органів, але регламентує процедуру у значно меншому об'ємі. І лише у випадку неприбуття з неповажних причин захисника у судове засідання. Так, згідно із ч. 1 ст. 324 в такому разі суд порушує питання про відповідальність адвоката, який не прибув, перед органом, що згідно із законом уповноважений притягати його до дисциплінарної відповідальності.

Але чи можна ухвалу вважати скаргою? Звісно, найменування документу значення не має. Проблема полягає в різній правовій природі цих документів. Адже ухвала у загальному розумінні – імператив, обов'язковий до виконання усіма суб'єктами. А заява або скарга – процесуальний документ, що містить відомості про наявність у діях адвоката ознак дисциплінарного проступку, та може бути (відтак, може і не бути) підставою для порушення стосовно адвоката дисциплінарної справи (ч. 2 ст. 33 та ч. 2 ст. 36 Закону). Аби поєднати для цілей забезпечення належної дисциплінарної процедури скаргу та ухвалу, остання має відповідати вимогам, встановленим до першої, та бути обов'язковою до виконання лише в частині зобов'язання дисциплінарних органів розглянути її, але не щодо викладених судом відомостей про порушення та їхньої оцінки.

Зокрема, в окремій ухвалі суд має зазначити закон чи інший нормативно-правовий акт (у тому числі його статтю, пункт тощо), вимоги якого порушено, і в чому саме полягає порушення.

Принципові відмінності ухвали від скарги полягають в тому, що з метою забезпечення виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі, суд встановлює у ній строк для надання відповіді залежно від змісту вказівок та терміну, необхідного для їх виконання. Крім того, ухвалу може бути оскаржено особами, яких вона стосується. Уявити, що скаржник дає КДКА якісь вказівки, встановлює термін для розгляду його заяви або ж адвокат оскаржує заяву скаржника, неможливо. Щоправда судді переважно розуміють межі компетенцій і, видаючи ухвали, не втручаються в роботу КДКА.

Разом із тим, аналіз практики розгляду ВКДКА скарг на рішення дії та бездіяльність КДКА регіонів свідчить про те, що судді досить часто не вважають за необхідне вдаватися до особливостей нормативного регулювання дисциплінарної процедури, у зв'язку із чим постановлені ухвали залишаються без належного реагування.

В даному випадку слід виходити з того, що в дисциплінарному провадженні судді і адвокати у певному сенсі міняються місцями. Суддя-скаржник фактично стає стороною у справі, а колегіальний орган, що складається винятково з адвокатів, – квазісудом. І останній при ухваленні рішень користується вже своїм «процесуальним кодексом», яким є Закон та Положення. Отже очевидно існує певна колізія норм процесуальних кодексів та Закону.

Вбачається, що проблему можна вирішити і без законодавчих змін двома шляхами. У першому випадку окрему ухвалу можна вважати певним доказом, що підтверджує обставини дисциплінарного порушення і вимагати від судді складання окремої скарги (як того вимагає Закон). В такому разі окрема ухвала йтиме як додаток до скарги, яку додатково має складати суддя. Це якщо дотримуватися норм закону формально.

Але по суті ми розуміємо, що незалежно від назви будь-який документ може вважатися заявою або скаргою, в тому разі, коли він відповідає критеріям цієї заяви (скарги) по суті. Але тут необхідно забезпечити одночасне виконання вимог Закону та Положення. Останнє фактично стало «процесуальним перехідником», що усуває невизначеність, адже прирівнює окремі ухвали та постанови суддів до скарг. І це видається найбільш простим та компромісним варіантом вирішення проблеми із дотриманням усіх вимог законодавчих актів.

Згідно із п. 14 Положення при поданні скарги має бути надане підтвердження здійснення плати за внесення даних до Реєстру дисциплінарних проваджень (донедавна – плата за організаційне забезпечення розгляду скарг [9]). Ця плата, встановлена за аналогією із судовим збором при поданні позовних заяв, не має на меті фінансове забезпечення діяльності органів, адже становить лише 805,2 гривень. Її введення було пов'язане переважно із необхідністю захисту адвокатів від надуманих скарг, які, зокрема надходили від правоохоронних органів. Адже скарга до дисциплінарного органу була певним інструментом усунення процесуального опонента (або створення додаткових перешкод) у кримінальній справі. Після запровадження фінансового бар'єру слідчим, як працівникам бюджетних організацій, довелося пояснювати необхідність додаткових витрат з бюджету, обгрунтовуючи свої претензії до поведінки адвоката. У будь-якому випадку, плата дійсно стала свого роду попереднім фільтром для неякісних з позиції права скарг на адвокатів.

Також введення плати дозволило суттєво розвантажити дисциплінарні

органи. Так, якщо брати для прикладу практику діяльності ВКДКА, то на початку застосування Закону комісія розглядала до 70 скарг на місяць. Сьогодні кількість оскаржуваних рішень скоротилася до десяти на місяць. Це також позитивно позначилося на якості їх опрацювання.

За Законом (ст. 35) адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку, що зумовлено необхідністю додержання розумних строків розгляду справи. Разом із цим, практика роботи КДКА та ВКДКА свідчить про те, що адвокати, які вчинили дисциплінарний проступок, що в установленому порядку було доведено в рамках дисциплінарного провадження, часто уникають відповідальності через сплив строку. Це, у свою чергу, характеризує наявність вад у встановленій процедурі на різних стадіях провадження, яких в Україні чотири (ст. 37 Закону):

1) проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката;

2) порушення дисциплінарної справи;

3) розгляд дисциплінарної справи;

4) прийняття рішення у дисциплінарній справі.

Окремим етапом, який сьогодні можна охарактеризувати як постдисциплінарне провадження, також є оскарження рішень, дій або бездіяльності КДКА до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або суду.

За ідеєю, проведення перевірки інформації має бути свого роду процесуальним фільтром, що відсіюватиме безпідставні скарги. У рамках існуючого порядку призначений член дисциплінарної палати для перевірки відомостей, викладених у заяві, може попросити у адвоката пояснень, зробити запити та отримувати додаткову інформацію, за підсумками чого зробити власний висновок про наявність або відсутність ознак дисциплінарного проступку. Результати такої попередньої перевірки, викладені у довідці, разом із опрацьованою первинною скаргою та наявними матеріалами передаються на розгляд дисциплінарній палаті, яка ухвалює рішення про порушення справи або відмовляє у цьому. Обидва рішення можуть бути оскаржені.

У разі порушення настає основна у питанні дисциплінарної відповідальності адвоката стадія – розгляд справи. Вона передбачає, що протягом місяця від моменту порушення справи, дисциплінарна палата має знову зібратися і заслухати повідомлення про результати від члена дисциплінарної палати, який проводив перевірку, пояснення самого адвоката, особи, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність, та пояснення інших заінтересованих осіб.

Але, чи відбувається щось якісно нове із дослідженням фактів у справі між двома засіданнями дисциплінарної палати? Очевидно, що позиція, яка сформувалась під час первинної оцінки, і була викладена у довідці, фактично лягає в основу проекту рішення по суті справи, а попереднє вивчення матеріалів на стадії перевірки стає під час другого засідання офіційною позицією дисциплінарного органу, якщо в ході змагального процесу та обговорення у нарадчій кімнаті не з'явиться альтернативна позиція.

Тож фактично відбувається дублювання роботи, яке, крім іншого, створює додаткові підстави для затягування процесу, зокрема, і через оскарження рішення про порушення справи.

Але при цьому порушення дисциплінарної справи стосовно адвоката не є встановленням у його діях факту вчинення ним дисциплінарного проступку. І лише за результатом розгляду дисциплінарної справи по суті дисциплінарною палатою буде вияв-

лено, чи вчинявся адвокатом дисциплінарний проступок. На це звернула увагу колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, розглядаючи справу про скасування рішення КДКА про порушення дисциплінарної справи щодо адвоката [10].

Високі судді зазначили, що таке рішення містить лише попередні висновки та не встановлює факт вчинення адвокатом конкретного дисциплінарного проступку. Порушення дисциплінарної справи свідчить лише про те, що у процесі перевірки виявлені ознаки дисциплінарного проступку, які потребують більш детального дослідження на предмет їх підтвердження або ж спростування.

Відтак, рішення про порушення дисциплінарної справи не порушує прав та не тягне за собою жодних негативних наслідків для адвоката. Але за усталеною практикою Європейського суду з прав людини для того, щоб мати можливість звернутися за захистом до суду, особа має довести, що вона є жертвою порушення прав. Аби претендувати на статус жертви такого порушення, оспорюваний захід має безпосередньо зашкодити особі (рішення «Аксу проти Туреччини» [11]; «Берден проти Об'єднаного Королівства» [12], «Тенасе проти Молдови» [13].

З цих аргументів випливає, що, попри встановлену законом можливість оскарження у суді рішення про порушення дисциплінарної справи, таке оскарження позбавлене сенсу, оскільки не зачіпає прав та законних інтересів учасників дисциплінарної процедури.

Водночас, зважаючи на встановлені строки підготовки матеріалів, розгляду скарги, а також перспективи оскарження, лише стадія порушення дисциплінарної справи іноді розтягується у часі на п'ять – шість місяців.

Подібні перепони, зважаючи на загальну тенденцію спрощення процедур, потребують додаткового вивчення та усунення з одночасним забезпеченням дотримання вимоги законності.

У статті досліджено переваги, недоліки та особливості дисциплінарного провадження стосовно адвоката відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Так, за Законом адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку, що зумовлено необхідністю додержання розумних строків розгляду справи. Разом із цим, практика роботи КДКА та ВКДКА свідчить про те, що адвокати, які вчинили дисциплінарний проступок, часто уникають відповідальності через сплив строку. Це, у свою чергу, характеризує наявність вад у встановленій процедурі на різних стадіях провадження.

Перший етап проведення перевірки інформації має бути свого роду процесуальним фільтром, що відсіюватиме безпідставні скарги. Призначений член дисциплінарної палати для перевірки відомостей може попросити у адвоата пояснень, зробити запити та отримувати додаткову інформацію. За підсумками чого робить у довідці власний висновок про наявність або відсутність ознак дисциплінарного проступку. Результати такої попередньої перевірки, передаються на розгляд дисциплінарній палаті, яка ухвалює рішення про порушення справи або відмовляє у цьому.

У разі порушення настає основна у питанні дисциплінарної відповідальності адвоката стадія – розгляд справи. Вона передбачає, що дисциплінарна палата має знову зібратися і заслухати повідомлення про результати від члена дисциплінарної палати, який проводив перевірку, пояснення самого

адвоката, особи, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність, та пояснення інших заінтересованих осіб.

Очевидно, що позиція, яка сформувалась під час первинної оцінки, і була викладена у довідці, фактично лягає в основу проекту рішення по суті справи, а попереднє вивчення матеріалів на стадії перевірки стає під час другого засідання офіційною позицією дисциплінарного органу, якщо в ході обговорення не з'явиться альтернативна позиція.

Тож фактично відбувається дублювання роботи, яке, крім іншого, створює додаткові підстави для затягування процесу, зокрема, і через оскарження рішення про порушення справи.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність адвоката, дисциплінарна справа, стадії розгляду.

Vovniuk V. Disciplinary responsibility of an advocate in Ukraine: advantages, disadvantages and peculiarities of the procedure

The article examines the advantages, disadvantages and peculiarities of disciplinary proceedings against an advocate in accordance with the Law of Ukraine «On the Bar and Practice of Law».

Thus, according to the Law, an advocate can be brought to disciplinary responsibility within a year from the date of committing a disciplinary offense, which is caused by the need to observe reasonable terms of consideration of the case. At the same time, the practice of the QDCB and the HQDCB shows that advocates who have committed a disciplinary offense often avoid responsibility due to the expiration of the term. This, in turn, characterizes the presence of defects in the established procedure at various stages of the proceedings.

The first stage of information verification should be a kind of procedural filter that will screen out groundless complaints. The appointed member of the disciplinary chamber to check the information can ask the advocate for explanations, make requests and receive additional information. Based on the results, the member of the disciplinary chamber makes his own conclusion in the certificate about the presence or absence of signs of a disciplinary offense. The results of such a preliminary verification are submitted for consideration to the disciplinary chamber, which makes a decision to proceed with the case or refuse to do so.

The main stage in the issue of disciplinary responsibility of the advocate is the case hearing if the one proceeded. It involves gathering again of the Disciplinary Chamber and hearing a report on the results from the member of the Disciplinary Chamber who conducted the checking, explanations from the advocate himself, the person who initiated the question of disciplinary responsibility, and explanations from other interested parties.

It is obvious that the position that was formed during the initial assessment and was set out in the reference actually forms the basis of the draft decision on the merits of the case, and the preliminary study of the materials at the verification stage becomes the official position of the disciplinary body during the second hearing, unless an alternative position appears during the discussion.

So, in fact, there is a duplication of work, which, among other things, creates additional grounds for delaying the process, in particular, due to the appeal of the decision to proceed with the case.

Key words: disciplinary responsibility of the advocate, disciplinary proceeding, stages of consideration.

Література

1. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Закон України № 5076-VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17

3. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17

4. Регламент Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, затверджений рішенням Ради адвокатів України від 4-5 липня 2014 року № 78 (зі змінами) URL: https://vkdka.org/wp-content/uploads/2022/04/2021-07-03-reglament-VKDKA.pdf

5. Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, затверджене рішенням Ради адвокатів України від 30 серпня 2014 року № 120 (зі змінами) URL: https://vkdka.org/wp-content/uploads/2022/04/Pologennja-120.pdf

6. Цивільний процесуальний кодекс URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

7. Господарський процесуальний кодекс URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12

8. Кримінальний процесуальний кодекс URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

9. Рішення Ради адвокатів України від 18.06.2020 № 37 «Про встановлення плати за організаційне забезпечення розгляду заяв (скарг) до кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури та до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-06-18-r-shennya-rau-37_5ef4903adf787.pdf

10. Постанова Верховного Суду від 12.07.2018 у справі № 826/13442/15 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75285245

11. Case of Aksu v. Turkey (Application 4149/04 and 41029/04), Judgment 27.7.2010 URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7350

12. Case of Burden v. the United Kingdom (Application 13378/05), Judgment 12.12.2006 URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-78427

13. Case of Tănase v. Moldova (Application 7/08), Judgment 27.4.2010 URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-1009

УКРАЇНА І СВІТ

UDC 351.74 : 342.922
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.19

V. Tylchyk,
Doctor of Law, Professor,
Vice-Rector for Research
Kyiv Institute of Intellectual Property and Law
of the National University "Odesa Law Academy"

Ye. Leheza
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Public and Private Law
University of Customs Law and Finance

FOREIGN EXPERIENCE AND IMPROVEMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

1. Literature review

In the criminal law and criminological literature, such domestic scientists as Bazhanova Marko Ihorovych [2], Melnyk Oleh Viktorovych [14], Selivanov Volodymyr [17], Khrystov Oleksandr [8], Khrystova Yuliia [9], Kremer Ludwig [10], Leheza Yevhen [11; 12], Przestępstwa Przeciwko Środowisku [16] and others in their works paid attention to the study of international practices in criminal law protection of the environment or its individual elements.

Considering the above, comparative studies, for the solution of the tasks of which the comparative method is mainly used, acquire special interest in improving the criminal law standards establishing responsibility for committing environmental crimes. V.M. Selivanov believes that the significance of the comparative method lies not in the discovery of new facts, but in the scientific explanation of those already found, which makes it possible to replace the experimental method in social science [17]. In criminal law, using this method, the most perfect legal formulas are revealed.

In comparative studies, comparison is understood as the process of reflecting and fixing the relationship of identity, similarity in the legal phenomena of different countries, and the singular, particular and general are compared in the phenomena under study. According to M. I. Bazhanov, the use of this method makes it possible to evaluate certain norms of the criminal law of foreign countries for their use in the legislation of our country. Of course, we are not talking about the complete borrowing of foreign law, this is unacceptable, but some of its provisions can be perceived [2].

At the same time, the need to study the legislative practices of some countries of the European Union is due to the need to study the effectiveness of criminal law as a means of protection against actions that cause deterioration in the quality of the natural environment, and to find ways to improve counteraction to such crimes. That is why these problems are relevant and require additional research today [18].

A necessary requirement in assessing such a danger as a criminal offense

© V. Tylchyk, Ye. Leheza, 2022

should be the reality and evidence of the threat of harm. It is the real threat that reflects the future likely criminal outcome. At the same time, negative consequences do not occur only due to timely actions taken or due to other circumstances that do not depend on the will of the guilty person [14].

2. Materials and Method

Research of materials and methods based on the analysis of documentary sources and regulatory legal acts of foreign countries. The dialectical method of cognizing the social reality facts is the basis on which the formal legal and rather-legal approaches are largely based. The formal-dogmatic method contributed to the development of the authors' explanation of the current state, problems, problems and practical role of legal technologies for the further development and improvement of environmental protection. The formal-legal method made it possible to suggest directions and types of use of legal technologies as perspectives of environmental protection.

3. Results and discussion

One of the main tasks of criminal legislation, defined by Article 1 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the Criminal Code), is the legal support of environmental protection. The effectiveness of such protection depends, inter alia, on the scientific substantiation of the relevant legal rules. Particularly important are the problems of the qualitative component of criminal law, which should be ensured by a set of requirements that make up the legislative technique as a system of rules, techniques and means of creating laws, effective in form and perfect in content, formed by theory and practice.

Considering the relevant EU countries criminal law standards, it is worth noting that their allocation in a separate section of the criminal code is characterized by extreme diversity. According to M. I. Khavroniuk classification, groups of criminal acts that encroach on the environment are separated into separate sections (or chapters, paragraphs, etc.). The special part of the criminal codes of many European countries [7].

Thus, in the Criminal Code of Spain dated 1995, there is a section XVI «On crimes related to the management of territories and the protection of historical heritage and the environment», which provides chapters: III «On crimes against natural resources and the environment» and IV «On crimes related to the protection of flora and fauna». An analysis of the relevant standards confirms certain features of their structure: on the one hand, they are formulated in a general way, that is, one standard provides for liability for encroachment on several elements of the environment; on the other hand, the signs of the objective element of these standards are characterized by a high level of detail.

For example, Article 325 criminalizes anyone «who in breach of an environmental rule directly or indirectly causes or makes emissions, spillages, radiation, extractions or excavations, filling with earth, noises, vibrations, injections or deposits, in the atmosphere, the ground, the subsoil or the surface water, ground water or sea water, including the high seas, even those affecting cross-border spaces, as well as the water catchment basins, that may cause a significant imbalance in natural systems» [1].

A separate standard (Article 326) defines the circumstances in the presence of which «the punishment is imposed one level higher, regardless of the punishment that can still be imposed under this code». Such circumstances include: production or activity existing clandestinely without administrative consent and administrative approval for its implementation; failure to comply with the order of the administrative authority to collect or temporarily suspend the activities described in the previous article; falsification or willful non-disclosure of information regard-

ing aspects related to the environment; impeding access for the control activities of the administration; creating a risk of irreversible damage or disaster; carrying out illegal discharge of water during restrictions.

As in Ukrainian legislation, the Criminal Code of Spain provides for punishment for environmental crimes that combine imprisonment with alternative punishments. In particular, for the specified Article 325, this is imprisonment for a term of six months to four years, a fine in the amount of eight to twenty-four monthly salaries and deprivation of the right to engage in a certain profession or activity for a term of one to three years.

Attention is drawn to the establishment of a fairly clear gradation of punishment depending on the form of guilt. By so doing, Article 331 contains an indication of the following content: «The acts foreseen in this Chapter shall be penalised, as appropriate, by the lower degree punishment, in their respective cases, when committed by serious negligence».

As in Ukrainian legislation, the standards establishing responsibility for committing environmental crimes are not concentrated in only one chapter of the Special Part of the Spanish Criminal Code. The standards establishing responsibility for arson or fire in a forest or other flora object (Articles 352-358), placed in section XVII «Crimes against collective security». It also contains standards establishing responsibility for crimes in the field of nuclear, radiation (Articles 341-345) and biological safety (Article 349).

The main source of criminal law of the Federal Republic of Germany (FRG) is the Penal Code or the Criminal Code dated 15.05.1871 as amended on 13.11.1998. The need to criminalize new types of socially dangerous acts, including those of an environmental nature, led to changes in the criminal legislation of the Federal Republic of Germany. Significant changes were made by the laws dated 28.03.1980 "On criminal offences against the environment" and dated 27.06.1994 "On the fight against crime related to offences against environment" to §§ 321-330 of the former section 28 of the Code.

The current version of the Criminal Code of the Federal Republic of Germany contains section 29 «Crimes against the natural environment», which combines 13 paragraphs, of which only 10 (§§ 324-330) are aimed at protecting nature, and three are of a «technical» nature: define the general concepts of section 29, provide for the basis for exemption from liability in connection with active repentance, seizure of objects and means of committing a crime.

Unlike Spanish legislation, the Criminal Code of the Federal Republic of Germany differentiates responsibility for encroachment on certain elements of the environment. In such a way, §§ 324-326 contain corpus delicti related to pollution of water bodies, soil and air. Like similar standards of Ukrainian legislation (as a rule, these are the first parts of the relevant articles), a significant part of the compositions in relation to criminal pollution of the environment are designed as torts of danger, that is, we are talking about creating a threat of dangerous consequences.

At the same time, some corpus delicti are designed as formal ones. Consequently, according to the disposition of § 324 «Pollution of water bodies», punishment is imposed on the one who illegally pollutes the water body or otherwise unfavorably changes its properties. In this standard, water bodies are considered both surface water resources and groundwater, and the sea. To apply the standard, there is no need to prove the damage to water bodies. It is enough to establish the fact of pollution of a water body in violation of the rules enshrined in other environmental laws, in particular the Water Resources Management Act, the Act

on the Procedure for Obtaining Permits for Discharge of Waste Water into Water Bodies. As noted in the specialized literature, the basis of responsibility is systematic (regular) pollution by wastewater [15].

The experience of criminalizing the hazardous environmental impact of noise and vibration in the European Union deserves attention. If liability for such acts in the Criminal Code of Spain is established by a general standard (Article 325), then the Criminal Code of Germany contains a separate standard – § 325a «Causing Noise, Vibrations and Non-ionizing Radiation». Responsibility is borne by the person who, during the operation of the installation, especially the production unit or machine, violating administrative and legal obligations, creates noise that can harm the health of another person in the area adjacent to the installation.

A similar standard is contained in the Austrian Criminal Code (§ 181a «Severe injury caused by noise generation») [1].

It should be noted that in the Ukrainian criminal legislation there are no analogies to these standards.

The attitude to the criminalization of negligent environmental crimes is significantly different from the Ukrainian legislation. In the Criminal Code of Ukraine, criminal law standards of this category are built on the principle of parification (equalization, comparison) of intent and negligence, which reflects the conceptual approach of domestic legislation on which the theory of responsibility for intentional and negligent crimes is mainly built. According to this principle, the legislation does not contain special provisions on limiting liability for acts committed through negligence, and it itself is fundamentally permissible without special instructions in the law (excluding, of course, cases when this crime cannot be committed by negligence) [14].

At the same time, the Criminal Code of Spain contains a standard (Article 12), according to which actions or omissions committed through negligence are punished only in cases specially provided for by law. The meaning of § 15 of the Criminal Code of the Federal Republic of Germany is similar, where it is noted that only intentional activity is punished if the law does not explicitly provide for negligent action punishment. In section 29 of the Criminal Code of Germany, negligence is highlighted in a separate part of each article, and the punishment for it is less severe (p. 3 § 324, cl. 2 p. 1 § 324A, p. 3 § 325, p. 3 § 325a, p. 5 § 326, p. 3 § 327, p. 5 § 328, p. 4 § 329).

Criminal law sanctions of section 29 of the Criminal Code of the Federal Republic of Germany, as a rule, provide for punishment in the form of imprisonment for up to five years, and for negligent crimes – up to three years. In accordance with § 330, the punishment is increased for especially grave intentional encroachments on nature – up to ten years in prison. If intentional pollution of nature has resulted in the death of a person, then the punishment will be up to 10 years in prison (cl. *2* p. 4 § 330).

In addition to section 29, criminal law standards of an environmental nature are also contained in other chapters of the Criminal Code of the Federal Republic of Germany. Thus, § 292 «Poaching» and § 293 «Fish poaching» are placed in section 25 «Acquisitive crimes». These standards punish the violation of someone else's right to hunt or fish. In addition, § 294 establishes the possibility of criminal prosecution of persons who have committed unqualified types of poaching attacks, only at the request of the victim, if it was committed by a relative or in the area where the person had the right to hunt or fish in a limited amount.

Also, the content of paragraph 2 of § 292 draws attention to the list of circumstances aggravating the punishment. One of them is the commission of the acts provided for in paragraph 1

of § 292, in the form of business or regularly.

As in the Criminal Code of Spain, offenses related to radioactive and ionizing radiation are removed from section 29 (§§ 307,309-312). These articles establish responsibility for the creation of an explosion hazard when using nuclear energy, the manufacture of a nuclear technical installation with the admission of error, abuse, release of ionizing radiation and are placed in section 28 «Generally Dangerous Criminal Acts». At the same time, section 29 includes standards that provide for liability for illegal operation of structures (nuclear technical installation) – § 327, as well as illegal handling of radioactive substances and other hazardous substances and resources – § 328. In the Austrian Criminal Code, along with other environmental standards, there are standards that establish responsibility for crimes in the field of nuclear and radiation safety, they are located in the section «Generally Dangerous Criminal Acts and Criminal Acts against the Environment».

In addition to analyzing the relevant provisions of national legislation, it is worth paying attention to model criminal law standards as a factor leading to the unification and universalization of the criminal legislation of the EU countries in the field of environmental protection. As can be seen from the above, among the treaties providing for the adoption of model standards as a tool for the coordination and approximation of national legislation, the EU Council Framework Decision 2003/80/JHA dated January 27, 2003 «On the Protection of the Environment through Criminal Law», which was adopted taking into account the Convention of the Council of Europe dated November 04, 1998 «On the Protection of Environment through Criminal Law».

As is well known, the EU framework decisions are adopted with the aim of convergence of legislative and regulatory provisions established by the member states as instruments for the harmonization of criminal law and related sectors. An important advantage of such standards is that they are designed for advanced regulation, because they regulate issues that are not fully developed in national legislation. Therefore, model standards can be used not only to unify national legislation, but also to improve it. As global standards or tools for their creation, model standards help to identify deformations of the current national legislation, as well as create a means of counteracting the influence of conservative and short-term factors.

In this context, the EU Council Framework Decision «On the Protection of the Environment through Criminal Law» defines the following premeditated crimes:

—release, emission or distribution of large quantities of substances or ionizing radiation into the air, soil or water that has caused death or serious harm to human health;

—unlawful release, emission or distribution of large quantities of substances or ionizing radiation into the air, soil or water, which caused their significant deterioration or created conditions for such deterioration, or caused death or serious harm to human health or protected objects (including cultural monuments), property, animals or plants;

—illegal disposal, processing, storage, transportation, export or import of waste, which caused death or serious harm to human health or significant damage to the state of air, soil, water, fauna or flora;

—unlawful commissioning of factories carrying out hazardous activities, regardless of their commissioning, causes or creates a threat of death or serious harm to human health or significant damage to the state of air, soil, water, fauna or flora;

—unlawful production, processing, storage, use, transportation, export or import of degradable or other hazardous radioactive substances, which has

cause or is capable of causing death or serious harm to human health or significant damage to the state of air, soil, water, fauna or flora;

—unlawful retention, capture, harm, killing or trade in species of wild flora and fauna or their part, protected by national law in order to prevent their extinction;

—illegal trade in ozone-destroying substances.

Article 3 of the Decision imposes on the state the obligation to recognize as crimes the same acts committed by negligence.

Another step towards improving criminal law standards at the level of the EU and its member states was made thanks to the adoption of the Directive of the European Parliament and of the Council dated November 19, 2008 «On the Protection of the Environment through Criminal Law». Member states have committed themselves to a number of changes to their national legislation. These changes concern the criminal liability of legal entities, liability for incitement and aiding, the introduction of new offenses (including for trade in specimens of protected species of flora and fauna, their parts and products, behavior that leads to the destruction of natural habitats in protected areas, production, import, export, introduction or use of substances that destroy the ozone layer) and clarification of already existing penal prohibitions concerning the handling of waste, hazardous substances, etc. [6].

At the same time, preambular paragraph 12 of the Directive indicates that it provides for minimum rules and that member states are free to adopt and maintain stricter rules regarding effective criminal law environmental protection (for example, the design of the compositions of the relevant standards not as material, but as formal, or as torts of danger).

In the Criminal Code of the Republic of Lithuania, in a separate section 38 «Crimes against the environment and human health», the group of environmental crimes includes «Violation of the rules for the protection of the environment or the use of natural resources, as well as the maintenance or use of structures containing hazardous materials or potentially dangerous equipment or potentially hazardous work» (Article 270), «Unlawful Possession of Ozone-Depleting Substances and Mixtures Thereof» (Article 271-1), «Unlawful Transportation of Waste across the State Border» (Article 270-2), «Marine Pollution from Ships» (Article 270-3), «Destruction or Devastation of Protected Areas or Objects of Natural Heritage»(Article 271), «Unlawful Hunting or Fishing or Other Use of Wild Fauna Resources» (Article 272), «Unauthorised Forest Logging or Destruction of Marshes» (Article 273), «Unlawful Picking, Destruction, Handling or Other Possession of Protected Wild Flora, Fungi or Parts Thereof» (Article 274) [13].

It is interesting to note that the content of Section 38 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania includes crimes that harm human health due to violation of the regime not only for the use of natural resources, but also in the case of criminal encroachment on the procedure for the circulation of chemicals, the circulation of food, pharmaceutical products, doping substances. In addition, the components of environmental protection include liability for «Infringement of Provisions of Legal Acts Regulating Construction» (Article 271-1) [13].

The criminal law legislation of the Republic of Lithuania contains such a system of punishments for individuals defined in section 7: community service, restriction of freedom, arrest, imprisonment, life imprisonment. A separate system of penalties is provided for legal entities, which include a fine; restriction of operation of the legal entity; liquidation of a legal entity. The decision on the application of measures of criminal liability to legal entities is announced through the media (Article 43 of the

Criminal Code of the Republic of Lithuania) (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. 2020). It is noted that only one penalty may be imposed upon a legal entity for one criminal act (part 3 of Article 43 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania) [3]. The system of penalties, which is most often used for committing crimes against environmental protection in the Republic of Lithuania, includes a fine, community service, restriction of freedom, imprisonment.

A fine is understood (according to Article 47 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania) [3] as a pecuniary penalty imposed by a court in the cases provided for in the Special Part of this Code. A fine shall be calculated in the amounts of minimum standard of living. The minimum and maximum limit of fines is not foreseen directly by the sanction of the article of the norm of the special part of the Criminal Code of the Republic of Lithuania.

Where a person does not possess sufficient funds to pay a fine, the court may subject to the convict's consent, replace this penalty with community service. Where a person evades voluntary payment of a fine, it may be replaced by imprisonment in the appropriate ratio, determined by Articles 48 and 65 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania [3].

The current criminal law of the Republic of Lithuania determines that dispositions of crimes against environmental protection can be applied not only to individuals, but also to legal entities. For example, in accordance with part 5 of Article 272 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania, it is determined that liability for illegal hunting or fishing or other illegal use of wildlife resources can also be applied to legal entities.

According to the Criminal Code of the Republic of Lithuania, the severity of the crime is determined depending on the possible term for the application of the restriction or imprisonment. In particular, in accordance with Article 11 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania, it is determined that if the sanction of the article of the criminal law provides for the sanction of a term of restriction of freedom of up to six months, then such a crime is classified as a crime of minor gravity. The overwhelming majority of environmental crimes are crimes of average gravity of public danger.

Consequently, among the features of criminal law regulation in the field of environmental protection in the Republic of Lithuania should be attributed the possibility of applying criminal liability measures to legal entities; granting the court the right to choose the size of the penalty at its own discretion, taking into account the classification of crimes and criminal offenses defined by the legislation; referring to the generic object of understanding the environment not only the use of natural resources, but also the anthropogenic urban environment; the allocation of criminal offenses in the system of unlawful socially dangerous acts; the dominance of penalties in the system of criminal penalties for environmental crimes, in the event of an individual's insolvency, such penalties can be replaced by community service or restraint of freedom.

The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan contains 19 corpus delicti in the field of environmental protection. In such a way, according to the criminal law legislation, it is determined that the measures of criminal law are applied for «Violation of environmental requirements to the economic or other activity» (Article 324), «Violation of environmental requirements upon handling with environmentally potentially dangerous chemical or biological substances» (Article 325), «Violation of environmental requirements upon handling with microbiological or other biological agents or toxins» (Article 326), «Violation of veterinary rules or rules, established for disease control and plant pests» (Article 327),

«Pollution, clogging or depletion of waters» (Article 328), «Pollution of the atmosphere» (Article 329), «Pollution of the marine environment» (Article 330), «Violation of the legislation on continental shelf of the Republic of Kazakhstan and exclusive economic zone of the Republic of Kazakhstan» (Article 331), «Spoilage of land» (Article 332), «Violation of rules of protection and use of subsoil» (Article 333), «Unauthorized subsoil use» (Article 334), «Illegal extraction of fish resources, other aquatic animals or plants» (Article 335), «Violation of the rules for the protection of the animal world» (Article 336), «Violation of rules of protection of fishery resources» (Article 337), «Illegal hunting» (Article 338), «Violation of rules of protection of animal life» (Article 339), «Illegal handling with rare and endangered, as well prohibited to use the species of plants or animals, their parts or derivatives» (Article 340), «Destruction or damaging of forests» (Article 341), «Violation of the regime of specially protected natural sites» (Article 342), «Failure to take measures on elimination of the consequences of environmental pollution» (Article 343) [4].

It should be emphasized that in accordance with the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the classification of socially dangerous acts into criminal offenses and criminal infractions is provided. The implementation of criminal law measures for committing criminal offenses provides for the application of one of these types of criminal legal sanctions: a fine, corrective labors, assignment to community service, arrest [4].

For the commission of criminal offenses and criminal infractions, in accordance with Article 41 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the possibility of applying such types of criminal-legal penalties is determined: confiscation of property, deprivation of special, military or honorary title, class rank, diplomatic rank, qualified class and the state awards; deprivation of right to hold specific position or engage in defined activity; deportation outside of the Republic of Kazakhstan of the foreigner or stateless person [4].

Most often, penalties are applied for the commission of environmental crimes and infractions in accordance with the current legislation of the Republic of Kazakhstan. The amount of penalties in the studied country is determined in monthly calculation indices. The size of the monthly calculation index is revised once every two years and is determined by the relevant law on the state budget of the Republic of Kazakhstan. In particular, the size of the monthly calculated indicator for 2019-2021 in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Republican Budget» for the corresponding period is 2525 tenge, which is about 6 dollars in equivalent to the US dollar. For example, the maximum amount of the penalty for illegal hunting (part 1 of Article 337 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan) is set up to 160 monthly calculation indices (that is, up to about 1000 US dollars), repeated committing of this crime is punishable by a fine of 160 to 200 monthly calculated indices. That is, from 1000 to 1290 US dollars.

The term of deprivation of the right to hold certain positions is applied up to one year, two years, three years, five years.

Community service is applied for up to 180 hours, up to 240 hours, up to 300 hours. The approach to the calculation of corrective labors is unique, which consists in determining not in a temporary sense, but in relation to monthly calculated indicators. The amount of corrective labors corresponds to the size of the fine, which is an alternative sanction for performing corrective labors. In fact, corrective labors is a way of paying an amount equivalent to the amount of the fine. Arrests are applied for up to 60 days, up to 75 days, up to 90 days. Restrictions of freedom are applied for up to

five years. Imprisonment is applied for up to 7 years. The maximum term of imprisonment is applied in the event of the onset of especially grave consequences of the commission of an environmental crime – death of a person, death of animals [4].

It is worth paying attention to the experience of applying criminal sanctions for committing environmental crimes in certain countries of Western and Eastern Europe, members of the European Union, in particular, the Republic of Poland.

The Criminal Code of the Republic of Poland of June 06, 1997 (Criminal code of the Republic of Poland, 1997), which contains a separate Chapter XXII «Offences against the Environment», which establishes responsibility for the following crimes: «Destruction or damage of plant or animal life» (Article 181), «Air pollution» (Article 182), «Violation of the rules for transportation, storage, disposal of waste» (Article 183), «Violation of the mode of use, storage, transportation and others forms of operation of nuclear power facilities and ionizing substances» (Article 184), «Failure to take measures to ensure environmental safety requirements for the operation of natural objects, as well as violation of environmental safety in the implementation of urban planning activities» (Article 186), «Damage or destruction of a protected natural area (deliberately or through negligence)» (Article 187), «Construction real estate object in violation of the requirements of landscape, spatial criteria for environmental protection» (Article 188).

The corpus delicti provided for by Article 185 of the Criminal Code of the Republic of Poland is highlighted, which provides for the qualifying elements of the corpus delicti defined by Articles 182 and 183, which include a significant amount of environmental damage, as well as a significant amount of damage to human life and health, and causing death of a person or other serious bodily harm to human health [5].

Consequently, the generic object of environmental crimes in accordance with the criminal law of the Republic of Poland is the protection of the natural and anthropogenic environment. It should be emphasized that violations of the landscape and spatial criteria for ensuring environmental protection stand out among the direct objects of criminal encroachments (Article 188) [5].

Speaking from the perspective of establishing the objective side of environmental crimes, it should be understood as a violation of certain standards of environmental safety. The qualifying signs of environmental crimes in accordance with the legislation of the Republic of Poland include the creation of a threat to human life and health, human death, grievous bodily harm, mass death of animals, destruction of plants over a large area.

Criminal liability for committing environmental crimes can be applied to persons who have reached the age of 17, the age of criminal responsibility (clause 1 of Article 10 of the Criminal Code of the Republic of Poland) [5]. The amount of criminal penalties for committing environmental crimes depends on the form of guilt of the perpetrator – deliberate or negligent.

According to official statistical reports, the most common are the offenses provided for in Articles 181, 182, 183 of the Criminal Code of the Republic of Poland [3].

The system of punishments defined in Sections IV, V of the Criminal Code of the Republic of Poland consists of basic punishments (fine, restriction of liberty, imprisonment, 25-year imprisonment, life imprisonment) (Article 34) and additional punishments (deprivation of public rights; interdiction preventing the occupation of specific posts, the exercise of specific professions or to engage in specific economic activities; disqualification from activities involving raising, treating and educating minors, and taking care of

them; a prohibition on being in certain communities and locations, a prohibition on contacting certain individuals or on leaving a specific place of residence without the court's consent; a prohibition on participation in mass events; a ban on entering gaming centres or participating in games of chance; an order to leave premises jointly occupied with the aggrieved party; disqualification from driving; monetary compensation for damage caused; notification of it through the media (Article 39) [5].

The system of punishments that can be applied for committing environmental crimes include a fine, restriction of freedom, and imprisonment. For certain crimes, imprisonment for a period of up to 12 years (Article 185 of the Criminal Code of the Republic of Poland) can be applied – in the case of an environmental crime, as a result of which the death of a person was caused.

The amount of the fine is determined by the court depending on the severity of the consequences of the crime, the form of the offender's guilt and other significant factual circumstances of the criminal case. Fines are imposed in terms of daily units, setting out the amount of a unit and the number of daily units to be charged; the lowest number of daily units is 10, and the highest is 540. The imposition of a fine can be combined with the imposition of imprisonment (Article 33 of the Criminal Code of the Republic of Poland) [5].

Conclusion

1. The analysis of the legislative practices of criminal legal environmental protection in some countries of the European Union was based on a study of the standards that determine responsibility for committing environmental crimes in the national legislation of Spain, the Federal Republic of Germany and Austria, as well as model criminal law standards of the European Union. The rather-legal analysis carried out in the paper makes it possible to assume that the process of improving the relevant standards of domestic legislation, including through the criminalization of new socially dangerous encroachments on the environment, will not be limited.

2. A comparative study of the system of criminal penalties for environmental crimes in individual countries indicates the absence of common approaches to its unification and practical application. Attention should be paid to the attempts of individual countries (the Republic of Poland, the Republic of Lithuania) to determine the criteria for the correlation of main and additional punishments, to establish criteria for the equivalent application of sanctions related to isolation and without isolation, and also to expand the boundaries of judicial review in the field of setting the degree and type of measures of criminal liability, depending on the factual and legal circumstances of the criminal case. It is worth to remark that the introduction of mechanisms for bringing to justice for committing environmental crimes should be attributed to the peculiarities of the application of measures of criminal law.

An analysis of the ecological situation in Ukraine indicates that the crisis developments that have been observed in the field of environmental protection in recent decades, not only have not been overcome, but are also aggravated in spite of the action taken. An increasing danger in connection with the environmental crisis is posed by crimes that cause significant harm to the environment, destabilizing the already tense environmental situation.

The most important tasks that should be identified in this context include the development of areas of environment criminal law protection. In order to effectively improve modern Ukrainian criminal legislation, which regulates responsibility in the field of environmental protection, it is necessary to constantly monitor and conduct a comparative analysis of environmental protection foreign legislation.

In the current context, the international community and individual states in connection with the deterioration of the world ecology condition are changing their attitude towards environmental protection. This is manifested primarily in the search for the most effective legal instruments, the use of which would help to optimize the prevention of criminal manifestations in the field of environmental safety.

Responsibility for criminal offenses is provided in accordance with the legislation of most countries of the world, including the countries of the European Union, the United States of America, countries of the post-Soviet territory. It is criminal liability as the most severe type of legal liability that is determined by its most effective manifestation (Kremer, 2004.).

In the prevention of environmental crime, criminal sanctions as a means of influencing the violator are essential. However, now, the world community does not have a unified approach to assessing the degree of public danger of the investigated acts. This is due to several factors: legal traditions, the degree of importance of a particular natural resource for the state, and the like. However, within the framework of one legal system, certain tendencies are observed towards determining the unity of the implementation of the state policy of preventing environmental crime.

Taking into account Ukraine's belonging to the Romano-Germanic law system, as well as taking into account the desire to gain membership in the European Union, we can conclude that comparative studies of the experience of legal regulation of criminal sanctions for environmental crimes will have the greatest legal efficiency.

The purpose of the research is to reveal international practices, criminal law protection and the system of punishments for environmental crimes in the field of environmental protection.

Key words: administrative and legal regulation environmental protection, environmental policy, environmental protection, international practices, pollution control.

Тильчик В., Легеза Є. Зарубіжний досвід та удосконалення адміністративно-правових засад охорони навколишнього середовища

Метою дослідження є виявлення міжнародної практики, кримінально-правової охорони та системи покарань за екологічні злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Аналіз екологічної ситуації в Україні свідчить про те, що кризові явища, які спостерігаються у сфері охорони навколишнього природного середовища протягом останніх десятиліть, не тільки не подолані, а й загострюються, незважаючи на вжиті заходи. Все більшу небезпеку у зв'язку з екологічною кризою становлять злочини, які завдають значної шкоди навколишньому середовищу, дестабілізуючи і без того напружену екологічну ситуацію.

До найважливіших завдань, які слід виділити в цьому контексті, можна віднести розвиток напрямків кримінально-правової охорони довкілля. Для ефективного удосконалення сучасного українського кримінального законодавства, яке регулює відповідальність у сфері охорони навколишнього природного середовища, необхідний постійний моніторинг та проведення порівняльного аналізу природоохоронного законодавства іноземних держав.

У нинішньому контексті міжнародне співтовариство та окремі держави у зв'язку з погіршенням світового екологічного стану змінюють своє ставлення до охорони навколишнього середовища. Це проявляється насамперед у пошуку

найбільш ефективних правових інструментів, використання яких сприяло б оптимізації запобігання злочинним проявам у сфері екологічної безпеки.

У профілактиці екологічних злочинів суттєве значення має кримінальна відповідальність як засіб впливу на порушника. Однак наразі світова спільнота не має єдиного підходу до оцінки ступеня суспільної небезпеки розслідуваних діянь. Це зумовлено кількома факторами: правовими традиціями, ступенем важливості того чи іншого природного ресурсу для держави тощо. Проте в рамках однієї правової системи спостерігаються певні тенденції щодо визначення єдності реалізації державної політики запобігання екологічній злочинності.

Враховуючи приналежність України до романо-германської системи права, а також враховуючи прагнення стати членом Європейського Союзу, можна зробити висновок, що порівняльні дослідження досвіду правового регулювання кримінально-правових санкцій за екологічні злочини матимуть важливе значення. найбільша юридична ефективність. Висновки. Встановлено відсутність розроблених єдиних підходів до її уніфікації та практичного застосування в країнах Європи та Азії. Акцентовано увагу на спробі окремих країн (Польська Республіка, Литовська Республіка) визначити критерії співвідношення основних і додаткових покарань, встановити критерії рівноцінного застосування санкцій, пов'язаних із ізоляцією та без ізоляції, та також розширити межі судового розгляду у сфері встановлення ступеня та виду заходів кримінальної відповідальності залежно від фактичних та юридичних обставин кримінальної справи.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання охорони навколишнього середовища, екологічна політика, охорона навколишнього середовища, міжнародний досвід, контроль забруднення.

Bibliography

1. Уголовный кодекс Австрии от 29.01.1974 / пер. с нем. Л. С. Вихрова ; науч. ред. и вступ. ст. С. Ф. Милюков; предисл. Э. О. Фабрици. Ассоциация «Юридический центр» : Юридический центр Пресс. 2004. (Серия «Законодательство зарубежных стран»). 350 с.

2. Бажанова М. Кримінальне право України: загальна частина: навч. посіб. Київ: Юрінком інтер. 2004. 480 с.

3. Crimes against the environment. 2020. URL: http://statystyka.policja.pl/portal/st/1105/.

4. Criminal code of the republic of Kazakhstan. 2020. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252

5. Criminal code of the republic of poland. 1997. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/wdu19970880553/u/d19970553lj.pdf

6. Джунусова Д. Н. Екологічні злочини та відповідальність за екологічні злочини : Монографія. 2012.

7. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 557 с.

8. Khrystov O., Lipynskyi V. Comparative analysis of forensic expert activity: an administrative, criminal, criminalistic, economic approach. Baltic Journal of Economic Studies. 2019. Vol. 5. № 2. P. 242–249.

9. Христова Ю. В. Кримінальна відповідальність за групові злочини : монографія. Дніпропетровськ. 2013. 168 с.

10. Kremer L. Environmental Crime in Europe. Groningen : Europa Law. Publishing Belgium. 2004.

11. Leheza Yevhen, Savielieva Maryna, Dzhafarova Olena. Structural and legal analysis of scientific activity regulation in developed countries. Baltic journal of economic studies. 2018. Vol. 4 (3). PP. 147–157.

12. Leheza Yevhen, Filipenko Tatiana, Sokolenko Olha, Darahan Valerii, Kucherenko Oleksii. Ensuring human rights in Ukraine: problematic issues and ways of their solution in the social and legal

sphere. Cuestiones polнticas. 2020. Vol. 37 № 64. P. 123–136.

13. Lietuvos respublikos baudžiamasis kodeksas URL : http://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150

14. Мельник О. В. Профілактика злочинів, пов'язаних із забрудненням навколишнього природного середовища в Україні : монографія. Київ. ТОВ «НВП Інтерсервіс». 2014.

15. Popov I. V. Responsibility for crimes against the natural environment under the laws of the Federal Republic of Germany. International Research Journal. 2012. № 10.

16. Przestępstwa Przeciwko Środowisku URL : http://statystyka.policja.pl/portal/st/1105

17. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ : Ін Юре. 2002. 724 с.

18. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Т 1. 83 с.

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.20

А. Собакарь,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

О. Нестерцова-Собакарь,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

СУДОВИЙ РОЗГЛЯД ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОЗАСТОСОВЧІЙ ПРАКТИЦІ

Справи, які виникають на підставі різних категорій публічно-правових спорів, є досить поширеними та розглядаються в межах адміністративного судочинства у порядку Кодексу адміністративного судочинства України [1]. Про це свідчить і аналіз судової практики діяльності адміністративних судів України. Так, у 2021 році загальна кількість розглянутих місцевими адміністративними судами справ і матеріалів становила 496 093 одиниці проти 291 041 одиниці у 2020 році. Відносний показник розглянутих справ і матеріалів, у яких вимоги заявників задоволено, у звітному періоді порівняно з 2020 роком збільшився на 8 % і становив 71 % загальної кількості розглянутих справ і матеріалів (352 298) проти 63 % (184 379) у 2020 році. Упродовж цього періоду окружні адміністративні суди розглянули 459 354 справи та матеріали проти 249 120 одиниць у 2020 році. При збільшенні в 1,8 рази абсолютного показника розглянутих справ і матеріалів відносний показник справ і матеріалів, у яких вимоги заявників задоволено, порівняно з 2020 роком збільшився на 7 % і становив 72 % (332 563) проти 65 % (161 074) [2]. Аналіз зведених аналітичних даних судової практики з розгляду цієї категорії справ вказує на низку труднощів, пов'язаних, насамперед, з визначенням їх підсудності, предмету позову, процесуального статусу суб'єктів провадження та ін. Окрім цього, вітчизняній системі судочинства, яка є відносно молодою на європейському просторі, бракує досвіду розгляду такої категорії справ, який зокрема повинен набуватися шляхом перейняття найкращих практик розгляду публічно-правових спорів в системі адміністративного судочинства провідних світових держав, історія діяльності адміністративних судів в яких рахується не десятиріччям, як в Україні, а століттям (наприклад, у Франції та Німеччині адміністративні суди функціонують з середини XIX сторіччя).

Таким чином, напрацювання практики розгляду публічно-правових спорів в системі адміністративного судочинства України можливе з урахуванням вивчення зарубіжного досвіду діяльності судів та реалізації найкращих його практик у вітчизняній системі судочинства, що і формує мету дослідження, та зумовлює необхідність розв'язання відповідних задач.

 © А. Собакарь, О. Нестерцова-Собакарь, 2022

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Викладене свідчить про нагальну потребу пошуку нових шляхів вдосконалення судового розгляду публічно-правових спорів, у тому числі шляхом вивчення зарубіжного досвіду з цього приводу та впровадження його позитивних напрацювань у правозастосовчу практику України. Саме на цьому наголошують у своїх наукових працях українські правознавці, зокрема: Миронюк Р.В. [3], Юнін О.С. [4], Мороз В.П. [5] та ін.

Отже, **актуальність** дослідження визначається відсутністю достатньої кількості наукових праць, спеціально призначених висвітленню проблеми вдосконалення наявних адміністративно-правових інструментів судового розгляду публічно-правових спорів.

Мета статті полягає у необхідності дослідження зарубіжного досвіду діяльності судів щодо розгляду публічно-правових спорів, виокремленні позитивних його сторін та визначенні можливостей їх апробації у вітчизняній системі адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. З розвитком інституту адміністративного судочинства в Україні все більшу увагу привертають питання пов'язані із предметом регулювання даного правового інституту. Закордонний досвід свідчить про різні підходи до визначення предмета адміністративного судочинства, насамперед це стосується переліку спорів, які підлягають вирішенню адміністративними судами.

Публічно-правовий спір є видом правового спору, для якого характерні такі ознаки: спір виникає з публічно-правових відносин; сторонами спору є суб'єкти публічно-правових відносин, серед яких особливим правовим статусом наділені органи публічної адміністрації; сфера виникнення спору зумовлена реалізацією публічного інтересу; предметом спору є рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів публічно-правових відносин, які порушують або можуть порушити права, свободи та інтереси інших суб'єктів [6, с. 125].

Визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин. Отже, справою адміністративної юрисдикції може бути переданий на розгляд до адміністративного суду спір, який виник між конкретними суб'єктами відносно їх прав та обов'язків в конкретних публічно-правових відносинах, в яких один суб'єкт законодавчо уповноважений владно керувати поведінкою інших суб'єктів.

Водночас приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового інтересу учасника. Спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, як правило майнового, конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб'єктів владних повноважень. Тобто, до компетенції адміністративних судів належать спори фізичних чи юридичних осіб з органом державної влади, органом місцевого самоврядування, їхньою посадовою або службовою особою, предметом яких є перевірка законності рішень, дій чи бездіяльності цих органів (осіб), прийнятих або вчинених ними при здійсненні владних управлінських функцій.

Відповідно до положень КАС України, публічно-правовий спір як предмет адміністративної юрисдикції є адміністративною справою. У науково-практичній літературі зазначають, що справі адміністративної юрисдикції властиві такі ознаки:

1) це публічно-правовий спір, тобто спір принаймні між двома учасниками публічно-правових відносин щодо цих відносин;

2) хоча б однією зі сторін цього спору є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства в тому числі на виконання делегованих повноважень;

3) цей спір передано на вирішення адміністративного суду шляхом звернення з адміністративним позовом, за яким суд відкриває провадження [7].

На відміну від України розгляд публічно-правових спорів в інших країнах передбачає різні підходи до вибору організаційної форми адміністративної юстиції і вирішальну роль у цьому контексті відіграють національні особливості, до яких можна віднести історичні етапи розвитку кожної держави на шляху до покращення демократичних засад їх функціонування, дотримання принципу законності, пріоритетності обслуговуючої функції над функцією управління в діяльності всіх органів публічної влади, чіткого визначення їх повноважень та дієвість інституту відповідальності органів публічної влади за результати своєї діяльності.

Особливості реалізації змісту, способу та форми адміністративно-правового захисту прав і свобод людини у судовому порядку в зарубіжних країнах залежать від виду системи адміністративної юстиції. Є чотири таких способи (що корелюється із системами адміністративної юстиції, наведеними вище).

Першим способом захисту порушеного права є захист шляхом звернення до спеціально створеного суб'єкта оскарження. У такому разі система адміністративної юстиції умовно є «складником» органу державної влади, і адміністративні суди не функціонують як окремі суб'єкти провадження [8].

Другим способом захисту порушеного суб'єктивного публічного права є звернення до суду загальної юрисдикції – у порядку цивільного судочинства (наділені таким правом звернення фізичні особи та юридичні особи). Цей спосіб досить успішно реалізується в Бельгії, Нідерландах тощо.

Третій спосіб реалізації розгляду та вирішення публічно-правових спорів полягає у зверненні до спеціальних комісій (трибуналів), що функціонують як складники системи загальних судів (Сполучені Штати Америки, Великобританія та інші країни англо-саксонської системи адміністративної юстиції). І нарешті, останній спосіб захисту порушеного суб'єктивного публічного права визначає відокремлена гілка судів адміністративної юрисдикції (Федеративна Республіка Німеччина, Французька Республіка, Королівство Іспанії) [9, с. 3]. До цієї групи, безумовно, відноситься і Україна [8].

Важливою відмінністю системи адміністративної юстиції Німеччини є та обставина, що адміністративні суди при вирішенні відповідних публічно-правових спорів вправі розглядати лише питання щодо законності адміністративного акту, рішення, дії чи бездіяльності органу публічної влади, але не про його доцільність [10]. Окремі категорії адміністративних спорів у Німеччині розглядаються також іншими судами, до яких належать: – соціальні суди, що вирішують суперечки в сфері державного соціального страхування, надання медичної та іншої соціальної допомоги, виплати допомоги, пенсій [11, с. 25]; – фінансові суди, які розглядають справи, пов'язані зі сплатою податків, зборів, митних платежів, а також за участю фінансових органів; – Федеральний патентний суд, у компетенції якого перебуває значна категорія спорів, що мають публічно-правовий характер, зокрема щодо скаргам, поданим на рішення Німець-

кого відомства за патентами та торговельними знаками. Крім того, розгляд окремих категорій адміністративних спорів можуть інколи здійснювати і суди загальної юрисдикції [10]. Як видно французькі та німецькі законодавці шляхом удосконалення адміністративного судочинства наділили національні адміністративні суди таким правовим статусом, який дозволяє їм найефективніше здійснювати активну роль суду як суб'єкта адміністративного судочинства. І, звичайно ж, їхнє законодавство про адміністративну юстицію дозволяє здійснювати якісний контроль за органами виконавчої влади та надавати позитивний вплив як на окремих французьких та німецьких громадян, так і на суспільство загалом.

Окремим предметом розгляду публічно-правових спорів є правові відносини, що виникають з приводу відчуження земельних ділянок, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, урегульовані відповідним Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» [12]. Ця категорія справ є однією з невеликої кількості адміністративних справ, підставою для розгляду якої є позов не фізичної особи чи юридичної особи до суб'єкта владних повноважень, а навпаки, суб'єктом подання позову виступає саме суб'єкт владних повноважень. Кількість розглянутих апеляційними адміністративними судами даної категорії справ у 2020 році становила 159 справ, що у порівняні з понад 4 тис. справ, розглянутих апеляційною інстанцією є невеликою [13]. Однак з урахуванням резонасності цих справ, складності їх розгляду, викликаної по сутті порушенням хоча і в судовому порядку основного із найбільш охоронюваних прав громадян – права власності та вагомістю результатів їх вирішення для розвитку громад дана категорія справ та процесуальний порядок судового їх провадження викликає не аби який науковий інтерес та має прикладне значення з огляду на можливість визначення вад такого провадження та висловлення науково обґрунтованих пропозиції щодо його удосконалення.

Не можна не відзначити й те, що поряд із традиційними способами захисту порушеного суб'єктивного публічного права більшість країн застосовують добровільну та конфіденційну форму альтернативного способу вирішення спорів, яка базується на домовленостях між двома або більше сторонами і метою якої є вирішення спорів між двома або більше сторонами з конкретними результатами. Зокрема, у США тільки 5 % справ, поданих до суду, направляють на розгляд, решту – вирішують мирно. Логічно, що порозуміння, досягнуте в процесі врегулювання конфлікту, а не вирішення (відповідно до волі, наприклад, арбітра або судді) приймається і визнається сторонами. Важко не погодитися і не поважати рішення, в ухваленні якого особисто брав активну участь, набагато легше не визнавати й оскаржувати рішення судді [14].

З 1978 року у Франції введено посаду судового медіатора, прямими обов'язками якого було забезпечення досудового урегулювання спору. Суддя за згодою сторін призначає медіатора, яким може бути фізична особа чи некомерційна організація. У рішенні суду про його призначення вказуються такі відомості, як згода сторін на проведення посередництва; особа посередника; початковий термін його повноважень (не більше трьох місяців); дата, з якої передбачено відновлення слухання справи; сума, яку необхідно сплатити посереднику як винагороду; сторона чи сторони, зобов'язані внести суму винагороди в депозит суду [15].

У порівнянні з іншими країнами Україна пішла шляхом реалізації континентальної моделі адміністративної юстиції, тобто запровадження інституту адміністративної юстиції у вигляді діяльності системи спеціалізованих адміністративних судів, розвиток якої має призвести до виокремлення внутрішньосистемної градації компетенції щодо розгляду окремих категорій адміністративних справ, що в кінцевому результаті за слушною думкою С.В. Бакуліної, має підвищити рівень законності їх розгляду та в перспективі виключить або принаймні мінімізує спір про судову підвідомчість цієї категорії справ [16, с. 33].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що чинне українське законодавство в цілому дозволяє підвладним особам захищатися від зловживань з боку представників влади шляхом оспорювання правомірності їх діяльності в адміністративному (позасудовому) й судовому порядку. Останній здається більш виразним, на це наголошує й зарубіжна практика, адже описується у кодифікованому акті, що дозволяє мінімізувати неузгодженість правових норм, ліквідувати прогалини в регулюванні тощо. Водночас, як свідчить практика, інституційні механізми судового розгляду публічно-правових спорів потребують вдосконалення, у тому числі через урахування надбань позитивної зарубіжної практики, насамперед в частині:

– створення належних умов для врегулювання публічно-правовими позасудовими способами як за участю судді, так і за участю спеціально уповноваженого суб'єкта – медіатора. Такий принцип здійснення судочинства закріплено в Рекомендації Ради Європи № R(86)12 про заходи з попередження і скорочення надмірного навантаження судів [17, с. 216–218], де наголошено на нагальності впровадження процедур мирного «дружнього» врегулювання спорів позасудовою системою або за участю судді-медіатора [18, с. 544–546];

– визначення чітких процедурних правил підготовки, ухвалення рішення про викуп та примусове відчуження земельних ділянок, адже існуючі законодавчі норми визначають право державних органів влади або органів місцевого самоврядування в загальних положеннях, що може призвести до значних втрат, особливо від майбутнього відчуження сільськогосподарських земель;

– оптимізації здійснення правосуддя з урахуванням рекомендаційної практики органів Ради Європи, Європейського Суду з прав людини, а також інших міжнародних громадських та міждержавних організацій.

У статті на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових, публіцистичних та методичних джерел вивчено зарубіжну практику судового розгляду публічно-правових спорів та окреслено тенденції для подальшого використання її позитивних надбань в українських реаліях сьогодення.

З'ясовано стан судової практики діяльності адміністративних судів України. Зокрема, аналіз зведених аналітичних даних судової практики з розгляду цієї категорії справ вказав на низку труднощів, пов'язаних, насамперед, з визначенням їх підсудності, предмету позову, процесуального статусу суб'єктів провадження та ін. Окрім цього, вітчизняній системі судочинства, яка є відносно молодою на європейському просторі, бракує досвіду розгляду такої категорії справ, який зокрема повинен набуватися шляхом перейняття найкращих практик розгляду публічно-правових спорів в системі адміністративного судочинства провідних світових держав, історія діяльності адміністративних судів в яких рахується не десятиріччям, як в Україні, а століттям (напри-

клад, у Франції та Німеччині адміністративні суди функціонують з середини XIX сторіччя).

Встановлено, що визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Доведено, що публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин.

Розглянуто особливості реалізації змісту, способу та форми адміністративно-правового захисту прав і свобод людини у судовому порядку в зарубіжних країнах, які залежать від виду системи адміністративної юстиції. Підкреслено чотири способи адміністративно-правового захисту прав і свобод людини у судовому порядку.

На основі вивчення світового досвіду зроблено висновок, що чинне українське законодавство в цілому дозволяє підвладним особам захищатися від зловживань з боку представників влади шляхом оспорювання правомірності їх діяльності в адміністративному (позасудовому) й судовому порядку. Водночас доведено, що судовий порядок розгляду публічно-правових спорів є більш виразним, адже описується у кодифікованому акті, що дозволяє мінімізувати неузгодженість правових норм, ліквідувати прогалини в регулюванні тощо. Наголошено на необхідності вдосконалення інституційних механізмів судового розгляду публічно-правових спорів, у тому числі через урахування надбань позитивної зарубіжної практики, в частині визначення чітких процедурних правил підготовки, ухвалення рішення про викуп та примусове відчуження земельних ділянок, адже існуючі законодавчі норми визначають право державних органів влади або органів місцевого самоврядування в загальних положеннях, що може призвести до значних втрат, особливо від майбутнього відчуження сільськогосподарських земель.

Ключові слова: публічно-правовий спір, судовий порядок вирішення спору, медіація, досудовий порядок вирішення спору про відчуження майна, судова практика, напрямки удосконалення законодавства, зарубіжний досвід.

Sobakar A., Nestertsova-Sobakar O. Judicial consideration of public-legal disputes: foreign experience and features of its use in Ukrainian legal practice

Based on the analysis of current legislation, available scientific, journalistic and methodical sources, the article examines the foreign practice of judicial review of public legal disputes and outlines trends for the further use of its positive assets in the Ukrainian realities of today.

The state of judicial practice of the administrative courts of Ukraine has been clarified. In particular, the analysis of the consolidated analytical data of court practice on the consideration of this category of cases indicated a number of difficulties, primarily related to the determination of their jurisdiction, the subject of the claim, the procedural status of the subjects of the proceedings, etc. In addition, the domestic judicial system, which is relatively young in the European space, lacks the experience of considering such a category of cases, which, in particular, should be acquired by adopting the best practices of considering public legal disputes in the administrative judicial system of the leading world states, the history of the activity of administrative courts in which counts not for a decade, as in Ukraine, but for a century (for example, in France and Germany, administrative courts have been operating since the middle of the 19th century).

It was established that the essence (content, nature) of the dispute is a defining feature of the case of administrative jurisdiction. It has been proven that a public-law dispute, over which the jurisdiction of administrative courts extends, is a dispute between participants in public-law relations and concerns precisely these relations.

The peculiarities of the implementation of the content, method and form of administrative-legal protection of human rights and freedoms in the judicial procedure in foreign countries, which depend on the type of administrative justice system, are considered. Four methods of administrative and legal protection of human rights and freedoms in court are emphasized.

Based on the study of world experience, it was concluded that the current Ukrainian legislation in general allows subordinates to protect themselves from abuses by representatives of the authorities by challenging the legality of their activities in the administrative (out-of-court) and judicial procedure. At the same time, it has been proven that the judicial procedure for consideration of public-law disputes is more expressive, because it is described in a codified act, which allows to minimize the inconsistency of legal norms, eliminate gaps in regulation, etc. The need to improve the institutional mechanisms of judicial review of public legal disputes, including by taking into account the assets of positive foreign practice, in terms of defining clear procedural rules for the preparation, adoption of a decision on the purchase and forced alienation of land plots, because the existing legislative norms determine the right of state authorities or local self-government bodies in general terms, which may lead to significant losses, especially from the future alienation of agricultural land.

Key words: public-law dispute, judicial procedure for dispute resolution, mediation, pre-trial procedure for resolving a dispute about property alienation, judicial practice, directions for improvement of legislation, foreign experience.

Література

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.

2. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2021 році URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_KAS_2021.pdf

3. Миронюк Р.В. Особливості судового розгляду окремих категорій адміністративних справ: навч. посібник/ за ред. д.ю.н., професора Р.В. Миронюка. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 361 с.

4. Юнін О.С. Деякі теоретичні аспекти медіації як альтернативного способу вирішення цивільно-правових спорів. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 4. С. 112-117.

5. Мороз В.П. Окремі аспекти визначення адміністративно-правового статусу органів та осіб, уповноважених на примусове виконання судових рішень URL: http://www.newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/165/149

6. Квак В. В. Поняття «публічно-правовий спір» та «адміністративно-правовий спір» в законодавчій термінології / В. В. Квак // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2011. Вип. 7. С. 125-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2011_7_33

7. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар / за ред. С. В. Ківалова, О. І. Харитонової ; С. В. Ківалов, О. І. Харитонова, О. М. Пасенюк, М. Р. Аракелян та ін. Х. : Одіссей, 2005. 552 с.

8. Бояринцева М.А. Розгляд та вирішення адміністративних спорів у зарубіжних країнах. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 4. С. 116-120.

9. Селіванов А.О. Адміністративне судочинство – новий інститут реалізації судової влади. Вісник Верховного Суду України. 2005. № 10. с. 2–5.

10. DieVerwaltungsgerichtsbarkeit / Bundesverwaltungsgericht URL: http://www.bverwg.de/ bundesverwaltungsgericht/rechtsprechung/verwaltungsgerichtsbarkeit.php

11. Leithoff R. Introduction to the Public Administrative Jurisdiction in Germany // HrvatskaJavnaUprava. 2006. God. 6. Br. 3. P. 23-33.

12. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17 листопада 2009 р. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 1. ст. 2.

13. Звіт апеляційних адміністративних судів про розгляд судових справ за 2020 рік (Форма № 2 аас), Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/IV_kvartal_20

14. Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою: Декларація ООН від 29 листопада 1985 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_114/

15. Іщенко О.М. Медіація в кримінальному процесі: зарубіжний досвід та перспективи України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Т. 2. Вип. 39. 2016. С. 126–129.

16. Бакуліна С. В. Зарубіжний досвід діяльності судів щодо розгляду земельних спорів // «The scientific heritage»: международный научный мультидисциплинарный журнал. 2017. № 13. Р. 2. С. 31–34.

17. Рекомендації Ради Європи №R (86) 12 про заходи з попередження і скорочення надмірного навантаження судів. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. С. 216–218.

18. Манукян В.И. Страсбургское право. Европейский суд по правам человека. Право, практика, комментарий. Харьков : Право, 2017. 600 с.

УДК 341.64
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.21

М. Смирнов,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ СУДОМ

Постановка проблеми. Об'єктивними передумовами створення та функціонування Міжнародного кримінального суду (*англ. International Criminal Court*, далі – МКС) необхідно вважати велику кількість збройних конфліктів, військових агресій та війн, що змусило ряд країн дійти згоди щодо неприпустимості безкарності за найбільш тяжкі злочини, які викликають занепокоєння міжнародного співтовариства та необхідності сприяти запобіганню таким злочинам.

Початок повномасштабного військового вторгнення російської федерації (далі – країна-агресор) в Україну спровокував нові дискусії на тему ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (*англ. Rome Statute of the International Criminal Court*, далі – Римський статут), особливостей співробітництва України з МКС, його юрисдикції та можливостей притягнення до відповідальності країни-агресора за допомогою МКС за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії.

Внаслідок цього потребують розгляду та системного вирішення основні концептуальні питання, а саме: які переваги, негативні та правові наслідки матиме для України ратифікація Римського статуту; як ратифікація Римського статуту може вплинути на можливості притягнення до відповідальності країни-агресора за допомогою такої міжнародної судової інституції, як МКС; як Україна та МКС повинні розслідувати злочини, скоєні під час повномасштабного військового вторгнення країни-агресора; який порядок взаємодії МКС з національними судовими органами у питаннях судового розгляду та виконання рішень МКС. Є багато інших питань, які теж потребують дослідження але всі вони є похідними від вирішення концептуальних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із побудовою системи міжнародної кримінальної юстиції, ратифікацією Україною Римського статуту, особливостями взаємодії України з МКС постійно перебувають у центрі уваги науковців та практиків. Щодо цих питань свою фахову позицію висловлювали Ю. Аленін, Ю. Аносова, В. Антипенко, М. Антонович, О. Базов, Н. Боднар, М. Бурменський, В. Буткевич, О. Виноградова, Р. Волинець, М. Гнатовський, Н. Дрьоміна, О. Задорожній, К. Задоя, Н. Зелінська, У. Коруц, О. Кучер, М. Пашковський, С. Перепьолкін, В. Пилипенко, В. Попович, В. Попко, А. Підгородинська, Т. Рибалко, М. Селівон, О. Червякова, К. Юртаєва, Я. Яворський та інші.

Метою статті є розгляд основних концептуальних питань, пов'язаних із побудовою системи міжнародної кримінальної юстиції, її взаємодією

© М. Смирнов, 2022

з національною системою правосуддя, ратифікацією Римського статуту, особливостями співробітництва України з МКС, спроможністю національної і міжнародної системи правосуддя з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні, а також обґрунтування власних висновків та пропозиції, спрямованих на подальше вдосконалення законодавства України в частині розглянутих питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення та діяльність повноцінної, незалежної, постійно діючої міжнародної судової інституції як МКС, поклало початок новому етапу у розвитку міжнародного кримінального правосуддя та мало сприяти забезпеченню притягнення до відповідальності осіб, яких звинувачують у вчинені найтяжчих міжнародних злочинів, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства.

З початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, правнича спільнота України розпочала інформаційну кампанію із закликом до ратифікації Римського статуту та обговорення механізму притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні.

На важливості ратифікації Римського статуту для України неодноразово наголошувалось багатьма міжнародними організаціями, в тому числі Human Rights Watch. Крім того, за підсумками 8-го засідання Ради асоціацій між Європейським Союзом (далі – ЄС) та Україною, ЄС нагадав про зобов'язання України (ст.ст. 8, 24) в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо ратифікації Римського статуту.

Слід нагадати, що питання ратифікації Римського статуту стало актуальним з 20 січня 2000 р., коли Україна поставила свій підпис під цією міжнародною угодою. Тоді Україна була неготова приєднатися до системи міжнародної кримінальної юстиції, адже виникло багато питань, які пов'язані з імплементацією Римського статуту в національну правову систему України. Вже 11 липня 2001 р. з'явився спірний висновок Конституційного суду України [2], який вирішив що лише за одним пунктом Римський статут не відповідає Конституції України. На його думку, не узгоджувалися з Конституцією України положення Римського статуту, відповідно до яких МКС «доповнює національні органи кримінальної юстиції», а Конституція України не передбачала можливості «доповнення судової системи України» [3].

Слід нагадати, що МКС не замінює національні судові органи, не має повноважень національних судів, не виключає їх юрисдикції, а лише доповнює національні системи кримінального правосуддя. Основна функціональна спрямованість діяльності МКС – це підсилення національної спроможності України щодо розслідування та розгляду найтяжчих міжнародних злочинів. Саме тому, що юрисдикція МКС заснована на принципі комплементарності виникли питання щодо сумісності положень Римського статуту з нормами Конституції України. Отже, однією із причин нератифікації Римського статуту Україною є комплементарний характер юрисдикції МКС.

Виходом зі зазначеної правової колізії мало бути внесення змін у ст. 124 Конституцію України, ч. 6 якої передбачає, що «Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом МКС» [4]. Метою цих змін було, по-перше, усунення правових перешкод до ратифікації Україною Римського статуту і, по-друге, створення передумов для співробітництва з МКС. Навіть після внесення змін до Конституції України щодо визнання юрисдикції МКС, практичну реалізацію цих положень законодавцем знову було відтерміновано без пояснення причин.

3 травня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. КПК доповнився новим розділом IX[2] «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва [5]. Цілком логічним було б появлення таких змін в КПК після ратифікації Україною Римського статуту МКС. Але цього не сталося і тому постало питання, чи не «ратифікація» це Україною через КПК Римського статуту? Ознайомлення із відповідним розділом КПК дозволяє нам дійти висновку, що мова йде саме про порядок взаємодії МКС з національними правоохоронними та судовими органами України у питаннях здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС. Тому, ні про яку «ратифікацію» за допомогою КПК в цьому випадку не йдеться. Скоріш за все, поява у КПК відповідного розділу пов'язана з тим, що ст. 12 Римського статуту передбачає що держава, яка визнає юрисдикцію, співробітничає із МКС без будь-яких затримок або винятків відповідно до ч. 9 Римського статуту. Крім того, Угода про асоціацію між Україною та ЄС покладає на Україну зобов'язання не тільки ратифікувати Римський статут, а ще співпрацювати з МКС.

Слід констатувати, що позиція України з питання ратифікації Римського статуту виглядає доволі непослідовною та суперечливою, тому що з одного боку ми підписали Римський статут ще у 2000 р. та запрошуємо МКС розслідувати злочини, скоєні країною-агресором в Україні, а з іншого ми самі не ратифікуємо Римський статут та не визнаємо його юрисдикцію, окрім спеціальної юрисдикції МКС через п. 3 ст. 12 Римського статуту. Крім того, можна чути критику, що Україна пропонує створити спеціальний міжнародний трибунал щодо злочину агресії проти України зі сторони країни-агресора, а сама не виконує взяті на себе зобов'язання і не ратифікує Римський статут.

З урахуванням всіх цих аргументів виникає питання, чому Україна обмежує свої права, можливості і не використовує передбачені Римським статутом механізми притягнення винних до кримінальної відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії?

Деякі правники вказують на негативні наслідки, що можуть спіткати Україну в разі ратифікації. Зокрема, можна зустріти точку зору, що ратифікація Україною під час війни Римського статуту не на часі, тому що відповідно до Римського статуту, спеціальні компетентні органи іноземних країн отримують велику кількість заяв країни-агресора про начебто злочини, які вчиняються військовими Збройних сил України. В такому випадку МКС зобов'язаний буде давати правову оцінку таким подіям.

Після ратифікації Римського статуту його юрисдикція буде поширюватись не тільки на державу-агресора, а й на саму Україну. Це означає, що громадяни України також можуть бути притягнені МКС до відповідальності. Але тут слід зауважити, що розширення юрисдикції МКС не буде, тому що він вже має таку юрисдикцію з 2014 року, на підставі визнання Україною юрисдикції МКС у спеціальному порядку. Те що МКС має таку юрисдикцію, не означає, що він буде її здійснювати.

Крім того, МКС не притягатиме військових Збройних сил України до кримінальної відповідальності за законне застосування сили та використання зброї захищаючи свою Батьківщину. Те, що боронити свою державу від країни-агресора законно, підтверджує Статут ООН, який підписала Україна. Перед судом поста-

ють лише ті, хто віддавав злочинні накази. Отже, притягнути до відповідальності можна лише за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини і злочин агресії і лише тих, хто віддавав злочинні накази.

Римський статут передбачає можливість, що без його ратифікації держава може визнати юрисдикцію МКС в певних справах, подавши про це відповідну заяву. Такий механізм, коли з одного боку держава не ратифікувала Римський статут, але ухвалила окрему заяву у своєму змісті може розглядатися як «обмежена ратифікація» з погляду визнання юрисдикції МКС. В 2014 [6] – 2015 [7] р.р. Україна, не ставши повноправною учасницею Римського статуту, скористалася відповідним механізмом, звернулася до МКС в режимі ad hoc і подала заяви про визнання юрисдикції МКС за ст. 7 щодо злочинів проти людяності і ст. 8 щодо воєнних злочинів, вчинених на території України вищими посадовими особами країни-агресора та керівниками терористичних організацій «днр» та «лнр» починаючи з 20 лютого 2014 року і без кінцевої дати. Таким чином, Україна скористалася спеціальною процедурою визнання юрисдикції МКС для держав, які не приєднались до Римського статуту, але бажають, щоб МКС розслідував міжнародні злочини, що вчиняються на їхній території.

Відповідно до Римського статуту, якщо держава подає такі заяви, вона визнає юрисдикцію МКС та бере на себе зобов'язання щодо співпраці та виконання будь-яких рішень (ст. 12) але не користується всіма правами організаційного і процесуального характеру, як повноцінна держава-учасник Римського статуту.

Після початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, у березні 2022 року Прокурор МКС Карім Хан розпочав розслідування міжнародних злочинів, серед яких воєнні злочини та злочини проти людяності, що вчиняються країною-агресором на території України. Розслідування Прокурора МКС стосується як подій, що мають місце з початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, так і подій в період з 2014 до 2022 року. Оскільки Україна не ратифікувала Римський статут, Прокурор МКС повинен був отримати дозвіл щоб перейти до етапу розслідування злочинів, що ускладнює процес. Лише завдяки підтримці держав-учасниць Римського статуту та їх рішенню передати справу одразу на розслідування, Україні вдалося уникнути цієї процедури. Саме безпрецедентна кількість звернень держав-учасниць до МКС дозволило Україні розпочати розслідування за процедурою при відсутності ратифікації Римського статуту.

Втім, незважаючи на розпочате розслідування не варто вважати, що відсутність ратифікації з боку України Римського статуту ніяк не відобразиться на можливостях притягнення до відповідальності країни-агресора за допомогою МКС.

Ратифікація Римського статуту дозволяє Україні бути повноправним та повноцінним учасником процесу в усіх структурах МКС, мати права, як організаційного, так і процесуального характеру, зокрема: право бути членом Асамблеї держав-учасниць МКС; право виносити питання на порядок денний Асамблеї та брати активну участь в її роботі; можливість формувати бюджет на розслідування (тому що сьогодні немає бюджету на розслідування справ в Україні); право брати участь у виборах Прокурора МКС; можливість брати участь у формуванні складу МКС, вносити кандидатуру судді від України, який мав би процесуальний вплив на хід та швидкість розгляду певних справ; з'являться багато інших інструментів впливу на МКС.

МКС слід розглядати як дуже потужний інструмент у кримінальному переслідуванні кривавих дик-

таторів, таких як путін, навіть якщо вони переховуються у своїх країнах. Відповідно до ст. 89 Римського статуту МКС має право звернутись із проханням про передачу особи, щодо якої Прокурор МКС проводить розслідування. Таке прохання може бути звернене до будь-якої держави, на території якої перебуває чи потенційно може перебувати розшукувана особа.

Отже, якщо МКС буде виданий ордер на арешт особи за звинуваченням у найтяжчих злочинах, що скоєні на території України, це зробить його, як мінімум, невиїзним. Він буде заарештований, як цього вимагає Римський статут (ст. 58), якщо поїде до однієї зі 123 країн-учасниць МКС. Юрисдикція МКС є обов'язковою навіть тоді, коли держава, на території якої були вчинені злочини, чи держава, громадянином якої є обвинувачуваний, не є учасницею Римського статуту.

Висновки і пропозиції. З метою усунення правових перешкод до ратифікації Україною Римського статуту, створення належних передумов для повноцінного співробітництва з МКС на постійній основі, необхідним є гармонізації національного законодавства України до положень Римського статуту, яка повинна мати комплексний характер та супроводжуватись відповідними змінами до матеріального та процесуального права.

Ратифікація Римського статуту дозволяє Україні бути повноправним та повноцінним учасником процесу в усіх структурах МКС, мати права, як організаційного, так і процесуального характеру. Ратифікація та імплементація Римського статуту надає додаткові можливості для українського судочинства, призведе до укріплення верховенства права та завдяки доступу до МКС, дозволить притягнути до відповідальності країну-агресора за скоєні злочини під час повномасштабного військового вторгнення в Україну.

Україна має бути зацікавлена ратифікувати Римський статут через те, що: по-перше, із приєднанням до МКС не здобуде яких-небудь нових ризиків; по-друге, ратифікація дасть Україні не лише обов'язок співпрацювати з МКС, а додаткові організаційні та процесуальні права, яких зараз вона не має; по-третє, ратифікація важлива, як механізм притягнення до відповідальності на міжнародному рівні путіна, найвищої ланки військового командування, інших топ посадовців країни-агресора за найтяжчі злочини, скоєні в Україні. Незалежно від того, ратифікувала країна-агресор Римський статут чи ні, це не захистить від кримінального переслідування найвищу ланку військового командування країни-агресора за наявності достатньої кількості доказів, що вони віддавали злочинні накази.

Збройний конфлікт, розпочатий та підтримуваний в Україні з 2014 р. країною-агресором та її повномасштабне військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. створили нові виклики для національної та міжнародної системи правосуддя, які потребували комплексного дослідження спроможності системи національного та міжнародного правосуддя з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні. Дослідивши спроможність міжнародної системи правосуддя з розслідування злочинів, скоєних під час повномасштабного військового вторгнення країни-агресора, можна зробити висновок, що не слід розглядати МКС для України як універсальний механізм вирішення проблеми притягнення до відповідальності країни-агресора. Україна має більш послідовно та наполегливо працювати над створенням спеціального механізму (спеціального міжнародного трибуналу) з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні. В той же час, необхідно констатувати, що станом на сьогодні

МКС є найбільш досконалою інституційною моделлю з нині діючих органів міжнародного кримінального правосуддя. Визнання юрисдикції МКС (не лише спеціальної юрисдикції через п. 3 ст. 12 Римського статуту) для України є пріоритетною та неодмінною складовою її європейського шляху розвитку та реальною можливістю на міжнародному рівні притягнути до відповідальності топ посадовців країни-агресора за злочини, скоєні в Україні.

У статті розглядаються концептуальні питання, пов'язані із побудовою системи міжнародної кримінальної юстиції, ратифікацією Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду і особливостями співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом.

Проаналізовано основні причини затримки у ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду та звертається увага на непослідовну та суперечливу позицію України, яка не використовує передбачені Римським статутом Міжнародного кримінального суду механізми притягнення до кримінальної відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії.

Досліджено перспективи, негативні та правові наслідки ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду у контексті повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, а також євроінтеграційних процесів та вимог Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Доводиться теза, що нератифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду може вплинути на можливості притягнення до відповідальності країни-агресора, незважаючи на те, що Україна скористалася спеціальною процедурою визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Розглянуто основні аспекти діяльності та питання юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Звертається увага, що взаємовідносини України з Міжнародним кримінальним судом будуються на принципі комплементарності (доповнюваності) юрисдикцій. Досліджено сутність, значення та переваги співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом, а також можливості притягнення до відповідальності країни-агресора за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. За результатами такого дослідження зроблено висновок, що визнання юрисдикції МКС (не лише спеціальної юрисдикції через п. 3 ст. 12 Римського статуту) для України є пріоритетною та неодмінною складовою її європейського шляху розвитку та реальною можливістю на міжнародному рівні притягнути до відповідальності топ посадовців країни-агресора за злочини, скоєні в Україні.

Ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду надає додаткові можливості для національного судочинства, призведе до укріплення верховенства права та завдяки доступу до Міжнародного кримінального суду, дозволить притягнути до відповідальності країну-агресора за скоєні злочини під час повномасштабного військового вторгнення в Україну.

Ключові слова: ратифікація, Римський статут, юрисдикція, Міжнародний кримінальний суд, міжнародні злочини, злочини міжнародного характеру.

Smyrnov M. Conceptual issues of Ukraine's cooperation with International Criminal Court

The conceptual issues, related to the construction of the system of international criminal justice,

ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and features of cooperation of Ukraine with the International Criminal Court, are examined in the article.

The main reasons for the delay in Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court are analyzed, and attention is drawn to the inconsistent and contradictory position of Ukraine, which does not use the mechanisms of criminal prosecution for the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes and the crime of aggression provided for by the Rome Statute of the International Criminal Court.

The prospects, negative and legal consequences of Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court in the context of a full-scale military invasion of Ukraine by an aggressor country, as well as European integration processes and the requirements of the Association Agreement between Ukraine and the European Union are studied. The thesis is proved that Ukraine's non-ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court may affect the possibility of bringing the aggressor country to justice, despite the fact that Ukraine used a special procedure of recognizing the jurisdiction of the International Criminal Court.

The main aspects of the activity and jurisdiction of the International Criminal Court were considered. Attention is drawn to the fact that Ukraine's relations with the International Criminal Court are based on the principle of complementarity of jurisdictions. The essence, significance and advantages of Ukraine's cooperation with the International Criminal Court, as well as the possibility of bringing the aggressor country to justice for the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes and the crime of aggression, have been studied. Based on the results of such a study, it was concluded that the recognition of the jurisdiction of the ICC (not only the special jurisdiction due to Clause 3 of Article 12 of the Rome Statute) for Ukraine is a priority and indispensable component of its European path of development and a real opportunity at the international level to prosecute top officials of the aggressor country for crimes committed in Ukraine.

The ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court provides additional opportunities for the national judiciary, will lead to the strengthening of the rule of law and, thanks to access to the International Criminal Court, will allow the aggressor country to be held accountable for crimes committed during a full-scale military invasion of Ukraine.

Key words: ratification, the Rome statute, jurisdiction, International Criminal Court, international crimes, crimes of an international nature.

Література

1. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

2. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року № 3-в/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text.

3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2016.

№ 28. Ст. 532. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

6. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25 лютого 2014 року № 790-VII / Відомості Верховної Ради України. 2014. № 13. Ст. 230. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text.

7. Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 4 лютого 2015 року № 145-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 12. Ст. 77. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text.

УДК 34.096
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.22

Г. Крушельницька,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БІОМЕДИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток біомедичних технологій у всьому світі, а також євроінтеграційний вектор України стали підґрунтям для активізації вітчизняних нормотворчих процесів у сфері біомедицини. Одним із перших кроків формування національного біомедичного правового регулювання вчені-правники називають ратифікацію Європейської конвенції про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року (Конвенція Ов'єдо) [1], яка закладає фундаментальні принципи та стандарти захисту прав людини у сфері біомедицини для усіх країн-членів Ради Європи.

У зв'язку із цим, за підтримки Національної асоціації адвокатів України спільно з Науково-дослідним інститутом приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України 09 грудня 2022 року відбулася експертна дискусія на тему стратегії імплементації Конвенції Ов'єдо в законодавство України, в межах якого учасники обговорювали актуальність питання ратифікації Конвенції Ов'єдо, оскільки 2023 рік має стати роком прийняття низки нормативних документів у біоетичній сфері [2].

У міжнародному праві ратифікація конвенції означає, що держава бере на себе зобов'язання застосовувати її положення, а також привести внутрішнє законодавство у відповідність до цих положень. Деякі країни-члени Ради Європи, які підписали Конвенцію Ов'єдо, досі не ратифікували її, оскільки не можуть забезпечити її вимог. Так само і Україна в 2002 році підписала Конвенцію, проте не ратифікувала її, адже на національному рівні до цього часу не розроблено законодавчої бази, що визначала б ключові поняття, які стосуються біомедицини, досі не врегульовані питання правового статусу ембріонів, використання стовбурових клітин, терапевтичного клонування, біомедичних та генетичних досліджень на людях тощо.

Саме тому автор вважає за потрібне проаналізувати правове регулювання біомедичних технологій у країнах північноєвропейського регіону з метою дослідження впливу Конвенції Ов'єдо на формування національних законодавств у зазначеній сфері, окреслити основні стандарти захисту прав людини в галузі біомедицини в скандинавських країнах та побачити подальшу перспективу трансформації вітчизняного законодавства у разі ратифікації Україною Конвенції Ов'єдо.

Постановка завдання. З огляду на викладене, метою статті є дослідження та аналіз особливостей правового регулювання біомедичних технологій у північноєвропейських країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правового регулювання біомедичних технологій присвячено велику кількість наукових праць вчених, у тому числі цивілістів,

© Г. Крушельницька, 2022

зокрема Р. А. Майданика, І. Я. Сенюти, Г. А. Миронової, Х. Я. Терешко, Н. М. Квіт, С. Б. Булеци, С. О. Сліпченка та інших. Водночас мало дослідженим залишається правове регулювання у сфері біомедицини у конкретних європейських країнах, які імплементували в національні законодавства положення Конвенції Ов'єдо.

Виклад основного матеріалу. Традиція співпраці країн Північної Європи в галузі регулювання біомедичних технологій простежується ще з кінця вісімдесятих років минулого століття. У 1989 році було засновано Північний комітет з біоетики, одним із завдань якого стало відстеження законодавчих розробок у сфері біомедичних технологій як у всьому світі, так і в країнах Північної Європи зокрема, оскільки технології, дослідження та послуги у сфері, що розглядається, розвиваються дуже швидко та перетинають національні кордони. Також на формування близького за змістом правового регулювання біомедичних технологій у скандинавських країнах суттєво вплинуло законодавство Європейського Союзу (ЄС), оскільки Данія, Фінляндія та Швеція є членами ЄС, а Норвегія та Ісландія дотримуються законодавства ЄС у рамках співпраці з країнами Європейської економічної зони. Крім того, значний вплив на законодавство країн Північної Європи справив один із найважливіших міжнародних біомедичних документів – Європейська конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року (Конвенція Ов'єдо), адже усі скандинавські країни, крім Швеції її ратифікували. Що стосується додаткових протоколів до Конвенції Ов'єдо, то найбільш уніфікована позиція спостерігається в частині визнання протоколу щодо клонування людини 1998 року, оскільки цей протокол був підписаний усіма країнами Північної Європи, проте ратифікований лише Фінляндією, Ісландією та Норвегією. Додатковий протокол щодо трансплантації органів і тканин 2002 року навпаки викликав найбільші протиріччя, адже Данія, Норвегія і Швеція взагалі його не підписали, у той час як Ісландія та Фінляндія не лише підписали, але й ратифікували цей протокол. Додатковий протокол щодо біомедичних досліджень 2004 року не підписала лише Фінляндія, а ратифікувала лише Норвегія. У цій статті буде проаналізовано, як така ситуація вплинула на подібність та відмінність в особливостях північноєвропейського правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій, трансплантації органів і тканин, дослідження на ембріонах людини, клонування, а також проведення клінічних досліджень за участю людини та з використанням людських біоматеріалів.

Допоміжні репродуктивні технології (ДРТ). У Швеції застосування цього виду біомедичних технологій регулюється Законом про генетичну цілісність 2006 року [3], у Норвегії – Законом про застосування біотехнології в медицині 2003 року [4], в Ісландії – Законом про штучне запліднення та використання статевих клітин і ембріонів людини для дослідження стовбурових клітин від 1996 року та Регламентом № 144/2009 про штучне запліднення [5, 6], у Фінляндії – Законом про лікування безпліддя 2006 року [7], в Данії – Зведеним законом 902 від 23.08.2019 про допоміжну репродукцію [8].

Варто відзначити, що у вказаних нормативно-правових актах не передбачено вікових обмежень для чоловіків, які можуть брати участь у програмах ДРТ, лише у шведському Законі про генетичну цілісність міститься застереження, що особи, до яких застосовуються ДРТ, повинні бути здатними виконувати батьківські обов'язки протягом усього дитинства дитини, народженої за допомогою ДРТ. Що стосується жінок, то в Данії та Норвегії граничний вік для жінок

встановлюється у 45 та 46 років відповідно, а в Ісландії такий вік визначається лікарями, лише якщо «жінка є природного дітородного віку та має фізичні можливості та достатньо міцний стан здоров'я, щоб переносити навантаження, пов'язані з лікуванням, вагітністю та народженням дитини. Фактором, який слід брати до уваги, є те, що вагітність і пологи не можуть призвести до шкідливих наслідків для матері чи дитини на основі нормальних медичних та акушерських стандартів».

Уваги заслуговує також законодавче закріплення кола осіб, які можуть бути пацієнтами у програмах ДРТ. Так, у всіх країнах Північної Європи лікування безпліддя дозволено для гетеросексуальних пар, які перебувають у шлюбі або проживають разом без реєстрації шлюбу, жіночі пари (у шлюбі, зареєстрованому партнерстві або спільному проживанні), а також для самотніх жінок. Для пар чоловічої статі та самотніх чоловіків участь в програмах ДРТ виключається. Крім того, в Данії навіть врегулювали питання доступу до ДРТ після зміни особою статі, передбачивши можливість участі в програмах лікування безпліддя за умови, що пацієнт після зміни статі належить до однієї з двох категорій – чоловік чи жінка, при чому під жінкою розуміється особа, у якої є тканина матки або яєчника, а під чоловіком – особа, яка має принаймні одне яєчко. Важливим є також той факт, що законодавства скандинавських країн передбачають турботу про добробут дитини, яка народиться у результаті ДРТ, тому лікар, який приймає рішення про лікування безпліддя має оцінити також здатність майбутніх батьків забезпечити такий добробут. При цьому, в Норвегії кандидати на участь у програмах ДРТ повинні надати довідку про можливість догляду за дитиною, а якщо у лікаря виникнуть сумніви, він може звернутися до визначеного Міністерством охорони здоров'я органу для оцінки здатності претендентів на лікування безпліддя піклуватися належним чином про майбутнє потомство.

У скандинавських країнах регулюється також питання донації гамет та ембріонів. Зокрема, в усіх країнах, законодавства яких аналізуються, дозволена донація сперми та яйцеклітин. У Данії також передбачається можливість використання в програмах ДРТ одночасно і донорської сперми, і яйцеклітин лише за станом здоров'я, при цьому або яйцеклітина, або сперма повинні бути донованні в неанонімній формі. На противагу, у Норвегії та Швеції подвійне донорство не допускається. Що ж стосується ембріонів, то у всіх країнах Північної Європи, крім Фінляндії, заборонена донація ембріонів. Також врегульовано питання анонімного донорства гамет. Зокрема у Фінляндії, Норвегії та Швеції анонімне донорство репродуктивних клітин заборонено. А в Норвегії із січня 2021 року дитина навіть має право знати особу донора з 15 років (до 18 років), батьки ж у свою чергу зобов'язані повідомити дитину про те, що вона народжена із використанням донорських гамет. Донорство мітохондрій прямо заборонено у Швеції Законом про генетичну цілісність, який передбачає, що «методи лікування, які мають на меті викликати генетичні зміни, які можуть бути успадковані людьми, не можуть використовуватися» [3]. В інших скандинавських країнах прямої заборони не міститься, проте вона випливає із ряду національних нормативних актів. Однак у Норвегії у 2020 році парламент навіть звернувся до уряду з проханням «працювати над зміною Конвенції Ов'єдо або її розумінням, щоб гарантувати, що донорство мітохондрій може бути дозволено в Норвегії, якщо метод є безпечним і професійно обґрунтованим» [9].

У країнах Північної Європи допускається відбір донорських гамет, які використовуються при лікуванні без-

пліддя з метою забезпечення зовнішньої схожості з батьками (расою, зростом, вагою, кольором шкіри, кольором очей). В Ісландії та Норвегії донора за відповідними фізичними характеристиками пацієнтів (майбутніх батьків) підбирає лікар, який проводить лікування. При цьому він повинен намагатися поважати бажання пацієнта, щоб, наприклад, статура, зріст, колір очей, волосся, а також група крові донора відповідали майбутнім батькам дитини. У Швеції ж підбір відповідного донора повністю покладається на лікаря, який проводить лікування безпліддя.

Також у Данії, Фінляндії та Норвегії на законодавчому рівні встановлюються обмеження кількості потомства від одного донора. Так, згідно датського Зведеного закону про допоміжну репродукцію передбачається максимум 12 вагітностей від одного донора. У Фінляндії донор може сприяти народженню дітей у 5 реципієнтів. У норвезькій спеціальній директиві IS-2418 вказується, що сперма одного донора не повинна використовуватися для зачаття більше ніж у 6 сім'ях, а донор яйцеклітин може донувати свої гамети лише 3 рази [10].

У північноєвропейських країнах також допускається проведення передімплантаційної генетичної діагностики ембріонів людини (ПГД). У Данії це можливо у випадках відомого та серйозного ризику того, що дитина буде страждати від серйозної хвороби, для встановлення або виключення серйозної хромосомної аномалії або, за схваленням Ради охорони здоров'я, для вибору ембріона, який буде тканинно сумісний зі старшим братом або сестрою, які серйозно потребують лікування. У Фінляндії ПГД проводиться у разі, якщо на здоров'я майбутньої дитини може вплинути відбір гамет або ембріонів, які підтверджено не мають серйозних захворювань. В Ісландії ПГД дозволено проводити у разі відомих ризиків розвитку у майбутньої дитини спадкових захворювань. У Норвегії ПГД можна провести у випадку, якщо один із батьків або обидва з них є носіями серйозного моногенетичного або хромосомного спадкового генетичного розладу та існує великий ризик передачі розладу майбутній дитині. При цьому дозволено типування тканин для вибору ембріона, який може бути донором стовбурових клітин для брата або сестри, яким потрібна трансплантація гемопоетичних стовбурових клітин. У Швеції ПГД дозволено лише для пар, у яких чоловік або жінка є носієм серйозного моногенетичного або хромосомного спадкового захворювання та існує високий ризик того, що генетичне захворювання або порушення буде передано дитині. Крім того, в усіх скандинавських країнах не дозволено вибір статі майбутньої дитини за винятком випадків, коли існує ризик передачі спадкових захворювань, пов'язаних зі статтю.

Трансплантація органів і тканин. У Данії вказана сфера біомедицини регулюється Зведеним законом 903 від 26.08.2019 (Закон про охорону здоров'я) [8], у Фінляндії – Законом про медичне використання органів і тканин людини 2001 року [11], в Ісландії – Законом про одержання органів 1991 року [12], в Норвегії – Законом про донорство та трансплантацію органів, клітин і тканин [13], у Швеції – Законом про трансплантацію 1995 року [14] та Законом про генетичну цілісність 2006 року [3].

Так, у Данії дієздатні повнолітні особи віком від 18 років можуть пожертвувати відновлювані органи/тканини, якщо процедура може відбутися без безпосередньої небезпеки для донора та лише для того, щоб принести користь лікуванню реципієнта, і лише якщо жоден орган не може бути отриманий від померлої особи та жодне інше лікування не є настільки ж ефективним. В особливих випадках донорство органів від дітей та молоді може бути прийнято на більш суворих умовах і лише за

згодою батьків. Неповнолітні можуть пожертвувати відновлювані органи і тканини лише у виняткових випадках і лише якщо це рятує життя реципієнта. При цьому згоду на донорство від неповнолітнього мають надавати також його батьки. Нижнього вікового обмеження для донорства немає. Данія зробила застереження щодо статті 20 Конвенції Ов'єдо, згідно якого неповнолітня особа може бути донором і пожертвувати, наприклад, кістковий мозок як братам/сестрам, так і батькам. Використовувати для трансплантації невідновлювані органи і тканини неповнолітніх осіб забороняється. У Фінляндії дієздатна повнолітня особа може пожертвувати відновлюваний орган, тканину або клітини на користь іншим. Дієздатна повнолітня особа може пожертвувати невідновлюваний орган (або його частину) або тканину лише на користь родича чи іншої близької особи. Якщо родичі реципієнта або інші близькі особи не є відповідними донорами, орган або тканину також може пожертвувати інша дієздатна повнолітня особа. Малолітні можуть пожертвувати лише відновлюваний орган або тканину і лише для лікування захворювання, загрозливого для здоров'я брата чи сестри, якщо іншої альтернативи немає. Неповнолітні також можуть зробити пожертвування відновлюваних органів або тканин для близького родича або іншої особи, із якою донор має близькі стосунки. В Ісландії дієздатна повнолітня особа може пожертвувати орган або тканину для використання в рамках лікування іншої особи, і у разі відсутності загрози для життя чи здоров'я донора. Неповнолітнім особам заборонено бути донорами органів і тканин. У Швеції забороняється взяття біологічного матеріалу, призначеного для трансплантації або для інших медичних цілей, від живої людини, якщо операція може становити серйозну небезпеку для життя або здоров'я донора. Якщо призначений для трансплантації біологічний матеріал є невідновлюваним, донор повинен мати родинне споріднення із реципієнтом або перебувати з ним в тісних стосунках, якщо тільки немає виняткових підстав для використання неспорідненого донора. У Норвегії органи або інший біологічний матеріал можуть бути вилучені у особи, яка дала згоду, лише якщо процедура не передбачає будь-якого безпосереднього ризику для фізичного чи психічного здоров'я донора (за винятком біопсії). Вилучення органів, клітин і тканин у осіб віком від 12 до 18 років може мати місце лише за наявності вагомих причин. Більш суворі правила передбачені для донорства малолітніх осіб віком до 12 років, включаючи обов'язкову вимогу про те, що донорство має бути життєво необхідним, реципієнт повинен бути близьким родичем, а донорська тканина має бути відновлюваною.

Що стосується посмертного донорства, то у Данії особа старше 15 років може надати як усну, так і письмову згоду на донорство її органів у випадку смерті мозку. За наявності письмової згоди померлого родичі не можуть перешкодити донорству його органів і тканин, якщо тільки померлий за життя не заявив у письмовій формі, що пожертвування залежить від згоди його родичів. У Фінляндії для посмертного донорства згода померлого на трансплантацію його органів і тканин після його смерті презюмується, якщо тільки померлий за життя не висловився проти посмертного донорства. Так само і в Ісландії, проте донорство органів від померлого не допускається, якщо проти цього заперечують близькі родичі. В Норвегії особи старше 16 років можуть дати згоду на донорство органів, клітин і тканин після їх смерті. Якщо пацієнт дав згоду на донорство, родичі не можуть відмовитися від неї. Якщо згода не надана, донорство може бути здійснено, якщо немає підстав вважати, що померлий був би

проти цього, або хтось із найближчих родичів відмовляється. У Швеції біологічний матеріал, призначений для трансплантації або для інших медичних цілей, може бути взятий у померлої особи, якщо вона погодилася на це або якщо можна довести, що такі дії відповідали б бажанню померлого. Крім того, біологічний матеріал може бути взятий, якщо померлий письмово чи усно не висловив проти цього заперечення або якщо немає інших підстав вважати, що таке втручання буде суперечити бажанню померлого. Біологічний матеріал не може бути вилучений у померлого, якщо інформація про його бажання є суперечливою або якщо особа, яка мала близькі стосунки з померлим, виступає проти втручання.

Біомедичні дослідження ембріонів. У Швеції це питання регулюється Законом про генетичну цілісність [3], у Норвегії – Законом про застосування біотехнології в медицині [4], у Данії – Зведеним законом про допоміжну репродукцію [8], в Ісландії – Законом про штучне запліднення та використання статевих клітин і ембріонів людини для дослідження стовбурових клітин [5], у Фінляндії – Законом про медичні дослідження [15] та Законом про медичне використання органів і тканин людини [11]. При цьому в усіх скандинавських країнах, крім Швеції, створення ембріонів для дослідницьких цілей не допускається. В усіх законодавствах, що аналізуються, містяться норми, згідно яких дослідження на ембріонах можна проводити лише протягом 14 днів після створення ембріона, без урахування часу кріоконсервації. Така умова має значення з огляду на те, що у Данії, Норвегії та Швеції встановлено термін зберігання кріоконсервованих ембріонів для дослідницьких цілей становить 5 років, а у Фінляндії навіть 15 років. Важливо, що донори гамет, із яких створені ембріони, повинні надати згоду на проведення досліджень з використанням таких ембріонів. Також національні правові норми країн Північної Європи встановлюють, що після того, як ембріони брали участь у біомедичних дослідженнях, їх не дозволено використовувати з будь-якою іншою метою, такі ембріони мають бути одразу знищені. Однак у Данії передбачено виняток – використання для лікування безпліддя, якщо ембріон генетично не модифікований і його розвиток не порушено.

Досить різне правове регулювання спостерігається в частині генетичної модифікації зародкової лінії людини для дослідницьких цілей. Зокрема, у Данії за загальним правилом генетична модифікація зародкової лінії дозволена, однак є обмеження щодо характеру дослідження – забороняється проводити дослідження з метою розробки методів клонування людини, методів створення людей шляхом злиття генетично різних ембріонів або частин ембріонів, а також методів створення живих людей, які є гібридами з геномом, що містить частини ембріонів та геномів інших видів. У Фінляндії навпаки, за загальним правилом дослідження ембріонів і гамет для модифікації зародкової лінії заборонено, але виняток становлять дослідження з метою лікування або запобігання спадковим серйозним захворюванням. У Норвегії дослідження, що включають генетичну модифікацію, дозволені для дослідницьких цілей на ембріонах протягом 14 днів з моменту їх створення, після чого вони повинні бути знищені одразу після використання [16]. У Швеції ж генетична модифікація зародкової лінії людини для дослідницьких цілей прямо і категорично заборонена [3].

Також у північноєвропейських країнах заборонено репродуктивне клонування людини, проте у Швеції дозволено терапевтичне клонування – створення людських ембріонів для дослідження з використанням перенесення ядер соматичних клітин,

для чого потрібне схвалення відповідного комітету з етики.

Дослідження біомедичного характеру на людях та біоматеріалах людського походження. Варто відзначити, що ця сфера біомедичних технологій видається найбільш врегульованою на рівні національних законодавств країн Північної Європи. Крім того, 31 січня 2022 року набув чинності європейський Регламент з клінічних досліджень [17] та введено в дію Інформаційну систему клінічних досліджень (Clinical Trials Information System – CTIS), що також безумовно відобразилося на загальному правовому регулюванні клінічних досліджень на людях.

Так, у Данії законодавчу базу дослідження на людях складають Закон про перевірку дослідницької етики дослідницьких проектів у сфері охорони здоров'я (1338 від 01.09.2020) [18], Акт про клінічні випробування лікарських засобів (620/16) [19]; Закон про лікарські засоби (99 від 16.01.2018) [20]; Регламент ЄС 536/2014 [17]. Усі дослідницькі проекти, що стосуються людей або будь-яких людських тканин, клітин тощо, потребують дозволу від регіонального комітету з етики досліджень. У випадку проектів випробування лікарських засобів і медичних пристроїв перед початком проекту також потрібен дозвіл Датського агентства з лікарських засобів. Для того, аби піддати особу клінічним дослідженням, необхідно отримати від неї інформовану згоду. Комітет з етики дослідження може відступити від цього правила в певних випадках, наприклад у разі досліджень на основі реєстру та в надзвичайних ситуаціях, якщо це приносить користь здоров'ю пацієнта в довгостроковій перспективі або приносить користь групі пацієнтів, а для пацієнта існує лише мінімальний ризик і дискомфорт. У разі, якщо йдеться про клінічні дослідження на неповнолітніх особах, то на це потрібна згода батьків, яка має відображати інтереси неповнолітнього, при цьому у разі необхідності має бути прийнята до уваги думка самої неповнолітньої особи. Комітет з етики дослідження може дозволити відступ від необхідності отримання згоди батьків для неповнолітніх віком від 15 до 17 років. Якщо піддослідним є недієздатна особа, для участі у дослідженнях є необхідною згода родича/опікуна/лікаря загальної практики або ради охорони здоров'я.

У Фінляндії основу правового регулювання досліджень на живих людях становлять Закон про медичні дослідження (488/1999) [15], Фармацевтичний закон (395/1987) [21], Регламент ЄС 536/2014 [17]. Згідно вказаних нормативно-правових актів під медичними дослідженнями розуміють дослідження, що включають втручання в цілісність людини, людського ембріона або людського плоду з метою підвищення знань про здоров'я, причини, симптоми, діагностику, лікування та профілактику захворювань або природу захворювань загалом. Фінське агентство з лікарських засобів видає необхідні правила належної клінічної практики, як зазначено в Законі про медичні дослідження. Для того, аби піддати особу клінічним дослідженням, необхідно отримати від неї інформовану згоду, однак виняток можуть становити надзвичайні ситуації, коли очікується негайна користь для здоров'я досліджуваної особи. У клінічних же випробуваннях лікарських засобів необхідна згода близького родича, іншої близької особи або законного представника. Неповнолітні можуть бути суб'єктами дослідження лише у випадках, коли неможливо отримати такі ж наукові результати з використанням інших суб'єктів дослідження, і лише тоді, коли ризик заподіяння шкоди або заподіяння стресу суб'єкту дослідження дуже незначний. Недієздатні можуть стати суб'єктами дослідження за наявності письмової згоди близького родича чи іншої особи, тісно пов'язаної з осо-

бою, чи законним представником відповідно до передбачуваного бажання досліджуваного. Фінське законодавство передбачає також випадки проведення біомедичних досліджень за участю вразливих груп населення. Зокрема вагітні жінки та годуючі матері можуть бути суб'єктами дослідження лише у разі, якщо неможливо отримати ті самі наукові результати, при участі інших суб'єктів дослідження, а також якщо такі дослідження, ймовірно: 1) принесуть безпосередню користь здоров'ю жінки або ненародженої дитини; або 2) на користь вагітних жінок або годуючих матерів, або плодів, новонароджених дітей або дітей, які перебувають на грудному вигодовуванні. Ув'язнені або пацієнти судово-медичної експертизи можуть бути суб'єктами дослідження лише в тому випадку, якщо дослідження, імовірно, принесе пряму користь для їх власного здоров'я або здоров'я людей, пов'язаних з ними, або здоров'я інших ув'язнених або пацієнтів судово-медичної експертизи.

В Ісландії дослідження на людях здійснюються згідно Закону про наукові дослідження в галузі охорони здоров'я № 44/2014 [22]. Клінічні випробування лікарських засобів додатково регулюються положеннями Закону про лікарські засоби № 93/1994 [23], а також положення Закону про медичні вироби № 16/2001 [24]. Так, усі наукові дослідження в галузі охорони здоров'я, що проводяться в Ісландії повністю або частково на людях охоплюють як науково-дослідні проекти на людях (дослідження, у яких особа бере активну участь у науковому дослідженні, наприклад, проходячи тести або надаючи зразки чи інформацію для дослідження), так і ретроспективні дослідження (дослідження, які використовують існуючий стан здоров'я особи, від якої походять дані або матеріали, а сама вона не бере активної участі в дослідженні). Для проведення клінічних досліджень за участі людини, необхідна її вільна, письмова, інформована згода. Широка згода можлива для подальшого використання біологічного матеріалу людини та її персональних даних про здоров'я в дослідницьких проектах. Виняток з отримання інформованої згоди від учасників клінічних досліджень може бути прийнятий у таких випадках: 1) за наявності невідкладних клінічних випадків за певних умов, у тому числі незначного ризику для пацієнта (ст. 24 Закону № 44/2014); 2) коли до протоколу, схваленого Національним комітетом з біоетики, вносяться поправки, комітет вирішує в кожному конкретному випадку, чи необхідно отримати розширену/оновлену згоду від учасників для охоплення сфери застосування поправки (стаття 20 Закон № 44/2014); 3) при епідеміологічних дослідженнях, де робота обмежується даними, які неможливо ідентифікувати, або біологічними зразками; 4) у протоколах, де участь відповідної особи обмежена відповідями на анкети, які неможливо відстежити, відповідь вважається інформованою згодою (стаття 18 Закону № 44/2014). Дослідження на неповнолітніх допустимо лише за умови дотримання всіх наступних умов: 1) є підстави вважати, що результати дослідження можуть призвести до покращення здоров'я учасників; 2) дослідження не можна проводити на особах, здатних дати згоду; 3) відповідні особи були проінформовані про дослідження, наскільки це можливо, і не заперечують щодо участі; 4) опікун дитини дав згоду. Дослідження на недієздатних особах можуть проводитися за умови, якщо є згода близького родича або законного представника особи, яка була позбавлена дієздатності.

У Норвегії сфера біомедичних технологій, що аналізується, регулюється Законом про медичні та біомедичні дослідження (20.6.2008/44) [25], Законом про організацію роботи

з дослідницької етики (28.04.2017/23) [26]. Деякі клінічні випробування, які включають як дослідження, так і лікування, також підпадають під дію Закону про права пацієнтів (2.7.1999/63) [27]. Так, Закон про медичні та біомедичні дослідження поширюється на медичні дослідження здоров'я людей, біологічного матеріалу людини або особистих даних про здоров'я. Такі дослідження також включають пілотні дослідження та експериментальне лікування. Для проведення клінічних досліджень за участі людини, необхідно отримати від неї вільну, письмову, інформовану згоду. Широка згода можлива для подальшого використання біологічного матеріалу людини та персональних даних про здоров'я в дослідницьких проектах. Винятки становлять невідкладні клінічні випадки за певних умов, у тому числі незначного ризику для пацієнта. Також за певних умов Регіональний комітет з етики медичних і медичних досліджень може дозволити використовувати біологічний матеріал людини, зібраний для діагностики та лікування, для досліджень без згоди пацієнтів. Крім того, згода не потрібна, якщо дані або біологічний матеріал анонімні. Дослідження на суб'єктах віком до 16 років можна проводити лише за дотримання наступних умов: 1) потенційні ризики для особи є незначними; 2) залучена особа не проти цього; 3) є підстави припускати, що результати дослідження можуть бути корисними для відповідної особи або для інших людей з таким же віковим розладом, захворюванням, травмою або станом. Для проведення досліджень на неповнолітніх віком від 16 до 18 років необхідно отримати згоду від батьків або інших осіб, які їх замінюють. Міністерство охорони здоров'я та служб охорони здоров'я може адміністративним регламентом вирішити, що для спеціальних типів дослідницьких проектів діти віком від 12 до 16 років можуть самі давати згоду на дослідження персональних даних про здоров'я. Для проведення досліджень на недієздатних особах, необхідна письмова згода найближчого родича або законного опікуна та за умови, що відсутні підстави вважати, що пацієнт буде проти участі, і що неможливо провести еквівалентне дослідження на дієздатних дорослих.

У Швеції основу правового регулювання досліджень на людях становлять Закон про етичну перевірку досліджень із залученням людей (5.6.2003/460) [28] та Регламент ЄС 536/2014 [17]. У шведському законодавстві визначено дві основні категорії досліджень за участю людини (не лише для біомедицини): дослідження, що включає обробку конфіденційних персональних даних без згоди особи, а також дослідження, що включає фізичне втручання, фізичні або психологічні маніпуляції або дослідження біологічного матеріалу мертвих або живих людей, за якими особу можна ідентифікувати. При цьому, особа, яка бере участь у клінічних дослідженнях має надати на це вільну явну, конкретизовану та задокументовану (зазвичай у письмовій формі) згоду. Письмова згода не є обов'язковою за законом. Регіональний комітет з етики може визначати винятки щодо вимоги про надання нової інформованої згоди на нове використання зразків біобанку або обробку конфіденційних персональних даних. Особи віком від 15 років можуть дати згоду бути суб'єктами дослідження за умови, що вони мають здатність розуміти наслідки участі у біомедичних дослідженнях. Особам молодше 18 років, які не здатні зрозуміти наслідки участі, потрібна згода їхніх батьків або опікунів. Навіть за наявності дійсної згоди дослідження не проводитиметься проти волі досліджуваного. Піддослідні віком до 18 років, які перебувають у шлюбі, можуть дати власну згоду. Що стосується недієздатних осіб, то в обме-

жених ситуаціях дослідження можна проводити без їхньої згоди, якщо неможливо отримати згоду досліджуваного через хворобу, психічне захворювання, погіршення стану здоров'я або іншу причину, що перешкоджає наданню згоди. У подібних ситуаціях дослідження можна проводити, якщо: 1) очікується, що дослідження призведе до знань, які інакше було б неможливо отримати; 2) Очікується, що дослідження призведе до прямої вигоди для суб'єкта дослідження або для когось іншого, хто страждає від такої ж чи подібної хвороби чи розладу. Дослідження можна проводити лише в тому випадку, якщо воно передбачає незначний ризик заподіяння шкоди та незручностей суб'єкту дослідження.

Висновки. Розглянувши правову регламентацію таких біотехнологій як сучасні допоміжні репродуктивні технології, трансплантологія органів та тканин людини, клонування, використання ембріональних клітин, проведення клінічних випробувань та біомедичних досліджень у країнах Північної Європи, можна дійти висновку, що захист прав пацієнтів та суб'єктів біомедичних досліджень розглядається здебільшого в контексті поваги до людського біологічного матеріалу, тіла людини, його фізичного та психічного стану, а також персональних даних особи. Видається, що саме Конвенція Ов'єдо заклала такі єдині стандарти в галузі біоетики, зробивши її першоосновою гармонії між правами людини та біомедициною, а також надала можливість європейським країнам, зокрема скандинавським, розвивати національне законодавство відповідно до принципу поваги до людської гідності. Водночас, непереконливими є посилання вітчизняного законодавства на відсутність зобов'язань із дотримання положень Конвенції Ов'єдо з метою виправдання недостатнього юридичного закріплення біомедичних правовідносин, недосконалих механізмів їх регулювання, а також відставання від регламентації процесів захисту прав людини при медичних дослідженнях у сфері біології та генетики. Досвід Швеції доводить, що відсутність ратифікації Конвенції Ов'єдо не є перешкодою для розвитку правового регулювання біомедичних технологій відповідно до сучасних наукових викликів та забезпечення збалансованості між необхідністю гарантування прав та основних свобод людини та врахуванням забезпечення свободи біомедичних досліджень.

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання найважливіших аспектів біомедичних технологій у країнах Північної Європи. Автором аналізується вплив ратифікації Конвенції про права людини та біомедицину 1997 року (Конвенції Ов'єдо) на формування національних законодавств скандинавських країн. Аналізуються основні нормативно-правові акти Швеції, Данії, Ісландії, Норвегії та Фінляндії, які регламентують питання особистої та тілесної недоторканності людини у зв'язку із застосуванням нових біомедичних технологій з урахуванням розширення можливостей втручання у життя, здоров'я і навіть геном людини. Так, у контексті зближення українського законодавства з європейськими правовими стандартами у статті розглядаються, зокрема, основи правового регулювання біомедичних технологій у таких галузях як допоміжні репродуктивні технології, трансплантологія, ембріологія, клонування, клінічні дослідження на людях та людських біоматеріалах. Незважаючи на очевидну важливість регулювання цієї сфери правовідносин, в Україні подекуди відсутня конкретна позиція щодо окремих аспектів регулювання біомедичних досліджень та застосування нових біотехно-

логій. У зв'язку із цим у статті вивчаються особливості права північноєвропейських країн в галузі регулювання біомедичних технологій для того, щоб визначити перспективи вдосконалення існуючого українського законодавства в цій сфері. Зокрема розглядаються особливості північноєвропейського правового регулювання штучної репродукції: вимоги до пацієнтів, можливість вибору донорів гамет, питання донації репродуктивних клітин та ембріонів, можливість застосування передімплантаційної генетичної діагностики ембріонів людини. Також у статті досліджується правова регламентація трансплантації органів і тканин у країнах Північної Європи, зокрема питання щодо донорів (як померлих осіб, так і живих повнолітніх дієздатних осіб, неповнолітніх осіб), згоди на вилучення органів і тканин з донорською метою тощо. Крім того, у статті аналізується законодавство скандинавських країн щодо проведення біомедичних досліджень на ембріонах, живих людях, а також із використанням людських біоматеріалів.

Ключові слова: Конвенція Ов'єдо, біомедичні технології, допоміжні репродуктивні технології, трансплантація органів і тканин, біомедичні дослідження.

Krushelnytska H. Peculiarities of legal regulation of biomedical technologies in the countries of Northern Europe

The article is devoted to the study of the legal regulation of the most important aspects of biomedical technologies in the Nordic countries. The author analyzes the impact of the ratification of the 1997 Convention on Human Rights and Biomedicine (the Oviedo Convention) on the formation of the national legislations of the Scandinavian countries. The main legal acts of Sweden, Denmark, Iceland, Norway and Finland are analyzed, which regulate the issues of personal and bodily integrity of a person in connection with the use of new biomedical technologies, considering the expansion of the possibilities of intervention in life, health and even the human genome. Thus, in the context of convergence of Ukrainian legislation with European legal standards, the article discusses, in particular, the fundamentals of legal regulation of biomedical technologies in such areas as assisted reproductive technologies, transplantology, embryology, cloning, clinical research on humans and human biomaterials. Despite the obvious importance of regulation of this sphere of legal relations, there is no definite position in Ukraine regarding certain aspects of the regulation of biomedical research and the use of new biotechnologies. In this regard, the article examines the features of the law of the Nordic countries in the field of regulation of biomedical technologies in order to determine the prospects for improving the existing Ukrainian legislation in this area. In particular, the features of the Northern European legal regulation of artificial reproduction are considered: requirements for patients, the possibility of choosing gamete donors, issues of donation of reproductive cells and embryos, the possibility of using pre-implantation genetic diagnosis of human embryos. The article also examines the legal regulation of organ and tissue transplantation in the Nordic countries, in particular, questions regarding donors (both deceased persons and living adult capable persons, minors), consent to the removal of organs and tissues for donor purposes, etc. In addition, the article analyzes the legislation of the Scandinavian countries on conducting biomedical research on

embryos, living people, as well as using human biomaterials.

Key words: Oviedo Convention, biomedical technologies, assisted reproductive technologies, organ and tissue transplantation, biomedical research.

Література

1. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text

2. Ратифікація Конвенції Ов'єдо слугуватиме підтвердженням євроінтеграційного вектора України. URL: https://unba.org.ua/news/7785-ratifikaciya-konvencii-ovedo-sluguvatime-pidtverdzhennyam-evrointegracijnogo-vektora-ukraini.html

3. Lag om genetisk integritet m.m. № 351. 2006 URL: http://www.smer.se/news/the-genetic-integrity-act-2006351/

4. Act relating to the application of biotechnology in human medicine, etc. № 100. 2003. URL: http://www.ub.uio.no/ujur/ulov/english.html (дата звернення: 25.12.2022).

5. Act on Artificial Fertilisation and Use of Human Gametes and Embryos for Stem-Cell Research, № 55. 1996. URL: https://www.government.is/media/velferdarraduneyti-media/media/acrobat-enskar_sidur/Act_No_55_1996_on_Artificial_Fertilisation_etc_as_amended.pdf

6. Regulation № 144/2009 on Artificial Fertilisation URL: https://www.government.is/media/velferdarraduneyti-media/media/acrobat-enskar _sidur/Act_No_55_1996_on_Artificial_Fertilisation_etc_as_amended.pdf

7. Act on Fertility Treatments № 1237. 2006 URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2006/en20061237.pdf

8. Consolidated Act 902 of 23.08.2019 on assisted reproduction. URL: https://rm.coe.int/inf-2016-4-addendum-update-june-2021-e/1680a3229f

9. Endringer i bioteknologiloven mv.: decision № 610 of 26.05.2020. URL: https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Vedtak/Vedtak/Sak/?p=77395 (дата звернення: 24.12.2022).

10. Directive IS-2418: Veileder om assistert befruktning med donorsжd. URL: https://helsedirektoratet.no/Documents/Bioteknologi/Veileder%20om%20assistert%20befruktning%20med%20donors%C3%A6d%20-%20oppdatert%20novem-ber%202015%20-%20IS-2418.pdf

11. Act of the Medical Use of Human Organs and Tissues № 101. 2001. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2001/en20010101_20130277.pdf

12. Asmundsson P. Organdonorsituationen i Island [Status of organ donation in Iceland]. Nord Med. 1994. № 109 (12). C. 320.

13. Act on donation and transplantation of organs, cells and tissue. URL: https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2015-05-07-25

14. Law on Transplantation etc. № 831 of 08.06.1995. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/ lag-1995831-om-transplantation-mm_sfs-1995-831

15. Medical Research Act № 488. 1999. https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990488.pdf

16. Endringer i bioteknologiloven fra 1. juli 2020. URL: https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/endringer-i-bioteknologiloven-fra-1. -juli/id 2721705/

17. Petrini C. Regulation (EU) No 536/2014 on clinical trials on medicinal products for human use: an overview. Ann Ist Super Sanita. 2014. Vol. 50. № 4. P. 317-321.

18. Act on Research Ethics Review of Health Research Projects № 1338 of 01.09.2020. URL: https://www.timelex.eu/sites/default/files/2019-01/09.%20Danish% 20legal%20framework.pdf

19. Danish Act on Clinical Trials of Medicinal Products № 620. 2016. URL: https://laegemiddelstyrelsen.dk/en/news/2016/new-danish-act-on-clinical-trials/~/ media/0BDD2C209E3A472EB4DFC00661683433.ashx

20. The Danish Medicines Act № 99 of 16/01/2018. URL: https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2018/99

21. Medicines Act 395/1987. URL: https://www.fimea.fi/documents/160140/765540/18580_Laakelaki_englanniksi_paivitetty_5_2011.pdf

22. Act on Scientific Research in the Health Sector № 44/2014. URL: https://www.government.is/media/velferdarraduneyti-media/media/acrobat-

enskar_sidur/Health-Sector-Research-Act-No-44-2014.pdf

23. Medicinal Products Act № 93/1994. URL: https://www.government.is/media/velferdarraduneyti-media/media/acrobat-enskar_sidur/Medicinal-Products-Act-NoMedicinal-Products-Act-No-93-1994-as-amended.pdf

24. Act on Medical Devices № 16/2001. URL: https://www.government.is/media/velferdarraduneyti-media/media/acrobat-enskar_sidur/Act_on_Medical_Devices_No_162001.pdf

25. Act on medical and health research 20.6.2008/44. URL: https://app.uio.no/ub/ujur/oversatte-lover/data/lov-20080620-044-eng.pdf

26. Act on organizing work on research ethics 28.4.2017/23. URL: https://www.forskningsetikk.no/en/resources/the-research-ethics-library/legal-statutes-and-guidelines/the-act-on-ethics-and-integrity-in-research/

27. Act relating to patients' rights 2.7.1999/63. URL: https://app.uio.no/ub/ujur/oversatte-lover/data/lov-19990702-063-eng.pdf

28. Act on ethics review of research involving humans 5.6.2003/460. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2003460-om-etikprovning-av-forskning-som_sfs-2003-460

УДК 349.415
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.23

К. Слепньова,
аспірантка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО КАДАСТРУ В ДАВНІХ ЄГИПТЯН, ГРЕКІВ ТА РИМЛЯН

Постановка проблеми. Під історією стародавнього світу зазвичай розуміють історію древніх суспільств. Своїми коріннями стародавній світ сягає глибокої старовини. Уся сучасна європейська, а частиною і позаєвропейська культура зросла на ґрунті античної культури. Без знання античної історії не можна зрозуміти багатьох установ подальших періодів, історії, сучасних політичних, наукових та інших термінів. Категорія «кадастр» у юридичній науці не нова, оскільки вона бере свій початок ще за існування Римської імперії і залишається актуальним та популярним предметом досліджень на сьогодні. Нарисна історія ведення земельного кадастру стосується трьох країн давнього Єгипту, Греції та Риму. Актуальність питань, які потрібно було розкрити, розглядалася упродовж тривалого часу в працях багатьох істориків та дослідників права. В цьому плані важливо було встановити історичні етапи становлення земельного кадастру та розкрити основні положення законодавчих актів, які їх регулювали.

Стан дослідження теми. Теоретичною основою для проведення дослідження стали праці таких українських науковців у галузі земельного та екологічного права, як В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Г.І. Балюк, А.П. Гетьмана, І.І. Каракаша, Т.Г. Ковальчук, П.Ф. Кулинича, М.В. Краснової, В.Л. Мунтяна, Н.Р. Малишевої, В.В. Носіка, В.І. Семчика, Н.І. Титової, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги та інших.

Метою статті є комплексне дослідження історико-правових основ ведення земельного кадастру в давніх єгиптян, греків і римлян, аналіз тенденції розвитку кадастрової системи за часів Стародавнього Єгипту (3000 р. до н.е.), Греції та Риму, висвітлення історико-теоретичних питань становлення і розвитку законодавства у сфері ведення і регулювання земельного кадастру.

Виклад основного матеріалу. Вперше в історії проведення земельного кадастру стало необхідним з появою держав та розвитком у них системи оподаткування, висунувши землю в якості об'єкта такого. Зрозуміло, що форми земельного кадастру, є результатом класового панування в різних громадських формаціях, змінювались разом зі зміною співвідношення сил різних класів. Стародавні пам'ятники історії, поезії і філософії зберегли нам відомості про проведення в далекі часи класифікації ґрунтів за якістю та відомості про поземельні кадастри держав, які існували за багато сотень років до нашої ери.

Історично земельний кадастр з'явився з потребою отримувати дані

© К. Слепньова, 2022

про землю як першоджерелі матеріальних благ та об'єкта оподаткування. Територія, де застосовувались примітивні кадастрові роботи, була Месопотамія, після цього перші історичні згадки виникнення кадастру та кадастрових робіт, пов'язаних з вказівкою меж земельних ділянок та їх площ, які проводились з метою обліку земель, йдуть у часи Стародавнього Єгипту (3000 р. до н.е.), Греції та Риму.

Термін «кадастр» виник з часів римського імператора Августа (27 р. до н. е.), коли була затверджена одиниця обліку збору даних за землю «caputigum». Трохи пізніше правитель зрозумів, що облік і систематизація необхідні, після цього він вводить перепис населення, назвав цей процес «caputigum registrum». З часом ці слова з'єднались в одне – «capitastrum» та внаслідок у слово «catastrum». Однак, деякі історичні джерела свідчать, що кадастр це грецьке слово, так як є грецькі слова «catastichon», чи достовірно зошит записів або обліковий реєстр. Але, і латинська назва «capitastum» також має не що інше, ніж опис податкових речей і предметів. На сьогодні використовується саме французьке слово «cadastre», яке в перекладі означає «книга-реєстр». Термін «кадастр» розповсюджений у всьому світі, за виключенням Скандинавських країн, де замість нього використовують слово «реєстр».

Найбільш докладні та ґрунтовні відомості про класифікацію ґрунтів і земельного кадастру містять численні пам'ятники Стародавнього Єгипту.

На ранніх етапах розвитку суспільства при земельно-кадастрових роботах отримували відомості головним чином про площу земель. Потім виникла необхідність в обліку по видам земель та їх якісному стану (по видам ґрунтів та їх родючості) [1, с. 17]. Так, наприклад, у Стародавньому Єгипті, де існувала система поливного землеробства та умови поливу мали першорядне значення для отримання врожаїв, ґрунти поділялись на затоплювані, поливні та болотні [2, с. 13].

За даними французького історика Г. Масперо і російського агронома і мандрівника Н.Н. Клінгена, вже в період древніх фараонів в Єгипті існував строгий кадастр, тобто оцінка земель за їх площею, родючістю і прибутковістю. Землі поділилися на «пшеничні», які підлягали штучному затопленню, водно-болотні, призначені для культивування гідрофільних рослин і розведення птиці; «степові», які не затоплювалися Нілом. Землі виноградників і садів відмічалися особливо. Податки платилися відповідно площі і якості землі [3, с. 207].

«Рахунок золота і полів» проводився регулярно. В папірусі Бруклінського музею говориться, що в обов'язки другої після фараона людини входили справи «з приводу орних земель». Він мав право допитувати завідуючого ріллею [4, с. 95] Можна констатувати, що загалом земельний кадастр у Єгипті досяг серйозного рівня при широкому охопленні різноманітних сторін даного процесу.

Детальна відмінність ґрунтових категорій відомо Стародавній Греції. Від давніх греків (еллінів) виходять перші спеціальні агрономічні, біологічні, географічні і правові твори, в яких багато говориться про землю і ґрунт, їх родючість і властивості. Ще в епоху гомерівських поем (XII – VIII ст. ст. до н. е.) греки розрізняли землю та ґрунт, маючи на увазі під першим елемент космосу, родючий початок існуючого і позначаючи другим властивості оброблюваної землі [5, с. 8].

Еллінські землероби багато знали про різноманітні властивості ґрунтів, розглядали процеси, які відбуваються в них. Вони не були експериментаторами, але методом спостережень за явищами природи володіли успішно. Елліни вперше висловлювались про

профільну будову ґрунту і бачили в ґрунті тіло, які змінюються в часі. Вони визначали важливу якість ґрунту – його родючість, часто зв'язуючи її з метеорологічними умовами і обробітком.

Відомості про землю і ґрунти Греції, їх використання і обробіток приводяться в трактаті «Про домашнє господарство» знаменитого давньогрецького історика і письменника Ксенофонта (430–355 р.р. до н.е.). Знання про ґрунт пов'язували з його впливом на рослини. Перший ботанік древнього світу Феофраст (372–287 рр. до н.е.) підкреслював, що розглядати рослину і умови їх життя – клімат, ґрунт – у взаємному зв'язку. Він показує, що ґрунт – «джерело живлення рослин, а також вологи». Стосовно умов росту тих або інших рослин, їх плодоношення, якості плодів, Феофраст рахував, що «місце має велике значення, ніж обробіток і культура» [6, с. 75]. Класифікуючи ґрунти за їх властивостями та продуктивним силам, Феофраст робив висновки відносно посівів, для яких придатний той чи інший ґрунт.

Отже, у давньогрецьких філософів і натуралістів ми знаходимо витоки багатьох сучасних наукових концепцій. Земля і ґрунт – це щось особливе і важливе. Ґрунтам притаманна родючість – їх основна якість, вона змінна в просторі і має свої особливості в кожній природній зоні: рослини дикі і культурні; підбір останніх; агротехніка вирощування тісним чином залежить від властивостей ґрунтів, характеризується специфічними зачатками їхнього розвитку, їх використання, зберігання і охорони.

Єгипетські папіруси так само, як в грецькі пам'ятники, свідчать про існування до нашої ери в Єгипті та Греції численні категорії земель в залежності від їх якості, про наявність там земельного кадастру.

Грецька агрономія була наступницею давньосхідної, так само сільськогосподарські знання римлян розвивались під впливом знань еллінів. Римлянам по рівнянні з греками був більш притаманний практицизм, прагматична оцінка явищ природи. Але було би не вірно стверджувати, що в них ми нічого не знайдемо, окрім порад, що робити із землею, щоб отримати від неї найбільший прибуток [7, с. 33]. Наприклад, у Римському земельному кадастрі сформувались два методи поділу земельних угідь: центуриації та скамнації (III – II ст. до н. е.).

Існував і більш дрібний розподіл земель. Папірус X – VIII ст. до н.е. згадує дві категорії орних земель – «немнуха» і «шета-тені», причому один сегат (невелика міра площі) першої вартує пів кіте срібла (4,5 г), а другої – одну п'яту кіте. В більш древньому документі – літопису XXV ст. до н.е., викарбуваному на діоритовій плиті («Палермський камінь» – зберігається в музеї міста Палермо в Італії), багаторазово згадуються різні орні ґрунти, «ґрунти, які не обробляються», «ґрунти на краю пустелі; ґрунти «для великого винограду». Про кадастр говориться: для «року п'ятого» відбувався «восьмий раз рахунок золота і полів»; це сусідство слів показує, як високо цінується ґрунт. В перерахуванні посадових осіб фігурує «керівник землі» [8, с. 15, 19, 21, 26, 51, 146].

Поземельний кадастр Рима являв собою спочатку опис земельної власності. Введення майнового ценза, а разом з ним і опис майна приписується шостому царю Стародавнього Риму Сервию Тулію (VI ст. до н. е.). Всі громадяни повинні були надавати відомості про розмір і прибутковість належного їм майна, яке після перевірки заносились до спеціальних реєстрів. Ці реєстри включали в себе відомості про розмір земельних ділянок, про спосіб їх обробки, про їх якість і прибутковість. З кожної тисячі оціночного майна всі громадяни повинні були платити по одному асу податку, який називався «tributum ex censu».

Згодом державні землі були звільнені від оподаткування і тільки деяка частина Італії була обкладена податком [9, с. 12-13].

Про існування у II – I ст. ст. до н. е. в Римі поділ земель в залежності від їх властивостей свідчать праці римських письменників і вчених Марка Порція Катона (243 – 149 рр. до н. е.) «Землеробство» і Марка Теренція Варрона (116 – 27 рр. до н. е.) «Про сільське господарство». Варрон з особливою увагою описує природні властивості різних видів ґрунтів, відмічає особливо географічне положення земель, близькості центрів збуту шляхів повідомлення. Інший римський письменник і вчений Гай Секунд Пліній (29 р. – авг. 79 р.) розповідає про вимір земель, задуманому при Гаї Юлії Цезарі (100 – 44 рр. до н. е.) і виконаному при Августі. При Августі (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) була проведена великий перепис земель, що був по суті кадастром Римської імперії. Для більш правильного справлення поземельного податку – tributum soli – Август ввів точне вимірювання земель з визначенням їх якості та складанням статистичних описів і карт. Для існування цензу в кожній провінції було засновано по одному censitor з помічниками, яким всі землевласники – possesseres – зобов'язані були надавати докладні відомості про свої землі та господарський інвентар. Цей ценз повторювався в Римі черезкожні 15 років і проіснував до III століття [10, с. 164].

Висновки. Отже, головними досягненнями давніх єгиптян, греків і римлян у вченні про землю та ґрунти були: розробка їх класифікації і надання їй характеру системи; збір і систематизація даних про властивості ґрунтів, облік їх особливостей; ведення строгого земельного кадастру, тобто оцінка земель за їх площею, родючістю і прибутковістю; районування; правові питання щодо ведення земельного кадастру.

Стаття присвячена розгляду історико-правових основ ведення земельного кадастру в давніх єгиптян, греків і римлян. Уся сучасна європейська, а частиною і позаєвропейська культура зросла на ґрунті античної культури. Без знання античної історії не можна зрозуміти багатьох установ подальших періодів, історії, сучасних політичних, наукових та інших термінів. У статті встановлюваються історичні етапи становлення земельного кадастру та розкрити основні положення законодавчих актів, які їх регулювали.

Аналізуються стародавні пам'ятники історії, поезії і філософії, які зберегли нам відомості про проведення в далекі часи класифікації ґрунтів за якістю та відомості про поземельні кадастри Єгипту, Греції та Риму. Визначається термін «кадастр», який виник з часів римського імператора Августа (27 р. до н. е.), коли була затверджена одиниця обліку збору даних за землю «caputigum».

Встановлено, що на ранніх етапах розвитку суспільства при земельно-кадастрових роботах отримували відомості головним чином про площу земель. Потім виникла необхідність в обліку по видам земель та їх якісному стану.

Обгрунтовано, що найбільш докладні та ґрунтовні відомості про класифікацію ґрунтів і земельного кадастру містять численні пам'ятники Стародавнього Єгипту. Єгипетські папіруси так само, як в грецькі пам'ятники, свідчать про існування до нашої ери в Єгипті та Греції численні категорії земель в залежності від їх якості, про наявність там земельного кадастру.

У статті досліджено поземельний кадастр Рима, який являв собою спочатку опис земельної власності. Введення майнового цензу, а разом з ним і опис майна приписується шостому царю Ста-

родавнього Риму Сервию Тулію (VI ст. до н. е.).

Зроблено висновок, що головними досягненнями давніх єгиптян, греків і римлян у вченні про землю та ґрунти були: розробка їх класифікації і надання їй характеру системи; збір і систематизація даних про властивості ґрунтів, облік їх особливостей; ведення строгого земельного кадастру, тобто оцінка земель за їх площею, родючістю і прибутковістю; районування; правові питання щодо ведення земельного кадастру.

Ключові слова: земля, ґрунт, земельний кадастр, законодавство, реєстр, землеробство.

Slepnova K. Historical and legal aspects of land registry management in the ancient Egyptians, Greeks and Romans

the article is devoted to the consideration of the historical and legal foundations of land cadastre management in the ancient Egyptians, Greeks and Romans. All modern European and partly non-European culture grew on the basis of ancient culture. Without knowledge of ancient history, it is impossible to understand many institutions of later periods, history, modern political, scientific and other terms. The article establishes the historical stages of the formation of the land cadastre and reveals the main provisions of the legislative acts that regulated them.

Ancient monuments of history, poetry and philosophy are analyzed, which have preserved for us information about the classification of soils by quality in ancient times and information about land cadastres of Egypt, Greece and Rome. The term "cadastre" is defined, which originated from the time of the Roman emperor Augustus (27 BC), when the unit of accounting for the collection of land data "caputigum" was approved.

It was established that at the early stages of the development of society during land cadastral works, information was obtained mainly about the area of land. Then there was a need to record land types and their quality.

It is substantiated that the most detailed and thorough information about soil classification and land cadastre is contained in numerous monuments of Ancient Egypt. Egyptian papyri, as well as Greek monuments, testify to the existence before our era in Egypt and Greece of numerous categories of land depending on their quality, to the existence of a land cadastre there.

The article examines the land cadastre of Rome, which was originally a description of land ownership. The introduction of the property census, and with it the description of property, is attributed to the sixth king of Ancient Rome, Servius Tullius (VI century BC).

It was concluded that the main achievements of the ancient Egyptians, Greeks and Romans in the science of land and soils were: development of their classification and giving it the character of a system; collection and systematization of data on soil properties, accounting for their features; maintaining a strict land cadastre, i.e. assessment of land according to its area, fertility and profitability; zoning; legal issues regarding the management of the land cadastre.

Key words: land, soil, land cadastre, legislation, register, agriculture.

Література

1. Земельний кадастр: учебное пособие Н. В. Клебанович: – Минск: БГУ, 2006. 264 с.

2. Ремезов Н. П., Макаров В. Т. Почвоведение с основами земледелия. М., Изд-во МГУ, 1963, 476 с.

3. Клинген И. Н. Среди патриархов земледелия народы Ближнего и

Дальнего Востока. Эгипет, Индия, Цейлон, Китай. М.: Сельхозгиз, 1960. 604 с.

4. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М.: Изд-во восточной литературы, 1963. 544 с.

5. Богаевский Б. Л. Земля и почва в земледельческих представлениях Древней Греции. С.-Петербург : Сенатская типография, 1912. 28 с.

6. Феофраст. Исследования о растениях / Перевод с древнегреч. и примечания М. Е. Сергеенко. М.: Изд-во АН СССР, 1951. 591 с.

7. Крупеников И. А. История почвоведения. Изд. «Наука». М.: 1981. 328 с.

8. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М.: Изд-во восточной литературы, 1963. 544 с.

9. Колотинская Е. Н. Правовые основы земельного кадастра в России. Изд-во МУ. 1968. 272 с.

10. Колотинский Н. Д. История римского права. Казань, 1907. 396 с.

УДК 342:352.075(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.24

А. Маковецький,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ ПИТАННЯ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ГРОМАДАМИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У відповідності до законодавства України, територіальні громади на сьогодні є первинними суб'єктами місцевого самоврядування, та разом з тим головним носієм функцій та повноважень цього самоврядування. Так, територіальні громади через утворені органи місцевого самоврядування самостійно вирішують питання місцевого значення та здійснюють право власності від імені Українського народу, в межах відповідного адміністративно-територіального устрою.

Відповідно до положень ст. 327 ЦК України «територіальні громади є власниками комунальної власності, тобто володіють правом комунальної власності на нерухоме (земля, земельні ділянки тощо) і рухоме майно та об'єкти, майнові права, права на бюджетні кошти тощо, та інше майно, що належить територіальній громаді» [3].

Водночас, відповідно до вимог ст. 142 Конституції України [1] та п. 3 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2] матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування виступають земельні ділянки та природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичну основу дослідження склали наукові праці таких науковців, як О. А. Вівчаренко, І. І. Карапаш, О. С. Комарова, К. М. Некіт, О. М. Ковальова, О. В. Ольшанський, Г. А. Борщ, В. М. Вакуленко, Н. М. Гринчук, Ю. Ф. Дехтяренко, О. С. Ігнатенко, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук, В. В. Юзефович, Є. О. Харитонов та інші.

Мета статті. Метою статті є науковий аналіз нормативно-правових окремих питань набуття права власності територіальними громадами за законодавством України.

Викладення основного матеріалу. Відносини власності набувають юридичне закріплення у праві власності, що виникає внаслідок правового регулювання економічних відносин. Правове регулювання відносин власності є одним із найважливіших напрямів нормотворчої діяльності держави. За допомогою права держава регулює належність тих чи інших об'єктів власності певному суб'єкту (громадянину, територіальній громаді, державі); обсяг та зміст суб'єктивних повноважень власників, порядок та форми їх реалізації щодо різних об'єктів; засоби та способи правової охорони відносин власності.

Сукупність зазначених правових норм, що регулюють відносини власності, є правом власності в об'єктивному розумінні. Суб'єктивне право власності визначається законодавством України та ЦК України, як суспільні відносини щодо володіння, розпорядження та користування майном, що врегульовано законодавством.

© А. Маковецький, 2022

У науковій літературі, «в якості володіння розуміють закріплення матеріальних благ за конкретними власниками, фактичне утримання речі у сфері господарювання цих осіб. Під користуванням розуміють вилучення з речей їх корисних властивостей, які дають змогу задовольнити відповідні потреби власника та/або володільця. В якості розпорядження розуміють визначення власником юридичної чи фактичної долі речі.» [12].

Кожне із зазначених повноважень власник може передати іншій особі, не втрачаючи при цьому права власності.

Майно та об'єкти територіальних громад як «комунальна власність», яку вважають одним з основних типів форм власності, мають схожість за формою публічної власності із режимом державної власності. Тобто, органи місцевого самоврядування виступаючи від імені територіальних громад, здійснюють права власника щодо комунальної власності і діють в межах Конституції України та законодавчих актів. Звідси, самостійність територіальних громад у сфері власності не є абсолютною.

Комунальна власність, що перебуває у власності територіальних громад, за своєю суттю виступає як «колективна власність», так-як відображає відносини колективного набуття права власності на об'єкти, майно територіальних громад.

Щодо правової природи комунальної форми власності в науковій літературі висловлюються різні думки. Так, окремі науковці «комунальну власність вважають різновидом державної власності, і водночас, в економічному розуміння, значений термін вживають для визначення сукупності відносин, пов'язаних певним майновим комплексом і певним суб'єктом господарської діяльності, при цьому, в якості практичного застосування, розуміють «власність територіальних громад» в якості належного їм майна, що використовується для спільних потреб територіальної громади, а керування таким майном здійснюється відповідними органами місцевого самоврядування від імені територіальних громад» [8, С. 120-125].

Водночас, науковці приділяють увагу дослідженням суб'єктів права «комунальної власності» в особі територіальних громад розмежовуючи їх на первинний та вторинний рівні. Таке розмежування висвітлено у Законі України «Про місцеве самоврядування», у відповідності до чого – «до первинного рівня відносять села, селища та міста, а до вторинного рівня відносять райони та області» [2].

Окремі науковці, наприклад Л. А. Музика, пропонували «розмежовувати суб'єктів права «комунальної власності» на суб'єктів цього права (відповідні територіальні громади) та на суб'єктів здійснення цього права (уповноважені територіальними громадами органи місцевого самоврядування)» [11].

За загальним поняттям, в якості об'єктів права власності територіальних громад виступає майно (земельні ділянки, грошові кошти тощо), яке належить цій громаді. Щодо підстав набуття права комунальної власності територіальними громадами, то у законодавстві визначено, що «такими підставами виступає безоплатна передача державою майна і майнових прав територіальним громадам, здійснення такої передачі іншими суб'єктами права власності, а також придбання або створення майна у встановленому законодавством порядку, органами місцевого самоврядування» [2]. Тим же законодавством визначено перелік відповідних об'єктів права державної власності, що можуть бути передані у власність або спільну власність територіальних громад, зокрема у «комунальну власність», а також перелік тих об'єктів, які не можливо передати у комунальну власність територіальних громад.

Слід також зазначити, що положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування» закріплено, що «підстави набуття права власності визначають матеріальну основу територіальної громади та об'єднаної територіальної громади як юридичної особи – власника, тобто, територіальні громади мають право набувати майно у власність».

Комунальна власність виступає частиною власності органів місцевого самоврядування, при цьому термін «комунальна» вказує на те, що це поняття стосується лише місцевих органів самоврядування на рівні територіальних громад. Відповідно до визначення, що міститься в системних положеннях про місцеве самоврядування, «комунальною власністю» є право власності та інші майнові права, що належать окремим територіальним громадам, а також майно інших юридичних осіб [10]. Це визначення збігається з розумінням власності у нормах цивільного права.

Таким чином, категорія майна (активів) включає всі майнові права, що належать територіальним громадам та юридичним особам і комунальним підприємствам, зокрема: право власності, безстрокове користування, найм, оренда, експлуатація, сервітут, застава, майнові права на нематеріальні активи.

Комунальна власність охоплює лише загальну суму активів цих суб'єктів, залишаючи за межами свого визначення зобов'язання, що лежать на них.

Основною складовою комунальної власності є нерухомість, хоча вона включає також рухоме майно і права. Придбання комунального майна можна здійснити кількома способами.

У разі передачі власності державною адміністрацією; зміни меж, поділу чи об'єднання територіальних громад; внаслідок господарської діяльності територіальних громад; інших правових дій. Найчастіше юридичні особи набувають права власності на комунальні та самоврядні компанії безпосередньо біля територіальних громад, або у вигляді участі у цивільно-правових угодах. Важливо, що суб'єкти комунальної власності самостійно приймають рішення щодо мети та способу використання майна (з дотриманням вимог, що містяться в окремих нормах законодавства).

Управління комунальною власністю є завданням очільників територіальних громад (голів селищ, селищних рад тощо). З іншого боку, засади управління комунальною власністю визначають установчі органи місцевих органів влади. У разі об'єднань органів місцевого самоврядування, юридичних осіб самоврядування та комунальних компаній – правила управління майном встановлюються окремими положеннями закону або внутрішніх актів, що регулюють діяльність цих організацій.

Слід пам'ятати, що у зв'язку з особливим «суспільним» статусом цього майна, особи, які беруть участь в управлінні комунальною власністю, зобов'язані виявляти особливу обережність у здійсненні управління відповідно до цілей цього майна та захищати його, що санкціоновано законодавством.

Основним джерелом набуття територіальними громадами права «комунальної власності» на землю були та залишаються державні землі. Це мало місце, наприклад, при передачі до комунальної власності підприємств агропромислового комплексу згідно до постанови Кабінету Міністрів України від 05 вересня 1996 року № 1060 «Про поетапну передачу до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ та організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» [6], разом із займаними ними земельними ділянками, які перебували

у колективній власності. Така передача земельних ділянок державної власності до комунальної власності передбачена у ст. 117 ЗК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 83 ЗК України «у комунальній власності знаходяться всі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності» [4].

Таким чином, землі «комунальної власності» у загальному вигляді визначаються на основі їх виключення зі складу земель державної власності та виділення від земельних ділянок права приватної власності фізичних та юридичних осіб.

Разом з цим чинне земельне законодавство визначає землі, які можуть перебувати лише у «комунальній власності», не можуть передаватися у приватну власність. Відповідно до положень статті 83 ЗК України до вказаних об'єктів комунальної власності відносять: «землі загального користування населених пунктів; землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного та трубопровідного транспорту; землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; землі лісового фонду та землі водного фонду, крім випадків, визначених ЗК України; земельні ділянки, використовувані задля забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування» [4].

Водночас, слід звернути увагу на положення ЗК України, відповідно до яких територіальні громади можуть набути право власності на комунальну власність за договорами купівлі-продажу. Зазначене закріплено у положеннях ч. 4 ст. 83 ЗК України, зокрема «право власності територіальними громадами набувається за умов: передачі їм земель державної власності; примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної потреби та для суспільних потреб; прийняття спадщини, придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншим цивільно-правовим договорам; виникнення інших підстав, передбачених законом» [4]. Наведений перелік підстав набуття територіальними громадами права комунальної власності не є вичерпаним.

Відповідно до Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень «реєстрація права власності на об'єкт нерухомості державної або комунальної власності, будівництво якого завершено та право власності на який не зареєстровано до 1 січня 2013 року, проводиться незалежно від наявності документів, що засвідчують речове право на земельну ділянку та проведення державної реєстрації такого права» [7].

Роз'яснено, що «для проведення реєстрації права власності з видачею свідоцтва на побудований об'єкт нерухомого майна державної чи комунальної власності, право власності на який не зареєстровано до 01 січня 2013 року, за відсутності документа, що підтверджує виникнення права державної чи комунальної власності на такий об'єкт, заявник подає техпаспорт на цей об'єкт» [9]. Під час проведення реєстрації права державної власності заявник також подає витяг з Єдиного реєстру об'єктів державної власності на такий об'єкт.

При проведенні реєстрації права комунальної власності на об'єкт нерухомого майна заявник, окрім техпаспорту, представляє: «документ, що підтверджує факт перебування нерухомості у комунальній власності, виданий органом місцевого самоврядування; документ, що підтверджує факт відсутності знаходження нерухомості в держвласності, виданий Фондом держмайна або його регіональним відділенням» [9].

Укрдержреєстр зазначив, що згідно з заключними положеннями Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності» з дня набрання ним чинності «землями комунальної власності територіальних громад вважаються земельні ділянки: на яких розташовані будинки, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності відповідної територіальної громади; які перебувають у постійному користуванні органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, установ, організацій» [5].

Також Законом визначено, що у державній власності залишаються, у тому числі розташовані в межах населених пунктів земельні ділянки: «на яких розташовані будинки, споруди, інші об'єкти нерухомого майна держвласності; які перебувають у постійному користуванні органів державної влади, державних підприємств, установ, організацій, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук» [5].

Державна реєстрація права держави або територіальної громади на земельні ділянки здійснюється на підставі заяви органів, які передають земельні ділянки у власність або у користування, до якої додається витяг із Державного земельного кадастру про відповідну ділянку.

З огляду на викладене власником комунального майна є відповідна територіальна громада села, селища, міста в особі органу місцевого самоврядування, уповноваженого керувати цим майном.

В статті досліджуються актуальні питання набуття права власності територіальними громадами за законодавством України. Зазначається, що відповідно до чинного законодавства України, територіальні громади на сьогодні є первинними суб'єктами місцевого самоврядування, та разом з тим головним носієм функцій та повноважень місцевого самоврядування. Так, територіальні громади через утворені органи місцевого самоврядування самостійно вирішують питання місцевого значення та здійснюють право власності від імені українського народу, в межах відповідного адміністративно-територіального устрою.

В статті акцентується увага на тому, територіальні громади є власниками комунальної власності, тобто володіють правом комунальної власності на нерухоме (земля, земельні ділянки тощо) і рухоме майно та об'єкти, майнові права, права на бюджетні кошти тощо, та інше майно, що належить територіальній громаді. Водночас, відповідно до вимог ст. 142 Конституції України та п. 3 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування виступають земельні ділянки та природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад.

Крім того, майно та об'єкти територіальних громад як «комунальна власність», яку вважають одним з форм власності, мають схожість за формою публічної власності із режимом державної власності. Тобто, органи місцевого самоврядування виступаючи від імені територіальних громад, здійснюють права власника щодо комунальної власності і діють в межах Конституції України та законодавчих актів. Звідси, самостійність територіальних громад у сфері власності не є абсолютною.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, право власності, право комунальної власності, територіальні громади, набуття права власності, власність.

Makovetskyi A. Individual issues of acquisition of property rights by territorial communities under the legislation of Ukraine

The article deals with the topical issues of acquisition of property rights by territorial communities under the legislation of Ukraine. It is noted that following the current legislation of Ukraine, territorial communities are currently the primary entities of local self-government and, at the same time, the main bearer of functions and powers of local self-government. Thus, territorial communities, through the established bodies of local self-government, independently resolve issues of local importance and exercise property rights on behalf of the Ukrainian people within the limits of the relevant administrative and territorial system.

The article emphasises that territorial communities are owners of communal property, i.e., they own communal property rights to immovable (land, land plots, etc.) and movable property and objects, property rights, rights to budget funds, etc., and other property belonging to the territorial community. However, in accordance with the requirements of Art. 142 of the Constitution of Ukraine and clause 3 of Art. 16 of the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine", the material and financial basis of local self-government is land plots and natural resources owned by territorial communities.

Moreover, property and objects of territorial communities as "communal property", which is considered one of the forms of ownership, have similarities in the form of public ownership with the regime of state ownership. In other words, local self-government bodies, acting on behalf of territorial communities, exercise the rights of the owner in relation to communal property and act within the limits of the Constitution of Ukraine and legislative acts. As a result, the independence of territorial communities in the field of ownership is not absolute.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, ownership, community property right, territorial communities, acquisition of property rights, property.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст. 170) // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

3. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 40-44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

4. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності. Закон України від 06.09.2012 № 5245 – VI (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 36, ст.472) // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5245-17#Text

6. Про поетапну передачу до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ та організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності. Постанова Кабінету Міністрів України від 05 вересня 1996 року № 1060 // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-96-%D0%BF#Text

7. Порядок державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 868 // URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KP130868?_ga=2.236800898.2064964271.1671634084-1487565174.1665672950

8. Глинська О.В. Територіальна громада як суб'єкт права комунальної власності. Форум права. 2012. № 2. С. 120–125.

9. Лист Державної реєстраційної служби України від 16 січня 2014 року

№ 700/05-15-14 // URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/FIN97257?_ga=2.136252338.2064964271.1671634084-1487565174.1665672950

10. Мороз О. М. Правові форми взаємовідносин держави і громадських об'єднань в Україні в епоху глобалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мороз Ольга Володимирівна. – Київ, 2015. – 20 с.

11. Музика Л.А. Право комунальної власності в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук. Х., 2004. 19 с.

12. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. Навчальний посібник / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. наук, доц. Кухарєва О. Є., канд. юрид. наук, доц. Ткалича М.О. Запоріжжя. 2016. 284 с.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.25

Д. Цибульський,
аспірант кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧИМА ІНФОРМАЦІЯ ЗАДЛЯ ПОПЕРЕДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Постановка проблеми. Важливою складовою у протидії злочинності є попередження вчинення кримінальних правопорушень, особливо найбільш тяжкої їх форми – злочинів. Адже, у випадку попередження кримінальних правопорушень – потенційним злочинцем не здійснюється суспільно небезпечна діяльність, а також відсутні суспільно небезпечні наслідки діяння особи. І навіть незважаючи на можливість швидко розслідувати вчинення можливого кримінального правопорушення – краще його не допустити, попередити ніж потім мати порушені суспільні відносини, особливо, якщо здійснювався злочин з суспільно небезпечними наслідками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання пов'язані з дослідженням криміналістично значимої інформації досліджували наступні науковці: П.Д. Біленчук, В.В. Бірюков, А.П. Гель, Н.І. Клименко, О.В. Неня, М.О. Пасека, Г.С. Семаков, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько та інші. Однак, питання пов'язане із використанням криміналістично значимої інформації задля попередження кримінальних правопорушень залишилось малодослідженим.

Мета статті. В своїй роботі будемо досліджувати поняття криміналістично значимої інформації і суміжних понять, а також визначемо, яку криміналістично значиму інформацію можна використати для попередження кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання попередження, необхідно зауважити, що попередження може бути загальним, тобто це активні дії спрямовані на усунення або мінімізацію причин і умов вчинення необмеженого кола кримінальних правопорушень або необмеженого кола кримінальних правопорушень окремого виду чи в окремій місцевості. А також, попередження може бути спеціальним – стосуватися конкретного кримінального правопорушення, і здійснюватись під час готування особи до його вчинення. Адже у випадку замаху на вчинення кримінального правопорушення потенційного злочинця необхідно зупиняти, і не допустити вчинення кримінального правопорушення.

Варто зазначити, що в залежності від виду попередження вчинення кримінальних правопорушень – різняться ключові суб'єкти попередження. Так, якщо ми розглядаємо загальне попередження то ключову роль матимуть державні органи і органи місцевого самоврядування, які мають реалізовуючи покладені на них повноваження – задовольняти потреби осіб, щоб в останніх не виникало необхідності вчиняти кримінально-карні діяння, а також змінювати норми кримінального законодавства у відповідності до наявної суспільної кон'юктури і загальних суспільних потреб. Роль правоохоронних органів

© Д. Цибульський, 2022

в цьому випадку зводиться до субсидіарної участі – вони мають пояснювати, роз'яснювати, пропагандувати, показувати наслідки вчинення особою кримінально-караного діяння. Також, правоохоронні органи відіграють допоміжну і аналітичну роль у загальному попередженні, оскільки загальну, статистичну, аналітичну, спеціальну інформацію, що стосується злочинності – отримують, обробляють, аналізують, роблять висновки, узагальнюють і за необхідності розповсюджують правоохоронні органи. Без такої інформації – неможливо ефективно і якісно проводити анти злочинну політику у державі.

Якщо ж ми будемо досліджувати спеціальне попередження (у випадку виявлення інформації, що свідчить про готування особи до вчинення кримінального правопорушення), то в цьому випадку – головна роль належить правоохоронним органам, які мають реалізувавши наявну у них компетенцію – попередити вчинення особою суспільно небезпечних дій. А ось, інші державні органи щодо спеціального попередження уже відіграватимуть допоміжну і субсидіарну роль. Оскільки вони усуватимуть можливі умови і причини вчинення кримінального правопорушення в конкретному випадку. Однак, для виконання спеціального попередження правоохоронним органам також, необхідно мати інформацію стосовно намірів особи вчинити кримінальне правопорушення та іншу інформацію, стосовно деталей запланованого особою діяння, а також причин і умов задуму особи.

Тобто, як бачимо для загального і для спеціального попередження компетентним органам необхідно мати інформацію стосовно конкретного кримінального правопорушення, особливостей прояву окремих злочинів чи характеристики злочинності. Таку інформацію зазвичай називають криміналістично значущою інформацією.

Однак, у доктрині криміналістики поруч із криміналістично значимою інформацією виділяють криміналістичну і оперативно-розшукову інформацію, які мають певні спільні риси, тому вбачаємо дослідити, окрім цікавого нам поняття і суміжні поняття також для більш повної і якісної характеристики криміналістично значимої інформації, а також можливості охарактеризувати, яка криміналістично значима інформація використовується для загального і спеціального попередження кримінальних правопорушень.

Так, що стосується криміналістичної інформації, то В.В. Тіщенко надаючи поняття криміналістичній інформації, вказує, що це «відомості процесуального й непроцесуального характеру про розслідувану подію та її учасників, які отримані слідчим або іншим суб'єктом кримінальної процесуальної та оперативно-розшукової діяльності під час розслідування за допомогою прийомів і методів, рекомендованих криміналістикою, і можуть використовуватися як докази, характеризувати їх джерела, сприяти їх виявленню, а також вирішенню різних методичних і тактико-організаційних завдань» [1, с. 51]. Вказане поняття, могло б ототожнюватись із поняттям кримінальної процесуальної інформації, однак цікавою є ознака щодо непроцесуального характеру відповідних відомостей. Ця характеристика означає, що відомості можуть бути отримані у спосіб, що не регламентується діючим кримінальним процесуальним законодавством, а отже їх не можна використовувати у якості доказів.

Наявне і таке визначення: «криміналістична інформація – це відомості про подію злочину, отримані в результаті його цілеспрямованого пізнання криміналістичними засобами й методами з метою використання в розслідуванні для встановлення механізму та визначення ролі кожного причетного до нього об'єкта, про об'єкти,

що складають масиви криміналістичних обліків, а також знання з криміналістики, які створюють умови для виявлення, вилучення й використання вказаних даних у розслідуванні та вдосконаленні науки криміналістики» [2].

Що ж стосується оперативно-розшукової інформації, то вона також стосується події кримінального правопорушення, однак у науці криміналістики її розглядають у взаємозв'язку із криміналістичною інформацією: «оперативно-розшукова, і криміналістична інформація охоплюють відомості, пов'язані з подією злочину та об'єктами, які до неї якимось чином причетні. І перша, і друга хоч і отримані різними методами, але мають головне цільове призначення – сприяти розслідуванню злочинів. Вони необхідні, по-перше, для розслідування конкретних злочинів, а також визначення ролі кожного об'єкта, що має причетність до цього складного соціального явища; по-друге, для розкриття й розслідування інших злочинів і створення умов для використання цієї інформації в майбутньому (криміналістичні обліки тощо); по-третє, ця інформація використовується для організації оперативно-розшукової роботи, яка надає можливість сприяти попередженню та розкриттю злочинів, що можуть статися на певній території в майбутньому, а також для вдосконалення криміналістики й ОРД» [2].

У доктрині криміналістики приводиться також порівняння оперативно-розшукової інформації і криміналістично значущої інформації: «оперативно-розшукова інформація відносно криміналістично значущої також являє її частку, здобуту методами й засобами ОРД. Вона має значення як для розкриття злочинів та встановлення причетних до них об'єктів, так і для організації оперативно-розшукової роботи. Сама ж оперативно-розшукова робота, наявність відповідного прикриття певної території чи лінії роботи складають умови для отримання різноманітної інформації, яка в разі потреби може бути активованою й набути оперативно-розшукового, криміналістичного чи іншого значення. При вирішенні питань щодо організації оперативної роботи вона набуває оперативно-розшукового характеру» [2]. Тобто, оперативно-розшукова інформація – це інформація стосовно готування, замаху на кримінальне правопорушення, або інформація, яка дає можливість сприяти розслідуванню вчиненого кримінально караного діяння. Характерною рисою оперативно-розшукової інформації є її спосіб отримання – за допомогою спеціальних методів і засобів.

Що ж стосується безпосередньо криміналістично значущої інформації, то в науці криміналістики наявні наступні її визначення: «криміналістично значуща інформація означає будь-яку інформацію, яка використовується для вирішення криміналістичних завдань, незалежно від її виду чи джерела. Така інформація має особливе значення, вона неодмінно пов'язана з подією злочину й має вирішальну роль у його розкритті» [3, с. 498]. Отже, з вказаного поняття. вбачається, що криміналістично значуща інформація включає в себе усю інформацію, не залежно від джерел і способу її отримання, яка обов'язково має сприяти розслідуванню вчиненого кримінального правопорушення.

Дослідник В.В. Бірюков у своїх роботах вказує на те, що «криміналістично значуща інформація – це інформація, яка не залежить від походження й основного цільового призначення, має значення для встановлення певних обставин, об'єктів і фактів у процесі розслідування, а також для розвитку та вдосконалення криміналістичних знань» [2, с. 115–116]. Пропонуємо звернути увагу, на те, що цікавий нам вид інформації може використовуватись як для практичної

діяльності (встановлення в конкретному випадку необхідної для досягнення криміналістичних цілей інформації), так і для теоретичної, або як вказувалось у визначенні «для розвитку та вдосконалення криміналістичних знань» (так, на прикладі отриманої інформації з практичного кейсу – можна робити узагальнення, встановлювати закономірності, формувати статистичні данні тощо).

Досліджуючи далі наявні у доктрині криміналістики поняття криміналістично значущої інформації, необхідно звернути увагу на наступне визначення: «під криміналістично значущою інформацією потрібно розуміти будь-які дані, повідомлення, відомості про злочин і закономірності виникнення ідеальних і матеріальних відображень його механізму, методи, засоби, прийоми і рекомендації щодо їх використання для розкриття події злочину і встановлення об'єктивної істини. Основними джерелами (носіями) криміналістично значущої інформації є сліди злочину – зафіксовані відображення змін в обстановці місця події і сліди пам'яті. Носіями криміналістичної інформації, згідно з КПК України, визнають свідків, обвинувачених, експертів, речові докази» [4, с. 183]. З цього визначення стають зрозумілими джерела отриманого широкого спектру інформації стосовно кримінального правопорушення, це – сліди «злочину» (однак зважуючи на зміни у кримінальному законодавстві після публікації відповідного матеріалу) – кримінального правопорушення. Нами ж все таки вбачається, що це не тільки сліди кримінального правопорушення, але і сліди до готування або можливого замаху до кримінального правопорушення.

Коротке і точне визначення призначення цікавої нами інформації: «криміналістично значущою інформацією може бути інформація будь-якої природи, що отримується й використовується для розкриття й розслідування злочинів» [3, с. 498]. Звісно, що така простота визначення, без додаткових орієнтуючих ознак, окрім своєї влучності, залишає певні неузгодженості, що пов'язані із загальністю поняття.

Заслуговує уваги, також і визначення надане Н.І. Клименко та В.Ю. Шепітько, які вважають, що «криміналістично значима інформація – це відомості про матеріальні об'єкти та їх взаємодію, що мала місце у зв'язку з подією кримінального правопорушення, які мають значення для розслідування правопорушення та встановлення усіх обставин його вчинення» [5, 6]. Знову ж таки, як на нас поняття криміналістично значимої інформації звужується за рахунок обмеження її лише уже завершеними кримінальними правопорушеннями. Хоча доцільне розглядати також і інформацію стосовно готування і замаху на вчинення кримінального правопорушення.

У своєму дослідженні О.В. Неня, досліджуючи особливості криміналістично значимої інформації, вказує на існуючу в літературі характеристику, що «криміналістично значима інформація – це відомості та дані, що мають відношення до розслідування кримінального правопорушення. Такі відомості та дані О.М. Паршина поділяє на доказову інформацію, що міститься в доказах, і орієнтуючу – отриману з не процесуальних джерел і, яка не має доказового значення. Остання інформація може бути використана для висунення версій, визначення напрямів розслідування, планування слідчих дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників кримінального провадження і т. ін. При цьому криміналістично значимою може виявитися будь-яка інформація будь-якої природи» [7, с. 354]. Це визначення видається нам цікавим, з огляду на наявність класифікації криміналістично значимої інформації, оскільки в попередніх визначеннях лише вказувалось на загальність відповідної інформації, на абсолютну

різноманітність можливих джерел її походження. З огляду на зазначене до криміналістично значимої інформації включили і оперативно-розшукову. Однак, в цьому визначенні вказано на існування доказової інформації (її види, процесуальні джерела, умови належності і допустимості регламентуються кримінальним процесуальним законодавством), а також орієнтуючої (іншої інформації, яка не регламентується кримінальним процесуальним законодавством, однак має цінність для досягнення цілей кримінального провадження).

Що ж стосується відмінностей між криміналістичною та криміналістично значущою інформацією, то в науці наявне наступне пояснення: «водночас не слід ототожнювати криміналістичну інформацію з криміналістично значущою. Це нерівнозначні поняття. Основним критерієм для їх відмежування можна вважати знання, методи й методики, що використовуються при отриманні інформації, та цільове призначення. Криміналістично значуща інформація з'являється не в процесі пізнання, а в процесі актуалізації (використання в розслідуванні) результатів пізнання (інформації). Якщо поняття «криміналістична інформація" охоплює ту, цільовим призначенням якої є забезпечення необхідних умов для розкриття злочинів, яка є результатом пізнання з використанням криміналістичних знань, то до криміналістично значущої належить будь-яка інформація, що може бути використана в процесі розслідування незалежно від джерела походження та мети, з якою її було зібрано (первинного призначення). Криміналістичного значення інформація набуває через актуалізацію, тобто включення в процес розслідування» [2].

Отже криміналістична інформація, це інформація, стосовно слідів, що були залишені в оточуючому середовищі, і які були досліджені криміналістичними засобами, метою отримання відповідної інформації є за допомогою криміналістичних засобів сприяти отриманню фактичних даних про готування, замах або уже вчинене кримінальне правопорушення. В нашому визначенні криміналістичної інформації ми не зазначаємо, про те, що сліди були залишені в оточуючому середовищі винною у вчинені кримінального правопорушення особою, через те, що вказаний факт має бути встановлений в результаті дослідження залишених слідів, які потенційно могли існувати до того як було вчинене кримінальне правопорушення (наприклад на місці вчинення кримінального правопорушення знайшли сліди, які потенційно можуть належати злочинцю, провели відповідну експертизу і встановили, що дані сліди були залишені за тиждень до події кримінального правопорушення. Отримана інформація буде вважатися криміналістичною, оскільки отримана завдяки використанню криміналістичних методів).

Що ж стосується криміналістично значущої інформації, то вона характеризується належністю до тих кримінально караних дій, що вчиняються особою. Відповідна належність еквівалентна категорії належності доказів у кримінальному провадженні: «належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів» [8]. Однак, криміналістично значуща інформація характеризується додатковими особливостями: загальність такої інформації в контексті відсутності недопустимих способів її отримання (окрім тих способів отримання інформації, реалізація яких складає окремий склад кримінального правопорушення), а також дана інформація може не відповідати процесуальній формі доказу.

З огляду на зазначене, вбачається, що криміналістично значуща інформація, це – інформація, яка отримана як в процесуальному, так і не в процесуальному порядку, а отже може бути використана як доказ або ж мати орієнтуючий характер, з її допомогою можливо виконувати криміналістичні завдання (встановлення механізму злочинної поведінки та його особливостей, деталей) на стадіях готування, замаху на кримінальне правопорушення чи розслідувати уже вчинене кримінальне правопорушення.

Оперативно-розшукова інформація, це – інформація яка отримана працівниками оперативних підрозділів, використовуючи оперативно-розшукові методи, і яка стосується механізму готування, замаху кримінального правопорушення чи розслідування уже вчиненого кримінального правопорушення.

Що ж стосується криміналістично значимої інформації щодо попередження кримінальних правопорушень, то залежно від виду попередження розрізняється і набір криміналістично значимої інформації.

Висновок. Зважуючи на вищезазначене, необхідно зауважити, що для загального попередження необхідна наступна криміналістично значима інформація: причини вчинення цікавої категорії кримінальних правопорушень; умови здійснення окремих кримінальних правопорушень; особливості механізму їх вчинення (які засоби або знаряддя використовуються, час, місце, кількість осіб тощо).

Для спеціального попередження необхідна наступна криміналістично значима інформація: особа, яка планує вчинити кримінальне правопорушення, її можливі співучасники; можливі мотиви особи; об'єкт і предмет, на які будуть направлені протиправні дії; можливі засоби і знаряддя, які особа планує використовувати для вчинення кримінального правопорушення, їх наявність у особи; спосіб в який планується вчинення правопорушення.

Перспективи подальших досліджень в цьому напрямі полягають у наданні детальної характеристики окремим видам криміналістично значимої інформації стосовно кожного виду попередження.

В статті було розглянуто можливі види попередження кримінального правопорушення. Визначено і охарактеризовано, що є загальне і спеціальне попередження. Було визначено, що поруч із криміналістично значимою інформацією наявна також і криміналістична інформація і оперативно-розшукова. Були досліджені і проаналізовані наявні у літературі їх визначення. Внаслідок чого були надані власні визначення вказаним поняттям. Криміналістично значуща інформація, це – інформація, яка отримана як в процесуальному, так і не в процесуальному порядку, а отже може бути використана як доказ або ж мати орієнтуючий характер, з її допомогою можливо виконувати криміналістичні завдання (встановлення механізму злочинної поведінки та його особливостей, деталей) на стадіях готування, замаху на кримінальне правопорушення чи розслідувати уже вчинене кримінальне правопорушення. Що ж стосується оперативно-розшукової інформації, то це інформація яка отримана працівниками оперативних підрозділів, використовуючи оперативно-розшукові методи, і яка стосується механізму готування, замаху кримінального правопорушення чи розслідування уже вчиненого кримінального правопорушення. Що ж стосується криміналістично значимої інформації щодо попередження кримінальних правопорушень, то залежно від виду попередження розрізняється і набір криміналістично значимої інформації.

Для загального попередження необхідна наступна криміналістично значима інформація: причини вчинення цікавої категорії кримінальних правопорушень; умови здійснення окремих кримінальних правопорушень; особливості механізму їх вчинення (які засоби або знаряддя використовуються, час, місце, кількість осіб тощо).

Для спеціального попередження необхідна наступна криміналістично значима інформація: особа, яка планує вчинити кримінальне правопорушення, її можливі співучасники; можливі мотиви особи; об'єкт і предмет, на які будуть направлені протиправні дії; можливі засоби і знаряддя, які особа планує використовувати для вчинення кримінального правопорушення, їх наявність у особи; спосіб в який планується вчинення правопорушення.

Ключові слова: криміналістично значима інформація, загальне попередження, спеціальне попередження, криміналістична інформація, оперативно-розшукова інформація.

Tsybulskyi D. Forensically significant information for the prevention of criminal offenses

The article considered possible types of prevention of criminal offenses. It is defined and characterized that there is a general and a special warning. It was determined that along with forensically significant information, there is also forensic and investigative information. Their definitions available in the literature were studied and analyzed. As a result, the specified concepts were given their own definitions. Forensically significant information is information obtained both procedurally and non-procedurally, and therefore can be used as evidence or have a guiding character, with its help it is possible to perform forensic tasks (establishing the mechanism of criminal behavior and its features, details) at the stages of preparation, attempted criminal offense or to investigate an already committed criminal offense. As for operative-investigative information, it is information obtained by employees of operative units using operative-investigative methods, and which relates to the mechanism of preparation, attempted criminal offense or investigation of an already committed criminal offense. As for forensically significant information regarding the prevention of criminal offenses, the set of forensically significant information also differs depending on the type of warning.

For a general warning, the following forensically significant information is required: reasons for committing an interesting category of criminal offenses; conditions for committing certain criminal offenses; features of the mechanism of their commission (what means or tools are used, time, place, number of people, etc.).

For a special warning, the following forensically significant information is required: a person who plans to commit a criminal offense, his possible accomplices; possible motives of the person; object and subject to which illegal actions will be directed; possible means and tools that the person plans to use to commit a criminal offense, their presence in the person; the manner in which the offense is planned to be committed.

Key words: forensically significant information, general warning, special warning, forensic information, operative and investigative information.

Література

1. Тіщенко В.В. Інформаційні процеси в розслідуванні злочинної діяльності. Інформаційне забезпечення протидії організованій злочинності : збірник наукових статей / за ред. М.П. Орзіха, В.М. Дрьоміна. Одеса : Фенікс, 2003. С. 51–61.

2. Бірюков В.В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення

розслідування злочинів : монографія. Луганськ : ЛДУВС, 2009. 663 с.

3. Пасека М.О. Джерела криміналістично значущої інформації про особу неповнолітнього правопорушника та її використання на стадії досудового розслідування. Актуальні проблеми держави і права. 2014. № 43. С. 497-502.

4. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. К.: МАУП, 2007. Бібліогр.: у кінц. розд. 512 с.

5. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: науковопрактичний посібник / за ред. Н. І. Клименко. Київ, 2005. 216 с.

6. Шепітько В. Ю. Тактика огляду місця події: конспект лекції. Харків, 1994. 20 с.

7. Неня О.В. Засоби захисту та збереження криміналістично значимої інформації для підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень. Криміналістика і судова експертиза. Випуск 66. С. 353-368.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України : кодекс України від 13 квітня 2012 року, № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.26

О. Овченко,
аспірант кафедри судочинства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМАНДИТНОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ

Постановка проблеми. В умовах реформування господарського та цивільного законодавства підвищений науковий інтерес спостерігається до проблематики правового становища підприємницьких товариств. Особлива увага приділяється різноманітним аспектам статусу товариств капіталів (акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю), товариств осіб (повне товариство, командитне товариство). Разом з тим генезис, становлення права командитних товариств (далі – КТ) є відносно маловивченим питанням.

Стан дослідження. Окремі аспекти правового становища командитних товариств на різних історичних етапах в Україні та за кордоном були предметом наукових пошуків таких українських вчених як Ю. Жорнокуй, Ю. М. Юркевич, С. Осадчук, Н. Бутрин, О. Р. Ковалишин та інших. Однак комплексного ретроспективного аналізу правового регулювання не проводилося.

Постановка завдання. Тому завдання дослідження є з'ясувати етапи історико-правового розвитку командитних товариств на території України та Німеччини, порівняти особливості генезису командитного товариства у вказаних країнах.

Виклад матеріалу. Батьківщиною товариств на вірі (командитних товариств) вважається середньовічна Італія: уже в XII ст. зустрічається звичай спільної участі в підприємстві, за якого один з учасників товариства вів справи підприємства від свого імені (*tractator*), тоді як роль іншого обмежувалась внесенням грошового внеску або товару. У романських країнах ця форма співпраці отримала назву *commenda*, також її було прийнято в Німеччині [1, с. 94].

У Німеччині командита була відома вже до кінця середньовіччя, її було утворено не з *commenda,* а з повного товариства за допомогою його перетворення таким чином, що деякі з учасників (або їх спадкоємці), як і раніше, вносили капітал, проте вже не брали активної участі в справах товариства, а їх відповідальність обмежувалась розміром внесеного вкладу; деякі ж з учасників відразу приймались у товариство [2].

В Україні підприємницькі правові форми з'явилися значно пізніше ніж в країнах Західної Європи. У Маніфесті Олександра I від 1 січня 1807 р., яким дарувались певні привілеї купцям, уперше згадано певні форми товариств: повні товариства, товариства на вірі і "товариства по територіях", тобто товариства, які мають складений капітал. При цьому суть їх діяльності не була врегульована; йшлося тільки про те, що до участі у цих товариствах допускаються всі учасники, а не тільки купці [3, с. 274].

Г. Ф. Шершеневич зазначав, що учасники відповідають за борги торгового дому взагалі і порізно. Довірителі товариства мають право на свій розсуд пред'явити позов: а) або до торгового дому або b) до одного з това-

© О. Овченко, 2022

ришів. Товариш, що задовольнив вимоги вірителя, може звернутися з регресом до співтоваришів, вимагаючи від кожного з них відшкодування тієї частки сплаченого, яка відповідає його внеску солідарними боржниками перед кредиторами [4, с. 72].

В 1910 р. приймається "Звід законів цивільних", окремі норми якого присвячені товариствам, в тому числі командитному товариству. До того часу було ухвалено також значну кількість спеціальних законів, які регулювали окремі аспекти діяльності торгових товариств.

Пожвавлення приватної ініціативи в господарському житті на початку 1920-х рр. (період НЕПу) зумовлювалось появою та діяльністю різного роду товариств і кооперативів. Це знайшло закріплення в Цивільному кодексі УРСР 1922 р., розділ X якого містив норми про повні та прості товариства, товариства на вірі та з обмеженою відповідальністю, акціонерні (паєві) товариства; статті 276–366 цього Кодексу закріпили порядок їх створення, функціонування і ліквідації [3, с. 275].

Відповідно до ст. 312 ЦК УРСР 1922 р. товариством на віру визнається товариство, засноване для ведення під спільною фірмою торгівлі чи промислу і складається з одного або декількох учасників, що відповідають перед кредиторами товариства всім своїм майном (необмежено відповідальні товариші), і одного або декількох учасників, відповідальність яких обмежується їх вкладами в товариство (вкладники) [5, с. 202–210].

З кінця 1920-х рр. та особливо в 1930-х рр. розпочався процес згортання НЕПу а відповідно тенденція до ліквідації регулювання корпоративних відносин в економіці Союзу РСР, оскільки панівною серед форм власності стала державна власність, а головним суб'єктом господарських відносин – державне підприємство. Ця тенденція, зокрема, проявлялась у ліквідації господарських товариств, в тому числі, товариств на вірі у 1930-х рр., перетворенні промислової кооперації (артілей та союзів) у державні підприємства (1950-ті рр.), в одержавленні колгоспів тощо.

Абсолютного нового рівня набуло правове регулювання корпоративних правовідносин з прийняттям Закону України № 1576-XII від 19 вересня 1991 року «Про господарські товариства» [6], яким було визначено чинну систему правових форм господарських товариств: товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство, командитне товариство, повне товариство.

Принципова особливість полягала в тому, що історично склалося визнання юридичної особистості за повними та командитними товариствами (за умови збереження вільного визначення внутрішньої структури та особистої необмеженої солідарної відповідальності їх учасників за спільними боргами). Це не повністю звичне для західноєвропейських правопорядків законодавче рішення пов'язане з урахуванням національних традицій [7, с. 14].

В Законі закріплювалося поняття командитного товариства, особливості змісту засновницького договору, окремі аспекти управління командитним товариством та відповідальності учасників товариства. Та в цілому слід відзначити достатню обмеженість обсягу правових норм, які визначалися в Законі.

В 2004 році було прийнято ЦК України, яким поряд з уже існуючим Законом України «Про господарські товариства» також врегульовувалося положення командитного товариства. Частина з відповідних положень були новими та вносили додаткову ясність стосовно регулювання корпоративних відносин між учасниками КТ, частина норм ЦК України дублювали положення, які уже містилися в Законі. Однак були й такі, які суперечили уже існуючим нормам спеціального Закону. Тож на практиці виникали

ситуації, коли застосуванню підлягали різні за змістом норми: старого, але стосовно КТ спеціального Закону, та нового (Цивільного кодексу України), але загального стосовно відносин в середині КТ.

Слід зауважити, що відповідні зміни були внесені не одразу. Різнорідність підходів було виправлено на підставі Закону України № 997-V від 27 квітня 2007 року «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України» [8], тобто більш ніж на три роки пізніше від набрання чинності Цивільним кодексом України.

Зміни стосувалися прав та обов'язків учасників КТ, відповідальності вкладника, застосовуваної до КТ термінології. Значно розширено перелік прав вкладника. В старій редакції Закону за товариством закріплювалось такий перелік прав: 1) діяти від імені командитного товариства тільки у разі наявності доручення і згідно з ним; 2) вимагати першочергового повернення вкладу (ніж учасникам з повною відповідальністю) у разі ліквідації товариства; 3) вимагати подання їм річних звітів і балансів, а також забезпечення можливості перевірки правильності їх складення (ст. 79 Закону)).

На підставі Закону № 997-V за вкладниками додатково закріплено:

1) *переважне право на викуп вкладу іншого вкладника*. Так у відповідності з п. «в» ч. 1 ст. 79 вкладник має переважне право перед третіми особами набувати відчужувану частку (її частину) в складеному капіталі товариства відповідно до положень цього Закону. Якщо бажання викупити частку (її частину) виявили декілька вкладників, зазначена частка розподіляється між ними відповідно до їхніх часток у складеному капіталі товариства;

2) *право на отримання частки прибутку*. Вкладник має право одержати частину прибутку товариства відповідно до його частки у складеному капіталі товариства в порядку, встановленому засновницьким договором (меморандумом);

3) *право на вихід з товариства*. Вкладник має право після закінчення фінансового року вийти з товариства та одержати свій вклад у порядку, встановленому засновницьким договором (меморандумом);

Слід відзначити, що ці права і раніше були притаманні вкладнику, оскільки вони випливають з природи корпоративних правовідносин у КТ, однак їх відсутність на рівні Закону зумовлювала спірні ситуації на практиці, особливо у випадку недосконало підготовленого засновницького договору.

Суттєво обмежилась відповідальність вкладника товариства. В первинній редакції Закону України «Про господарські товариства» у випадку укладення правочину вкладником від імені і в інтересах КТ без відповідних повноважень, то у разі схвалення його дій товариством на нього покладалась солідарна відповідальність разом з учасниками з повною відповідальністю перед кредиторами усім майном вкладника, на яке відповідно до законодавства може бути звернено стягнення (ч. 1 ст. 82 Закону). Тобто за зобов'язаннями з відповідного правочину перед кредиторами вкладника прирівнювалось до учасників з повною відповідальністю. Внесені зміни до Закону дещо лібералізували становище вкладника.

У відповідності із внесеними змінами якщо вкладник командитного товариства вчиняє правочин від імені та в інтересах товариства без відповідних повноважень, то в разі схвалення його дій командитним товариством він *звільняється* від відповідальності перед кредиторами за вчинений правочин (ч. 1 ст. 82 Закону). Таким чином, обсяг відповідальності вкладника трансформувався від солідарної та повної відповідальності

до скасування такої відповідальності в цілому. Законом № 997-V від 27 квітня 2007 року оновлено термінологічний апарат, що застосовувався в Законі. Терміни «установчий договір», «збори учасників», замінено відповідно словами «засновницький договір», «загальні збори учасників» (п. 27 Закону).

Та в цілому варто погодитися з висловленою в літературі думкою про те, що норми щодо товариств осіб на даний час дещо хаотично розміщені в Законі України «Про господарські товариства», Цивільному кодексі України, Господарському кодексі України. В переважній більшості вони й надалі дублюють одна одну.

В Німеччині витоки командитне товариство зародилося значно раніше ніж в Україні. Здійснення діяльності у формі *Sendegesellschaft,* яке було німецьким аналогом італійської *Kommenda* [9, с. 607], припадає ще на той період, коли морська торгівля була одним із основних джерел накопичення капіталу. Учасниками *Kommenda* були *Traktator*, який ніс усі ризики та повну відповідальність за наслідки провадженої ними торгівлі, та *Kommendator*, відповідальність якого обмежувалась втратою товару чи коштів, які він передавав для спільної торгівлі, ведення іншого виду підприємницької діяльності. Саме на їх основі розвинулась згодом правова форма командитного товариства.

Ця форма дозволяла купцям (комплементаріям) залучити до справи великі капітали церкви та дворян, і при цьому зберегти повний контроль над торговим товариством. З іншої сторони, командитисти могли отримувати прибутки на вкладений капітал, при цьому вони жодним чином не фігурували у торгових книгах, а тому не ризикували бути звинуваченими у лихварстві [10, с. 114].

Правове становище командитних товариств було деталізоване в Прусському земському праві (уложенні) 1794 р. (*Allgemeines Landrecht ƒьr die PreuЯischen Staaten*) [11], яке за час свого існування було викладене в декількох редакціях. Зміст Прусського уложення можна умовно розділити на три різні частини, хоча в самому документі відповідного поділу немає. Кодекс містив три різновиди товариств осіб: торгове товариство (*Handlungsgesellschaft*), строкове товариство (*Gelegenheitsgesellschaft*) та командитне товариство (*sociütü en commandite*) [12, с. 8].

Товариство вважалося «дозволеним», тобто могло існувати (*erlaubte Gesellschaft*), «якщо його мета не розходиться з суспільною користю» (*mit dem gemeinen Wohl bestehen kann*) (§ 2). Спочатку в уложенні товариства у своїх відносинах (з третіми особами) не визнавалися юридичними особами і не могли набувати земельні ділянки і капітали від свого імені (§ 13). Поступово серед німецьких держав сер. XIX ст. назріло питання єдиного кодифікованого акту комерційного права. При обговоренні бралися до уваги декілька проектів. В результаті саме прусський було взято за основу при прийнятті Загального німецького торгового уложення (*Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch, ADHG)* 1861 р. [13, с. 43].

Положення стосовно товариств бути систематизовані уже в окрему книгу. Загалом три з п'яти книг стосувалися тим чи іншим чином товариств. Книга I містила загальні положення стосовно здійснення комерційної діяльності, серед них норми стосовно реєстру, фірмового найменування, бухгалтерського обліку тощо. Книга II закріплювали положення про товариства осіб та товариства капіталу. Зокрема в Книзі II містилися норми про повне товариство (*Von der offene Handelsgesellschaft* (ст.ст. 85-149)), командитне товариство (*Von der Kommanditgesellschaft im Allgemeinen* (ст.ст. 150-172), *командитні товариства на акціях*.

У 1897 р. прийнято діючий по сьогодні Комерційний кодекс Німеччини (*Handelsgesetzbuch),* який концептуально не відрізнявся від діючого до цього часу Загального німецького торгового уложення, однак містив значно менше норм для регулювання виключно приватно-правових цивільних правовідносин, оскільки майже одночасно прийнято Цивільний кодекс Німеччини (*Bьrgerliches Gesetzbuch (BGB*) [14, с. 18].

Перша спроба створити командитне товариство з ТОВ на правах повного учасника (далі – *GmbH & Co*) датується 1910 роком, на підставі Закону Баварії про товариства з обмеженою відповідальністю, в якому в тому числі врегулювалося питання розподілу прибутку між учасниками. Зокрема, закріплювалося подвійне оподаткування доходу ТОВ: спочатку товариства, а потім прибутку учасників. Тож GmbH & Co виявилось оптимальним виходом із цієї ситуації, зважаючи на відсутність подвійного оподаткування [15, с. 218].

Однією з характерних особливостей права товариств осіб Німеччини на сучасному етапіі його розвитку є його консервативність. В той час як право товариств капіталів (*Kapitalgesellschaftsrecht*) динамічно змінюється з геометричною прогресією законодавчих змін зумовлених необхідністю відповідати тенденціям права товариств ЄС та численним запозиченням з англо-американської моделі корпоративного управління, то відмітною ознакою права товариств осіб (*Personengesellschaftsrecht*) до недавнього часу була його відносна консервативність, статичність, за деякими винятками пов'язаними із змінами оподаткування повних, командитних товариств, похідних від них GmbH & Co KG та появи партнерського товариства [14, с. 179].

В 2021 р. прийнято Закон про удосконалення права товариств осіб (*Gesetz zur Modernisierung des Personengesellschaftsrechts (MoPeG*) [16], який набере чинності з 01.01.2024 р. Закон значною мірою не тільки внормовує те, що уже давніше усталено в судовій практиці та науковому середовищі, але й вносить ряд інших змін.

Висновки. Таким чином, сучасний стан правового регулювання командитного товариства в Україні та Німеччині обумовлений особливостями соціально-економічного розвитку держав, національними правовими традиціями та системою права, до якої відносять дані країни.

У порівнянні з товариствами капіталу в історичному аспекті зміни в правовому регулюванні командитного товариства є не настільки динамічними, що обумовлено деякою втратою інтересу інвесторів до даної правової форми.

В статті аналізуються історичні особливості зародження та становлення командитного товариства як правової форми господарських товариств.

Відзначається, що батьківщиною товариств на вірі (командитних товариств) вважається середньовічна Італія: уже в XII ст. зустрічається звичай спільної участі в підприємстві, за якого один з учасників товариства вів справи підприємства від свого імені (tractator), тоді як роль іншого обмежувалась внесенням грошового внеску або товару.

Акцентується увага на тому, що в Німеччині командита вже використовувалася до кінця середньовіччя, коли її було утворено з повного товариства за допомогою його перетворення таким чином, що деякі з учасників (або їх спадкоємці), як і раніше, вносили капітал, проте вже не брали активної участі в справах товариства, а їх відповідальність обмежувалась розміром внесеного вкладу; деякі ж з учасників відразу приймались у товариство.

На сучасному етапі розвитку законодавства України про командитне товариство принципова особливість полягає в тому, що історично склалося визнання юридичної особистості за повними та командитними товариствами (за умови збереження вільного визначення внутрішньої структури та особистої необмеженої солідарної відповідальності їх учасників за спільними боргами). Це не повністю звичне для західноєвропейських правопорядків законодавче рішення пов'язане з урахуванням національних традицій в Україні. Підкреслюється, що норми щодо товариств осіб на даний час дещо хаотично розміщені в Законі України «Про господарські товариства», Цивільному кодексі України, Господарському кодексі України. В переважній більшості вони й надалі дублюють одна одну.

Автор робить висновок, що сучасний стан правового регулювання командитного товариства в Україні та Німеччині обумовлений особливостями соціально-економічного розвитку держав, національними правовими традиціями та системою права, до якої відносять дані країни.

У порівнянні з товариствами капіталу в історичному аспекті зміни в правовому регулюванні командитного товариства є не настільки динамічними, що обумовлено деякою втратою інтересу інвесторів до даної правової форми.

Ключові слова: командитне товариство, корпоративне право, вкладник, учасник з товариством, ведення справ.

Ovchenko O. Historical and legal aspect of legal regulation limited partnership in Ukraine and Germany

The article analyzes the historical features of the birth and formation of a limited partnership as a legal form of business partnerships.

It is noted that medieval Italy is considered the birthplace of faith-based partnerships (limited partnerships): already in the 12th century. There was a custom of joint participation in an enterprise, in which one of the members of the partnership managed the affairs of the enterprise on his own behalf (tractator), while the role of the other was limited to making a monetary contribution or goods.

Attention is focused on the fact that in Germany the limited partnership was already used until the end of the Middle Ages, when it was formed from a full partnership with the help of its transformation in such a way that some of the participants (or their heirs), as before, contributed capital, but no longer took active participation in the company's affairs, and their responsibility was limited to the size of the contribution; some of the participants were immediately accepted into the society.

At the current stage of the development of the legislation of Ukraine on limited partnerships, a fundamental feature is that, historically, the recognition of legal personality has developed for general and limited partnerships (on the condition that the internal structure is freely defined and the personal unlimited joint and several liability of their participants for joint debts is preserved). This legislative decision, which is not completely familiar to Western European legal systems, is related to taking into account national traditions in Ukraine. It is emphasized that the norms regarding partnerships of individuals are currently somewhat chaotically placed in the Law of Ukraine "On Business societies", the Civil Code of Ukraine, the Economic Code of Ukraine. In the vast majority, they continue to duplicate each other.

The author concludes that the current state of legal regulation of

limited partnerships in Ukraine and Germany is determined by the features of the socio-economic development of the states, national legal traditions and the legal system to which these countries belong.

In comparison with capital companies, in the historical aspect, changes in the legal regulation of a limited partnership are not so dynamic, which is due to some loss of interest of investors in this legal form.

Key words: limited partnership, corporate law, depositor, shareholder with full responsibility, responsibility of the shareholder.

Література

1. Юркевич Ю. М. Командитні товариства за законодавством України. Право і суспільство. 2016. № 1. С. 94-99.

2. Москва Л. Товарищество на вере (коммандитное товарищество) в современном польском и российском праве. Правоведение. 2006. № 1. С. 81-116.

3. Бутрин Н. Становлення корпоративного права на території України: історичний аспект. Україна. Європа. Світ : міжнар. зб. наук. праць. Тернопіль, 2011. Вип. 8. С. 272-279.

4. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права: Т. 2 (по изданию 1914 года). М. 1994. 212 с.

5. Овченко О. В. Правове становище товариств осіб в українській соціалістичній радянській республіці в період нової економічної політики. Південноукраїнський правничий часопис. № 4. 2020. С. 202-210.

6. Про господарські товариства: Закон України № 1576-XII від 19 вересня 1991 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 49, Ст. 682.

7. Жорнокуй Ю. «Корпорація»: сучасний стан законодавства в Україні та Європейському Союзі. Підприємництво, господарство і право, № 1, 2018, С. 13-17.

8. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України: Закон України № 997-V від 27 квітня 2007 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, № 33, ст. 440.

9. Harris R. The institutional dynamics of early modern Eurasian trade: The commenda and the corporation, Journal of Economic Behavior & Organization, Issue 71, 2009, p. 607.

10. Осадчук С. Правовий статус учасників-вкладників (командитистів). Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 2 С. 113-116.

11. Allgemeines Landrecht ƒьr die PreuЯischenStaatenvon1794.URL:https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110810105653951

12. Flume Johannes, Law and Commerce – The Evolution of Codified Business Law in Europe (January 17, 2014). Comparative Legal History. 2014. p. 8.

13. Лукач І. Історія становлення корпоративного права в європейських країнах континентальної системи права. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 91. С. 43.

14. Ковалишин О.Р. Корпоративне право Німеччини : монографія. Київ. 2021. 236 с.

15. Melburn E. Laundry, The GmbH & Co. Kommanditgesellschaft: German Partnership Vehicle For Joint Ventures, The Business Lawyer, Vol. 23, No. 1 (November 1967), pp. 213-229.

16. Gesetz zur Modernisierung des Personengesellschaftsrechts (MoPeG) verabschiedet. URL: https://www.dhpg.de/de/newsroom/blog/gesetz-modernisierung-personengesellschaftsrecht/

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.27

Е. Дорошенко,
аспірантка кафедри парламентаризму
Навчально-наукового Інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Після 24 лютого 2022 року життя в Україні кардинально змінилось у зв'язку з воєнною агресією з боку Російської Федерації. Це призвело до створення в Україні нових умов, які передбачають врахування особливостей, визначених Законом України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2022 р. при реалізації функцій держави та управління суспільством загалом. Тому серед багатьох сфер суспільного життя на які вплинув воєнний стан, найбільш суттєво це торкнулося обмеження прав і свобод людини і громадянина. Причиною цьому стала насамперед необхідність консолідації суспільства для потреб оборони країни, а значить залучення додаткової людської сили через обмеження прав людини і громадянина, особливо таких як соціально – економічні права: право на відпочинок, на страйк, на відпустку тощо. Тому дана проблематика потребує детального вивчення як з боку науковців правознавців, так і практикуючих юристів.

Аналіз останніх публікацій. Важливо відзначити, що, незважаючи на виняткову важливість і актуальність питання правового регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина, вітчизняна та зарубіжна наука не приділила достатньої уваги розробці питань обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина саме в період воєнного стану в Україні.

Разом з тим у правовій науковій літературі теоретичного і методологічного характеру зосереджено чимало ідей та обґрунтованих положень, які стосуються даної проблематики. Теоретичним аспектам проблемам поняття та сутності обмеження прав людини і громадянина вчених правознавців як Н. Безсмертна, В. Буткевич, А. Колодій, Н. Оніщенко, О. Осинська, Л. Летнянчин, С. Рабінович, І. Савенкова, М. Савчин, Б. Сидорець, М. Савчин, О. Скрипнюк, В. Сорокун, Т. Слінько, Є. Ткаченко, Ю. Тодика, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та інших.

Не зважаючи на значну базу дослідження теорії обмеження прав людини і громадянина, у науковій сфері недостатньо розкриті питання обмеження трудових прав у період воєнного часу, таких як право на працю, на відпочинок, на страйк, тому дана проблематика потребує подальшого наукового дослідження.

Мета дослідження. Виходячи з актуальності і значущості проблеми, метою статті є дослідження обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні завдання: проаналізувати сутність і нормативний зміст обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні; визначити поняття обмеження кон-

© Е. Дорошенко, 2022

ституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні, особливо прав у сфері трудових правовідносин; розглянути та визначити подальші перспективи дослідження проблематики обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні.

Результати дослідження. Застосування механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина можливо лише у виключних випадках, у спосіб та за допомогою засобів, передбачених чинним законодавством. Такі виключення містяться у статті 64 Конституції України, яка встановлює окремі випадки обмеження прав і свобод людини, зокрема це впровадження воєнного або надзвичайного стану.

Так, Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 в Україні було введено воєнний стан, який на теперішній час був продовжений до 19 лютого 2023 року згідно з Указом Президента України № 757/2022 від 07.11.2022 р. Відповідно до ч. 3 Указу № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України [1].

Роз'яснення терміну означає воєнний стан міститься у ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якох воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії, а також в інших, передбачених законом випадках, та передбачає надання відповідним органам повноважень, необхідних для відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки [2].

Що стосується терміну обмеження прав і свобод людини і громадянина, то в юридичній науці немає єдиної думки щодо визначення цього поняття. Так, О. В. Андрієвська обмеження прав і свобод людини і громадянина бачить як складне явище, яке являє собою систему взаємозв'язаних конституційно-правових засобів та інших складових (цілей, принципів, умов, підстав, форм обмежень), що знаходить своє втілення у соціально корисній поведінці конкретного суб'єкта конституційно-правових відносин, у діях спеціально уповноважених здійснювати конституційно-правові обмеження суб'єктів, як послідовно здійснюваного комплексного процесу, спрямованого на охорону встановлених Основним Законом України цінностей, захист законних інтересів [3, с. 85]. На думку українського науковця Савчина М., сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага [4, с. 151-152]. О. Скрипнюк визначає обмеження прав і свобод людини як передбачені Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих основним законом прав і свобод в інтересах забезпечення прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України [5, с. 9]. В юридичній літературі також використовується поняття «конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина», підкреслюючи при цьому важливість Конституції України, як Основного закону, який регулює підстави та порядок обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Так як одним із випадків застосування механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина є впровадження воєнного стану, то можна відокремити такий окремий термін як «конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина

в період воєнного стану в Україні». Враховуючи все вищевикладене, конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні можна визначити як передбачений Конституцією та законами України особливий правовий режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина на час введення в дію воєнного стану, яке здійснюється спеціально уповноважених на це суб'єктами в інтересах забезпечення прав інших людей, а також відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки.

В статті 64 Конституції України передбачено, що в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку таких обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України [6].

Таким чином, обмеженню підлягають де-які соціально-економічні права у сфері трудових правовідносин прямої заборони на обмеження яких не встановлена Конституцією України, зокрема право працівників на працю, право на страйк та право на відпочинок. Саме на прикладі обмеження цих прав в сучасних умовах можна дослідити механізм конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні

Для нормативно-правового врегулювання цього питання потрібне було законодавче підґрунтя, яким став Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX (далі Закон № 2136-IX).

Цей нормативно-правовий акт визначає особливості проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами (далі – працівники), у період дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [7].

Водночас у Законі № 2136-IX законодавець закріпив умову про те, що у період дії воєнного стану не застосовуються норми законодавства про працю, законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», інших законодавчих актів, що регулюють діяльність державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування у частині відносин, врегульованих цим Законом № 2136-IX [7].

Таким чином, з моменту вступу в дію Закону № 2136-IX можна казати про існування загального трудового законодавства (норми Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього, враховуючи період з 24.02.2022 до 23.03.2022 року) та спеціального (з 24 березня 2022 року під час дії воєнного стану та вступу в силу Закону № 2136-IX). Саме норми спеціального законодавства обмежують права і свободи людини та громадянина від час введення воєнного стану. Але при цьому, норми загального законодавства про працю, які не суперечать положенням спеціального законодавства, можуть застосовуватися у трудових відносинах протягом дії воєнного стану.

Розглянемо окремі трудові права, що були обмеженні Законом № 2136-IX.

Право на відпочинок. У період дії воєнного стану щорічна основна оплачувана відпустка надається пра-

цівникам тривалістю 24 календарні дні Якщо тривалість щорічної основної відпустки працівника становить більше 24 календарних днів, надання не використаних у період дії воєнного стану днів такої відпустки переноситься на період після припинення або скасування воєнного стану [7]. Тоді як у ст. 6 Закону України «Про відпустки», щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору [8]. У законі є також категорії працівників, яким законодавством передбачено більш тривалий строк відпустки, а значить обмеження права на відпустку відбувається через скорочення її тривалості.

З іншого боку, зміни зазнав такий вид відпустки як відпустка без збереження заробітної плати. Протягом періоду дії воєнного стану роботодавець на прохання працівника може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку, встановленого частиною першою статті 26 Закону України «Про відпустки» [7].

Відповідно до ч. 1 ст. 26 «Про відпустки», за сімейними обставинами та з інших причин працівнику може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між працівником та власником або уповноваженим ним органом, але не більше 15 календарних днів на рік [8]. Таким чином, у втаєний час відпустка без збереження заробітної плати може тривати більше 15 днів та надання її є правом, а не обов'язком роботодавця. З іншого боку, у Законі № 2136-IX встановили новий вид відпустки без збереження заробітної плати – у період дії воєнного стану роботодавець за заявою працівника, який виїхав за межі території України або набув статусу внутрішньо переміщеної особи, в обов'язковому порядку надає йому відпустку без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у заяві, але не більше 90 календарних днів, без зарахування часу перебування у відпустці до стажу роботи, що дає право на щорічну основну відпустку, передбаченого пунктом 4 частини першої статті 9 Закону України «Про відпустки»[7]. Такий вид відпустки без збереження заробітної плати може тривати не більше 90 календарних днів та надання її є обов'язком, а не правом роботодавця

Водночас, залишається право на інші види відпусток, передбачених статтею 4 ЗУ «Про відпустки», зокрема: щорічні відпустки (додаткові); додаткові відпустки у зв'язку з навчанням; творча відпустка; соціальні відпустки тощо. Обмежень щодо їх тривалості Законом № 2136-IX не встановлено.

Проте у період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури [7].

Право на працю. Згідно статті 6 Закону № 2136-IX нормальна тривалість робочого часу працівників у період воєнного стану не може перевищувати 60 годин на тиждень. Для працівників, яким відповідно до законодавства встановлюється скорочена тривалість робочого часу, тривалість робочого часу не може перевищувати 50 годин на тиждень. П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем за рішенням військового командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення). А час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) визначається роботодавцем [7].

Тоді як Кодекс законів про працю (ст. 40) встановлює нормальну тривалість робочого часу працівників, яка не може перевищувати 40 годин на

тиждень. Для працівників установлюється п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при тижневій нормі 40 годин, 6 годин при тижневій нормі 36 годин і 4 годин при тижневій нормі 24 години [9].

Обмеження зазнала також ч. 3 ст. 32 Кодексу законів про працю України, зокрема протягом воєнного стану не застосовується повідомлення працівника протягом двох місяців про зміну істотних умов праці.

Згідно зі ст. 3 Закону № 2136-IX роботодавець має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди (крім переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії), якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також інших обставин, що ставлять або можуть становити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей, з оплатою праці за виконану роботу не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою [7].

Право на страйк. Згідно з ст. 44. Конституції України, ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Відповідно до ч. п. 5 ст. 19 Закону «Про правовий режим воєнного стану» в умовах воєнного стану забороняються проведення страйків, масових зібрань та акцій [2].

Це лише частина обмежень прав і свобод людини і громадянина, які передбачено спеціальним законодавством у сфері трудових відносин, інші потребують подальшого детального вивчення з боку науковців правознавців та практикуючих юристів.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Незважаючи на складну ситуацію в якій опинилась Україна та введення воєнного стану, права та свободи людини залишаються пріоритетним напрямом охорони з боку держави. Гарантією цьому виступає ст. 3 Конституції України, що визначає найвищою соціальною цінністю людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку [6]. З урахуванням вищевикладеного, слід розуміти, що на період дії воєнного стану введено обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, які регулюються спеціальним законодавством, що включає Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Такі обмеження трудових прав будуть діяти протягом воєнного стану та припиняться з дня скасування такого режиму, з подальшим поверненням до законодавства про працю в Україні.

Дана наукова стаття присвячена темі обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні. В статті розкрито поняття обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні як передбачений Конституцією та законами України особливий правовий режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина на час введення в дію воєнного стану, яке здійснюється спеціально уповноважених на це суб'єктами в інтересах забезпечення прав інших людей, а також для відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки. Визначено, що одним із нормативно-правових актів, який встановив обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні став Закон України «Про організацію трудових відносин

в умовах воєнного стану: Закон України» від 15 березня 2022 року № 2136-IX. Зроблено висновок, що з моменту вступу в дію цього закону можна казати про існування загального трудового законодавства (норми Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього, враховуючи період з 24.02.2022 до 23.03.2022 року) та спеціального (з 24 березня 2022 року під час дії воєнного стану та вступу в силу Закону № 2136-IX). Саме норми спеціального законодавства обмежують права і свободи людини та громадянина від час введення воєнного стану. Але при цьому, норми загального законодавства про працю, які не суперечать положенням спеціального законодавства, можуть застосовуватися у трудових відносинах протягом дії воєнного стану. Досліджено на прикладі обмеження де-яких соціально – економічні прав (право на відпочинок, на страйк, на відпустку) механізм обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні. Доведено, що обмеження трудових прав працівників застосовується лише протягом дії воєнного стану, а захист прав і свобод громадян залишається одним із ключових обов'язків держави.

Ключові слова: обмеження прав і свобод людини і громадянина, воєнний стан, право на працю, право на відпочинок, право на страйк, загальне і спеціальне законодавство.

Doroshenko E. Restrictions of the constitutional rights and freedoms of the person and citizen during the period of marital state in Ukraine

This scientific article is sanctified to the theme of limitation of constitutional rights and freedoms of man and citizen in the period of martial law in Ukraine. In the article the concept of limitation of constitutional rights and freedoms of man and citizen is exposed in the period of martial law in Ukraine as the special legal mode of temporal general or certainly-individual halt or narrowing of volume of certain and assured by the state rights and freedoms of man and citizen is envisaged by Constitution and laws of Ukraine in a time of introduction in an action of martial law, that comes true specially the authorized agents on it by subjects in interests of providing of rights for other people, and also rebuff of the armed aggression and providing of national safety. Certainly, that one of normatively-legal acts, that set limitation of constitutional rights and freedoms of man and citizen in the period of martial law in Ukraine Law of Ukraine became «On organization of labour relations in the conditions of martial law: Law of Ukraine» from March, 15, 2022 № 2136 – IX. Drawn conclusion, that from the moment of entry in an action of this law it is possible to talk about existence of general labour legislation (norms of labour Code Ukraine and other normatively-legal acts accepted in accordance with him, taking into account a period from 24.02.2022 to 23.03.2022) and special (from March, 24, 2022 during the action of martial law and inuring Law № 2136 – IX). Exactly the norms of the special legislation limit rights and freedoms of man and citizen from time of introduction of martial law. But here, norms of general legislation about labour, that does not contradict position of the special legislation, can be used in labour relations during the action of martial law. The mechanism of limiting the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen during the period of martial law in Ukraine is studied on the example of the restriction of some

socio-economic rights (the right to rest, strike, vacation). It is well-proven that limitation of labour rights for workers is used only during the action of martial law, and the protection of rights and freedoms of citizens remains to one of key duties of the state.

Key words: limit of rights and freedoms of man and citizen, martial law, right to work, right to rest, right on a strike, common and special legislation.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 15.01.2023).

2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 15.01.2023).

3. Андрієвська О. В. Про конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. Вип. 7. С. 83–86.

4. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

5. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Публічне право. № 3. (2011). С. 5-11

6. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 15.01.2023).

7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 15.01.2023).

8. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 року№ 504/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 15.01.2023).

9. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n340

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.28

Н. Воронюк,
аспірант кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань держави є збереження життя та здоров'я людини, захист її честі та гідності, а також забезпечення її безпеки та особистої недоторканності. Дане положення міститься в Конституції України і міжнародних нормативно-правових актах та визнається в Україні найвищою соціальною цінністю. Згадана вище безпека людини, яку держава повинна забезпечувати, стосується різних сфер людської життєдіяльності, серед яких виділимо сферу дорожнього руху, де людина виступає основним і активним учасником, тому ефективне забезпечення безпеки дорожнього руху, де насамперед йдеться про безпеку людини, є важливим та актуальним. У такому аспекті виникає необхідність з'ясування сутності поняття «безпека дорожнього руху». Натепер немає єдиної виразної та чіткої дефініції цього поняття як на нормативно-правовому рівні, так і серед науковців. Тому це поняття є актуальним для вивчення. Значення дослідження цього питання підсилює ще й той факт, що сьогодні в Україні безпека дорожнього руху, її організація та забезпечення залишаються на вкрай низькому рівні [1, с. 5].

Аналіз публікацій з теми. У сучасній юридичній літературі є багато праць, які присвячені аналізу розуміння поняття «безпека дорожнього руху», зокрема, таких науковців, як В.І. Борисов, Ю.С. Коллер, В.О. Осипов, О.О. Пащенко, Є.В. Скрипа, А.О. Собакарь та інші.

Метою статті є спроба автора на основі аналізу різних визначень поняття «безпека дорожнього руху» запропонувати авторське розуміння цієї категорії та охарактеризувати складові елементи структури безпеки дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу.

Термін «безпека дорожнього руху» широко вживається в законах та підзаконних нормативних актах нормативних актах: законах «Про дорожній рух» [2] (далі – Закон про дорожній рух), «Про автомобільний транспорт» [3] Правилах дорожнього руху [4] (далі – ПДР), Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року [5], Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року [6] та інших.

Однак, на даний час не існує легального визначення вказаного поняття.

Науковці, предметом досліджень яких є питання безпеки дорожнього руху одностайні в думці, що вказана проблема є однією з основних, яка потребує вирішення для ефективного регулювання правовідносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Існує значна кількість наукових доробок, в яких автори здійснюють аналіз існуючих визначень та пропонують власні дефініції.

Детальний аналіз наукових підходів до визначення поняття «безпека дорожнього руху» було здійснено Ю.С. Коллером та А.О. Собакарь. Проаналізувавши існуючі підходи до

© Н. Воронюк, 2022

дефініції «безпека дорожнього руху» науковці виділили сім основних наукових напрямків щодо визначення вказаного терміну, а саме безпека дорожнього руху як умова реалізації державою намічених цілей в області соціально-економічної політики; як умова стійкості учасника дорожнього руху до загрози від аварійності в дорожньо-транспортних пригодах; як пріоритет міжнародної безпеки; як умова припинення нелегальних видів економічної діяльності (шахрайство, контрабанда наркотиків, крадіжки вантажів та транспортних засобів); як система суспільних відносин; як складова національної безпеки; як стан даного процесу щодо захищеності його учасників від дорожньо-транспортних пригод [7].

Запропоновані підходи обґрунтовано застосовується науковцями для розуміння цього явища в контексті проблематики дослідження.

Однак, для усунення прогалин у законодавстві доктринальні підходи щодо вказаного питання мають враховувати, що саме легальне визначення поняття «безпека дорожнього руху» буде відігравати основну роль в правозастосовній практиці, в тому числі й судовій.

Закон України «Про дорожній рух» визначає повноваження органів управління в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Так, Кабінет Міністрів України здійснює розробку і затвердження державних програм розвитку дорожнього руху та його безпеки на автомобільних дорогах, вулицях і залізничних переїздах, фінансування, керівництво і контроль за виконанням державних програм розвитку дорожнього руху та його безпеки. Місцеві органи державної влади та місцевого самоврядування здійснюють затвердження програм розвитку дорожнього руху та його безпеки; формування фондів для фінансування програм і окремих заходів, спрямованих на розвиток дорожнього руху та його безпеки [2].

Таким чином, визначення поняття «безпека дорожнього руху», яке має міститися в Законі, повинно охоплювати всі аспекти даного поняття, та разом з тим бути не занадто широким, щоб відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування, розробляючи та виконуючи програми щодо підвищення безпеки дорожнього руху, включали в них ті заходи, які стосуються лише безпеки дорожнього руху, і, відповідно, бюджетні кошти витрачалися дійсно на здійснення заходів з безпеки дорожнього руху.

Одночасно Закон України «Про дорожній рух» містить положення про права учасників дорожнього руху [2]. Так, стаття 14 передбачає, що учасники дорожнього руху мають право на безпечні умови дорожнього руху, на відшкодування збитків, завданих внаслідок невідповідності стану автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів вимогам безпеки руху [2].

Виходячи з вказаної норми, учасники дорожнього руху мають право звернутися за відшкодуванням збитків, завданих внаслідок невідповідності стану автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів вимогам безпеки руху. Для реалізації такого права учаснику дорожнього руху необхідно визначитись, а чи дійсно існувало порушення, чи дійсно є невідповідність вимогам безпеки дорожнього руху. Які дії власників автомобільних доріг необхідно вважати такими, що виконали вимоги щодо відповідності стану автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів вимогам безпеки руху.

Крім того, для розуміння яким саме має бути легальне поняття «безпека дорожнього руху» доцільно проаналізувати постанову Кабінету Міністрів України «Про правила дорожнього руху» від 10 жовтня 2001 р.

Пункт 1.5. ПДР визначає, що дії або бездіяльність учасників дорожнього руху та інших осіб не повинні створювати небезпеку чи перешкоду для руху, загрожувати життю або

здоров'ю громадян, завдавати матеріальних збитків. Особа, яка створила такі умови, зобов'язана негайно вжити заходів до забезпечення безпеки дорожнього руху на цій ділянці дороги та вжити всіх можливих заходів до усунення перешкод, а якщо це неможливо, попередити про них інших учасників дорожнього руху, повідомити уповноважений підрозділ Національної поліції, власника дороги або уповноважений ним орган [4].

Отже, вказана норма передбачає обов'язок особи вжити заходів до забезпечення безпеки дорожнього руху. Для того, щоб було розуміння які саме заходи мають бути вжиті особами, в яких межах такі заходи будуть необхідними та достатніми, необхідне розуміння поняття «безпека дорожнього руху».

Крім того, ПДР містить ряд визначень, зміст яких розкривається через поняття «безпека дорожнього руху»: безпечний інтервал – відстань між боковими частинами транспортних засобів, що рухаються, або між ними та іншими об'єктами, за якої гарантована безпека дорожнього руху; небезпека для руху – зміна дорожньої обстановки (у тому числі поява рухомого об'єкта, який наближається до смуги руху транспортного засобу чи перетинає її) або технічного стану транспортного засобу, яка загрожує безпеці дорожнього руху і змушує водія негайно зменшити швидкість або зупинитися [4].

Для розуміння важливості наявності легального поняття «безпека дорожнього руху» для правозастосовної практики, необхідно звернути увагу на положення ПДР про обов'язки водія, який зобов'язаний «не створювати своїми діями загрози безпеці дорожнього руху».

Таким чином, нормативне поняття «безпека дорожнього руху» має бути достатньо конкретним, повинне мати чіткі ознаки, охоплювати всі аспекти суспільних відносин та носити недекларативний характер, що дозволить використовувати таке поняття як органами управління у сфері безпеки дорожнього руху так й учасниками дорожнього руху, та таке поняття має бути застосовуваним при розгляді справ судами.

Враховуючи напрацювання провідних науковців з питань визначення понять «безпека», «безпека дорожнього руху», вважаємо, що дефініція «безпека дорожнього руху», яка враховуватиме всі необхідні елементи для застосування в правозастосовній практиці та має бути відображена в Законі має таке значення: ***безпека дорожнього руху*** – захищеність учасників дорожнього руху та інших осіб, навколишнього природного середовища, майна від реальних чи потенційних загроз настання дорожньо-транспортних пригод та їх наслідків.

Можливими наслідками дорожньо-транспортних пригод є: 1) завдання шкоди життю та здоров'ю учасників дорожнього руху; 2) завдання шкоди життю та здоров'ю інших осіб, які не є учасниками дорожнього руху; 3) завдання шкоди навколишньому-природному середовищу; 4) пошкодження чи знищення майна учасників дорожнього руху; 5) пошкодження чи знищення майна інших фізичних та юридичних осіб.

Однак, надмірна конкретизація визначення «безпека дорожнього руху» видами наслідків не є необхідним, а навпаки буде обтяжувати дефініцію, а тому достатнім буде вживання загальної умови про завдання шкоди.

Потрібно погодитись з думкою В.І. Борисова та О.О. Пащенка, що особливістю відносин безпеки є те, що вони спрямовані на унеможливлення (мінімізацію) заподіяння шкоди невизначеному колу осіб [8].

Отже, безпека дорожнього руху забезпечується своєчасним виявленням та запобіганням реальних та потенційних загроз настання дорожньо-транспортних пригод, їх негативних наслідків та вжиттям заходів щодо подолання наслідків ДТП.

Таким чином, ***забезпечення безпеки дорожнього руху*** – це діяльність публічної адміністрації спрямована на своєчасне виявлення, запобігання реальним чи потенційним загрозам виникнення дорожньо-транспортних пригод, з метою попередження негативних наслідків та усунення їх у разі настання.

Для визначення спрямованості діяльності органів, компетенція яких пов'язана з забезпеченням безпеки дорожнього руху, в тому числі й органів місцевого самоврядування, щодо запобігання ДТП та зменшення їх негативних наслідків доцільно ввести поняття елементів безпеки дорожнього руху.

Елементами безпеки дорожнього руху необхідно вважати складові безпеки дорожнього руху, сукупність яких забезпечує захищеність життя та здоров'я осіб, навколишнього природного середовища, майна від реальних та потенційних загроз настання дорожньо-транспортних пригод, їх негативних наслідків. Такими складовими безпеки дорожнього руху є: 1) безпечні автомобільні дороги, вулиці, залізничні переїзди та інші місця, призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів (далі – автомобільні дороги); 2) безпечні транспорті засоби; 3) безпечні вантажі; 4) безпечна поведінка учасників дорожнього руху.

Безпечні автомобільні дороги. Розглядаючи питання такої ознаки автомобільних доріг як безпечність, необхідно відмітити, що відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо управління безпекою автомобільних доріг» безпека автомобільних доріг – це сукупність засобів, конструкцій, пристроїв, споруд, характеристик та показників (у тому числі інженерних, конструкторських, технічних, проектних, архітектурних, технологічних та інших рішень), при врахуванні та застосуванні яких забезпечується запобігання та зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод та тяжкості їх наслідків [9]. Вказане визначення поняття безпеки автомобільних доріг є вкрай невдалим з огляду на те, що поняття має містити ознаки такого предмета.

Натомість визначення поняття «безпека автомобільних доріг» у зазначеному Законі надано шляхом описання засобів, за допомогою яких «забезпечується запобігання та зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод та тяжкості їх наслідків». Як результат, зміст поняття «безпека автомобільних доріг» не містить ознак, які притаманні вказаному явищу.

Отже, визначення поняття «безпека автомобільних доріг» потребує суттєвого доопрацювання.

Безпечність автомобільних доріг досягається проектуванням, будівництвом та утриманням автомобільних доріг відповідно до вимог нормативних актів у сфері безпеки дорожнього руху.

Тому, на нашу думку, доцільно запропонувати поняття безпекова інфраструктура автомобільних доріг. Так, безпековою інфраструктурою автомобільних доріг є мости, шляхопроводи, естакади, віадуки, тунелі, наземні та підземні пішохідні переходи, наплавні мости та поромні переправи, розв'язки доріг, підпірні стінки, галереї, уловлювальні з'їзди, снігозахисні споруди, протилавинні і протисельові споруди, дорожні знаки, інформаційні табло, дорожня розмітка, сигнальні стовпчики, транспортні та пішохідні огородження різних типів, світлофорне обладнання, бокові канави, водовідвідні канави, нагірні канави, водопропускні труби, відкриті та закриті дренажні системи, зливова каналізація. Також до безпекової інфраструктури необхідно віднести спеціально облаштовані місця для зупинки маршрутних транспортних засобів, майданчики для стоянки транспортних засобів, майданчики відпочинку, пункти медичної та технічно-евакуаційної допомоги.

Безпечні транспортні засоби. Транспортний засіб є джерелом підвищеної небезпеки. Будь-який автомобіль є небезпечним вже в момент його створення, та він несе потенційну загрозу спричинення ДТП. Отже, визначення безпечності транспортного засобу через ознаку здатності запобігти настанню дорожньо-транспортних пригод, зменшити їх негативні наслідки не буде в повній мірі розкривати суть вказаного поняття.

Однак, необхідно відзначити, що виникнення загрози настання дорожньо-транспортної пригоди транспортним засобом в більшості випадків пов'язана з поведінкою водія транспортного засобу чи інших осіб. Тому, безпечним транспортним засобом необхідно вважати транспортний засіб, технічний стан якого не несе загрози виникнення ДТП.

Виходячи з визначення безпеки дорожнього руху як захищеності осіб, навколишнього природного середовища, майна від дорожньо-транспортних пригод та їх наслідків, необхідно визначити, що безпека транспортного засобу має полягати не лише в його можливості не стати причиною дорожньо-транспортної пригоди, а можливістю запобігти настанню ДТП чи зменшити їх негативний вплив.

Отже, безпечність транспортного засобу визначається його технічними характеристиками та технічним станом, що передбачає його здатність запобігти настанню дорожньо-транспортних пригод, зменшити їх негативні наслідки, а також здатність транспортного засобу не стати причиною виникнення ДТП.

Безпечні вантажі. Відповідно до Закону України «Про перевезення небезпечних вантажів» від 06 квітня 2000 р. небезпечний вантаж – це речовини, матеріали, вироби, відходи виробничої та іншої діяльності, які внаслідок притаманних їм властивостей за наявності певних факторів можуть під час перевезення спричинити вибух, пожежу, пошкодження технічних засобів, пристроїв, споруд та інших об'єктів, заподіяти матеріальні збитки та шкоду довкіллю, а також призвести до загибелі, травмування, отруєння людей, тварин і які за міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або за результатами випробувань в установленому порядку залежно від ступеня їх впливу на довкілля або людину віднесено до одного з класів небезпечних речовин [10].

Таким чином, визначальною ознакою для віднесення вантажу до небезпечного вказує його фізичні чи хімічні властивості.

Самі по собі такі небезпечні вантажі не можуть слугувати причиною виникнення ДТП. Однак, у випадку настання дорожньо-транспортної пригоди, наслідки ДТП будуть значно небезпечніші, ніж при ДТП за відсутності таких вантажів. Тому, наявність небезпечного вантажу ускладнює наслідки ДТП, викликає необхідність вжиття додаткових заходів щодо їх подолання.

Отже, з огляду на вищевикладене, безпечним можна вважати вантаж, перевезення якого не може становити загрозу виникнення дорожньо-транспортної пригоди,а також вантаж, який не віднесено за своїми фізичними чи хімічними властивостями до небезпечних речовин.

Безпечна поведінка учасників дорожнього руху. Поведінку учасника дорожнього руху необхідно вважати безпечною, якщо вона не спричиняє загрози настання дорожньо-транспортної пригоди, та не сприяє погіршенню її негативних наслідків.

Натомість небезпечною є поведінка учасника дорожнього руху, якщо вона здатна спричинити настання ДТП або погіршити її наслідки.

Таким чином, небезпечна поведінка учасників дорожнього руху характеризується двома видами

наслідків: може стати причиною ДТП або погіршити її наслідки.

Отже, безпека дорожнього руху – захищеність учасників дорожнього руху та інших осіб, навколишнього природного середовища, майна від реальних чи потенційних загроз настання дорожньо-транспортних пригод та їх наслідків. Безпека дорожнього руху включає в себе чотири елементи: безпечні автомобільні дороги, безпечні транспортні засоби, безпечні вантажі, безпечна поведінка учасників дорожнього руху. Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування по запобіганню дорожньо-транспортним пригодам має спрямовуватись на всі чотири елементи безпеки дорожнього руху.

У статті автор на основі аналізу різних визначень поняття «безпека дорожнього руху» надає визначення авторського розуміння цієї категорії та характеризує складові елементи структури безпеки дорожнього руху.

Досліджено поняття безпека дорожнього рух, під яким автор розуміє захищеність учасників дорожнього руху та інших осіб, навколишнього природного середовища, майна від реальних чи потенційних загроз настання дорожньо-транспортних пригод та їх наслідків.

Можливими наслідками дорожньо-транспортних пригод є: 1) завдання шкоди життю та здоров'ю учасників дорожнього руху; 2) завдання шкоди життю та здоров'ю інших осіб, які не є учасниками дорожнього руху; 3) завдання шкоди навколишньому-природному середовищу; 4) пошкодження чи знищення майна учасників дорожнього руху; 5) пошкодження чи знищення майна інших фізичних та юридичних осіб.

Визначено, що забезпечення безпеки дорожнього руху – це діяльність публічної адміністрації спрямована на своєчасне виявлення, запобігання реальним чи потенційним загрозам виникнення дорожньо-транспортних пригод, з метою попередження негативних наслідків та усунення їх у разі настання.

Досліджено поняття елементи безпеки дорожнього руху, під яким автор розуміє складові безпеки дорожнього руху, сукупність яких забезпечує захищеність життя та здоров'я осіб, навколишнього природного середовища, майна від реальних та потенційних загроз настання дорожньо-транспортних пригод, їх негативних наслідків. Складовими безпеки дорожнього руху є: 1) безпечні автомобільні дороги, вулиці, залізничні переїзди та інші місця, призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів; 2) безпечні транспорті засоби; 3) безпечні вантажі; 4) безпечна поведінка учасників дорожнього руху.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, дорожньо-транспортна пригода, безпечні вантажі, безпечна поведінка, учасники дорожнього руху.

Voroniuk N. Concept and structure of road safety

In the article, the author, based on the analysis of various definitions of the concept of "road safety", provides a definition of the author's understanding of this category and characterizes the constituent elements of the structure of road safety.

The concept of road traffic safety is studied, by which the author understands the protection of road users and other persons, the natural environment, and property from real or potential threats of road traffic accidents and their consequences.

The possible consequences of traffic accidents are: 1) damage to the life and health of road users; 2) harming the life and health of other persons who are not road

users; 3) causing damage to the natural environment; 4) damage or destruction of property of road users; 5) damage or destruction of property of other individuals and legal entities.

It was determined that ensuring road traffic safety is an activity of public administration aimed at timely detection and prevention of real or potential threats of traffic accidents, with the aim of preventing negative consequences and eliminating them in case of occurrence.

The concept of elements of road traffic safety has been studied, by which the author understands the components of road safety, the totality of which ensures the protection of life and health of people, the natural environment, and property from real and potential threats of road accidents and their negative consequences. The components of road safety are: 1) safe roads, streets, railway crossings and other places intended for the movement of people and transportation of goods by means of vehicles; 2) safe vehicles; 3) safe cargo; 4) safe behavior of road users.

Key words: road safety, traffic accident, safe cargo, safe behavior, road users.

Література

1. Скрипа Є.В. Щодо проблеми визначення поняття «дорожній рух». Підприємництво, господарство і право. 2019. № 2. С. 115–118.

2. Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 31. С. 338. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text

3. Про автомобільний транспорт: Закон України від 05.04.2001 № 2344-III, Відомості Верховної Ради України, 2001, № 22 (01.06.2001), ст. 105.

4. Про правила дорожнього руху: постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2001 р. № 1306. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text

5. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2018 р. № 430-р. Офіційний вісник України, 2018, № 52 (10.07.2018), ст. 1848.

6. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: розпорядження Кабінету Міністрів України № 1360-р від 21.10.2020. Урядовий кур'єр, 2020, № 214.

7. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху: монографія / Ю. С. Коллер, А. О. Собакарь. К. : «МП Леся», 2015. 204 с.

8. Борисов В.І., Пащенко О.О. Щодо розуміння доктринальної концепції «Безпека – стан захищеності». Вісник Асоціації кримінального права України, 2020, № 1(13), URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/205984/207671.

9. Про внесення змін до деяких законів України щодо управління безпекою автомобільних доріг: Закон України від 17.10.2019 № 200-IX, Відомості Верховної Ради України, 2019. № 50 (13.12.2019), ст. 357.

10. Про перевезення небезпечних вантажів: Закон України від 06.04.2000, № 1644-III. Відомості Верховної Ради України, 2000. № 28 (14.07.2000), ст. 222.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.29

І. Черненко,
адвокат,
аспірант кафедри нотаріального, виконавчого процесу та адвокатури,
прокуратури, судоустрою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Актуальність проблеми. Низький рівень виконання судових рішень в Україні безпосередньо впливає на довіру до судової влади та реалізації принципу верховенства права, який закладений в Конституції України.

Виконання судового рішення є завершальною стадією судового процесу. Обов'язковість виконання судових рішень закріплена Конституцією України та низкою інших законів України.

Водночас в Україні залишається низьким рівень виконання судових рішень і наявна системна проблема, про що свідчать ухвалені рішення Європейським судом з прав людини у справах «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine) (заява № 40450/04) [1] та у справі «Бурмич та інші проти України» (Case of Burmych and others v. Ukraine) (заява № 46852/13 та інші) [2]. В даних справах Європейський суд з прав людини встановив існування структурної проблеми, яка полягає в тривалому невиконанні рішень національних судів та призводить до порушення пункту 1 статті 6 та статті 13 Конвенції, статті 1 Першого протоколу до Конвенції

Мета дослідження – це комплексний аналіз поняття судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві та практика застосування судового контролю за виконанням судових рішень в Україні.

Виклад основного матеріалу. З метою забезпечення права особи на ефективний судовий захист в адміністративному судочинстві існує інститут судового контролю за виконанням судового рішення. Судовий контроль – це спеціальний вид провадження в адміністративному судочинстві, відмінний від позовного, що має спеціальну мету та полягає не у вирішенні нового публічно-правового спору, а у перевірці всіх обставин, що перешкоджають виконанню такої постанови суду та відновленню порушених прав особи-позивача.

Законодавство України встановлює дискреційні повноваження суду щодо застосування судового контролю виконання судового рішення. Судовий контроль полягає в зобов'язанні судом суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення, а також судовому розгляді скарг на рішення, дії, бездіяльності виконавця на етапі виконавчого провадження. Суд не може самостійно, за власною ініціативою, контролювати посадових осіб, уповноважених виконувати судові рішення, давати їм доручення, витребовувати звіти.

Відповідно до статтей 129 та 129^{-1} Конституції України, судове рішення

© І. Черненко, 2022

є обов'язковим до виконання, а держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку, в розумні строки та в повному обсязі [3].

Національні суди неодноразово зазначали про обов'язковість виконання судових рішень. Конституційний Суд України у рішенні від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019 (справа № 3-368/2018(5259/18) за конституційною скаргою Хліпальскої Віри Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України "Про виконавче провадження" (щодо забезпечення державою виконання судового рішення) зазначив, "що виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, визначений у законі комплекс дій, спрямованих на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави (абзац третій пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 13 грудня 2012 року № 18-рп/2012); невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом (перше речення абзацу другого пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012); право на судовий захист є конституційною гарантією прав і свобод людини і громадянина, а обов'язкове виконання судових рішень – складовою права на справедливий судовий захист (абзац п'ятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 26 червня 2013 року № 5-рп/2013).

Конституційний Суд України наголошує, що забезпечення державою виконання судового рішення як невід'ємної складової права кожного на судовий захист закладено на конституційному рівні у зв'язку із внесенням Законом України „Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" від 2 червня 2016 року № 1401-VIII змін до Конституції України та доповненням її, зокрема, статтею 129-1, частиною другою якої передбачено, що держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку" [4].

Верховний Суд в постанові 19 травня 2022 року у справі № 200/21286/16-а зазначив, що судовий акт, який набрав законної сили, підлягає обов'язковому та безумовному виконанню особою, на яку покладено такий обов`язок. Це означає, що особа, якій належить виконати судовий акт, повинна здійснити достатні дії для організації процесу його виконання, незалежно від будь-яких умов, оскільки інше суперечило б запровадженому статтею 8 Конституції України принципу верховенства права та є практикою, несумісною з положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [5].

Покращити ситуацію з виконанням судових рішень мав би Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" [6], яким було доповнено сттатею 129-1 Конституцію України та визначено, що держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку, а контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

В подальшому, законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII "Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів" [7] до процесуальних кодексів були внесені зміни, які внесли зміни і щодо судового контролю. Стаття 267 Кодексу адміністративного судочинства України була замінена на статтю 382, яка розширила повноваження адміністративних судів щодо накладення на відповідального керівника суб'єкта владних повноважень за виконання рішення

штрафу у разі невиконання судового рішення [8].

Водночас дані зміни не змінили диспозитивність норми щодо застосування судом судового контролю, а саме: "суд, який ухвалив судове рішення в адміністративній справі, може зобов'язати суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення".

Для з'ясування наскільки часто суди застосовують судовий контроль за виконанням судових рішень, було взяти статистичні дані за період з 01.01.2018 по 31.12.2022 Донецького окружного адміністративного суду, Запорізького окружного адміністративного суду, Івано-Франківського окружного адміністративного суду, Кіровоградського окружного адміністративного суду, Рівненського окружного адміністративного суду, Сумського окружного адміністративного суду, Тернопільського окружного адміністративного суду та Чернігівського окружного адміністративного суду.

Зокрема за період з 01.01.2018 до 31.12.2022 кількість справ, які перебували у провадженні суду та в яких порушувалось питання про застосування судового контролю за виконанням судового рішення відповідно до статті 382 Кодексу адміністративного судочинства України було наступним:

– Донецького окружного адміністративного суду – 625 справ, у 199 справах було застосовано судовий контроль та в 426 справах відмовлено в застосуванні судового контролю [9]. Судовий контроль був застосований у 31,84% справ;

– Запорізького окружного адміністративного суду – 222 справи, у 69 справах було застосовано судовий контроль та в 153 справах відмовлено в застосуванні судового контролю [10]. Судовий контроль був застосований у 31,08% справ;

– Івано-Франківського окружного адміністративного суду – 106 справ, у 23 справах було застосовано судовий контроль та в 73 справах відмовлено в застосуванні судового контролю, 9 заяв було залишено без розгляду або повернуто заявнику та 1 заява станом на 31.12.2022 не була розглянута [11]. Судовий контроль був застосований у 23,95% справ;

– Кіровоградського окружного адміністративного суду – 560 справ, у 186 справах було застосовано судовий контроль та в 233 справах відмовлено в застосуванні судового контролю, відомостей щодо 141 заяви не було надано [12]. Судовий контроль був застосований у 44,39% справ;

– Рівненського окружного адміністративного суду – 253 справи, в 81 справі було застосовано судовий контроль та в 137 справах відмовлено в застосуванні судового контролю [13], відомостей щодо 35 заяв не було надано. Судовий контроль був застосований у 37,15% справ;

– Сумського окружного адміністративного суду – 323 справи, в 121 справі було застосовано судовий контроль та в 166 справах відмовлено в застосуванні судового контролю, 34 заяви залишено без розгляду та 2 заяви повернуто заявнику [14]. Судовий контроль був застосований у 42,16% справ;

– Тернопільського окружного адміністративного суду – 1288 справ, в 1052 справах було застосовано судовий контроль та в 236 справах відмовлено в застосуванні судового контролю [15]. Судовий контроль був застосований у 81,67% справ;

– Чернігівського окружного адміністративного суду – 385 справ, в 135 справах було застосовано судовий контроль та в 158 справах відмовлено в застосуванні судового контролю, відомостей щодо 92 заяв не було надано [16]. Судовий контроль був застосований у 46,07% справ.

Отже, в переважній більшості справ Донецьким окружним адміністративним судом, Запорізьким окружним адміністративним судом,

Івано-Франківським окружним адміністративним судом, Кіровоградським окружним адміністративним судом, Рівненським окружним адміністративним судом, Сумським окружним адміністративним судом та Чернігівським окружним адміністративним судом було відмовлено в застосуванні судового контролю за виконанням судового рішення. Відмінною є ситуація в Тернопільському окружному адміністративному суді, який у 81,67% справ застосував судовий контроль за виконанням судових рішень.

Значна кількість ухвал окружних адміністративних судів про відмову у застосуванні судового контролю містила посилання на право суду щодо застосування судового контролю, а не обов'язку його застосування [17-19].

Висновки та пропозиції дослідження.

Враховуючи системну проблему України щодо виконання судових рішень, інститут судового контролю за виконанням судових рішень потребує удосконалення. Серед змін, які можуть якісно вплинути на ефективність виконання судових рішень в адміністративному судочинстві, може стати запровадження імперативності судового контролю щодо рішень у адміністративних справах, ухвалених не на користь держави, які передбачають вчинення дій матеріального та нематеріального характеру. Задля забезпечення можливості ефективно здійснювати судовий контроль, суди повинні отримати доступ до матеріалів виконавчого провадження в Автоматизованій системі виконавчого провадження.

Окрім того, до якісних змін у виконанні судових рішень призведе зміна порядку здійснення судового контролю та повноважень суду щодо винесення окремої ухвали стосовно порушення законодавства, яке містить ознаки кримінального правопорушення. Варто передбачити в статті 382 Кодексу адміністративного судочинства України повноваження суду та порядок винесення окремої ухвали про невиконання судового рішення із надсиланням зазначеної ухвали органу досудового розслідування, які повинні надати суду відповідь про вжиті ними заходи у визначений в окремій ухвалі строк.

Також потребують удосконалення норми, якими передбачено дисциплінарна та цивільна відповідальність посадових осіб з вини яких відбувається невиконання чи затримання виконання судових рішень.

Стаття присвячена дослідженню практики застосування судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві. Визначено поняття судового контролю, нормативно-правове регулювання обов'язковості виконання судового рішення, повноваження адміністративних судів щодо застосування судового контролю.

Проаналізовано законодавство, яке регулює судовий контроль в адміністративному судочинстві та останні зміни законодавства України, які були впровадженні з метою підвищення ефективності виконання судових рішень.

Проведено аналіз застосування судового контролю за виконанням судових рішень за період за 2018–2022 роки в Донецькому окружному адміністративному суді, Запорізькому окружному адміністративному суді, Івано-Франківському окружному адміністративному суді, Кіровоградському окружному адміністративному суді, Рівненському окружному адміністративному суді, Сумському окружному адміністративному суді, Тернопільському окружному адміністративному суді та Чернігівському окружному адміністративному суді. Аналіз був здійснений за показниками кількості справ, які перебували в провадженні відповідного суду із заявою щодо застосування судового контролю,

кількості задоволених заяв про застосування судового контролю та кількості заяв, щодо яких відмовлено у застосуванні судового контролю.

Запропоновано зміни до законодавства, які можуть удосконалити інститут судового контролю в адміністративному судочинстві, розширити повноваження судів щодо застосування судового контролю та збільшити кількість виконаних судових рішень.

Ключові слова: судовий контроль, обов'язковість виконання судового рішення.

Chernenko I. The practice of the application of judicial control on the execution of court decisions in the administrative jurisdiction

The article is devoted to the study of the practice of judicial control over the execution of court decisions in administrative jurisdiction. The concept of judicial control, regulatory and legal regulation of the mandatory execution of a court decision, powers of administrative courts regarding the application of judicial control are defined.

The legislation that regulates judicial control in administrative jurisdiction and the latest changes in the legislation of Ukraine, which were implemented in order to increase the efficiency of the execution of court decisions, were analyzed.

An analysis of the application of judicial control over the execution of court decisions for the period 2018–2022 was carried out in the Donetsk District Administrative Court, Zaporizhzhya District Administrative Court, Ivano-Frankivsk District Administrative Court, Kirovohrad District Administrative Court, Rivne District Administrative Court, Sumy District Administrative Court, Ternopil District Administrative Court and Chernihiv District Administrative Court. The analysis was carried out based on the number of cases pending before the relevant court with a request for judicial control, the number of satisfied requests for judicial control, and the number of requests for which judicial control was refused.

Amendments to the legislation are proposed, which can improve the institution of judicial control in administrative jurisdiction, expand the powers of courts regarding the application of judicial control, and increase the number of executed court decisions.

Key words: judicial control, mandatory execution of a court decision,

Література

1. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 жовтня 2009 року у справі "Юрій Миколайович Іванов проти України" (Заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text/.

2. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 жовтня 2017 року у справі "Бурмич та інші проти України" (Заява № 46852/13 та інші). URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2018/02/20/20180220171513-43.doc.

3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Рішення Конституційного Суду України від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019 у справі № 3-368/2018(5259/18). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text.

5. Постанова Верховного Суду від 19 травня 2022 року у справі № 200/21286/16-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104383851.

6. Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text.

7. Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII "Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодав-

чих актів" https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/ed20171003#Text.

8. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

9. Лист від 10.01.2023 № 09-15 Донецького окружного адміністративного суду.

10. Лист від 09.01.2023 № 01/1-06/668/23 Запорізького окружного адміністративного суду.

11. Лист від 10.01.2023 № 01-11/103/23 Івано-Франківського окружного адміністративного суду.

12. Лист від 09.01.2023 № 271/23 Кіровоградського окружного адміністративного суду.

13. Лист від 10.01.2023 № 01-22/306/23 Рівненського окружного адміністративного суду.

14. Лист від 13.01.2023 №ЧІВ-3/23/07-02/838/23 Сумського окружного адміністративного суду.

15. Лист від 05.01.2023 № 04-12/130/23 Тернопільського окружного адміністративного суду.

16. Лист від 11.01.2023 № 03-05/4/1322/23 Чернігівського окружного адміністративного суду.

17. Ухвала Донецького окружного адміністративного суду від 05.09.2019 у справі № 200/4164/19-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84069461.

18. Ухвала Донецького окружного адміністративного суду від 16.06.2022 у справі № 200/14808/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104789282.

19. Ухвала Донецького окружного адміністративного суду від 27.06.2022 у справі № 200/6643/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104970259.

УДК 342.951: 351.74
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.30

О. Крупицький,
аспірант
Міжнародного університету бізнесу і права

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЕКОНОМІКИ

Актуальність дослідження. Права, свободи та законні інтереси громадян є метою й основними чинниками діяльності правової демократичної держави. Проте адміністративно-правова охорона економіки здійснюється не в якісь безособовій формі, а конкретно визначними суб'єктами держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства на основі реалізації адміністративно-правових норм або, у виключних випадках, норм природного права. Між суб'єктами публічної адміністрації, суб'єктами господарювання та іншими особами виникають спеціальні адміністративно-правові відносини, в яких простежуються складні взаємовідносини як безпосередньо між суб'єктами адміністративного права, так і з об'єктами захисту економіки та юридичними фактами, які складається на основі реалізації прав та інтересів суб'єктів господарювання та забезпечення публічного інтересу держави. Усі вони в сукупності та в окремих сегментах мають свою внутрішню глибинну юридичну природу, яка у філософській науковій літературі отримала назву «сутність».

Отже, з'ясування та науковий опис юридичної природи сутності адміністративно-правової охорони економіки в Україні є необхідною умовою з'ясування засадничих положень аналізованої проблематики, добору на цій основі інструментів публічного адміністрування та напрямків удосконалення.

Огляд останніх досліджень. До проблеми адміністративно-правової охорони економіки в Україні в тих чи інших аспектах зверталися українські вчені-адміністративісти В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Єщук, С. Короєд, О. Кузьменко, В. Курило, П. Пихтін, О. Нікітенко, М. Новікова, А. Сірко, О. Онищук та ін. Проте вони питання аналізованої нами проблематики безпосередньо не аналізували, а зосереджували свої зусилля на найбільш загальних, спеціальних чи суміжних викликах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу енциклопедичних знань, філософії права, теорії адміністративного права та адміністративного законодавства з'ясувати сутність адміністративно-правової охорони економіки в Україні.

Виклад основних положень. Згідно зі словником української мови «сутність» – це найголовніше, основне, істотне в кому-, чому-небудь; суть, зміст, головне, визначальне в предметі, що зумовлене глибинними зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення [5]. Також словники доводять, що «сутність» – це філософська категорія, яка відбиває сукупність усіх внутрішніх істотних властивостей і зв'язків об'єктів реальності [6]. У свою чергу економісти доводять, що «економіка» – це сфера життєдіяльності людини й суспільства, пов'язана з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням життєвих благ [4].

© О. Крупицький, 2022

В інших наукових працях ми довели, що адміністративно-правова охорона економіки України – це адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації з метою недопущення порушення та відновлення порушеного права суб'єктів господарювання й забезпечення публічного інтересу держави, що здійснюється ними на основі реалізації норм адміністративного права.

Що стосується категорії адміністративного права «адміністративно-правова охорона», то це, з одного боку, безпосередній правовий захист соціальних інтересів громадян і соціальних груп усього суспільства, а з іншого – стимулювання таких соціальних дій, наслідком яких було б зміцнення наявних суспільних відносин і нейтралізація тих соціальних тенденцій, що загрожують їм. На наш погляд, слід уважати, що відносини адміністративно-правової охорони права власності обслуговують адміністративне право загалом. Тут виникають вольові відносини, що позначають взаємозв'язок прав і обов'язків суб'єктів і об'єктів, які беруть у них участь, оскільки цей зв'язок пов'язаний нормами адміністративного права. У них сформовано визначену правосуб'єктність, юридично виражено сукупність соціальних властивостей учасників правовідносин охорони. У загальному вигляді це можна сформулювати як право невладних фізичних і юридичних осіб перебувати під публічною охороною публічної адміністрації та обов'язок суб'єктів публічної адміністрації забезпечити таку охорону. Звідси витікає особлива специфічна форма адміністративно-правових відносин у сфері охорони прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Прийнято вважати, що основною особливістю цих відносин є їх правова нерівність, оскільки суб'єкт публічної адміністрації має пріоритет своєї волі над волею всіх інших об'єктів. Соціальні відносини «влада – підпорядкування» в охоронній сфері набувають вигляду державних відносин, які трансформуються в юридичну форму адміністративного права. У ній суб'єкт публічної адміністрації постає як юридично владний щодо об'єктів управління [1; 3].

У теорії права «сутність права» розуміється як внутрішні основні стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і взаємозумовленість яких визначають якісну специфіку та закономірності розвитку права як самої субстанції. Праву притаманні такі сутнісні ознаки: виражає волю панівного класу, яка практично стає державною волею; провідною рисою сутності права є його нормативність, адже право складається з норм – загальнообов'язкових правил поведінки, спрямованих на регулювання й охорону суспільних відносин; державна воля, що виражена правом, має бути оформлена як правове веління; найважливішою формою закріплення волі держави в праві є нормативно-правові акти; право має бути узгодженою, взаємозумовленою системою; право постає як формальний масштаб, однаково рівний для всіх учасників відносин. Не менш важливими для нас є розуміння «сутності сучасної демократичної держави», в якій будується громадянське суспільство. Така держава характеризується такими рисами: 1) основним завданням її стала функція забезпечення прав і свобод людини та сприяння народженню нових громадян; 2) держава стала на шлях подолання суспільних суперечностей не шляхом насильства і примусу, а за допомогою досягнення громадянського компромісу, толерантності, створення умов для розвитку громадянського суспільства; 3) держава у своїй діяльності широко використовує такі загальнодемократичні ідеї та інститути, як поділ влади, плюралізм думок, значущість суду, гласність; 4) держава бореться з корупцією, декларує та приймає міри для розподілу політики, влади та бізнесу (в умовах сучасної України ця

проблема є найактуальнішою та найскладнішою); 5) на міжнародній арені держава проводить політику, що потребує взаємних поступок, компромісів, домовленостей з іншими державами. Отже, на думку укладачів словника з теорії права, соціальна правова держава в сучасних теоріях трактується як надкласова, що представляє інтереси всіх верств суспільства. Сутність цієї держави не позбавлена класового аспекту, разом із тим він не є провідним. На перше місце така держава ставить функції забезпечення прав і свобод людини (насамперед через збільшення частки багатих громадян, заохочення народжуваності, збереження природи тощо) [7].

Виходячи з таких теоретичних положень енциклопедичних знань, філософії права, теорії права та предмета аналізованого дослідження, слід узагальнити, що сутність адміністративно-правової охорони економіки в Україні характеризується такими особливостями:

1) основним завданням публічного апарату держави є функція забезпечення прав та інтересів суб'єктів господарювання [2] й публічного інтересу суспільства;

2) у разі виявлення порушень ведення правил бізнесом публічні органи не відразу застосовують заходів адміністративного примусу, а йдуть шляхом подолання суспільних суперечностей за допомогою досягнення громадянського компромісу, толерантності, створення умов для виконання суб'єктом господарювання своїх законодавчих зобов'язань перед суспільством;

3) суб'єкти господарювання у своїй адміністративні діяльності з публічною адміністрацію можуть використовувати такі загальнодемократичні засади та правові інститути, як: можливість оскарження рішень суб'єктів публічної адміністрації до адміністративного суду; застосовувати засоби громадянського протесту для захисту своїх прав та законних інтересів; відкрито без будь-якої цензури висвітлювати свої проблеми, зокрема щодо ймовірних порушень прав та інтересів бізнесу, у засобах масової інформації та глобальній системі Інтернет;

4) держава бореться з корупцією через систему органів контролю щодо бізнесу. Правова, демократична держава не боїться створювати повністю незалежні від виконавчої влади, відносно відособлені від судової влади антикорупційні органи, діяльність яких базується на захищених від ревізії, зокрема парламентом, антикорупційних законах;

5) на міжнародній арені держава не проводить обмежувальної фінансово-економічної політики, а сприяє здійсненню експортно-імпортних операцій для суб'єктів міжнародних економічних відносин;

6) держава залишає за собою право захищати громадян від порушення бізнесом екологічних норм, неповноти та нечесності сплати податків, порушення норм антимонопольного та трудового законодавства.

Отже, сутнісна характеристику адміністративно-правової охорони економіки полягає в системі адміністративно-правових чинників щодо попередження посягань на права й законні інтереси суб'єктів господарювання, недопущення порушення їх суб'єктами владних повноважень та відшкодування шкоди в разі завдання шкоди бізнесу як публічними, так і у визначених законом випадках – приватними суб'єктами. Одночасно держава залишає за собою право захищати громадян та публічний інтерес держави від порушення бізнесом екологічних норм, неповноти й нечесності сплати податків, порушення норм антимонопольного та трудового законодавства.

У статті розкрито сутнісну характеристику адміністративно-правової охорони економіки. Доведено, що це система адміністративно-правових чинників щодо

попередження посягань на права та законні інтереси суб'єктів господарювання, недопущення порушення їх суб'єктами владних повноважень та відшкодування шкоди в разі завдання шкоди бізнесу як публічними, так і у визначених законом випадках приватними суб'єктами. Аргументовано, що держава залишає за собою право захищати громадян і публічний інтерес держави від порушення бізнесом екологічних норм, неповноти та нечесності сплати податків, порушення норм антимонопольного й трудового законодавства. Доведено, що основним завданням публічного апарату держави є функція забезпечення прав та інтересів суб'єктів господарювання й публічного інтересу суспільства. У разі виявлення порушень ведення правил бізнесом публічні органи не відразу застосовують заходів адміністративного примусу, а йдуть шляхом подолання суспільних суперечностей за допомогою досягнення громадянського компромісу, толерантності, створення умов для виконання суб'єктом господарювання своїх законодавчих зобов'язань перед суспільством. З'ясовано що, суб'єкти господарювання шляхом адміністративні діяльності можуть використовувати такі загальнодемократичні засади та правові інститути захисту від свавілля з боку суб'єктів публічної адміністрації: оскарження їх рішень до адміністративного суду; засоби громадянського протесту; висвітлення своїх проблеми, щодо порушень прав та інтересів бізнесу у засобах масової інформації та глобальній системі Інтернет. Доведено, що правова демократична держава не боїться створювати незалежні від виконавчої влади, відносно відособлені від судової влади антикорупційні органи, діяльність яких базується на захищених від ревізії антикорупційних законах. На міжнародній арені держава не проводить обмежувальної фінансово-економічної політики, а сприяє здійсненню експортно-імпортних операцій для суб'єктів міжнародних економічних відносин.

Ключові слова: адміністративно-правова охорона, бізнес, відшкодування шкоди, екологія, економіка, охорона, правова демократична держава, суб'єкти владних повноважень, суб'єкти господарювання, сутність.

Krupytskyi O. Essential characteristics of administrative and legal protection of the economy

The article reveals the essential characteristics of administrative and legal protection of the economy. It has been proven that this is a system of administrative and legal factors for the prevention of encroachments on the rights and legitimate interests of business entities, the prevention of violations of their authorities by their entities, and compensation for damage in the event of damage to business, both by public and, in cases specified by law, by private entities objects It is argued that the state reserves the right to protect citizens and the public interest of the state from business violations of environmental norms, incomplete and dishonest payment of taxes, and violations of antimonopoly and labor legislation. It has been proven that the main task of the public apparatus of the state is the function of ensuring the rights and interests of business entities and the public interest of society. In the case of detection of violations of business rules, public bodies do not immediately apply administrative coercion measures, but go the way of overcoming social contradictions with the help of achieving civil compromise, tolerance, creating conditions for the economic entity to fulfill its legal obligations to society. It has been found that economic entities through administrative activities can use

the following general democratic principles and legal institutions of protection against arbitrariness on the part of public administration entities: appealing their decisions to an administrative court; means of civil protest; coverage of their problems, regarding violations of the rights and interests of business in mass media and the global Internet system. It has been proven that a legal democratic state is not afraid to create anti-corruption bodies independent of the executive power, relatively separated from the judiciary, whose activities are based on audit-proof anti-corruption laws. In the international arena, the state does not pursue a restrictive financial and economic policy, but promotes the implementation of export-import operations for subjects of international economic relations.

Key words: administrative and legal protection, business entities, business, ecology, economy, essence, protection, reparation, rule of law, democracy, subject of power.

Література

1. Галунько В. Адміністративно-правова охорона та захист права власності. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 38. С. 192-198.

2. Господарський кодекс України Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. № 19-20. № 21-22. Ст.144.

3. Єщук О. Адміністративно-правова охорона в інформаційному суспільстві. Інформація і право. 2014. № 2(11). URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/14eomois.pdf

4. Сірко А. Економічна теорія: навчальний посібник Київ: Центр учбової літератури, 2014. 416 с.

5. Сутність. Словник української мови: в 11 томах. Том 9. 1978. С. 860. URL: http://sum.in.ua/s/sutnistj

6. Сутність. Філософія. Словник. Національна академія внутрішніх справ. 2020. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/filosofia-30012017/info/slovnyk.html].

7. Теорія держави і права : навчальний посібник / автори-упорядники : Пихтін М.П., Галунько В.В., Новіков М.М., Новікова М.М., Онищук О.О. ; за заг. ред. В.В. Галунька. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2010. 250 с.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.31

О. Луців,
здобувач кафедри адміністративного та конституційного права
Запорізького національного університету

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ: СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ДИСКУРСУ

Загальна постановка проблеми. Війна проти Української держави зумовила необхідність по-новому подивитись на багато проблем соціального та правового характеру. Деякі з них проявились активно, окремі – набули нових форм виразу. До одного з таких соціальних явищ належить **булінг**. Відмітимо, що в КУпАП міститься ст. 173[4], яка передбачає настання адміністративної відповідальності за вчинення булінгу у дужках додають ще українське слово „цькування"[1].

На жаль в диспозиції статті одразу ж обмежене коло суб'єктів даних правовідносин лише „*учасниками освітнього процесу*". Що не відповідає змісту соціального явища і суттєво його звужує.

З настанням війни, передусім її активною фазою, чимало українських громадян, в тому числі й дітей, змушені були тимчасово покинути територію України, ставши вимушеними біженцями. Чимало дітей потрапило до інтеграційних класів, хтось до звичайних національних або локальних шкіл, хтось потрапив до не дружнього середовища, причому яке виходить далеко за межі власно освітнього процесу.

Утім навіть існуючі напрацювання щодо відповідальності за булінг, а також напрями та форми адміністративно-правової протидії йому, свідчать про багатозначність його розуміння, неоднозначність трактування. На наш погляд, це відбувається через ідентичність і масштабованість самого дослідницького підходу до вивчення булінгу: автори вивчають історичні його форми прояву, потім інституціоналізовані форми і відповідальність. Окремо досліджуються питання компетентних органів. Окрім цього дуже багато психологічних досліджень і праць із педагогіки, в яких робляться різноманітні спроби пояснення булінгу.

Саме тому: 1) *в Україні*, більшість адміністративних справ закінчується ухваленням нелогічного рішення, і порушенням принципів адміністративного законодавства, адже до відповідальності притягається не особа, яка безпосередньо вчинила адміністративне правопорушення, а її батьки (ст. 184 КУпАП невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей); 2) а *за кордоном* – через побоювання бути виселеними, позбавленими підтримки приймаючої сторони, пільг, бути поверненими до України під час війни тощо, діти та їх батьки не можуть заявити про булінг, не можуть поскаржитися, бо здебільшого навіть не розуміють, що їх діти стали жертвами та об'єктами булінгу.

На наш погляд, цьому є причина: недослідженість дискурсивних практик і відсутність чіткого розуміння змісту та особливостей сучасного підліткового дискурсу та форм його прояву, які здебільшого і можуть виступати формами прояву булінгу. Відтак, дуже важливий зріз цієї проблеми – підлітковий дискурс – лиша-

© О. Луців, 2022

ється поза увагою наукового товариства. Цю прогалину буде заповнено в рамках цієї статті.

Адже, як влучно відзначає В. К. Колпаков, право і є специфічною формою буття, воно онтологічне, вкорінене у буття [2]. Відтак, юридична дефініція має найбільш точно це буття відображати. А якщо цього не відбувається, то ефективність адміністративно-правової протидії знижується.

Саме тому, вироблення правильного та головне – сучасного та адекватного розуміння форм прояву булінгу, через аналіз підліткового дискурсу, слугує необхідним елементом не лише теоретичного дослідження, а й передусім закладає правильну модель ефективної правозастосовної діяльності, зокрема адміністративно-правової протидії булінгу українських біженців.

Відтак у даній статті нами буде сформульовано та визначено зміст підліткового дискурсу та екстрапольовано його форми на прояву булінгу, що згодом ляже в основу наших подальших досліджень відповідного складу правопорушення і формування власних пропозицій щодо удосконалення адміністративного законодавства.

Аналіз публікацій

Здійснений нами публікацій, в яких подано різноманітні спроби визначення поняття булінгу уможливлюють виділити ті з них, які присвячені безпосередньо адміністративно-правовій проти дії і визначенню поняття булінгу.

Масив наукової літератури було диференційовано нами за допомогою методу контент-аналізу, де основним мультиплікандом виступав *„поняття булінгу*". Адже чимало важливих, виступають вагомою джерельною базою, утім виходять за предмет дослідження саме даної статті. Відтак, виділимо тих науковців, які досліджували безпосередньо поняття булінгу: В. Гришко, Є. Зеленський, С. Ігнатов, О. Ільїнська, О. Карпенко, К. Катеринчук, А. Комзюк, І. Лантух, Н. Лесько, Б. Логвиненко, О. Мацюк, О. Ожийова, К. Плутицька, А. Поляничко Н. Прібиткова, А. Поляничко, І. Сидорук, Є. Соболь, О. Шевченко, та ін.

Утім у зазначених публікаціях і сформульованих в їх рамках теоретичних положеннях різними дослідниками та вченими не викладено достатньо чітку концепцію, в рамках якої була вироблена консенсусна модель розуміння та інтерпретації адміністративно-правової природи поняття „булінгу", в тому числі з урахуванням дітей українських біженців, які змушені навчатися за кордоном і зазнають актів булінгу, утім є не захищеними нашою державою.

Більшість дослідників, використовують апріорний підхід, за якого явищу булінгу аналізується через його визначення його поняття в КУпАП. Наш підхід відрізняється новаторством і виступає науковою новизною, оскільки, за допомогою дискурсивного аналізу, нами виділено окремий вид дискурсу: підлітковий, в рамках якого сформовано різновиди та його форми прояви та екстрапольовано їх на булінг.

Питання підліткового дискурсу і його впливу на формування коректної адміністративно-правової протидії в українській науці в такій інтерпретації адміністративного права порушуються ***вперше***. Що і зумовлює актуальність написання даної статті.

Метою статті є формулювання та компонування авторського визначення поняття підліткового дискурсу із наступним виділення необхідних ознак для ідентифікації мовних та комунікативних актів як булінгу.

Викладення матеріалу

Актуальність звернення уваги до підліткового дискурсу зумовлена зміною дискурсивного простору, який суттєво впливає на психіку дитини. В Україні даним проблемам приділена фрагментарна увага, а питання зміни

дискурсивного простору для дітей-біженців і проблеми булінгу не розглядаються на даному етапі. Є окремі дослідження, в який розглядається підлітковий булінг і дискурс пліток[3]. Однак на науковому рівні не існують досліджень із чітким науковим обґрунтуванням існування такого типу дискурсу як **підлітковий**.

На практиці існують проблеми, які потребують свого передусім розуміння, для того, щоб можна було формувати ефективну систему адміністративно-правової протидії цьому явищу.

На думку іноземних дослідників [4], дискурсивний простір підлітків є двокомпонентним в структурному плані і багатокомпонентним у змістовному. У ньому присутні два компоненти:

1) *загальногностичний* – відображає знання про здійснення комунікації;

2) *операціональний* – актуалізується у конкретній ситуації спілкування, знання та уміння.

Дослідження дискурсивного простору підлітків є недостатнім, адже доцільно говорити про окремий тип підліткового дискурсу, адже саме в ньому зароджуються нові концепти дискурсу, яким притаманні специфічні лінгвокогнітивні ознаки.

Саме через ці дискурсивні компетенції репрезентується мовленнєва особистість підлітка.

Їм притаманні запозичення окремих мовних одиниць: вайбово; заофіти; епрув; пруфи; крінжово / крінж; лайтово; скулшутінг.

Тобто фактологічно в підлітковому дискурсі українських підлітків можна чітко унаочнити фактор запозичення і впровадження англомовних або ігрових концептів в мовну структуру. Відтак навіть не стільки важливо зміст тих термінів та наявність певних відповідників в українській мові, оскільки сам факт і **тенденція до запозичення**. Так ось екстраполяція отриманих даних уможливлює висновувати і про запозичення не тільки понять, а й практики реалізації та розв'язання тих чи інших проблем.

В Українській практиці ***скулшітунг*** не є розповсюдженим явищем, він не має ані корінь, ані традицій. Тому це – не українська практика. Але через дуплікацію механізмів понятійного запозичення, підлітки запозичують і механізми вирішення складних та конфліктних ситуацій, поведінські моделі та інструментарій вирішення.

З урахуванням того факту, що після війни на руках у населення буде багато зброї, а багато дітей повернеться із запозиченими патернами поведінки, з певними психологічними, і не вирішеними проблемами, доводиться констатувати і прогнозувати появу скулшутінгу і в українських школах.

І у цьому аспекті, саме заходи адміністративно-правової протидії вважаються нами найбільш ефективними в контексті реалізації молодіжної і антибулінгової політики.

Зокрема, нами було проведено опитування дітей, які повертались на канікули з Англії до України, а потім були змушені знову вертатись через 2 тижні до Англії, то більшість з них чітко вказали на **факти булінгу**, зокрема і пряме фізичне насильство, побиття, забої. Ми запитали їх та батьків, які заходи вони вживають для попередження булінгу: вони відповіли, що здебільшого, якщо звертатись до офіційних осіб, це може призвести до виселення і остракізму в районі навіть цілого селища, де проживає родина. Також негації з боку місцевих може призвести до зменшення допомоги, затягування оформлення інших соціальних виплат, а також створення додаткових бюрократичних перепон.

Коли ж ми поставили опитуваним запитання, а який вихід вони вбачають, то більшість дітей застосували терміни *„я б їх усіх розстріляв*".

Далі ми поставили запитання, чи бажають наші українські діти, коли закінчиться війна і в школах буде безпечно навчатися, повернутись до української школи і чому. Переважна більшість дітей, які стали жертвами булінгу, однозначно бажають повернутись, передусім через іншу, дружню, комфортну атмосферу навчання і взагалі методи навчання і дітей.

Звичайно, Англія не є показовою у цьому плані, адже там лише в 1998 році скасували фізичні покарання в школі і взагалі там існують власні специфічні особливості відпочинку і тому ставлення до хуліганських дій там інакше, ніж в Україні в тому числі їй правова кваліфікація. Тож не можна екстраполювати цей досвід на більшість біженців.

Однак дана інформація є репрезентативною з огляду на висунуту нами гіпотезу в плані наукового плюралізму щодо запозичення не лише окремих елементів підліткового дискурсу, зокрема семантизації, а й прямого використання нових форм і методів вирішення конфліктів, не притаманних українському національному підлітковому дискурсу.

Відтак, підлітковий дискурс чітко формує механізми поведінки підлітка: запозичення відбувається не лише на рівні лінгвокультуральному, а й на мисленнєвому та поведінському.

Підлітковий дискурс, становлячи форму репрезентації особливої картини світу, базовими концептами якої виступають: школа, друзі, коло спілкування, артикулюється ясно вираженою оціночністю і вираженим асоціативним потенціалом.

На думку *Назарової Л.* функціонально-прагматична і когнітивна складові тезаурусного рівня дискурсивної мовної особистості підлітка визначають зміст його мовної свідомості [5, с. 5]. Відтак динамічний стан свідомості відбивається не лише у мовній практиці, що формує підлітковий дискурс, а й передусім у діяльнісній площині.

Підлітковий дискурс, виступаючи особливою формою репрезентації власної оригінальної картини світу, характеризується наступними ознаками, які чітко впливають на булінг.

1. ***Комунікативна мета спілкування*** – приниження особи, її залякування, створення складних умов для соціалізації, особливо, якщо це стосується українських біженців, через незнання в досконалій мірі мови та значення окремих фраз неформального сленгового спілкування. Сленг виступає нелітературною, невнормованою, некодифікованою додатковою лексичною системою, яка представляє екпресивно-оцінні, стилістично знижені позначення загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі [6, с. 666] – підлітковій групі і відповідно підлітковому дискурсі.

2. ***Структурація смислового простору у вигляді предметно-референтних ситуацій.***

3. ***Функціонально-прагматичні характеристики дискурсу*** – вони визначають зміст мовленнєвої свідомості, динамічний стан якого відображається у мовній практиці, яка формується під впливом комунікативного середовища, в якому перебуває підліток. Зокрема, стосовно дітей-біженців, спостерігається навмисно використання діалектизімів, фразеологізмів, омонімів та інших мовних та синтаксичних складних для розуміння конструкцій, з метою приниження українських дітей, створення атмосфери негативізму та формування образу „недолугого" емігранта. Регресивна ситуація також має місце: коли українські діти демонструють високі знання в іноземних школах особливо з математики, навіть з англійської, то це також супроводжуються різноманітними звуками, які можуть трактуватися як булінг

4. ***Знання про тематичну структуру дискурсу*** – за даного випадку об'єктами адміністративно-правової протидії можуть виступати інфор-

мативний та інтерактивний аспекти комунікації через реалізацію спеціального набору її засобів, а також комунікативних та кібертехнологій.

5. ***Семантизація*** – виявлення змісту і значення мовної одиниці [7, с. 246]; виявлення смислу, значення лексичної одиниці вербальними та невербальними засобами, яке водночас усвідомлюється і як процес, і як результат повідомлення необхідних відомостей про значення мовної одиниці" [8, с. 3]; відображення у функціональних особливостях та вербальній презентації підлітками власного опису і значення слова, свого світорозуміння та комунікативних навичок[9], які увиразнюють мету булінгу, слугують чітким детектором умислу, винуватості та шкідливості і становлять ознаки складу адміністративного правопорушення.

Семантизація інформація знаходить свій вияв у таких формах [10]:

1) ***безперекладні***: *а) візуальний спосіб* – полягає у використанні слайдів, фотографій, малюнків, мемів, в тому числі зґенерованих за допомогою штучного інтелекту, картин, креслень, таблиць, демонстрації реальних предметів, рухів, міміки жестів, інсценування; б) вербальний спосіб (використання синонімів, антонімів і дефініцій, відповідних шкал);

2) ***перекладні*** – є традиційними та найбільш поширеними при розкритті семантики слів, характеризуються точністю та економією часу. Перекладні способи розкриття значень іншомовних лексичних одиниць включають: однослівний переклад, багатослівний переклад, пофразовий переклад (цей спосіб застосовується в інтенсивних методах); словесне розгорнуте пояснення іноземною мовою; описове пояснення рідною мовою; використання лексики з опорою на контекст; використання синонімів – антонімів [11, с. 218-219].

Вивчення форм семантизації уможливлює розуміти складність картини булінгу, прояви якого можуть бути різні. Це, своєю чергою, формує достатньо повне уявлення про необхідність більш коректного вивчення усіх ознак правопорушення, особливо об'єктивної сторони правопорушення.

Будучи особливим видом мовної організації картини світу підлітків, підлітковий дискурс має певні свої особливості **характеристики**:

1) *співвіднесеність з мовленнєвою ситуацією, навколишньою обстановкою сфери функціонування підлітків* – українські діти здебільшого попадають в класи до дітей, які тривалий час навчаються разом, Якщо йдеться про маленькі містечка та локальні школи, то відносини в школі доповнюються відносинами у позашкільний час, що зміцнює колектив зсередини і водночас формує умови для можливого несприйняття українських дітей;

2) *інтенціональністю* – спрямованістю саме на цього суб'єкта. Наприклад, за нашими опитуваннями в деяких німецьких школах дітям біженцям з України на перервах, в роздягальнях спортзалу на вухо шепочуть, що немов Росія переможе, вас звідти виженуть і т. д. В англійських школах спрямованість булінгу має чітке ксенофобську мотивацію: там булінгу також піддаються і діти з Польщі. Тобто за даного випадку булери зацікавлені у булінгу конкретних цільових аудиторій – приїжджих, біженців з України, тобто лише цих суб'єктів і ніяких інших. Адже дуже рідко можна почути про булінг німецьких дітей в англійських школах або навпаки. Отже, у спрямованості на об'єкт присутня суб'єктивна компонента – переживання, проживання акта споглядання;

3) цілісністю використовуваних мовних елементів;

4) *тривалістю і пов'язаністю, каскадністю актів вчинення булінгу* – цим додатково аргументується, що булінг є триваючим, а не повторюваним правопорушенням;

5) підлітково-фактологічною інформативністю;

6) *інтертекстуальністю* – відтворенні у текстах конкретних явищ через:

• *цитування* та озвучування штампів російської пропаганди, про „підросійську Україну", „відсутність держави", „8 років Донбас бомбили" тощо

• *алюзії* – стилістична фігура, що містить указівку, аналогію чи натяк, жарт з приводу історичного, міфологічного, літературного, політичного або ж побутового факт;

• *ремінісценції* – виявляються в інтертекстуальній подібності композиції, стилістики, фразеології, має широкий діапазон функцій і за умови булінгу може виступати дзеркалом соціокультурного тла, відтворенням недружньої / ворожої атмосфери, засобом полеміки чи пародії, перифразом, розрахованим на знання читачем першоджерела [12, с. 314]. Оскільки українські біженці не завжди знають мову країни перебування, особливо, якщо це не міжнародні мови (бельгійська, фламандська, каталонська, данська тощо), то звернення до даної форми набуває особливо гострої форми, оскільки фактично унеможливлює розуміння українськими дітьми змісту комунікаційного акту. Таким чином навмисно створюється картина їхнього приниження, оскільки вони начебто не розуміють „прості і всім місцевим відомі речі". За умови *підліткового ремінісценції* здебільшого використовуються такі її форми, як: паралітературна, публіцистична, громадська. Причому особливістю підліткової ремінісценції є те, що вона є здебільшого не експліцитною, а імпліцитною, тобто прихованою, містить багато підтексту, через що її виявлення суттєво ускладнюється, оскільки можливе завдяки встановленню вузького семантичного кола відсилань до вірогідного джерела, яке українська дитина віднайти навряд чи зможе;

• *пародіювання* – в окремих школах Англії не перервах місцеві діти обступали українців та стрибали біля них, пародіюючи відому в Україні з 2013 року кричалку, мем: „Хто не скаче, той москаль". Причому, насправді, це не є українським витвором, адже в більшості країн ключова кричалка, мем має наступний вигляд: „Хто не скаче, той...", вона поширена в багатьох країнах і використовується для власного згуртування, виокремлення протиборчої сторони в конфліктах із іншою стороною: за даного випадку булерами щодо українських дітей.

Висновки. Підлітковий дискурс пов'язаний насамперед із антропоцентричною парадигмою мовознавства та когнітивно-прагматичною методологією [13].

Він використовується для репрезентації стратегічних, світоглядних, культурологічних, ментальних, аналітичних та інтелектуальних й емоційних інтенцій підлітків під час булінгу, що відбиваються у їх: комунікативних актах, повідомленнях в офіційних соціальних мережах, пабліках, телеграм каналах, пародіях, алюзіях та ремінісценції.

Встановлено, що підлітковий дискурс стосовно українських дітей біженців має чітку інтенціональність. Ремінісценції носять імпліцитний характер, через що витонченість знущань суттєво підвищує рівень суспільної небезпеки і почасти вчинення даних діянь є суспільно шкідливими, межуючи із кримінально караними.

Важливість і новаторство звернення до особливостей підліткового дискурсу обумовлена сучасними формами поєднання лінгвального і позалінгвального в комунікації з усним спілкуванням як обов'язковим компонентом [14].

Підлітковий дискурс становить інтегральний феномен, мисленнєво-комунікативну діяльність, яка **є сукупністю процесу й результату**.

Відтак, формуємо додаткові аргументи на користь причинно-наслідкового зв'язку між певними діями, які вчинюються із прямим умислом, і булінгом, який через незнання багатьох форм та характеристик, особливо семантизації, порізнення ремінісценції та алюзії, ускладнює ідентифікацію тих чи інших дій саме в якості булінгу, через важкість визначення причин настання моральної шкоди, як *матеріального аспекту шкідливості*.

Більше того, аналіз підліткового дискурсу чітко дає можливість говорити про свідому вольову поведінку, тобто про такий стан психіки людини, за якого вона перебуває під контролем власної свідомості та волі, тобто дії усвідомлено і добровільно. Відтак, висновуємо *лише про прямий умисел вчинення булінгу*, а також про винне діяння, яке виражене через негативне ставлення булера до інтересів особи і наносить своїми діями шкоду. Це підвищує суспільну небезпечність діяння, а з іншого боку формує чіткі умови для вироблення алгоритмів адміністративно-правової протидії булінгу.

Важливість дослідження підліткового дискурсу також полягає і у тому, що встановлено однозначно **триваючий характер правопорушення**, оскільки, наприклад, вербальний булінг виступає потенційно повторюваною функціонально-смисловою єдністю комунікативно організованих (актуалізованих) системних ознак. Як вірно відзначає *В. Б. Бу*рбело, основною диференційною ознакою дискурсу виступає комунікативний модус, який визначає інші мовні параметри [15, с. 80].

Підтримуємо також і А. Д. Бєлова, яка вказуючи на актуальність проблеми диверсифікації дискурсу, стверджує, що його класифікація можлива з урахуванням двох основних факторів: 1) сфер функціонування; 2) характеру комунікації. Якщо за сферами комунікації маємо академічний, дипломатичний, політичний, рекламний, релігійний, юридичний та інші види дискурсу, то за характером комунікації дискурс може бути спонтанний, підготовлений, офіційний, неофіційний [14, с. 13].

Таке розуміння дискурсу додатково формує перелік ознак, які мають бути використані при вивченні об'єктивної сторони правопорушення.

У сучасних умовах відбувається зміна дискурсивного простору, що негативно впливає на психіку дитини, особливо український дітей біженців. Питання зміни дискурсивного простору для дітей-біженців і проблеми булінгу не розглядаються на даному етапі. У статті висувається наукова гіпотеза про необхідність виділення окремого типу дискурсу – підліткового.

Акцентується, що саме в рамках підліткового дискурсу зароджуються нові концепти дискурсу, яким притаманні специфічні лінгвокогнітивні ознаки. Додаткового аргументовано, що через ці дискурсивні компетенції репрезентується мовленнєва особистість підлітка, яка уможливлює чітко ідентифікувати наявність або відсутність у його діяннях ознак складу адміністративного чи кримінального правопорушення.

Констатується про існування тенденцій до запозичення не лише мовних одиниць, а й поведінських патернів. Екстраполяція отриманих даних уможливлює висновувати і про запозичення не тільки понять, а й практики реалізації та розв'язання тих чи інших проблем, через що автором прогнозовано після закінчення війни з Росією та повернення українських дітей до українських шкіл поява такого явища як скулшутінг. У зв'язку з цим наголошено що, саме заходи адміністративно-правової протидії булінгу вважаються нами найбільш ефективними в контексті реалі-

зації молодіжної і антибулінгової політики.

Внаслідок проведення опитування дітей в присутності їх батьків, які приїздили на канікули до України і потім повернулися до країн тимчасового перебування, було отримано результати про наявні факти булінгу, в тому числі пряме фізичне насильство, побиття. Висновується про важливість комплексного розуміння того, що підлітковий дискурс чітко формує механізми поведінки підлітка: запозичення відбувається не лише на рівні лінгвокультуральному, а й на мисленнєвому та поведінському.

На підставі авторського підходу здійснено аналіз підліткового дискурсу, виділено ознаки, які впливають на булінг, охарактеризовано кожну з них. Особлива увага приділена семантизації і аналізові її безперекладних та перекладних форм, що уможливлює розуміти складність картини булінгу.

Здійснено екстраполяційний аналіз ознак підліткового дискурсу і відповідного складу адміністративного правопорушення.

Ключові слова: булінг, підлітковий дискурс, адміністративно-правова протидія булінгу, булінг українських біженців, склад правопорушення, вербальний булінг, мовна свідомість.

Lutsiv O. Administrative law prevention of bullying: modern particularities of adolescent discourse

In current conditions, the discursive context is changing, adversely affecting the child's psyche, especially Ukrainian refugee children. The issues of changing the discursive context for refugee children and bullying are not considered at the relevant stage. The article puts forward a scientific hypothesis about the need to distinguish an individual type of discourse – adolescent.

It is emphasized that new concepts of discourse, which are characterized by specific linguistic and cognitive features, originate within adolescent discourse. It is additionally argued that the teenager's speech personality is represented through discursive competences. It contributes to the well-managed identification of the presence or absence of elements of an administrative or criminal offense in his actions.

The research ascertains the availability of trends for borrowing both linguistic units and behavioral patterns. The extrapolation of the obtained data makes it possible to conclude about the borrowing of not only concepts but also the practice of implementing and solving particular problems. Thus, the author predicts the emergence of such a phenomenon as school shooting after the end of the war with Russia and the return of Ukrainian children to Ukrainian schools. In this regard, the author considers the measures of administrative law countermeasures against bullying the most effective amidst implementing youth and anti-bullying policies.

A conducted survey of children in the presence of their parents, who came to Ukraine on vacation and then returned to the countries of temporary stay, showed existing facts of bullying, including direct physical violence and beatings. It is highlighted the importance of a comprehensive understanding of the fact that adolescent discourse clearly shapes the mechanisms of a teenager's behavior: borrowing occurs not only at the linguistic and cultural levels but also at the mental and behavioral levels.

Be relying on the author's approach, an analysis of adolescent discourse was carried out, and features affecting bullying were identified and hence characterized. Special attention is paid to semantization

and analysis of its untranslated and translated forms, which allows understanding the complexity of the bullying situation.

An extrapolation analysis of the features of adolescent discourse and the corresponding composition of the administrative offense was carried out.

Key words: bullying, adolescent discourse, administrative law opposition to bullying, bullying of Ukrainian refugees, elements of offense, verbal bullying, language awareness.

Література

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 5, ст.33

2. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 20.

3. Лащик, Н., & Литвин-Кіндратюк, С. (2020). ДИСКУРС ПЛІТОК І ПІДЛІТКОВИЙ БУЛІНГ. Збірник наукових праць ЛОГОΣ, 22-23. https://doi.org/10.36074/11.12.2020.v4.07

4. Назарова Л. А. Подростковый дискурс: функционально-прагматический аспект на материале русского языка: Дисс... Специальность 10.02.01. Уфа, 2014. 218 с.

5. Назарова Л. А. Подростковый дискурс: функционально-прагматический аспект на материале русского языка: Автореф. дисс... Специальность 10.02.01. Уфа, 2014. 24 с.

6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Сленг / Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.

7. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с

8. Иванова Е. П. Семантизация имени существительного во французских толковых и энциклопедических словарях XVII–XXI вв. (эволюция определений наименований гидрометеоров): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.05 / Санкт-Петербургский гос. ун-т. СПб, 2008. 45 с.

9. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. К.: Академія, 2006. 368 с.

10. Нарушевич-Васильєва О. В. Поняття семантизації в мовознавстві і термінознавстві. Термінологічний вісник. 2013. Вип. 2(1). С. 108-115.; Кукалець М. Підготовка учнів до активного засвоєння нових знань. Рідна школа. 1996. № 2. С. 25-26.

11. Мурашка М. Способи семантизації іншомовної лексики. Студентський вісник. 2012. № 30. С. 217-220.

12. Ремінісценція // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ „Академія" 2007. Т. 2 : М–Я. 1232 с.

13. Вигівський Валерій Лук'янович. Структурно-семантичні, стилістичні та прагматичні особливості військових омофраз (на матеріалі англомовної військової фразеології) : Дис... канд. наук: 10.02.04. 2009.

14. Белова А. Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи. Мовні і концептуальні картини світу. 2002. № 7. С. 43-48.

15. Бурбело В. Б. Сучасні концепції дискурсу та лінгвопрагматичні засади дискурсології. Роман, мовознав. 2002. № 33. С. 79-86.

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.32

А. Маланчук,
аспірант
Харківського національного університету внутрішніх справ

ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Доведення особи до самогубства є поширеним явищем та викликає стурбованість, оскільки становить загрозу для моральних засад соціуму, посягає на життя людини [1, с. 119]. Доведення до самогубства – це кримінально каране суспільно небезпечне діяння, відповідальність за яке визначена в ст. 120 КК України., що посягає на життя та здоров'я особи. Вказане протиправне діяння є особливим, оскільки вчиняє доведення до самогубства не безпосередньо винна особа, а потерпілий/потерпіла, позбавляючи себе найціннішого – життя [2, с. 119]. Виходячи з диспозиції ч. 1 указаної норми закону України про кримінальну відповідальність, доведення до самогубства або замаху на нього є наслідком учинення системи дій, які провокують виникнення в особи потерпілого суїцидальних думок і поведінки. При цьому способи доведення до самогубства можуть бути найрізноманітнішими. Більше того, вони «еволюціонують», особливо з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу. Зокрема, з кожним роком збільшується кількість випадків учинення доведень до самогубства за допомогою використання Інтернет технологій.

У цьому контексті вбачається актуальним питання про сутність і ознаки доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій як об'єкту криміналістичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень. Питання про суїцид і доведення до самогубства взагалі та вчиненого з використанням Інтернет технологій зокрема в криміналістичній науці є малодослідженим. Так, Л.І. Керик сформувала криміналістичну характеристику й основи розслідування доведень до самогубства; І.О. Папуша виокремив проблеми розслідування та попередження доведення військовослужбовців до самогубства; О.А. Самойленко визначила особливості розслідування злочинів, що вчиняються із використанням кіберпростору. Значно більш наукових напрацювань присвячено проблематиці кримінально-правової та криміналогічної характеристики доведень до самогубства. Разом із тим відсутні комплексні криміналістичні дослідження доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій. Тому **метою** представленої праці є з'ясування сутності, ознак і причин самогубства (суїциду), адже основною метою досліджуваної категорії кримінальних правопорушень є доведення потерпілого до такого стану, коли він заподіє собі смерть.

Виклад основного матеріалу. Суїцид завжди був, є і буде. Ця проблема не вирішена у жодній країні світу [3]. На це вказують наступні відомості.

1. Самогубства посідають четверте місце в переліку причин смертності взагалі й перше місце серед смертей унаслідок насильницьких

© А. Маланчук, 2022

дій. У результаті самогубства кожні 40 сек. умирає одна людина. Більше того, серед молоді віком 15–29 років самогубство є другою основною причиною смерті після загибелі в ДТП, а в групі підлітків 15–19 років – друга причина смерті серед дівчат (після ускладнень вагітності та пологів) і третя причина смерті серед юнаків (після ДТП і міжособистісного насилля) [4].

2. Суїцид є другою основною причиною смерті серед 15–29-річних у всьому світі. Окрім суїциду як найбільш екстремального вчинку, все більше молодих людей страждають від емоційних розладів, що не тільки знижує якість їхнього життя, але й стає фактором ризику важких психічних розладів і самогубств. Причому для вираження суїцидальних думок, пошуку методів самогубства або навіть для трансляції суїцидальної поведінки в прямому ефірі. Використовуються соціальні медіа [5, с. 2].

Особливу суспільну небезпеку становлять діяння осіб, спрямовані на доведення особи до вчинення самогубства. Вказані протиправні діяння є цинічними, оскільки одна людина змушує, схиляє тощо іншу людину покінчити життя самогубством. Проте, щоб усвідомити механізм учинення таких протиправних діянь, а також визначити продуктивні напрями і засоби боротьби з такими кримінальними протиправними проявами, слід дати відповідь на питання: «Що таке самогубство?».

Аналіз наукових праць з проблематики самогубств, їх детермінант і методів попередження тощо дозволив дійти висновку, що самогубство (суїцид) детально досліджувалося з психологічного та соціологічного аспекту, а от його юридична сторона порівняно є малодослідженою. Не є винятком і криміналістичні дослідження феномену самогубства, особливо в контексті вчинення доведення до нього шляхом використання Інтернет технологій. Такі дослідження станом на сьогоднішній день відсутні. Хоча вони є актуальними в розрізі необхідності формування відповідної окремої криміналістичної методики. Як наголошує О.В. Пчеліна, розробити методичні рекомендації щодо ефективного розслідування кримінальних правопорушень неможливо без з'ясування їх сутності. Розробка ж криміналістичних засобів і методів, спрямованих на вдосконалення діяльності правоохоронних органів з боротьби зі злочинністю, є одним із окремих завдань криміналістики, яке має важливе практичне значення [6, с. 91; 7, с. 34]. Наведене вчергове підкреслює необхідність визначити сутність і ознаки доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій як об'єкту криміналістичного дослідження, які в своїй сукупності визначають специфіку механізму їх учинення, а значить здійснюють безпосередній вплив на формування методики розслідування вказаного різновиду кримінальних правопорушень.

Суїцид (самогубство) – це усвідомлений акт самоусунення людини з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, за яких власне життя як вища цінність втрачає сенс [8, с. 6]. Також під самогубством, суїцидом (лат. sui caedere вбивати себе) пропонують розуміти умисне спричинення власної смерті, часто вчинене з відчаю, причину якого часто відносять до психічних розладів таких як депресія, біполярний розлад, шизофренія, алкоголізм чи наркотична залежність. З приводу доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій, то головною умовою такого самогубства є його фіксування на відео в режимі он-лайн. Це зумовлено тим, що організатори «груп смерті» зацікавлені саме в такому фіналі, адже їхньою кінцевою метою є отримання прибутку від продажу цього відеозапису [9].

Самогубство не відбувається миттєво, воно проходить декілька стадій,

які в психології прийнято йменувати фазами. На першій, переддиспозиційній, фазі особа досягає максимальної психологічної напруженості та здійснює пошук виходу з тієї критичної ситуації, що склалася. Через напругу й постійну зосередженість на своїх труднощах і ймовірних шляхах його вирішення в особи знижується її самооцінка, зростає почуття безсилля та емоційна напруга, формується уявлення про безвихідність ситуації. Все частіше увага концентрується виключно на негативі, тобто виникає «тунельне бачення проблеми», а довготривалі, зазвичай невдалі, спроби реально вирішити або змінити психотравмуючу ситуацію призводять до фізичного та психічного виснаження. Психологічна, емоційна напруга обтяжується зростанням тривоги щодо можливого несприятливого розвитку подій, а сприйняття перспектив має песимістичне забарвлення. Ситуація для особи стає нестерпною, такою, кінця якої не видно. На другій, суїцидальній, фазі особа утверджується в рішенні закінчити життя самогубством і визначається зі способами його реалізації. Причому спочатку виникають тільки суїцидальні думки про можливість самогубства як шляху вирішення своїх основних накопичених проблем, а згодом появляються думки про конкретні способи завдання собі смерті, розробляється план самогубства, обираються час, місце, необхідні засоби і/чи знаряддя для заподіяння смерті, способи впливу на оточуючих [8, с. 7–9].

Іншими словами, суїцид – це наслідок дії певних чинників, з якими особі не вдалося впоратися. У такому разі особа бачить перед собою єдиний вихід – позбавитися від першоджерела усіх «проблем», від себе. У такий спосіб вона знімає з себе будь-яку відповідальність і позбавляється будь-яких переживань.

Тому, щоб усвідомити сутність доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій як об'єкту криміналістичних досліджень, передусім слід акцентувати увагу на юридичній і психологічній природі феномену «суїцид (самогубство)». Для цього важливо з'ясувати причини самогубств. Серед основних причин суїцидальної поведінки прийнято виокремлювати депресію, кібербулінг. Зокрема, як указує М. Кулеба, кібербулінг – це те саме, що колись робили офлайн, тільки з більшою жорстокістю, тепер можуть робити в онлайні. І якщо свідками булінгу в класі могли ставати 20–30 осіб, то в кіберпросторі це можуть бути мільйони переглядів [3].

Серед причин самогубств серед підлітків педагоги називають їх психологічну неготовність, відсутність життєвого досвіду і результат впливу соціальних мереж [10]. Також однією з причин, чому підлітки зважуються на суїцид, називають постійне знецінення дорослими їхніх переживань. Вони наголошують: «коли у дитини з'являється думка вчинити суїцид – це від відчуття безвиході. Коли я намагаюся розрулити свої проблеми, але в мене не виходить. Мені треба зробити хоча б щось, щоби стало легше. І, на жаль, оце «хоча б щось» – це і є думка про те, що, якщо не буде мене, не буде і проблеми» [3].

У цілому можна відзначити, що особа, схильна до суїциду, зазвичай не в змозі контролювати свої емоційні реакції (зокрема, ворожість, ненависть і агресивність), що в кінцевому результаті може призвести до її самогубства. Більше того, в таких осіб часто спостерігається сильний дистрес та/або почуття горя та невпевненості в собі [11, с. 7, 8]. Тобто причини самогубства мають психологічну природу. Звісно, виникненню відповідних розладів і критичних станів у особи часто передують зовнішні фактори, як то діяння окремих осіб, поглиблення у віртуальну реальність тощо.

Ознаки самогубства безпосередньо впливають на способи вчинення

доведення до нього та слідову картину, зокрема психологічні властивості особи потерпілого використовуються як критерій обрання їх в якості жертви та для здійснення впливу на них, у тому числі з використанням Інтернет технологій, для схиляння їх до самогубства. З огляду на зазначене вбачається слушною думка С.В. Семак з приводу того, що в контексті аналізу поведінки самогубця/самогубиці та її ролі в механізмі позбавлення себе життя слід проводити комплексний аналіз зовнішніх і внутрішніх ознак суїцидальної поведінки потерпілого до скоєння суїциду, що допоможуть установити, чи схиляв і довів хтось особу до замаху чи самогубства, чи це було її власним рішенням [12, с. 118].

К. Корнієнкова вірно вказує, що самогубство – умисне спричинення власної смерті, часто вчинене з відчаю, причину якого часто відносять до психічних розладів. Але саме по собі самогубство не є злочинним діянням. Злочинними є саме діяння, які призвели до таких дій, тобто доведення до самогубства [13, с. 240]. І одним із способів такого доведення якраз є використання Інтернет технологій, через що об'єктом криміналістичного дослідження доведення до самогубства за допомогою вказаних технологій повинен бути не тільки феномен суїциду, а й Інтернет ресурси, технології та соціальні медіа як спосіб існування сучасної людини й їх вплив на її психологічне здоров'я. Оскільки злочинці не даремно обирають Інтернет технології як засоби досягнення злочинного задуму. Тому детальніше зупинимося на характеристиці кіберпростору та інформаційних і телекомунікаційних мереж і систем узагалі та у вчиненні кримінальних правопорушень, у тому числі доведень до самогубства, зокрема.

Важко не погодитись з тим, що сучасне суспільство сповнене символів, знаків і медіа, тому повсякденне життя та спілкування все більше інтегруються в медіа-простір. До появи Інтернету засоби масової інформації, такі як телебачення, радіо та газети, були найефективнішими засобами масової інформації, але з появою Інтернету його використання дедалі більше зросло та стало потужним глобальним засобом комунікації. Загалом 67% усіх користувачів Інтернету використовують принаймні одну соціальну мережу. Загалом 88–90% молодих людей користуються соціальними мережами. Вони проводять у соціальних мережах від 9 до 12 годин на день. Насправді багато людей не можуть уявити собі світ без доступу до Інтернету та соціальних медіа [14, с. 41, 42].

З появою нових комунікаційних технологій, систем пошуку інформації та «онлайнового» характеру життя сучасної людини поширились думки, що Інтернет є простим способом отримати доступ до актуальної інформації та залучити мережі соціальної підтримки як найшвидший і доступний спосіб, який раніше не був неможливим. Таке зростання можливостей для зв'язку з інформацією призвело до припущення, що нові технології збільшать кількість інформації. Проте така інформація може бути як корисною, так і шкідливою та деструктивною. Зокрема, онлайн-пошук часто використовується для ознайомлення з табуйованими темами, сексуальне здоров'я, думки про самогубство і вживання наркотиків [15, с. 219].

Інтернет, комп'ютерні та телекомунікаційні технології, соціальні мережі є результатом науково-технічного прогресу та покликані полегшити життя людини. Проте поряд із позитивними аспектами наведені об'єкти нерідко призводять до негативних наслідків. Разом із тим не можна однозначно виразитися з приводу користі чи шкідливості Інтернет технологій у цілому, так і в окремих сферах суспільного життя. Тому, вважаємо, не вірним стверджувати, що Інтернет технології є абсолютним злом, яке призводить

тільки до небезпечних наслідків. Їх не можна звинувачувати у всіх бідах. Просто слід усвідомлювати, що переваги, притаманні таким технологіям, у своїх цілях можуть використовувати й недобросовісні, незаконопослушні особи у своїх часто кримінальних задумах. У такому разі Інтернет технології є засобом досягнення кримінальної протиправної мети.

У цьому контексті варто згадати й про роль Інтернет технологій у доведенні до самогубства. Особа злочинця, дійсно, обирає такі способи та знаряддя, засоби вчинення протиправного діяння, оскільки він дозволяє швидше й ефективніше обрати жертв і здійснити їх опрацювання. Більше того, використання Інтернет технологій дозволяє замаскувати як свою особистість, щоб не бути встановленим органами досудового розслідування, так і сліди кримінального правопорушення. Умовою ж, що спряє використанню Інтернет технологій у доведенні особи до самогубства, є інформаційно-віртуальна залежність потерпілих осіб. Проте остання формується під впливом «клімату» в сім'ї та колективі за місцем роботи чи/та навчання. Пріоритети в особи змінюються в сторону віртуального світу переважно в тих випадках, коли вона почуває себе непотрібною, зайвою в звичному оточенні. Якщо вести мову про дітей, то вони надають перевагу комп'ютерним іграм і спілкуванню в соціальних мережах, коли їм цього не вистачає в сім'ї через дефіцит батьківської уваги. З часом штучне спілкування все більше витісняє живе, в результаті чого дитина опиняється в соціальній ізоляції та немає друзів. А «інтернет-залежність» є наслідком дефіциту уваги та турботи до особи в сімейному та дружньому колах.

Вплив нових явищ, таких як соціальні мережі, на здоров'я людини, особливо психічне, є важливим. Зокрема, останні дослідження викликали серйозне занепокоєння щодо руйнівних наслідків використання соціальних мереж для здоров'я, особливо психічного. Результати цих досліджень показують, що використання соціальних медіа викликає такі проблеми, як депресія та тривога, зниження почуття щастя, зниження задоволеності життям і схильність до звикання та руйнівної поведінки для психічного здоров'я, самотність, погана якість сну, погані показники психічного здоров'я, думки про самоушкодження та самогубство, підвищений рівень психологічного стресу, кіберзалякування, незадоволення образом тіла, страх втратити щось (FoMO) і зниження задоволеності життям [14, с. 42].

Ще однією проблемою, з якою можуть стикатися особи у віртуальному середовищі, є ігнорування з боку інших осіб. Мова йде про остракізм – явище, яке характеризується соціальним болем, викликаним виключенням та ігноруванням з боку окремої особи чи групи. У сучасному житті люди можуть зазнавати соціального відчуження не лише під час традиційної взаємодії віч-на-віч, але й у віртуальному середовищі, як приклад, в онлайн-чатах [16, с. 1]. Таке відчуття соціального болю нерідко є одним із факторів суїцидального настрою в особи.

Залежність від Інтернету та соціальних мереж з кожним роком усе частіше стає предметом досліджень та активних наукових і журналістських дискусій. Зокрема, таку залежність окремі фахівці пропонують іменувати кіберзалежністю. Остання є умовною назвою залежності від різних високотехнологічних засобів. Це, наприклад, нездатність подолати бажання проводити за комп'ютером якомога більше часу, внутрішнє напруження, яке виникає в людини через неможливість цього й відчуття полегшення, якщо зануритися у віртуальний світ нарешті вдалося. Також це сильне роздратування, якщо хтось заважає перебувати в мережі. Ознаки кіберзалежності є схожими з досить серйозними формами наркозалежності або

алкоголізму, тобто для таких людей комп'ютер є наркотиком [8, с. 14].

Повне погруження у віртуальний світ дозволяє абстрагувати свої негативні думки, відволіктися від своїх проблем і відчути себе щасливим, корисним, дорогим комусь. У соціальних мережах переключається увага з негативу на позитив, труднощі не вбачаються невирішуваними, а ситуація – критичною і напруженою. А в самотніх людей з'являються однодумці, друзі, готові постійно вислухати і зрозуміти людину. У такий спосіб віртуальний простір дозволяє особі отримати позитивні враження та відволіктися від своїх проблем, відчути себе гідним; відбувається затягування особи у соціальні мережі, забуття проблем, з'являється почуття своєї потрібності, важливості, причетності до чогось. Таким чином людина поринає в інший світ – яскравий і привабливий, де немає ані фінансових, ані особистих проблем. При цьому в мережі існує можливість створення нових оригінальних варіантів самопрезентацій, утілення уявлень і фантазій, неможливих у повсякденному житті. Разом із тим через здатність підлаштовуватися під будь-якого користувача віртуальна реальність несе в собі низку ризиків, небезпеку. Адже все, чого не вистачає в реальному житті, можна створити у віртуальному світі. Відповідно, чим більше труднощів і кризових ситуацій у особи, тим більше часу вона проводить у штучно створеному віртуальному просторі, де вона почуває себе комфортно та компенсує невдачі в реальному житті [8, с. 14, 15].

Однак зі збільшенням часу перебування за комп'ютером віртуальна реальність стає для людини основним простором існування, вона розчиняється в ній і стає залежною. Зникають межі між світом людей і світом комп'ютера. Крім того, в особи виробляється впевненість у тому, що вона здатна досягти успіху за рахунок приховування своїх реальних фізичних показників, можливості взяти на себе будь-яку роль анонімно, а також будь-коли її змінити. Надається можливість будь-якої поведінки без відповідальності за неї, без страху отримати наслідки або засудження [8, с. 15]. Через це особа перестає замислюватися над своєю поведінкою та діяльністю, їх наслідками та реакцією на них з боку оточуючих. Особа настільки погружається в собі й своїх проблемах, що її більше нічого, крім цього, не цікавить. Ситуація досягає свого критичного рівня, а психологічні розлади загострюються. У таких випадках все частіше в особи в поведінці з'являються та проявляються суїцидальні прояви, які в кінці можуть закінчитися плачевно – самогубством.

Висновки. Отже, криміналістичні дослідження феномену самогубства в контексті вчинення доведення до нього шляхом використання Інтернет технологій на сьогодні відсутні. Криміналістичне дослідження доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій полягає у визначенні специфіки механізму їх учинення та формування з її урахуванням відповідної окремої криміналістичної методики.

Ознаки самогубства безпосередньо впливають на способи вчинення доведення до нього та слідову картину, зокрема психологічні властивості особи потерпілого використовуються як критерій обрання їх в якості жертви та для здійснення впливу на них, у тому числі з використанням Інтернет технологій, для схиляння їх до самогубства. Зокрема, особа злочинця обирає Інтернет технології у доведенні до самогубства, бо вони дозволяють швидше й ефективніше обрати жертв і здійснити їх опрацювання; замаскувати свою особистість і сліди кримінального правопорушення.

Запропоновано криміналістичне визначення доведення до самогубства шляхом використання Інтернет

технологій як системи кримінально караних суспільно небезпечних діянь, що вчиняються за допомогою інформаційних і телекомунікаційних систем і мереж з метою схиляння особи до заподіяння собі смерті. Основною причиною використання Інтернет технологій у механізмі доведення до самогубства є інформаційно-віртуальна залежність (кіберзалежність) потерпілих осіб, яка формується під впливом «клімату» в сім'ї та колективі за місцем роботи чи/та навчання.

У статті наголошено, що останнім часом досить розповсюдженим стало використання кіберпростору для здійснення впливу на окремих осіб чи групу осіб з метою доведення їх до самогубства. Підкреслено, що криміналістичні дослідження феномену самогубства в контексті вчинення доведення до нього шляхом використання Інтернет технологій на сьогодні відсутні. З'ясовано, що криміналістичне дослідження доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій полягає у визначенні специфіки механізму їх учинення та формування з її урахуванням відповідної окремої криміналістичної методики. Встановлено, що ознаки самогубства безпосередньо впливають на способи вчинення доведення до нього та слідову картину, зокрема психологічні властивості особи потерпілого використовуються як критерій обрання їх в якості жертви та для здійснення впливу на них, у тому числі з використанням Інтернет технологій, для схиляння їх до самогубства. Зазначено, що особа злочинця обирає Інтернет технології у доведенні до самогубства, бо вони дозволяють швидше й ефективніше обрати жертв і здійснити їх опрацювання; замаскувати свою особистість і сліди кримінального правопорушення. Запропоновано криміналістичне визначення доведення до самогубства шляхом використання Інтернет технологій як системи кримінально караних суспільно небезпечних діянь, що вчиняються за допомогою інформаційних і телекомунікаційних систем і мереж з метою схиляння особи до заподіяння собі смерті. Основною причиною використання Інтернет технологій у механізмі доведення до самогубства названо інформаційно-віртуальну залежність (кіберзалежність) потерпілих осіб, яка формується під впливом «клімату» в сім'ї та колективі за місцем роботи чи/та навчання. Ознаки самогубства безпосередньо впливають на способи вчинення доведення до нього та слідову картину, зокрема психологічні властивості особи потерпілого використовуються як критерій обрання їх в якості жертви та для здійснення впливу на них, у тому числі з використанням Інтернет технологій, для схиляння їх до самогубства. Зокрема, особа злочинця обирає Інтернет технології у доведенні до самогубства, бо вони дозволяють швидше й ефективніше обрати жертв і здійснити їх опрацювання; замаскувати свою особистість і сліди кримінального правопорушення.

Ключові слова: доведення до самогубства, використання Інтернет технологій, кримінальне правопорушення, механізм учинення кримінального правопорушення, криміналістичне дослідження.

Malanchuk A. Committing suicide through the use of Internet technologies as an object of forensic research

In this article, it has been emphasized that recently the use of cyberspace to influence individuals or a group of individuals in order to drive them to suicide has become quite widespread. It has been emphasized that there are currently no forensic

studies of the phenomenon of suicide in the context of committing suicide by using Internet technologies. It has been found that the forensic investigation of suicide by using Internet technologies consists in determining the specifics of the mechanism of their commission and forming, taking into account it, a corresponding separate forensic methodology. It has been established that the signs of suicide directly affect the methods of committing suicide and the subsequent picture, in particular, the psychological properties of the victim are used as a criterion for choosing them as a victim and for influencing them, including using Internet technologies, to incline them to suicide. It has been noted that the criminal chooses Internet technologies to commit suicide, because they allow faster and more efficient selection of victims and their processing; to disguise one's identity and traces of a criminal offence. A forensic definition of suicide by using Internet technologies has been proposed as a system of criminally punishable socially dangerous acts committed with the help of information and telecommunication systems and networks in order to induce a person to commit suicide. The main reason for the use of Internet technologies in the mechanism leading to suicide is the information-virtual addiction (cyber addiction) of the victims, which is formed under the influence of the "climate" in the family and team at the place of work and/or study. Signs of suicide directly affect the methods of committing suicide and the resulting picture, in particular, the psychological properties of the victim are used as a criterion for choosing them as a victim and for influencing them, including using Internet technologies, to incline them to suicide. In particular, the criminal chooses Internet technologies to commit suicide, because they allow faster and more efficient selection of victims and their processing; to disguise one's identity and traces of a criminal offence.

Key words: leading to suicide, use of Internet technologies, criminal offense, mechanism of committing a criminal offense, forensic investigation.

Література

1. Маслова О.О., Кунченко А.А. Аналіз правопорушення доведення до самогубства. Молодий вчений. 2021. № 5 (93). С. 118–123. DOI https://doi.org/10.32849/2304-5809/2021-5-93-23.

2. Семак С.В. До питання доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності. Juris Europensis Scientia. 2022. Вип. 1. С. 114–120. DOI https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.332.

3. Ковалевська Є., Грібанова А. «У групі смерті я мав підтримку. Чому підлітки зважуються на суїцид? BBC News. Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-59779596.

4. Suicide: one person dies every 40 seconds. World Health Organization. URL: https://www.who.int/news/item/09-09-2019-suicide-one-person-dies-every-40-seconds.

5. Qijin Cheng, Tim MH Li, Chi-Leung Kwok, Tingshao Zhu, Paul SF Yip. Assessing Suicide Risk and Emotional Distress in Chinese Social Media: A Text Mining and Machine Learning Study. Journal of Medical Internet Research. 2017. Vol. 19. Iss. 7: e2431. Pp. 1–10. doi: 10.2196/jmir.7276.

6. Купин А. Ф. История и современное состояние криминалистического исследования рукописей, выполненных с подражанием почерку другого лица. Вестник криминалистики. 2012. Вып. 2 (42). С. 91–95.

7. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 568 с.

8. Методичні рекомендації щодо формування безпечної поведінки дітей у соціальних мережах / авт. кол.: В.В. Сокуренко (голова), Д.В. Швець, О.І. Федоренко та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2021. 60 с.

9. Суїцидальні спільноти. Безоплатна правова допомога. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Суїцидальні_спільноти.

10. Хожаінова В. Небезпечні челенджі та самогубства серед підлітків. Як попередити трагедію. Суспільне. Новини. URL: https://suspilne.media/106072-nebezpecni-celendzi-ta-samogubstva-sered-pidlitkiv-ak-poperediti-tragediu/.

11. Yaseen Z.S. et al. Distinctive emotional responses of clinicians to suicide-attempting patients – a comparative study. BMC Psychiatry. 2013. Vol. 13. Iss. 230. Pp. 1–9. doi:10.1186/1471-244X-13-230.

12. Семак С.В. До питання доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності. Juris Europensis Scientia. 2022. Вип. 1. С. 114–120. DOI https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.332.

13. Корнієнкова К. Кримінальна відповідальність за доведення до самогубства. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 5. С. 240–243. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.44.

14. Hassan Ebrahimpour Sadagheyani and Farin Tatari. Investigating the role of social media on mental health. Mental health and social inclusion. 2021. Vol. 25. No. 1. Pp. 41–51. DOI 10.1108/MHSI-06-2020-0039.

15. Ellen M. Henderson, Edmund Keogh, Benjamin A. Rosser and Christopher Eccleston. Searching the Internet for help with pain: Adolescent search, coping, and medication behaviour. British Journal of Health Psychology. 2013. No. 18. Pp. 218–232. DOI:10.1111/bjhp.12005.

16. Donate A.P.G., Marques L.M., Lapenta O.M., Asthana M.K., Amodio D., Boggio P.S. Ostracism via virtual chat room –Effects on basic needs, anger and pain. PLoS ONE. 2017. Vol. 12. Iss. 9: e0184215. Pp. 1–13. https://doi.org/10.1371/journal. pone.0184215.

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.33

Д. Зайцев,
ад'юнкт відділу докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ПОЗАСУДОВОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА НЕДОТОРКАННІСТЬ ЖИТЛА ЧИ ІНШОГО ВОЛОДІННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Належне функціонування та розвиток демократичного суспільства неможливе без обмежень прав людини та громадянина. Будь-яка модель суспільних відносин передбачає можливість обмеження окремого індивідуального права з метою забезпечення загального блага, безпечного середовища та недопущення порушення прав інших суб'єктів.

Україна, проголошуючи у статті 1 Конституції України себе демократичною та правовою державою, зобов'язалась забезпечувати загальне благо шляхом створення механізму правового регулювання, у якому обмеження прав людини та громадянина може здійснюватися лише з легітимною метою [1].

Проте, слід відзначити, що, незважаючи на чітко визначений демократично-правовий орієнтир нашої держави, у практичних правовідносинах все-таки виникають випадки протиправного обмеження прав людини та громадянина. Як правило, це відбувається у зв'язку з тим, що підстави обмеження, закріплені законодавцем у відповідних нормативно-правових актах містять невідповідності Конституції України, уповноважені особи не повною мірою дотримуються законодавчих норм при здійсненні юридичної процедури, а також тим, що його наслідки є непропорційними з легітимною метою, яку воно ставило перед собою.

На нашу думку, у сучасній правовій системі обмеження прав людини та громадянина слід розглядати як комплекс взаємоузгоджених норм різних галузей права, які визначають підстави, порядок, а також співмірність обсягу обмеження права з метою, яка обґрунтовує таку необхідність у цілому. З огляду на це, при наданні юридичної оцінки здійсненому обмеженню окремого права особи, ми впевнені, слід розглядати перелічені складові як такі, які визначають правомірність цієї процедури.

Серед широкого спектру прав особи, які піддаються обмеженням є право на недоторканність житла чи іншого володіння, гарантоване статтею 30 Конституції України. Саме Основним Законом визначено підстави його обмеження, вказано, що «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку» [1]. Саме тому, розглядаючи підстави обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, слід розуміти, що

© Д. Зайцев, 2022

нормативним першоджерелом цієї процедури є норми Конституції України, які в подальшому реалізувалися законодавцем у приписах Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Норми Конституції України заклали законодавчу основу для формування в КПК України окремого механізму реалізації та гарантування недоторканості житла чи іншого володіння. Так, статтею 13 КПК України закріплено засаду недоторканності житла чи іншого володіння особи, відповідно до якої, «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених цим Кодексом» [2]. Зазначена норма дає можливість осягнути важливе значення досліджуваного права в кримінальних процесуальних правовідносинах, адже його визначено в якості окремої засади, яка, в свою чергу, визначає загальну сутність, юридичний зміст і спрямованість діяльності суб'єктів кримінального провадження.

Зі змісту статтей 30 Конституції України та 13 КПК України зрозуміло, що підставами для обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння є судове рішення, а також виникнення інших випадків, визначених кримінальним процесуальним законом. Таким чином, цілком слушно класифікувати обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння на таке, яке здійснюється на підставі рішення суду та в позасудовому порядку.

Слід зауважити, що форма судового рішення, яке надає процесуальну можливість щодо обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, а також позасудові випадки визначені статтею 233 КПК України. У частині 1 статті 233 КПК України закріплено, що «ніхто не має права проникнути до житла чи іншого володіння особи з будь-якою метою, інакше як лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді, крім випадків, установлених частиною третьою цієї статті» [2]. Частина 3 статті 233 КПК України вказує про те, що «слідчий, дізнавач, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення» [2].

Стаття 233 КПК України, якою, як вище вже було зазначено, визначено юридичний зміст процедури позасудового обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, віднесена законодавцем до Глави 20 КПК України, що має назву «Слідчі (розшукові) дії». У зв'язку з цим окремі вчені пропонують ототожнювати юридичні властивості проникнення до житла чи іншого володіння з властивостями, спільними для слідчих (розшукових) дій.

Так, наприклад, Неводнича Л.О., аналізуючи проблеми законодавчих підстав проникнення до житла чи іншого володіння, зазначає, що законодавцем у статті 233 КПК України проігноровано загальні правила проведення слідчих (розшукових) дій, що в подальшому не дозволяє зрозуміти його місце і значення в кримінальному процесуальному доказуванні на відміну від слідчих (розшукових) дій. Необхідність чіткого закріплення властивостей, притаманних слідчим (розшуковим) діям для невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи дослідниця обґрунтовує неоднозначностями у судовій практиці, зокрема звертає увагу на те, що судді, вирішуючи питання про правомірність застосування при невідкладному проникненні до житла чи іншого володіння особи заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового вилучення майна визна-

ють такі дії уповноважених суб'єктів незаконними, так як процесуальні підстави для тимчасового вилучення майна у них є виключно при проведенні огляду чи обшуку, а досліджуваний захід є окремою процесуальною дією. Таким чином, Неводнича Л.О. пропонує доповнити статтю 233 КПК України частиною 4, яка передбачить можливість виявлення та вилучення речей і документів, що мають значення для кримінального провадження у випадку, коли зволікання з їх отриманням може призвести до їхньої подальшої втрати, знищення чи пошкодження [3].

Ми, натомість, вважаємо, що безпідставно роглядати невідкладне проникнення до житла чи іншого володіння особи як кримінальний процесуальний захід, призначений, насамперед, для кримінального процесуального доказування поруч із слідчими (розшуковими) діями, оскільки це прямо суперечить статті 30 Конституції України, яка допускає можливість позасудового обмеження права особи недоторканність житла чи іншого володіння виключно у випадках, закріплених частиною 3 статті 233 КПК України. Формування статті 233 КПК України з додатковими випадками невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння матиме неконституційний характер. Тобто цей кримінальний процесуальний захід слід розглядати, у першу чергу, як інструмент досягнення легітимної соціальної мети шляхом здійснення кримінальної процесуальної діяльності, а не отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, що визначено у частині 1 статті 223 КПК України метою для слідчих (розшукових) дій [2].

Вдосконалення кримінального процесуального законодавства в контексті невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння, на наше переконання, може визнаватися належним і правовим лише тоді, коли воно обґрунтоване необхідністю врахування нових обставин у суспільних відносинах, пов'язаних із соціальною потребою, а не розширенням повноважень органів правопорядку у кримінальному провадженні, оскільки це звузить існуючий обсяг конституційного права людини та громадянина. Отже, зміни щодо розширення підстав невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння, незважаючи на їх доцільність, не можуть бути запроваджені до КПК України без змін до статті 30 Конституції України.

З огляду на це, позасудове проникнення до житла чи іншого володіння особи є кримінальним процесуальним заходом, що реалізовується в практичних правовідносинах лише у формі обшуку або огляду, коли у невідкладних випадках неможливо отримати ухвалу слідчого судді для проведення цих слідчих (розшукових) дій у загальному порядку, а також за добровільною згодою особи, яка ним володіє.

Повертаючись до змісту статті 233 КПК України, можна виокремити наступні випадки позасудового обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, а саме:

– врятування життя людей та майна;

– безпосереднє переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення;

– за добровільною згодою особи, яка володіє житлом чи іншим володінням [2].

Врятування життя людей та майна як підстава позасудового проникнення до житла чи іншого володіння особи може визнаватися правовим і законним рішенням уповноваженого суб'єкта виключно у випадку реальної загрози життю людини, а у ситуації з врятуванням майна повинна існувати загроза його знищення або пошкодження, невідвернення якої матиме руйнівний вплив на нього

та унеможливить подальше використання за призначенням.

На наше переконання, положення щодо врятування життя людей та майна як підстава позасудового проникнення до житла чи іншого володіння не охоплює всі можливі випадки соціальної потреби цього кримінального процесуального заходу. Законодавцем необґрунтовано не передбачено можливості позасудового проникнення до житла чи іншого володіння у ситуації, в якій особі може бути заподіяно тяжкі тілесні ушкодження, або ушкодження, які в подальшому впливатимуть на стан її здоров'я.

Водночас, у слідчій практиці трапляються випадки зловживання процесуальною можливістю проникнення до житла чи іншого володіння у зв'язку з врятуванням майна.

Так, слідчі здійснюють невідкладне проникнення, обґрунтовуючи своє рішення доказами, які вказують про потенційну можливість знищення майна, яке має значення для кримінального провадження, а не реальну загрозу, що в конкретній ситуації вимагає невідкладних дій. Наприклад, при допиті свідка встановлюють, що особа, у житлі чи іншому володінні якої міститься таке майно, висловлювала намір його знищити, проте не вказувала, коли саме вона вчинить ці дії, а також у ситуації, коли за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчому стала відомою мета особи знищити майно, що має інтерес для кримінального процесуального доказування, однак при цьому у нього немає жодних фактичних даних про період вчинення таких дій, залишаючи загрозу потенційною, а не реальною. Слідчі судді в подальшому визнають такі дії правомірними, при цьому в межах судового контролю не порушуються питання про те, чи могло здійснюватися в такому випадку проникнення на підставі ухвали слідчого судді, а отримання відповідним суб'єктом судового рішення не було б зволіканням часу, яке призвело до знищення майна.

У більшості випадків не є предметом судового контролю також і період часу, який пройшов з моменту отримання інформації про можливість знищення майна до фактичного проникнення до житла чи іншого володіння в позасудовому порядку. Тобто, користуючись правовою невизначеністю законодавця, здійснюється фактичний обшук з метою виявлення та вилучення предметів і речей, які мають значення для кримінального провадження.

Щоб усунути можливість зловживання у цьому випадку, слід звернути увагу на юридичну техніку, використану законодавцем при формулюванні наступного випадку позасудового проникнення, – безпосереднього переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення. У цьому випадку законодавцем було використано ознаку безпосередності, яка виступає вимогою для дій слідчих, що досліджується слідчим суддею в подальшому.

З огляду на це, доцільно сформулювати в КПК України подібним чином і положення щодо невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння у зв'язку з врятуванням майна, щоб правомірність такого обмеження виходила з існування безпосередньої загрози його знищення чи пошкодження, а не допускала варіант потенційної.

Ми погоджуємося з позицією Породько В.В., яка вказує, що «врятування майна визнається підставою для обмеження права на недоторканність житла в позасудовому порядку здебільшого в екстремальних випадках природного чи техногенного характеру», проте існуюча модель правового регулювання цієї кримінальної процесуальної діяльності продовжує містити прогалини, які допускають неоднозначний характер правозастосування [4].

Врятування життя людей та майна як підстава невідкладного проник-

нення до житла чи іншого володіння складається з двох різних процесуальних умов, тобто воно може здійснюватися як у випадку, коли є потреба, пов'язана виключно з врятуванням життя людей, так і у зв'язку з окремою необхідністю врятування майна. Одночасна наявність обох умов для здійснення невідкладного проникнення не потрібна.

Розглядаючи позасудове обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння у зв'язку з безпосереднім переслідуванням осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, слід проаналізувати процесуальний статус підозрюваного. Відповідно дочастини 1 статті 42 КПК України, «підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень» [2]. Статтею 208 КПК України визначено, що «уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках:

1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин;

3) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України;

4) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбаченого статтями 255, 255-1, 255-2 Кримінального кодексу України» [2].

Важливо також звернути увагу на те, що у частині 3 статті 233 КПК України використано словосполучення «кримінального правопорушення», а не «злочину», що довзоляє дійти висновку, що невідкладне проникнення до житла чи іншого володіння у розумінні КПК України буде правомірним і у випадку переслідування особи, підозрюваної у вчиненні кримінального проступку.

Відповідно до частини 1 статті 12 Кримінального кодексу України, «кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини» [5].

Натомість стаття 30 Конституції України використовує термін «злочин», що є прямою констатацією технічної помилки законодавця при формуванні тексту частини 3 статті 233 КПК України. Враховуючи, що Конституція України має найвищу юридичну силу, правомірність невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи у зв'язку з вчиненням кримінального проступку залишається під питанням.

З-поміж іншого, статтею 233 КПК України передбачено можливість позасудового проникнення такими суб'єктами кримінального провадження як слідчий, прокурор, дізнавач, проте слід не забувати, що затримання без ухвали слідчого судді законодавцем віднесено до повноважень уповноваженої службової особи. У частині 6 статті 191 КПК України законодавець роз'яснює, що уповноважною службовою особою є особа, якій законом надано право на здійснення затримання [2].

Це означає, що кримінальне процесуальне затримання може бути здійснено не лише слідчим, прокурором, дізнавачем, а й іншими суб'єктами, наприклад, будь-яким поліцейським, адже у відповідності до частини 1 статті 37 Закону України «Про Національну поліцію», «поліція уповноважена затримувати особу на підставах, у порядку та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення, а також іншими законами України» [6]. Таке рішення законодавця щодо розширення переліку суб'єктів, уповноважених на здійснення кримінального процесуального затримання зумовлене, на нашу думку, необхідністю забезпечення нагальної соціальної потреби, пов'язаної з припиненням небезпечних діянь, а також притягненням осіб до кримінальної відповідальності. Це здається цілком виправданим, адже усі випадки, у яких необхідна фактична ізоляція правопопорушників не можуть покладатися виключно на суб'єктів кримінального провадження.

На наше переконання, неврегульованою залишається ситуація, коли уповноважена службова особа, яка не є слідчим, прокурором, дізнавачем здійснює безпосереднє переслідування особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, пов'язане з необхідністю невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння. Якщо допустити, що такою уповноваженою службовою особою є поліцейський, повноваження якого не стосуються здійснення кримінального провадження, то він все-таки має право на проникнення до житла чи іншого володіння, оскільки згідно з приписами пункту 2 частини 1 статті 38 Закону України «Про Національну поліцію», «поліція може проникнути до житла чи іншого володіння особи без вмотивованого рішення суду лише в невідкладних випадках, пов'язаних із безпосереднім переслідуванням осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення» [6]. Однак, незважаючи на можливість затримання особи невідкладно проникнувши до житла чи іншого володіння, результати таких дій поліцейського не можуть використовуватися в кримінальному провадженні, адже з точки зору законодавця це не невідкладне проникнення до житла чи іншого володіння, що має кримінальний процесуальний характер, а застосування превентивного поліцейського заходу.

З метою належної уніфікації кримінального процесуального законодавства, ми впевнені, що нагальна соціальна потреба як принцип формування процедури кримінального провадження повинен застосовуватися законовцем і у випадку визначення суб'єктів невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння та не обмежуватися лише слідчим, прокурором, дізнавачем, зважаючи на публічний інтерес, закладений в основу розроблення законодавцем процесуальної можливості невідкладного проникнення в цілому. Це жодним чином не порушує вимоги принципу пропорційності при обмеженні права на недоторканність житла чи іншого володіння, оскільки обґрунтовується соціальною потребою.

Поруч з невідкладними випадками позасудового проникнення до житла чи іншого володіння законодавець передбачає здійснення цього кримінального процесуального заходу у зв'язку з добровільною згодою особи, яка ним володіє.

Добровільна згода особи, яка володіє житлом чи іншими володіннями як підстава позасудового проникнення до житла чи іншого володіння може формально відобразитися у написанні нею письмової заяви про дозвіл на проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, чи підтвердження підписом цього факту у протоколі, складеному слідчим, прокурором, дізнавачем.

Якщо позасудове проникнення до житла чи іншого володіння, як нами вище було зазначено, може проявлятися в формі обшуку або огляду, то при отриманні добровільної згоди володільця, у ньому може бути проведено тільки огляд. Частиною 2 статті 234 КПК України визначено, що «обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді» [2]. Це вказує про неможливість проведення обшуку на підставі добровільної згоди.

Згідно з частиною 2 статті 237 КПК України, «огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами цього Кодексу, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи» [2]. Аналізуючи це правило у випадку проведення огляду житла чи іншого володіння на підставі добровільної згоди, Вознюк А.А., Грига М.А., Дуда А.В. зауважують, що правила для обшуку передбачають його проведення на підставі ухвали слідчого, що, у свою чергу, створює неоднозначні позиції для визначення правомірності огляду, проведеного на підставі добровільної згоди без наявності невідкладних випадків, передбачених частиною 3 статті 233 КПК України та без подальшого звернення з клопотанням про проведення обшуку до слідчого судді [7].

У такому випадку слід виходити з тлумачення статті 30 Конституції України, яка передбачає добровільну згоду, рішення суду і невідкладні випадки як три окремі підстави для обмеження конституційного права особи на недоторканність житла чи іншого володіння. Хоч правова невизначеність дійсно породжує теоретичні та практичні проблеми, на нашу думку, у частині 2 статті 237 КПК України законодавець вказує про необхідність застосування додаткових гарантій конституційного права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, коли не існує добровільної згоди, тобто у ситуації, пов'язаній з невідкладним проникненням або з метою проведення огляду всупереч інтересам володільця.

Таким чином, можемо підсумувати, що законодавцем допущено низку неоднозначних формулювань, які стосуються підстав позасудового проникнення до житла чи іншого володіння особи за добровільною згодою володільця та у невідкладних випадках, що зумовлює неоднозначне розуміння положень КПК України. У науці та практиці кримінального процесу досі не сформовано єдиного бачення щодо місця невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи у системі кримінальних процесуальних заходів. Правова невизначеність звужує можливості правозастосування, створює додаткові складнощі, що призводять до порушень права на недоторканність житла чи іншого володіння. Крім цього, Конституцією України та КПК України не передбачено всіх соціально обґрунтованих підстав для позасудового проникнення до житла чи іншого володіння у невідкладних випадках.

Стаття присвячена дослідженню позасудового обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, гарантованого Конституцією України. Визначено юридичні критерії, які вказують на правомірність обмеження конституційних прав людини та громадянина, серед яких важливе місце займає легітимна мета, обґрунтована соціальною потребою.

Висвітлено конституційні підстави позасудового обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, реалізовані у кримінальному процесуальному законодавстві України. З'ясовано особливості кожної з підстав позасудового проникнення до житла чи іншого володіння, зокрема у зв'язку з врятуванням життя людей та майна, безпосереднім переслідуванням осіб, які

підозрюються у вчиненні злочину, а також за добровільною згодою особи, яка ним володіє.

Спростовано тези окремих вчених, які вказують про необхідність розширення юридичних властивостей позасудового проникнення до житла чи іншого володіння як інструмента кримінального процесуального доказування. Обґрунтовано позицію про те, що невідкладне проникнення до житла чи іншого володіння особи як кримінальний процесуальний захід може реалізуватися в правозастосуванні виключно у вигляді таких слідчих (розшукових) дій як огляд або обшук, а не окрема процесуальна дія.

Встановлено, що зміни до кримінального процесуального законодавства щодо підстав позасудового проникнення до житла чи іншого володіння особи можуть бути запроваджені лише разом із змінами до Конституції України.

Здійсненням системного аналізу норм Конституції України та інших нормативно-правових актів констатовано наявність законодавчих прогалин у кримінальному процесуальному регулюванні невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи.

Запропоновано власні рекомендації щодо вдосконалення процедури позасудового обмеження права особи на недоторканність житла чи іншого володіння у кримінальному процесі України.

Ключові слова: легітимна мета, соціальна потреба, пропорційність, затримання особи, огляд, обшук, слідчий, прокурор, дізнавач, уповноважена службова особа.

Zaitsev D. Challenges of extrajudicial restriction of the right to inviolability of housing or other property in the criminal procedure of Ukraine

The article is devoted to the study of extrajudicial restriction of the right to inviolability of housing or other property guaranteed by the Constitution of Ukraine. The legal criteria that indicate the legitimacy of restriction of constitutional human and civil rights, among which a legitimate purpose justified by social need occupied an important place, are identified.

The constitutional grounds for extrajudicial restriction of the right to inviolability of housing or other property implemented in the criminal procedure legislation of Ukraine are high-lightened.

The peculiarities of each ground for extrajudicial entry into a housing or other property, including in connection with saving lives and property, direct prosecution of persons suspected of committing a crime, as well as with voluntary consent of the person who owns it, are elucidated.

The theses of some scholars who point to the need to expand the legal properties of extrajudicial entry into a dwelling or other property as an instrument of criminal procedural evidence are refuted.

The position where an emergency entry into a person`s dwelling or other property as a criminal procedural measure can be implemented in law enforcement solely in the form of such investigative (search) actions as inspection or search, and not as a separate procedural action, is substantiated.

It is established that amendments to the criminal procedure legislation regarding the grounds for extrajudicial entry into a person`s housing or other property may be introduced only with amendments to the Constitution of Ukraine.

Based on a systematic analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine and other legal acts, it was stated that there are legislative gaps in the criminal procedure regulation of emergency entry into a person`s housing or other property.

Recommendations for improving the procedure of extrajudicial restriction of the right to inviolability of the housing or other property in the criminal procedure of Ukraine are offered.

Key words: legitimate purpose, social need, proportionality, detention of a person, inspection, search, investigator, prosecutor, inquirer, authorised official.

Література

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 27.01.2023).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р.№ 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 27.01.2023).

3. Неводнича Л.О. Підстави проникнення до житла чи іншого володіння особи: проблеми законодавчого регулювання. Актуальна юриспруденція. 2018. № 5. С. 115-119.

4. Породько В.В. Правові засади проникнення до житла в позасудовому порядку. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. С. 59–62.

5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квіт. 2001 р.№ 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 27.01.2023).

6. Про Національну поліцію: Закон України від 02 лип. 2015 р.№ 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 27.01.2023).

7. Вознюк А.А., Грига М.А., Дуда А.В. Порядок проникнення до житла або іншого володіння особи: актуальні проблеми теорії та практики. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2021. № 2 (119). С. 68-82.

УДК 343
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.34

І. Монін,
аспірант
Класичного приватного університету

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНОГО ЗІ ЗЛОВЖИВАННЯМ ПОВНОВАЖЕННЯМИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПРИВАТНОГО ПРАВА НЕЗАЛЕЖНО ВІД ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ФОРМИ

Постановка проблеми. Дослідження пов'язано з тим фактом, що вчення про об'єкт кримінальних правопорушень було і залишається однією з найважливіших проблем у науці кримінального права, через те, що від з'ясування сутності об'єкта кримінального правопорушення та визначення його поняття залежить правильне розв'язання багато яких питань правового регулювання в кримінальній сфері. Об'єкт виступає системоутворюючим елементом складу кримінального правопорушення та надає можливість розкривати соціальну сутність кримінального правопорушення й встановити його суспільно небезпечні наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми розглядалися багатьма українськими вченими та науковцями з галузі, так, зокрема, великий вклад у розроблення питань кримінальної відповідальності за службові кримінальні правопорушення зроблено: Г. М. Анісімововим, П. С. Берзіним, В. І. Борисовим, Л. П. Брич, В. М. Бурдіним, В. О. Гацелюком, О. О. Дудоровим, З. А. Загиней-Заболотенко, Г. М. Зеленовим, В. М. Киричко, О. Квашею, О. М. Костенко, Р. Л. Максимовичем, О. К. Маріним, М. І. Мельником, В. О. Навроцьким, М. І. Пановим, А. А. Стрижевською, В. І. Тютюгіним, П. Фрісом, П. Л. Фрісом, М. І. Хавронюком. Питання визначення об'єкта кримінального правопорушення, досліджували: П. П. Андрушко, А. Е. Жалінський, С. В. Землюков, Н. П. Іваник, И. Я Козаченко, О. Ф. Кістяківський, М. Й. Коржанський, Г. Д. Коробков, В. В. Мальцев, П. С. Матишевський, В. Е. Мельникова, А. А. Музика, Б. С. Нікіфоров, Г. П. Новоселов, А. В. Пашковська, Н. І. Пікуров, А. А. Піонтковський, І. Г. Соломоненко, В. Я. Тацій, А. Н. Трайнін, Є. В. Фесенко, А. І. Чучаєв, інші. Об'єкт кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, досліджували Р. М. Гора, О. М. Гудзур, К. П. Задоя, В. П. Коваленко, А. В. Савченко, Д. О. Сисоєв, Т. І. Слуцька, В. Г. Хашев, М.-М. С. Яциніна та інші. Проте, в наявних дослідженнях злочинів у сфері службової діяльності, вони не досліджувалися в цілому; розглядалися, або окремі суміжні злочини, зі злочином, передбаченим ст. 364-1 Кримінального кодексу України, або окремі їх співставлення тощо.

Метою статті є дослідження сучасних проблем об'єкту складу кри-

© І. Монін, 2022

мінального правопорушення, пов'язаного зі зловживанням повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, як системоутворюючого елемента складу зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення" від 01.05.2016 року № 3207-VI, видовим об'єктом злочину у змісті родового законодавець виділив сферу професійної діяльності, яка пов'язана з наданням публічних послуг [1]. А відповідно до ст. 364-1 КК України, кримінальну відповідальність передбачено за злочини у сфері службової діяльності. Відповідно, є підстави визначати відповідний видовий об'єкт цього злочину у прямій залежності від соціальних цінностей, які знаходяться під відповідною кримінально-правовою охороною. Ці цінності утворюють відносини, пов'язані із здійсненням законної службової діяльності. А основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченим ст. 364-1 КК України, є поставлені під кримінально-правову охорону соціальні цінності, пов'язані з реалізацією службовою особою юридичної особи приватного права своїх повноважень виключно в межах його компетенції та в інтересах конкретної юридичної особи (наприклад, порядок виконання службових обов'язків керівництвом юридичних осіб приватного права; охоронювані законом майнові інтереси і права громадян, юридичних осіб, суспільства, держави, яким через неправомірних дій винних завдається істотна шкода (це 100 неоподатковуваних мінімальних доходів громадян, що становить 50% прожиткового мінімуму для працездатних осіб) або якщо виникають тяжкі наслідки (це вже 250 неоподатковуваних мінімальних доходів громадян, що становить 50% прожиткового мінімуму для працездатних осіб) [2].

Істотною шкодою, якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків вважається така, яка в 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімальний дохід громадян. Істотність шкоди, якщо вона полягає у заподіянні наслідків нематеріального характеру, є оціночним поняттям, зміст якого встановлюється у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх обставин провадження (такі, що можуть одержати майнове відшкодування, істотна шкода яка піддається грошовій оцінці та відповідно до такої оцінки досягла встановленого розміру). Істотна шкода може об'єднувати в собі як матеріальні збитки, так і наслідки нематеріального характеру [3].

Розглянемо наступні підходи до визначення об'єкту злочину (в історичному та сучасному аспекті). Проаналізувавши ретроспективний стан підходів до визначення об'єкту злочину, В. К. Грищук визначив [4] такі історичні моделі підходів до визначення об'єкту злочину: захищений правом інтерес (Р. Ієрінг, Ф. Ліст, Б. С. Нікіфоров [5]); суб'єктивне право (Д. В. Спасович, А. Фейєрбах); безпека і добробут громадян (О. Ф. Кістяківський); блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага) (Г. В. Колоколов, Є. Я. Немировський, А. Н. Круглевський); правові норми і конкретні блага та інтереси (М. Д. Сергеєвський); посередній об'єкт – порушуваний припис, норма, а безпосередній об'єкт – суспільне відношення, що є реальним виявом цього припису (І. Я. Фойницький); з формальної сторони є блага та інтереси, що охороняються нормою (Л. С. Білогриць-Котляревський); норма права в її реальному бутті (М. С. Таганцев); окремі особи та групи осіб (П. Д. Калмиков); охоронювані кримінальним законом

суспільні відносини (А. А. Піонтковський, Є. А. Фролов, В. Я. Тацій). Сьогодні ж квінтесенцію сучасних теоретичних підходів до визначення об'єкта злочину виділяють [4] як: охоронювані кримінальним законом суспільні відносини; соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом; окремі особи, або багато осіб; охоронювані кримінальним законом соціально значущі цінності, інтереси, блага; суспільні відносини, які є відповідним порядком, установленим приписами правових норм, а також соціальні блага; соціальну оболонку, яка завжди є першим об'єктом, та всі інші об'єкти, які перебувають у середині цієї оболонки; охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин; правовідносини [6]; правопорядок [7, с. 26-28].

Науковці пропонують різноманітні підходи до розуміння об'єкта кримінального правопорушення, серед найпоширеніших, наступні: суспільні відносини (М. Й. Коржанський, В. Я. Тацій та ін); людина або її суб'єктивні права (Д. А. Дріль, Г. П. Новоселов та ін.); соціальні цінності (П. С. Матишевський, Є. В. Фесенко, П. П. Андрушко та ін.); правові блага (С. Б. Гавриш, В. А. Наумов та ін.); інтереси (Є. І. Каіржанов, В. М. Винокуров та ін.) [8, с. 167].

Докладніше розглянемо існуючі концепції подання суті об'єкта кримінального правопорушення. Підхід «об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини» набув свого розвитку за часів дії радянського кримінального права та науки кримінального права соціалізму. Таку позицію реалізовано у працях О. М. Трайніна, М. І. Загороднікова, В. М. Кудрявцева, Г. А. Крігера та А. А. Піонтковського, чий доробок здійснив значний вплив на подальший розвиток учень про об'єкт кримінального правопорушення у пострадянських країнах [9, с. 185].

Альтернативною можна вважати думку Г. П. Новоселова: об'єктом кримінального правопорушення він визначає людей, які в одних випадках виступають як окремі фізичні особи, а в інших – як певна множинність осіб, наділених чи не наділених статусом юридичної особи, у третіх – як соціум (суспільство) [10, с. 51].

О. М. Костенко вказує на те, що сутність усіх злочинів полягає не в тому, що вони посягають на безпеку суспільства, тобто є суспільно небезпечними, а в тому, що вони є проявом сваволі й посягають на встановлений у суспільстві за допомогою законодавства порядок, необхідний для безпеки людства [11, с. 28].

С. Б. Гавриш вважає, що об'єктом кримінального правопорушення є правове благо як певна цінність, тобто матеріальні явища: життя, здоров'я, гідність, майно, природні об'єкти тощо [12, с. 49, 56].

На думку П. С. Матишевського, об'єкт кримінального правопорушення – це цінності, що охороняються кримінальним законом [13, с. 128]. Проте, він вказував, що: «... суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину. Цим поняттям не можуть охоплюватись особисті (природні) блага людини (життя, здоров'я, честь і гідність» [14].

В. Є. Фесенко вважає об'єктом кримінального правопорушення цінності, що охороняються законами, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким завдається або може бути завдана шкода [15, с. 14-16].

П. П. Андрушка вважає, що жодна із концепцій об'єкта кримінального правопорушення не може вважатися єдино правильною («істиною в останній інстанції»), кожна із них має право на існування, оскільки має як позитивні об'єктивно безспірні моменти, так і спірні чи неприйнятні моменти, перш за все з методологічної точки зору [16, с. 46].

На думку В. Я. Тація, на цьому етапі розвитку доктрини кримінального права концепція об'єкта кримінального правопорушення як суспільних відносин виглядає найбільш переконливою та універсальною. По-перше, вона дозволяє з'ясувати сутність соціальних цінностей, що забезпечуються суспільними відносинами та перебувають під охороною закону про кримінальну відповідальність суб'єктів, які безпосередньо заінтересовані в їх охороні, та соціального зв'язку між особами, що є учасниками таких відносин, і в такий спосіб розкрити механізм завдання шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. По-друге, завдяки цій теорії кримінально-правова доктрина збагатилася вченням про суспільну небезпечність тих чи інших діянь, що визнаються злочинними. По – третє, поняття суспільних відносин допомогло визначити сутність взаємозв'язку об'єкта з іншими елементами складу кримінального правопорушення [17, с. 45].

Об'єкт кримінального правопорушення – це те, на що посягає особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення і чому завдає або може завдати шкоди. Загальний об'єкт – це сукупність всіх суспільних відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність. Тобто – це система всіх об'єктів кримінально-правової охорони. Але це не постійна система суспільних відносин (раз і назавжди дана), а рухлива (змінювана), що залежить від закону про кримінальну відповідальність (наприклад, у зв'язку з криміналізацією чи декриміналізацією суспільне небезпечних діянь змінюється і вся система суспільних відносин, яка створює загальний об'єкт кримінально-правової охорони). Під родовим (груповим) об'єктом розуміють окрему групу однорідних або тотожних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин, які через це повинні охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм. Видовий об'єкт – це частина родового об'єкта, яка об'єднує в межах останнього групу близьких між собою суспільних відносин. Видовий об'єкт співвідноситься із родовим як частина і ціле (наприклад, злочини проти життя особи). Найбільше значення як для правотворчої, так і для правозастосовної діяльності має безпосередній об'єкт злочину – це ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини Кримінального кодексу і яким завдається шкоди злочином, що підпадає під ознаки конкретного складу злочину. Родовий і безпосередній об'єкти найчастіше співвідносяться як ціле та частина. У теорії кримінального права існує класифікація безпосередніх об'єктів злочинів «по горизонталі». Безпосередній об'єкт злочину буває основним і додатковим, в свою чергу, безпосередній додатковий поділяється на два види – додатковий обов'язковим і додатковий факультативний. Основним безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, які насамперед і головним чином прагнув поставити під охорону законодавець, приймаючи закон про кримінальну відповідальність. Звідси випливає, що основний безпосередній об'єкт відображає й основний зміст того чи іншого злочину, його антисоціальну спрямованість. Він більшого мірою, ніж інші об'єкти, визначає ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину і тяжкість наслідків, що настали або могли настати [18].

Додатковим безпосереднім об'єктом є тільки ті суспільні відносини, яким поряд із основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди. Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: обов'язковий (необхідний) і необов'язковий (факультативний). Додатковий обов'язковий об'єкт – це суспільні відносини, яким при вчиненні даного злочину завжди спричиняється шкода. Це такий об'єкт,

що в даному складі злочину страждає завжди, у будь-якому випадку вчинення певного злочину. Цьому об'єктові, як і основному, завжди заподіюється шкода внаслідок вчинення злочину. Так, у складі розбою основним безпосереднім об'єктом є власність, а додатковим – життя або здоров'я людини. Додатковий факультативний об'єкт – це ті суспільні відносини, яким при вчиненні даного злочину в одному випадку заподіюється шкода, а в іншому – завдання шкоди цим відносинам не настає. Наприклад, здоров'я при вчиненні зґвалтування, відносини здоров'я чи власності при хуліганстві. Встановлення того, що внаслідок певного злочинного посягання заподіяно шкоди також і факультативному об'єктові, за всіх інших рівних умов, є свідченням більшої суспільної небезпеки скоєного діяння і повинне враховуватися при визначенні міри покарання винному [19, с. 92-102].

У філософській і соціологічній літературі найбільш поширеною є думка, згідно з якою складовими елементами суспільних відносин є: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин. Ця теза загальновизнана і в загальній теорії права [17, с. 51].

Суб'єктами суспільних відносин у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є держава, об'єднання громадян, фізичні особи, юридичні особи, службові особи та особи, що здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. У досліджуваній групі злочинів шкоду об'єктові завдає сам суб'єкт, який невиконанням або неналежним виконанням своїх обов'язків виключає себе з охоронюваних кримінальним законом відносин. Предметом службових зловживань є нормальна (правильна) діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій державної чи комунальної власності, юридичних осіб приватного права. Соціальний зв'язок є обов'язковим структурним елементом будь-яких суспільних відносин, його справедливо розглядають і як зміст самого відношення. Під соціальним зв'язком найчастіше розуміють певну взаємодію, взаємозв'язок суб'єктів. Він має місце між індивідом або особистістю та іншими індивідами й особистостями. Таким чином, соціальний зв'язок – не що інше, як певний вид людської діяльності [17, с. 104].

В. Я. Тацій зазначає, що соціальний зв'язок найчастіше проявляється зовні в різних формах людської діяльності. Для з'ясування сутності соціального зв'язку необхідно встановити діяльність суб'єктів відносин, а також з'ясувати зміст їх поведінки [17, с. 105].

Змістом досліджуваних відносин є діяльність суб'єктів цих відносин щодо реалізації влади, здійснення організаційно-розпорядчих та адміністративно- господарських функцій та надання публічних послуг, що не суперечить інтересам служби, інтересам юридичної особи та завданням публічних послуг. У правовій науці широко розповсюджена триступенева класифікація об'єктів кримінального правопорушення за ступенем узагальнення об'єктів складу кримінального правопорушення: загальний, родовий і безпосередній. Науковців, що досліджують кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, називають наступні підходи до визначення родового об'єкта досліджуваної групи кримінальних правопорушень: Т. І. Слуцька, досліджуючи об'єкт перевищення влади або службових повноважень, зазначає, що його родовим об'єктом, як і всіх кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності (розділ XVII), є суспільні

відносини, які виникають у зв'язку зі здійсненням службовою особою діяльності відповідно до нормативно-правових актів, що становить правильну роботу державного апарату й апарату органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності [20, с. 7]. В. П. Коваленко взяв за основу дефініцію, наведену в першому виданні Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України 2001 року за редакцією М. І. Мельника та М. І. Хавронюка: це суспільні відносини, які визначають і регулюють зміст правильної роботи державного апарату і апарату органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, а також осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [21, с. 39].

Подібне визначення надають А. В. Савченко та О. В. Кришкевич, яке об'єктивно відображає суспільні відносини, які охороняються розділом XVII Особливої частини Кримінального кодексу України; родовим об'єктом кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, вони називають суспільні відносини, які визначають і регулюють зміст правильної роботи державного апарату і апарату органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, а також суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність у юридичних особах приватного права та нормальну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [22, с. 13]. Д. О. Сисоєв родовим об'єктом кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, вважає групу соціальних цінностей, змістове наповнення яких полягає в законній діяльності державного (суспільного) апарату [23, с. 88]. Таким чином, дещо звузивши межі родового об'єкту кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг від його реальних меж.

Перелічені точки зору не охоплюють усієї сукупності відносин, що охороняються розділом XVII Особливої Частини Кримінального кодексу України. Відповідно і не до кінця дослідженими залишаються не тільки всі охоронювані суспільні відносини, що визначають порядок виконання службових обов'язків керівництвом юридичних осіб приватного права; охоронювані законом майнові інтереси і права громадян, юридичних осіб, суспільства, держави, яким через неправомірних дій винних завдається істотна шкода але й їхній зміст. Також, не в кожному визначенні досконало розкрито зміст того, що науковці пропонують вважати об'єктом досліджуваної групи кримінальних правопорушень. Проте, узагальнюючи перелічені дефініції, можна стверджувати, що родовим об'єктом зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми є суспільні відносини у сфері службової діяльності і професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг [13].

Під правильною реалізацією прав та обов'язків розуміють таку діяльність службових осіб та осіб, які надають публічні послуги, яка здійснюється у суворій відповідності до чинного законодавства та принципів права та відповідає меті такої діяльності й не суперечить правам та інтересам осіб, щодо яких вона здійснюється або спричиняє юридично значимі наслідки. Також, оскільки всі досліджувані склади злочинів є зловживаннями, неможливо повною мірою розкрити правильну діяльність

службових осіб, не згадавши, що така діяльність повинна бути справедливою. Як правило, правильна діяльність, яка здійснюється у строгій відповідності до чинного законодавства, відповідає меті такої діяльності та не суперечить правам та інтересам осіб, щодо яких вона здійснюється або спричиняє юридично значимі наслідки. Проте, як показує вітчизняна та світова історія, із цього правила можуть бути винятки. Таким винятком може бути прийняття диктаторських законів. У такому випадку діяння, які де-юре є зловживаннями (або не є такими) відповідно до диктаторським законів, де-факто такими не є. За таких обставин складається ситуація, коли норми права суперечать правам людини. Видовим об'єктом кримінального правопорушення здебільшого називають об'єкт, який є спільним для безпосередніх об'єктів кількох кримінальних правопорушень [24, с. 166].

Після внесення змін до назви розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України і доповнення Кримінального кодексу України статтею 365-2, з'явилися підстави виділяти два видові об'єкти кримінальних правопорушень у цьому розділі. Так, О. М. Грудзур у межах родового об'єкта кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг, виділяє два видових об'єкти: 1) суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність державного та громадського апарату, а також апарату управління підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності; 2) суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [25; с. 58]. З таким підходом погоджуються укладачі підручника з кримінального права за редакцією О. О. Дудорова і, залежно від видового об'єкта, кримінальні правопорушення, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України, поділяють на дві групи: 1) кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності; 2) кримінальні правопорушення у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг [26, с. 393-394]. Подібну позицію зайняв Д. О. Сисоєв, який видовими об'єктами досліджуваної групи кримінальних правопорушень визначає два видові об'єкти: змістове наповнення першої полягає в законній службовій діяльності, другої – у законній професійній діяльності з надання публічних послуг [27, с. 88].

З дефініції родового об'єкта досліджуваної групи кримінальних правопорушень А. В. Савченка та О. В. Кришкевича, наведеної вище, вчені виділяють три видових об'єкти за способом створення юридичної особи та за видом діяльності. В. І. Тютюгін з урахуванням сфери суспільних відносин, в якій вчиняються ті чи інші діяння, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України, виділяє 4 видові об'єкти: 1) суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в органах державної влади, місцевого самоврядування та інших юридичних особах публічного права; 2) суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в юридичних особах приватного права; 3) суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в юридичних особах як публічного, так і приватного права; 4) суспільні відносини, що забезпечують нормальну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [28, с. 511]. З таким підходом погоджується Р. М. Гора, який при дослідженні кримінальної відповідальності за зловживання, вчинені службовими особами юридичної особи приватного права дійшов висновку, що видовим об'єктом зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми слід

визнавати суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність службових осіб юридичної особи приватного права [29, с. 48].

Таким чином, дослідивши існуючі підходи до розуміння об'єкта складу кримінального правопорушення, ми погоджуємося з визначенням «об'єкта кримінального правопорушення», як суспільні відносини – які охороняються законом про кримінальну відповідальність. Об'єктом злочину завжди виступає те благо, якому злочином завдається реальна шкода чи створюється загроза заподіяння такої шкоди. Об'єкт злочину це суспільні відносини, взяті під охорону нормами кримінального права, на які посягнув правопорушник [30].

Видовий об'єкт зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми – це суспільні відносини, які забезпечують нормальну службову діяльність службових осіб юридичної особи приватного права.

Безпосередній об'єкт зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми – це конкретні суспільні відносини, що поставлені під охорону певного закону про кримінальну відповідальність і яким заподіюється шкода злочинним діянням, що підпадає під ознаки конкретного складу [31, с. 115; 139, с. 53].

Називають ще – безпосередній «основний» (суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність юридичних осіб приватного права шляхом здійснення їх службовими особами повноважень у межах наданих їм прав та покладених обов'язків відповідно до нормативно-правових актів) та безпосередній «додатковий» – це суспільні відносини, що забезпечують охоронювані законом права, свободи та інтереси окремих громадян або державні чи громадські інтереси, або інтереси юридичних осіб. У науковій літературі та судовій практиці до таких охоронюваних прав, свобод та законних інтересів традиційно відносять охоронювані Конституцією чи іншими законами права та свободи людини й громадянина (право на життя та здоров'я, право на свободу й особисту недоторканність та недоторканність житла, виборчі, трудові, житлові права тощо), підрив авторитету та престижу органів державної влади чи місцевого самоврядування, порушення громадської безпеки та громадського порядку, створення обстановки й умов, що утруднюють виконання підприємствами, установами, організаціями своїх функцій тощо [32]. З цього випливає, що шкода, заподіяна внаслідок зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права, може мати як матеріальний, так і нематеріальний характер.

У статті досліджуються питання визначення об'єкта складу кримінального правопорушення, пов'язаного зі зловживанням повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми. Розкривається сутність низки взаємопов'язаних понять, різні наукові підходи до їх визначення тощо. Проаналізовано сутність об'єкта кримінального правопорушення, як системоутворюючого елемента складу кримінального правопорушення, який надає можливість розкривати соціальну сутність кримінального правопорушення та встановити його суспільно небезпечні наслідки. Проаналізовано законодавче визначення об'єкта кримінального правопорушення.

Зроблено висновок, що істотною шкодою, якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків вважається така, яка в 100 і більше разів перевищує неоподат-

ковуваний мінімальний дохід громадян. Істотність шкоди, якщо вона полягає у заподіянні наслідків нематеріального характеру, є оціночним поняттям, зміст якого встановлюється у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх обставин провадження (такі, що можуть одержати майнове відшкодування, істотна шкода яка піддається грошовій оцінці та відповідно до такої оцінки досягла встановленого розміру). Істотна шкода може об'єднувати в собі як матеріальні збитки, так і наслідки нематеріального характеру.

Наголошено на винятковому значенні, як для правотворчої, так і для правозастосовної діяльності безпосереднього об'єкта злочину, тобто тих конкретних суспільних відносин, які поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини Кримінального кодексу і яким завдається шкоди злочином, що підпадає під ознаки конкретного складу злочину.

Викладено проаналізовані положення щодо родового об'єкта злочину, передбаченого ст. 364-1 КК України і щодо якого в теорії кримінального права немає єдиного його визначення. Закономірно, що розв'язання цього питання насамперед потребує з'ясування змісту терміносполучення «злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг», адже саме воно вжито у назві розділу XVII КК України. Та положення, щодо видового об'єкта, як частини родового об'єкта яка об'єднує в межах останнього групу близьких між собою суспільних відносин. Щодо безпосереднього об'єкта (сукупність однорідних суспільних відносин, які забезпечують нормальну службову діяльність службової особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, а також професійну діяльності, пов'язану з наданням публічних послуг, і які охороняються єдиним комплексом норм, передбачених розділом XVII Особливої частини КК України). У їхній логічній послідовності, відповідно до вимог законодавства України та визначення особливостей об'єкта складу кримінального правопорушення, пов'язаного зі зловживанням повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми.

Ключові слова: зловживання повноваженнями, зловживання правом, кримінальна відповідальність, склад кримінального правопорушення, службова особа, юридична особа.

Monin I. Regarding the peculiarities of determining the object of the composition of a criminal offense related to the abuse of authority by an official of a legal entity of private law, regardless of the organizational and legal form

The article examines the issue of determining the object of a criminal offense related to the abuse of authority by an official of a legal entity of private law, regardless of the organizational and legal form. The essence of a number of interrelated concepts, different scientific approaches to their definition, etc. are revealed. The essence of the object of the criminal offense was analyzed as a system-forming element of the composition of the criminal offense, which provides an opportunity to reveal the social essence of the criminal offense and establish its socially dangerous consequences. The legal definition of the object of the criminal offense is analyzed.

It was concluded that significant damage, if it consists in causing material damage, is considered to

be 100 or more times the tax-free minimum income of citizens. The materiality of damage, if it consists in the infliction of immaterial consequences, is an evaluative concept, the meaning of which is established in each specific case, taking into account all the circumstances of the proceedings (those that can receive property compensation, significant damage that is subject to a monetary assessment and, according to such an assessment, has reached the established size). Substantial damage can include both material damages and non-material consequences.

Emphasis is placed on the exceptional importance, both for law-making and for law-enforcement activities, of the direct object of the crime, that is, those specific social relations that are protected by the legislator under a certain article of the Special Part of the Criminal Code and which are harmed by a crime that falls under the characteristics of a specific crime.

The analyzed provisions regarding the generic object of the crime provided for in Art. 364-1 of the Criminal Code of Ukraine and regarding which there is no single definition in the theory of criminal law. It is natural that solving this issue first of all requires clarification of the meaning of the term "crime in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services", because it is precisely this term that is used in the title of Chapter XVII of the Criminal Code of Ukraine. That position, in relation to a specific object, as a part of a generic object that unites within the latter a group of close social relations. Regarding the immediate object (a set of homogeneous social relations that ensure the normal official activity of an official of state authorities, local self-government bodies, associations of citizens, enterprises, institutions, organizations regardless of the form of ownership, as well as professional activities related to provision of public services, and which are protected by a single set of norms provided for by Chapter XVII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine). In their logical sequence, in accordance with the requirements of the legislation of Ukraine and the definition of the specifics of the object of the composition of the criminal offense related to the abuse of authority by an official of a legal entity of private law, regardless of the organizational and legal form.

Key words: abuse of authority, abuse of right, criminal responsibility, the composition of the criminal offense, official employee, a legal entity.

Література

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 01.05.2016 року № 3207-VI. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17#Text

2. Кримінальний кодекс України 2341-III від 05.14.2001 року. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

3. Джужа О. М., Чернєй В. В., Савченка А. В. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : 2-ге видання, перероблене і доповнене станом на 5 березня 2018 року. Додаток до видання містить зміни до Кримінального Кодексу України станом на 11 січня 2019 року. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

4. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

5. Никифоров Б. С. Избранное ; составитель канд. юрид. наук А. А. Гравина. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2010. 224 с.

6. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і грома-

дянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 573 с.

7. Костенко О. М. Роль доктрини в кримінальному праві. Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. (Випуск 1) : матеріали міжвузівської наукової студентської конференції 30 січня – 2 лютого 2000 р. Косів, 2000. С. 26-28.

8. Чудик Н. О. Проблеми відбування покарання у виді арешту в Україні. Право і суспільство. 2016. № 2(2). С. 175-179.

9. Цивільний Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-ГУ. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

10. Пинаев А. А. Уголовное право Украины. Общая часть. Харьков : Харьков юрид., 2005. 664 с.

11. Курафєєв В. В. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161 КК України): аналіз складу злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків, 2018. 222 с.

12. Денисова Т. А. Поняття функцій покарання та їх загальна характеристика. Університетські наукові записки. 2006. № 1 (17). С. 222-227.

13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України ; відп. ред. С. С. Яценко. 4-те вид., переробл. та доп. Київ : А.С.К., 2005. 848 с.

14. Матишевський П. С. Кримінальне право України: загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів. Київ : А. С. К., 2001. 352 с.

15. Ухвала Корольовського районного суду м. Житомира від 07 жовтня 2015 р., судова справа № 705/5278/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52031301

16. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 277 с.

17. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

18. Об'єкт злочину. Юридична енциклопедія : у 6 т. ; ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н-П. 720 с.

19. Павленко Т. А. Об'єкт злочину в доктрині кримінального права. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2018. № 3(83). С. 92-102.

20. Советское уголовное право. Общая часть. Москва : Юриздат, 1939. 331 с.

21. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

22. Комиссаров В. С. Тенденции развития российского уголовного законодательства: попытка системного анализа. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р.). Харків : Право, 2013. С. 17-23.

23. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 5. 1974. 840 с.

24. Уголовный закон Латвийской республики от 17.06.1998 г. : www.alex-lawyer.lv/ugolovnijzakonlatviirus.pdf

25. Дудоров О. О. Причинний зв'язок: кримінально-правові аспекти. Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки. 2012. № 4 (1). С. 214-221.

26. Лемешко О. М. Аналіз змін та доповнень до КК України щодо протидії корупції. Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 8-9 жовт. 2015 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 390-392.

27. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 5. 1974. 840 с.

28. Лихова С. Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. № 4. С. 128-132.

29. Дудоров О. О., Зеленов Г. М. Істотна шкода і тяжкі наслідки як ознаки

складів злочинів у сфері службової діяльності: проблеми тлумачення кримінального закону. Право України. 2015. № 12. С. 69-82.

30. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навчальний посібник. Харків : УкрЮА, 1994. 76 с.

31. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

32. Про судову практику у справах про злочини проти безпеки виробництва : постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09

УДК 343.223
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.35

І. Наумець,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та криміналістики
Академії Державної пенітенціарної служби України

КЛАСИФІКАЦІЯ ОБСТАВИН, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ТА ОБТЯЖУЮТЬ ПОКАРАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми та її актуальність. Належний розгляд питання про класифікацію обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання є частиною вирішення питання про соціальне та правове значення інституту обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Його розгляд дозволить показати особливості цього інституту, його спрямованість.

Загалом, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, перш за все є підставою для призначення більш суворого або менш суворого покарання і підлягають встановленню та врахуванню при постановленні вироку. Між тим, особливість вказаних обставин, як одного з критеріїв загальних засад призначення покарання, залежить від правильного розуміння їх суб'єктами правозастосовної діяльності.

У теорії кримінального права питання про класифікацію обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання є одним із найбільш проблемних. Адже обрання критерію класифікації залежить від наукової та практичної мети, що ставить перед собою особа, яка таку класифікацію здійснює. Разом з тим, групування вказаних обставин за тим чи іншим критерієм мало би визначити їх вплив на ієрархію цих обставин, на їх порядковий номер у переліку, на порядок їх викладу в науковій та навчальній літературі. Однак, у межах запропонованих законодавцем переліків ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України важко знайти підстави для здійснення класифікації за винятком порядку, в якому вони відображені у ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України і залежно від обов'язкового врахування судом при призначенні покарання.

У зв'язку з цим важливо дослідити існуючі в теорії кримінального права критерії класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання і визначити її вплив на застосування вказаних обставин при кваліфікації кримінальних правопорушень та призначенні покарання за їх вчинення.

Аналіз останніх досліджень. Загалом, у теорії кримінального права обставинам, що пом'якшують та обтяжують покарання, приділяється значна увага, що свідчить про їх важливе кримінально-правове значення загалом та в системі загальних засад призначення покарання, зокрема. Дослідження питань, пов'язаних із обставинами, що пом'якшують і обтяжують покарання, доволі широко здійснювалося в науці кримінального права, зокрема в контексті робіт, які стосуються особливостей призначення покарання. Сюди входять наукові роботи М. М. Бабаєва, М. І. Бажанова, Г. К. Буранова, С. А. Вєлієва, Г. С. Гавєрова, С. С. Галкіна, Л. В. Горбунової, І. І. Гореліка, В. К. Грищука, Л. О. Долиненко, Т. А. Денисової, Д. С. Дядькіна, В. І. Зубкова, Т. І. Іванюк, Є. В. Кабурєєва, І. І. Карпеця,

© І. Наумець, 2022

О. О. Кваши, А. П. Козлова, Ю. О. Красікова, Г. А. Крігера, Л. Л. Круглікова, Н. Ф. Кузнєцової, О. А. Михаля, О. О. Мяснікова, Г. П. Новосьолова, В. В. Полтавець, Л. О. Прохорова, Т. В. Сахарук, М. О. Скрябіна, В. І. Ткаченка, В. І. Тютюгіна, Л. М. Федорак, І. М. Федорчак, П. Л. Фріса, Г. І. Чечеля. Однак значна кількість важливих аспектів щодо класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, потребують аналізу та дослідження.

Метою статті є визначення та аналіз критеріїв класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання в доктрині кримінального права та встановлення їх значення для практичного застосування правозастосовними органами і судом.

Виклад основного матеріалу. У доктрині кримінального права питання щодо класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, вирішується неоднозначно, адже класифікуються вони за різними критеріями. Причому в основу класифікації закладаються їх найбільш вагомі критерії, які допомагають відобразити найважливіші якості та зв'язки обставин, що підлягають класифікації та їх складових.

У переважній більшості, залежно від впливу обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, на об'єктивні та суб'єктивні ознаки вчиненого кримінального правопорушення, тяжкість кримінального правопорушення, характеристику особи винного тощо, криміналісти виокремлюють серед обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, дві основні групи: 1) такі, що характеризують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; 2) такі, що характеризують особу винного [1, с. 135].

Зважаючи на те, що обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання у першу чергу впливають на ступінь тяжкості кримінального правопорушення, а також пов'язані з особою винного, саме з цими складовими пов'язано більшість критеріїв класифікації таких обставин.

Разом з тим, ні особа винного, ні ступінь тяжкості кримінального правопорушення, ні обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, не можуть бути підставою для кримінальної відповідальності, оскільки вони лежать за межами складу кримінального правопорушення. Тим часом, не можна стверджувати, що поняття, що розглядаються, не мають жодного впливу на кримінальну відповідальність – у процесі індивідуалізації покарання вони конкретизують, уточнюють його розміри.

Саме співвідношення характеру та ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення, тяжкості кримінального правопорушення, особи винного, та обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, багато науковців клали в основу класифікації таких обставин. Одні класифікували їх на такі, що стосуються 1) об'єктивних і суб'єктивних властивостей суспільно небезпечного діяння, 2) особи суб'єкта, 3) причин і умов вчинення кримінального правопорушення. Інші поділяли їх на обставини, що характеризують: 1) діяння і 2) особу [2, с. 92-93]. Л. Л. Кругліковим запропоновано класифікацію з поділом всіх обставин на дві різні за змістом групи. На думку цього автора, обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, потрібно поділяти на обставини, що характеризують 1) ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особу винного та 2) лише особу винного [3, с. 34].

Висловлено також думку про можливість класифікації всіх обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, на 4 групи, що характеризують 1) суспільну небезпеку кримінального правопорушення, 2) особу винного, 3) суб'єктивні властивості кримінального правопорушення, 4) об'єктивні властивості кримінального правопорушення. Разом з тим, запропоновано тричленну класифікацію на обста-

вини, що стосуються: 1) об'єктивних властивостей кримінального правопорушення, 2) суб'єктивних властивостей діяння, 3) характеристики особи суб'єкта кримінального правопорушення [4, с. 39].

О. О. Мясніков здійснюючи класифікацію обставини, що пом'якшують покарання, пропонує поділити їх на три групи: 1) обставини, що пом'якшують покарання й суттєво знижують ступінь суспільної небезпечності діяння та особи (наприклад, активне сприяння розкриттю злочину); 2) обставини, що мають відносно менший вплив на ступінь суспільної небезпечності діяння й особу винного (наприклад, протиправність або аморальність поведінки потерпілого); 3) зовнішньо нейтральні обставини, що не впливають на зниження суспільної небезпечності та особу винного, але враховуються, виходячи з гуманістичного підходу до особи, або з метою досягнення соціальної справедливості (наприклад, вагітність, наявність малолітніх дітей у винного) [5, с. 32–34].

Усі наведені різновиди класифікації обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, об'єднували дві наукові позиції у вирішенні цього питання. Так, одні автори, як уже зазначалося, пропонували класифікувати обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, на дві групи, що: 1) характеризують ступінь тяжкості кримінального правопорушення і 2) характеризують особу винного [1, с. 135]. Інші автори пропонували поділити обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, на три групи, що характеризують: 1) ступінь суспільної небезпеки діяння; 2) обставини, що стосуються особи суб'єкта, і 3) обставини, що стосуються причин і умов з якими пов'язаний цей злочинний прояв [6, с. 24].

Названі класифікації звичайно мають право на існування, проте вони мають умовний характер, бо запропоновані класифікації обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, найчастіше залежать від цілей, котрим вони були підпорядковані [5, с. 32]. Поділити на певні підгрупи з метою індивідуалізації покарання розглянуті обставини неможливо, бо одні й самі обставини одночасно можуть характеризувати і діяння, і особу винного, оскільки особистісні особливості проявляються у поведінці, зокрема, у злочинному діянні. Крім того, віднесення тієї чи іншої обставини до окремих елементів складу кримінального правопорушення, як правило, не сприяє з'ясуванню змісту та сенсу кожної обставини, що пом'якшує та обтяжує покарання. Справа в тому, що багато з них одночасно характеризують і об'єктивні, і суб'єктивні властивості вчиненого кримінального правопорушення.

Як слушно зазначала Ю. Б. Мельникова, законодавець у сфері кримінального права ніяк не може абстрагуватися від властивостей особи людини, яка вчинила суспільно небезпечне та протиправне діяння. Іншими словами, обставини, що характеризують особу винного (як пом'якшуючі, так і обтяжуючі), одночасно в більшій (вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання або при перевищенні меж необхідної оборони) або меншій мірі (вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, вагітною жінкою) характеризують ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, і навіть психічний стан винного в останній момент вчинення кримінального правопорушення. Разом з тим, така обставина, як умисне чи необережне вчинення кримінального правопорушення, характеризує ступінь суспільної небезпеки діяння, одночасно характеризує і особу винного. Тому прагнення ділити ці обставини шляхом точної вказівки у законі якоїсь однієї з їх функцій, принципово неправильно [7, с. 96].

Між тим, як уже зазначалося, на сьогодні обставини, що пом'якшують

та обтяжують покарання, можна класифікувати у тому порядку, в якому вони відображені у ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України. Проте, такий підхід до класифікації теж не можна вважати правильним. Однак у ньому є цінність, яка виявляється у процесі викладання та вивчення обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, у межах освітніх програм закладів освіти, що спеціалізуються на підготовці фахівців-юристів.

Також зі змісту ст. ст. 66, 67 КК України досліджувані обставини можна поділити, залежно від обов'язкового врахування судом при призначенні покарання, на дві групи: а) до першої належать ті, які за будь-яких умов ураховуються як такі, що пом'якшують покарання (усі зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України обставини) та обтяжують покарання (вчинення кримінального правопорушення групою осіб за попередньою змовою (частина друга_або третя статті 28); вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини; вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах; вчинення кримінального правопорушення щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством; вчинення злочину з особливою жорстокістю; вчинення злочину загальнонебезпечним способом); б) другу групу утворюють ті обставини, які оцінюються як такі, що пом'якшують або обтяжують покарання, за розсудом суду, який має право, з обґрунтуванням свого рішення у вироку та залежно від характеру учиненого кримінального правопорушення, визнати чи не визнати їх такими, що пом'якшують або обтяжують покарання. При цьому підставою для такого рішення суду є наявність чи, навпаки, відсутність зв'язку відповідної обставини з характером вчиненого кримінального правопорушення.

У кожному випадку при притягненні особи до кримінальної відповідальності та призначення їй відповідного покарання суд повинен виявии, встановити та врахувати усі обставини, що вплинули на вчинене кримінально-протиправне діяння або на особу винного. Разом з тим, потрібно зауважити, що крім обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, суд враховує інші загальні засади призначення покарання, що дає змогу забезпечити призначення справедливого покарання. Відтак, не врахування усіх передбачених кримінальним законодавством загальних засад призначення покарання може призвести до порушення принципу індивідуалізації покарання.

Однак подекуди обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання можуть не враховуватися при призначенні покарання. Така ситуація може мати місце коли обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, закріплені в статтях Особливої частини КК України, як кваліфікуюча ознака складу кримінального правопорушення. Проте, у будь-якому випадку такі обставини відображаються у вироку суду і впливають як на кваліфікацію вчиненого, так і на вид та розмір покарання винному.

З огляду на те, що обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, згадуються не лише в Загальній частині КК України, але й відображені в статтях Особливої частини КК України, як кваліфікуюча ознака складу кримінального правопору-

шення, Л. Л. Кругліков, поділяв зазначені обставини на дві групи. До першої відносить обставини, що включені як ознаки кваліфікованого складу кримінального правопорушення, до другої – обставини, що впливають на визначення виду та розміру покарання: 1) ті, які зазначені в Особливій частині КК України та відносяться до складу кримінального правопорушення, впливають на його кваліфікацію і тому в юридичній літературі їх називають кваліфікуючими ознаками; 2) обставини в буквальному змісті: вони названі у Загальній частині КК України та є інструментом для суду, сприяють призначенню правильного покарання у межах санкції статті Особливої частини КК України [8, с. 108].

Із запропонованою класифікацією погодитися не можна, адже розглядаючи питання про класифікацію обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, потрібно зазначити, що ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України закріплюють перелік обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а не обставини, що є ознаками певного складу кримінального правопорушення, які впливають на зменшення чи збільшення покарання в межах санкції статті. Така класифікація не дозволяє вирішити питання направленості інституту обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, не посприяє розумінню питання про їх ієрархію, та порядковий номер у переліку, закріпленому у ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України.

Водночас, В. В. Полтавець вказує, що аналіз обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України, показує, що законодавчий перелік містить обставини, що так чи інакше відносяться до оцінки ознак, що характеризують суспільну небезпечність вчиненого кримінального правопорушення або особи винного, або одночасно і до кримінального правопорушення, і до особи винного. Саме це визначає їх правову природу як обставин, що зумовлюють певне пом'якшення чи суворість покарання за конкретне вчинене кримінальне правопорушення конкретній особі, і тому повинно бути покладено критерієм поділу цих обставин на три групи: 1) обставини, що характеризують діяння; 2) обставини, що характеризують особу винного; 3) обставини, що характеризують одночасно діяння і особу винного [9, с. 164-165]. Вказана класифікація обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, допомагає правильно встановити значення кожної обставини та її роль в індивідуалізації покарання [9, с. 168].

У свою чергу Д. С. Дядькін поділяючи усі обставини на пом'якшуючі та обтяжуючі, групує їх у два розділи: 1) обставини, які впливають на суспільну небезпеку кримінально-протиправного діяння; 2) обставини, які впливають на суспільну небезпеку особи винного. Перший розділ охоплює три підгрупи: 1) обставини, що характеризують спосіб вчинення кримінального правопорушення; 2) обставини, що характеризують суспільно небезпечні наслідки; 3) обставини, що характеризують суб'єктивну сторону діяння. Другий розділ охоплює дві підгрупи обставин: 1) ті, що характеризують психофізичний стан особи; 2) ті, що характеризують соціально-правовий статус особи [10, с. 232]. Всі вказані підрозділи вичерпно охоплюють усю сукупність обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, в разі цього, розділяючи їх на ті, що вказані у законі, та ті, що не вказані в законі. Для кожної категорії обставин передбачені своєрідні форми оцінок у балах. Така оцінка передбачає, по-перше, визначення наявності певних обставин згідно з відповідними правилами, а по-друге, оцінку ступеня їх впливу шляхом присвоєння їм відповідного числового значення. Подібна система допоможе суб'єктам призначення покарання більш об'єктивно підходити до процесу виміру суспільної

небезпеки вчиненого суворістю покарання [11, с. 111].

Таким чином, наведені вище та інші точки зору щодо класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, мають право на існування, адже будь-яка правова класифікація має певною мірою умовний характер. Розмежування серед обставин, що пом'якшують покарання та обтяжують покарання, не мають абсолютного характеру й певні ознаки, скажімо обставин, що характеризують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, також притаманні особі винного та навпаки. Виокремлення ж у правовому явищі певних частин, груп, категорій за спільними ознаками, вочевидь, сприяє більш ґрунтовному його розумінню, впровадженню та застосуванню, розширенню пізнання цих правових явищ як предмета, що досліджується. Саме тому з метою виявлення загальних та особливих ознак обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, визначення їх місця в загальних засадах призначення кримінального покарання потрібно підтримати багатофункціональність підстав класифікації таких обставин [12, с. 172].

Висновки. Підсумовуючи викладене, потрібно констатувати, що у юридичній літературі до сих пір відсутня однозначність щодо критеріїв та значення класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Незважаючи на те, що науковці обирали різні критерії для класифікації досліджуваних обставин, усі запропоновані класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, значною мірою умовні й не розкривають повною мірою змісту, значення та ролі досліджуваних обставин та не мають практичного значення. Багато запропонованих класифікацій суттєво відрізняються одна від одної через те, що в їх основу покладені різні критерії. Як результат маємо доволі велику кількість пропозицій щодо самих критеріїв класифікації досліджуваних обставин.

Винятком є лише класифікація обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, яка законодавчо здійснена ст. ст. 66, 67 КК України. Відповідно до такої класифікації, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, можна поділити на дві групи: 1) обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, які суд у всіх випадках, коли вони є наявними у справі, враховує при призначенні покарання; 2) обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, які суд має право, залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення не визнавати такими, що обтяжують покарання мотивувавши своє рішення у вироку.

У статті досліджено питання класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, проаналізовано критерії такої класифікації та встановлено їх значення при призначенні покарання, що відіграє важливу роль як у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин в цілому, так і в ефективній реалізації покарання за вчинене кримінальне правопорушення, зокрема.

У роботі дано належну правову оцінку різним видам класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, їх ролі у забезпеченні належної правової оцінки кримінально протиправного діяння.

Констатовано, що у переважній більшості, залежно від впливу обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, на об'єктивні та суб'єктивні ознаки вчиненого кримінального правопорушення, тяжкість кримінального правопорушення, характеристику особи винного тощо, криміналісти виокремлюють серед обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, дві основні групи – обста-

вини, що характеризують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення і обставини, що характеризують особу винного.

Аргументовано, що пропоновані різними науковцями класифікації звичайно мають право на існування, проте вони мають умовний характер, бо найчастіше залежать від цілей, котрим вони були підпорядковані. Тобто, обрання критерію класифікації обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, залежить від наукової та практичної мети, що ставить перед собою особа, яка таку класифікацію здійснює. Таке групування досліджуваних обставин за тим чи іншим критерієм спрямоване на визначення їх впливу на ієрархію цих обставин, їх порядковий номер у переліку, порядок їх викладу в науковій та навчальній літературі.

За результатами аналізу обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 та ч. 1 ст. 67 КК України, зроблено висновок, що законодавчий перелік містить обставини, що так чи інакше відносяться до оцінки ознак, що характеризують суспільну небезпечність вчиненого кримінального правопорушення або особи винного, або одночасно і до кримінального правопорушення, і до особи винного. Саме це визначає їх правову природу як обставин, що зумовлюють певне пом'якшення чи суворість покарання за конкретне вчинене кримінальне правопорушення конкретній особі, і тому повинно бути покладено критерієм поділу цих обставин на три групи – обставини, що характеризують діяння; обставини, що характеризують особу винного; обставини, що характеризують одночасно діяння і особу винного. Дана класифікація сприяє правильному встановленню значення кожної обставини, що пом'якшує чи обтяжує покарання, та її ролі в індивідуалізації покарання.

Ключові слова: обставини, що пом'якшують покарання, обставини, що обтяжують покарання, призначення покарання, класифікація, критерії класифікації, ступінь тяжкості кримінального правопорушення, характер суспільної небезпеки, особа винного.

Naumets I. Classification of mitigating and aggravating circumstances in criminal law

The article examines the issue of classification of mitigating and aggravating circumstances, analyzes the criteria for such classification and establishes their significance when imposing punishment, which plays an important role both in criminal law regulation of social relations as a whole, and in the effective implementation of punishment for the committed criminal offence, in particular.

The work provides a proper legal assessment of various types of classification of mitigating and aggravating circumstances, their role in ensuring a proper legal assessment of a criminally illegal act.

It was established that in the vast majority, depending on the impact of mitigating and aggravating circumstances on the objective and subjective characteristics of the committed criminal offense, the severity of the criminal offense, the characteristics of the guilty person, etc., criminologists single out among the mitigating circumstances improve and aggravate the punishment, two main groups – circumstances characterizing the degree of gravity of the committed criminal offense and circumstances characterizing the identity of the culprit.

It is argued that the classifications proposed by various scientists usually have the right to exist, but they are conditional in nature, because they often depend on the goals to which they were subordinated. That

is, the selection of criteria for the classification of mitigating and aggravating circumstances depends on the scientific and practical goal set by the person who carries out such classification. This grouping of researched circumstances according to one or another criterion is aimed at determining their influence on the hierarchy of these circumstances, their serial number in the list, the order of their presentation in scientific and educational literature.

According to the results of the analysis of the mitigating and aggravating circumstances of the punishment provided for in Part 1 of Art. 66 and Part 1 of Art. 67 of the Criminal Code of Ukraine, it was concluded that the legislative list contains circumstances that in one way or another relate to the assessment of the signs characterizing the social danger of the committed criminal offense or the person guilty, or both the criminal offense and the person guilty. This is what determines their legal nature as circumstances that lead to a certain mitigation or severity of punishment for a specific committed criminal offense to a specific person, and therefore should be set as a criterion for dividing these circumstances into three groups – circumstances characterizing the act; circumstances characterizing the identity of the culprit; circumstances characterizing both the act and the person of the culprit. This classification contributes to the correct establishment of the meaning of each circumstance that mitigates or aggravates the punishment and its role in the individualization of the punishment.

Key words: mitigating circumstances, aggravating circumstances, sentencing, classification, classification criteria, degree of severity of the criminal offense, nature of public danger, identity of the culprit.

Література

1. Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: Класичний приватний університет. Запоріжжя: КПУ, 2009. 246 с.

2. Кузнецова Н. Ф., Куринов Б. А. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания. Применение наказания по советскому уголовному праву. 1958. С. 92–96.

3. Ткаченко В., Стрельников А. Ответственность за преступления с отягчающими обстоятельствами. Законность. 1995. № 4. С. 33–36.

4. Чечель Г. И. Смягчающие ответственность обстоятельства и их значение в индивидуализации наказания. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1978. 164 с.

5. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие наказание обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике. Москва.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. 240 с.

6. Анашкин Г. Обстоятельства, смягчающие и отягчающие ответственность. Советская юстиция. 1980. № 6. С. 22–24.

7. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 120 с.

8. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории). Воронеж: Воронежский университет, 1985. 166 с.

9. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України: монографія. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. 241 с.

10. Дядькин Д. С. Теоретические основи назначения уголовного наказания: алгоритмический подход. СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. 590 с.

11. Федорчук І. М. Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 240 с.

12. Чупринський Б. Вплив кількох обставин, що пом'якшують покарання, та неповнолітнього віку особи на істотне зниження ступеня тяжкості вчиненого злочину. Історико-правовий часопис. 2016. № 2 (8). С. 170–175.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.36

Ю. Никифоренко,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ГАРАНТІЇ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ ДО ПЕРЕЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Вступ. Відповідно до положень п. 3 ч. 1 ст. 541 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України перейняття кримінального провадження – здійснення компетентними органами однієї держави розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави, за її запитом [1]. Отримавши матеріали кримінального провадженні в порядку перейняття, слідчий, прокурор вносить відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочинає провадження зі стадії досудового розслідування.

При цьому постає запитання: чи можна використовувати як докази фактичні дані, які були отримані до перейняття кримінального провадження? Адже вони були отримані відповідно до законодавства тієї держави, яка передала це провадження. У кожній державі визначені власні правила збирання доказів, які можуть суттєво відрізнятися від процесуальної форми, визначеної у КПК України. Для врегулювання цієї проблеми у ч. 2 ст. 598 КПК України визначено правило оцінки доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження відповідним органом іншої держави на її території та згідно з її законодавством. Втім, застосування цієї норми потребує юридичної визначеності щодо підстав та процесуальної форми визнання таких доказів недопустимими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія допустимості доказів постійно привертає увагу науковців. Її дослідженням займалися А. П. Бущенко, В. П. Гмирко, Ю. М. Грошевий, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, С. М. Стахівський, А. С. Сизоненко, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, В. М. Тертишник, В. І. Фаринник, О. Ю. Хабло, М. Є. Шумило та інші вчені. Науковцями досліджувалася теорія доказів та доказування загалом, предмет, межі та суб'єкти доказування. Втім, проблема допустимості доказів, отриманих на території інших країн, фактично залишилася поза увагою вчених.

Метою статті є визначення та характеристика прав людини і основоположних свобод, порушення яких зумовлює недопустимість доказів, отриманих компетентними органами іншої держави до перейняття кримінального провадження.

Викладення основного матеріалу. За загальним правилом, визначеним у ч. 1 ст. 86 КПК України, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України. Це положення передбачає, що доказ має бути отриманий компетентним органом України та відповідно до кримінальної процесуальної форми, визначеної КПК України. Втім, це загальне правило не поширюється на докази, отримані до перейняття кримінального провадження. Адже суть цієї форми між-

© Ю. Никифоренко, 2022

народного співробітництва полягає в тому, що органи досудового розслідування України отримують від компетентного органу іншої держави матеріали кримінального провадження, які були зібрані відповідним органом іншої держави на території іншої держави та за правилами, визначеними кримінальним процесуальним законодавством іншої держави.

Така особливість зумовила диференційований підхід законодавця до визначення правил оцінки доказів, зібраних відповідно до законодавства держави, яка передала кримінальне провадження. Так, відповідно до положення, закріпленого у ч. 2 ст. 598 КПК України, «відомості, які містяться в матеріалах, отриманих до перейняття кримінального провадження відповідним органом іншої держави на її території та згідно з її законодавством, можуть бути визнані допустимими під час судового розгляду в Україні, якщо це не порушує засад судочинства, передбачених Конституцією України та цим Кодексом, і вони не отримані з порушенням прав людини і основоположних свобод» [1].

Тобто, відомості, які містяться в матеріалах перейнятого кримінального отримання, хоч і отримані відповідно до законодавства іншої країни, є допустимими при обґрунтуванні процесуальних рішень судом України за умови, що вони отримані без порушень засад судочинства та з дотриманням прав людини і основоположних свобод.

Аналіз рішень Верховного Суду дозволяє стверджувати, що питання допустимості/недопустимості доказів є найпоширенішою підставою перегляду судових рішень вищою інстанцією. При визнанні доказів недопустимими Верховним Судом перевага надається сутнісному підходу над формальним. Зокрема, Велика Палата Верховного Суду (далі – ВПВС) у рішенні від 31 серпня 2022 року дійшла висновку, що «у випадку призначення експертизи слідчим, який не входить до складу визначеної у кримінальному провадженні слідчої групи, суд, вирішуючи питання про допустимість даних висновку експерта як доказів, повинен у межах доводів сторін перевірити, чи призвів спосіб призначення експертизи до порушення тих чи інших прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та/або Конституцією України» [2].

Цей висновок ВПВС було обґрунтовувано такими фактами. Послідовність викладення в диспозиції ст. 2 КПК України завдань кримінального провадження «дає підстави для висновку, що застосування належної юридичної процедури є не самоціллю, а важливою умовою досягнення результатів кримінального судочинства, визначених законодавцем як пріоритетні, захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань, охорони прав і свобод людини, забезпечення оперативного й ефективного розкриття кримінальних правопорушень і справедливого судового розгляду. Невідповідність тим чи іншим вимогам закону нівелює доказове значення відомостей, одержаних у результаті відповідних процесуальних дій, не в будь-якому випадку, а лише в разі, якщо вона призвела до порушення прав людини і основоположних свобод або ж ставить під сумнів походження доказів, їх надійність і достовірність. Адже для прийняття законного й обґрунтованого рішення суд має отримувати максимально повну інформацію щодо обставин, які належать до предмета доказування, надаючи сторонам у змагальній процедурі достатні можливості перевірити й заперечити цю інформацію» [2].

З огляду на зазначене суд, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен насамперед з`ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні

або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання [2]. У разі визнання доказів недопустимими суд має вмотивувати свої висновки про істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, зазначивши, які саме й чиї права і свободи було порушено і в чому це виражалося [2].

Тобто, при визнанні доказів недопустимими ВПВС надає перевагу сутнісному підходу над формальним та вказує, що слід відштовхуватися не стільки від наявності порушень порядку проведення процесуальних дій, стільіки від наслідків, які спричинили ці порушення, зокрема – порушення тих чи інших прав і свобод людини, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенцією) та/або Конституцією України.

Втім, такий підхід був неоднозначно сприйнятий правниками. Адже як на практиці, так і в теорії кримінального процесу досить тривалий час панувала концепція належної правової процедури отримання доказів. Відповідно до цієї концепції критеріями визнання доказів допустимими є дотримання таких вимог: належний суб'єкт проведення процесуальної дії; належне джерело фактичних даних, що складають зміст доказу; належна процесуальна дія, що застосована для одержання доказів; належний порядок проведення процесуальної дії [3, с. 88].

На відміну від вищевказаного, в рішенні ВПВС відмічається, що «в основі встановлених кримінальним процесуальним законом правил допустимості доказів лежить концепція, відповідно до якої в центрі уваги суду повинні знаходитися права людини і виправданість втручання в них держави» [2].

Враховуючи те, що відповідно до положень ч. 2 ст. 598 КПК України під час оцінки доказів, отриманих в порядку перейняття, законодавчо визначеною умовою допустимості доказів є дотримання прав та свобод людини, то справедливо стверджувати, що при оцінці доказів, отриманих в порядку перейняття слід застосовувати концепцію прав людини та виправданість втручання в них держави.

Відповідні положення закріплені і в ст. 87 КПК України, де регламентуються правила недопустимості доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Згідно з ч. 1 вказаної норми недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини [1].

Критерії недопустимості засобів доказування визначено у ч. 2 ст. 87 КПК України, де зазначено, що суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння: 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; 2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; 3) порушення права особи на захист; 4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; 5) порушення права на перехресний допит [1].

Тобто, у наведеній нормі законодавець передбачив імперативний обов`язок суду констатувати істотне

порушення прав людини і основоположних свобод в результаті проведення вказаних процесуальних дій, що, в свою чергу, зумовлює визнання отриманих доказів недопустимими.

В теорії кримінального процесу фактичні дані, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, називають абсолютно недопустимими доказами. Зокрема, В. В. Михайленко справедливо зазначає, що видами недопустимих доказів є: «1) абсолютно недопустимі докази (повинні визнаватися судом такими без жодних застережень під час будь-якого судового розгляду); 2) відносно допустимі докази (доцільність і можливість їх використання для доведення певних фактів визначається сторонами чи судом за наявності певних умов); 3) очевидно недопустимі докази (ч. 2 ст. 89 КПК України) – визнаються недопустимими до або в момент їх дослідження. Абсолютно недопустимими є докази, які: 1) отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини; 2) здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини (концепція «плодів отруєного дерева»)... » [4, с. 219].

Отже, імперативна законодавча заборона визначена щодо використання відомостей, отриманих в результаті проведення процесуальних дій, які призвели до порушення таких конвенційних чи конституційних прав людини:

– заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (ст. 3 Конвенції, ч. 1 ст. 28 Конституції України, ч. 2 ст. 11 КПК України);

– право особи на захист, у тому числі на професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції України, ст. 20 КПК України);

– право на відмову давати показання чи пояснення щодо себе, членів своєї сім`ї та близьких родичів (частини 1, 2 ст. 6 Конвенції, ч. 1 ст. 63 Конституції України, ст. 18 КПК України);

– право на недоторканність житла (ст. 8 Конвенції, ст. 30 Конституції України, ст. 13 КПК України);

– право на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції, ст. 32 Конституції України, ст. 15 КПК України).

Докази, отримані з порушенням вищенаведених конвенційних та конституційних прав є абсолютно недопустимими, а отримані відомості без жодних застережень не можуть бути допущені судом до використання у кримінальному провадженні [4, с. 150].

Так, відповідно до ст. 3 Конвенції нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [5]. Цей конвенційний стандарт знайшов своє закріплення у ч. 1 ст. 28 Конституції України та ч. 2 ст. 11 КПК України, де визначено, що забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [1].

На відміну від більшості конвенційних прав, які дозволяється обмежувати для досягнення завдань кримінального судочинства у визначених законом випадках, заборона катування є безумовною, навіть якщо катування можуть сприяти розслідуванню і – іноді – спасінню життів [6]. Зокрема, у справі «Зякун проти України» Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) нагадує, що допустимість в якості доказів показань, отриманих в результаті катування або інших видів жорстокого поводження у порушення ст. 3 Конвенції, з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні

призводить до його несправедливості в цілому. Цей висновок застосовується незалежно від доказової цінності відповідних тверджень і від того, чи було їх використання вирішальним для засудження (п. 62) [7].

Право на захист, у тому числі на професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції України, ст. 20 КПК України) є базовим правом під час здійснення кримінального провадження в будь-якій правовій державі. О.Ю. Хабло відмічає, що як Конвенція, так і КПК України гарантують можливість реалізації підозрюваним (обвинуваченим) права на захист, яке може здійснюватися як самостійно, так і через обраного ним захисника, чи захисника призначеного за рахунок держави. При цьому реалізація права на захист має здійснюватися на будь-якій стадії кримінального провадження [8, с. 148].

Порушення права на захист може полягати в проведенні слідчої (розшукової) дії без участі захисника, який здійснює захист у конкретному кримінальному провадженні, що зумовить визнання отриманих доказів недопустимими. У прецедентній практиці ЄСПЛ наголошується, що ст. 6 Конвенції не забороняє особі відмовитися від свого права на правову допомогу. Проте для того, щоб відповідати Конвенції, відмова від такого права має надаватися у недвозначний спосіб та супроводжуватися мінімальними гарантіями, співмірними її значущості (п. 48 рішення у справі «Тихонов проти України») [9].

Слід зауважити, що у практиці ЄСПЛ порушення права на захист визнається навіть у тих випадках, коли національне законодавство у певних випадках такого права і не передбачає. Зокрема, у справі «Довженко проти України» ЄСПЛ вказав, що навіть допускаючи, що відповідно до національного законодавства заявник не мав права на безоплатну юридичну допомогу, постає питання, чи надається йому таке право за Конвенцією. Враховуючи серйозність обвинувачень, висунутих проти заявника, і суворість покарання, призначеного йому судом першої інстанції, ЄСПЛ дійшов висновку, що юридична допомога на цьому етапі мала для заявника важливе значення, а тому постановив, що мало місце порушення підпункту «с» п. 3 ст. 6 у поєднанні з п. 1 ст. 6 Конвенції (пункти 63, 64) [10].

Тобто, слід комплексно підходити до вирішення питання про визнання доказів недопустимими на підставі порушення права на захист та оцінювати як необхідність забезпечення права на захист, так і ефективність такого захисту.

Право на відмову давати показання чи пояснення щодо себе, членів своєї сім`ї та близьких родичів визначено у ч. 1 ст. 63 Конституції України, ст. 18 КПК України. Хоча у Конвенції це право прямо не зазначено, прецедентна практика застосування положень частин 1, 2 ст. 6 виробила відповідний стандарт – право на мовчання. Зокрема, у справі «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» вказано, що елементами права на мовчання є: мовчання під час поліцейського допиту і ненадання примусових свідчень проти себе на судовому розгляді; здійснення цього права обвинуваченим не буде використовуватися як доказ проти нього під час судового розгляду (п. 41) [11]. При цьому ЄСПЛ виділяє три типові ситуації, в яких підозрювані надають показання всупереч своєї волі: а) обов'язок надати показання покладається під загрозою покарання. Ця категорія також включає в себе необґрунтоване перекладання на підозрюваного тягаря доказування, коли від нього вимагають довести свою невинуватість; б) примус, в тому числі і фізичний; в) примушування обманом, що передбачає таємні методи розслідування [4, с. 157–158].

Слід зауважити, що основні вимоги щодо справедливості, закла-

дені в ст. 6, включно з правом не свідчити проти себе, стосуються розгляду всіх кримінальних справ щодо вчинення всіх типів злочинів, від найпростіших до найскладніших. Державний інтерес не може виправдовувати використання відповідей, отриманих під тиском під час несудового розслідування з метою викриття обвинуваченого в судовому провадженні (п. 74 рішення у справі «Саундерс проти Сполученого Королівства») [12].

Право на недоторканність житла та право на повагу до приватного життя закріплені у ст. 8 Конвенції, статтях 30, 32 Конституції України та статтях 13, 15 КПК України. Варто зауважити, що ці права можуть обмежуватися під час проведення слідчих (розшукових) дій, здійснення яких потребує втручання у приватне спілкування або проникнення до житла чи іншого володіння особи.

Тобто, під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій можуть обмежуватися права, гарантовані ст. 8 Конвенції, де зазначено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Це свідчить про те, що право на повагу до приватного життя не є абсолютним, воно може обмежуватися у випадках, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [5].

Михайленко В.В. справедливо зазначає, що при визначенні правомірності втручання у права людини шляхом проведення слідчих (розшукових) дій доцільно використовувати такі критерії: втручання у права людини шляхом проведення слідчої (розшукової) дії здійснюється згідно із законом (оцінюється також якість закону – він повинен бути чітким, доступним і прогнозованим, не свавільним і містити чіткі дискреційні повноваження правообмежувача); втручання є необхідним і переслідує легітимну мету; втручання є пропорційним, тобто із можливих варіантів, передбачених законом, обрано найменш обтяжливий для особи, який призвів до досягнення поставленої мети [4, с. 115–116]

Висновки. Під час визнання судом допустимими доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження, слід послуговуватися концепцією, відповідно до якої в центрі уваги суду знаходяться права людини і виправданість втручання в них держави. При цьому, слід враховувати дотримання таких основоположних прав та свобод: заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження; право на захист; право на мовчання; право на недоторканність житла та право на повагу до приватного життя. При визнанні допустимими відомостей, які містяться в матеріалах, отриманих до перейняття кримінального провадження відповідним органом іншої держави на її території та згідно з її законодавством, ключове значення має не дотримання процесуальної форми їх отримання, а дотримання основоположних прав та свобод людини. Недотримання прав людини та основоположних свобод є безумовною підставою визнання доказів недопустимими як тих, які отримані під час здійснення кримінального провадження на території нашої держави, так і тих, які отримані на території іншої держави по перейняття кримінального провадження.

У статті досліджено питання допустимості доказів, отриманих до перейняття кримінального провадження – розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави.

Встановлено, що докази, які були отримані до перейняття кримінального провадження за законодавством іншої країни є допустимими за умови, що вони отримані без порушень засад судочинства та з дотриманням прав людини і основоположних свобод.

Обґрунтовано, що при визнанні доказів недопустимими перевага має надаватися сутнісному підходу над формальним. В основі правил допустимості доказів лежить концепція, відповідно до якої основна увага приділяється правам людини і виправданості втручання в них держави. Визначено, що в теорії кримінального процесу виділяють абсолютно недопустимі докази та відносно допустимі докази.

Абсолютно недопустимими є докази, які отримані з порушенням таких прав і свобод людини: заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження (ст. 3 Конвенції); право на професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції); право на повагу до приватного життя, недоторканність житла (ст. 8 Конвенції); право на відмову давати показання щодо себе, членів своєї сім`ї та близьких родичів (ч. 1 ст. 63 Конституції України).

Вирішуючи питання про допустимість доказів, суд повинен перевірити, чи призвів спосіб їх отримання до порушення прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та/або Конституцією України. У разі визнання доказів недопустимими суд має зазначити, які саме й чиї права і свободи було порушено і в чому це виражалося.

Ключові слова: перейняття кримінального провадження, допустимість доказів, права людини і основоположні свободи, право на захист, заборона катування, свобода від самовикриття.

Nykyforenko Yu. Guarantees of admissibility of evidence obtained before taking over criminal proceedings

The article examines the issue of admissibility of evidence obtained before taking over criminal proceedings – an investigation aimed at bringing a person to criminal liability for crimes committed on the territory of another state. It has been established that the evidence that was obtained before taking over criminal proceedings under the legislation of another country is admissible, provided that it was obtained without violating the principles of judicial procedure and with respect for human rights and fundamental freedoms.

It is substantiated that when the evidence is recognized as inadmissible, preference should be given to the substantive approach over the formal one. The basis of the rules of admissibility of evidence is the concept, according to which the main attention is paid to human rights and the justification of state intervention in them. It was determined that in the theory of the criminal process, absolutely inadmissible evidence and relatively admissible evidence are distinguished.

Evidence obtained in violation of the following human rights and freedoms is absolutely inadmissible: prohibition of torture, cruel, inhuman or degrading treatment (Article 3 of the Convention); the right to professional legal assistance (clause «c» part 3 of Article 6 of the Convention); the right to respect for private life, inviolability of housing (Article 8 of the Convention); the right to refuse to testify about oneself, one's family members and close relatives (Part 1 of Article 63 of the Constitution of Ukraine).

When deciding on the admissibility of evidence, the court must check whether the method of obtaining it led to a violation of human rights

and freedoms provided for by the Convention and/or the Constitution of Ukraine. If the evidence is declared inadmissible, the court must specify exactly which and whose rights and freedoms were violated and how this was expressed.

Key words: taking over criminal proceedings, admissibility of evidence, human rights and fundamental freedoms, right to defense, prohibition of torture, freedom from self-incrimination.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775.

2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 серпня 2022 року у справі № 756/10060/17. Єдиний державний реєстр судових рішень : URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457

3. Кримінальний процес : навч. посібник у питаннях і відповідях / Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, О. Ю. Хабло. [3-е вид., перероб. і допов.]. Київ : Видавець, 2012. 275 с.

4. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А. В., 2019. 256 с.

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листоп. 1950 р. Верховна Рада України : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

6. Ухвала Верховного Суду від 06 берез. 2018 р. у справі № 243/6674/17-к (провадження № 51-499км17). Єдиний державний реєстр судових рішень : URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72670536

7. Справа «Зякун проти України» (Заява № 34006/06) : рішення Європейського Суду з прав людини від 25 лют. 2016 р. Верховна Рада України : URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b55

8. О. Ю. Хабло, О. В. Бойко. Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України : монографія. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2022. 216 с.

9. Справа «Тихонов проти України» (Заява № 17969/09) : рішення Європейського Суду з прав людини від 10 груд. 2015 р. Верховна Рада України : URL: http://zakon2.rada.gov.ua /laws/show/974_b13

10. Справа «Довженко проти України» (Заява № 6650/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 січ. 2012 р.; Верховна Рада України : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_845?find=1&text

11. Справа «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» (Заява № 18731/91) : рішення Європейського Суду з прав людини від 08 лют.1996 р. HUDOC. European Court of Human Rights : URL https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-113045%22]}

12. Справа «Саундерс проти Сполученого Королівства» (Заява № 19187/91) : рішення Європейського Суду з прав людини від 17 груд. 1996 р. HUDOC. European Court of Human Rights : URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-104115%22]}

УДК 343.985.7
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.37

В. Варфоломєєв,
здобувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Донецького державного університету внутрішніх справ

ЩОДО ПРОТИДІЇ ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННЮ ВВЕЗЕННЯ, ВИГОТОВЛЕННЯ, ЗБУТУ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПОРНОГРАФІЧНИХ ПРЕДМЕТІВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку науки криміналістики та кримінального процесу існує низка проблемних питань, які потребують нагального вирішення. Одним із таких питань є створення механізму впливу на випадки протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень, яка полягає у створенні окремими особами (у тому числі – сторонами та іншими учасниками кримінального провадження) штучних перешкод для встановлення об'єктивної істини. Аналіз державної статистики та судової практики дозволив підсумувати зростання кількості таких випадків, а також їх кореляцію із латенізацією окремих видів кримінальних правопорушень та загальною інтенсифікацією криміногенних загроз. Не є виключенням і діяння, передбачене ст. 301 Кримінального кодексу України (далі – КК України), яке полягає у ввезенні, виготовленні, збуті і розповсюдженні порнографічних предметів. Багатоаспектність правової природи вказаного кримінального правопорушення зумовлює необхідність обрання максимально виваженого алгоритму доказування, необхідного та достатнього для отримання об'єктивних результатів. Досудове розслідування діяння також ускладнюється способами його вчинення через переважне використання комп'ютерної техніки. Наведене свідчить про те, що створення додаткових дестабілізуючих умов (таких як протидія розслідуванню) майже в повній мірі унеможливлює позитивне та вичерпне завершення досудового розслідування, а отже має бути сформоване єдине бачення універсального вирішення такого роду проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень приділили увагу такі вітчизняні вчені як О.В. Александренко, С.С. Вітвіцький, А.Ф. Волобуєв, Е.О. Дідоренко, Є.Д. Лук'янчиков, О.В. Одерій та ін. Водночас особливості протидії розслідуванню кримінального правопорушення, передбаченого ст. 301 КК України майже не були предметом наукових досліджень, що і зумовлює актуальність обраної теми статті.

Метою статті є удосконалення тактичного забезпечення досудового розслідування ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів шляхом визначення способів правового впливу на протидію кримінальній процесуальній діяльності.

Викладення основного матеріалу. Протягом тривалого часу у світі ведеться кропітка робота над створенням ефективної стратегії протидії кримінально протиправній діяльності шляхом визначення системи детермінант та її усунення [1, с. 114]. Сучасні науки кримінально-правового

© В. Варфоломєєв, 2022

циклу популяризують думку про те, що першопричина кримінального правопорушення знаходиться в площині суб'єктивної сторони особи, яка його вчинила, а також об'єктивних обставин, котрі цьому сприяли [2, с. 149]. Водночас результати практичної діяльності правоохоронних органів дають можливість підсумувати, що певна частина суспільно небезпечних діянь вчиняється, у тому числі – через неспроможність органів досудового розслідування реалізовувати свої завдання як у зв'язку із відсутністю необхідних професійних навичок, так і внаслідок дії зовнішніх факторів.

Необхідно відмітити, що на сьогоднішній день у вчених відсутнє єдине уявлення про причини, сутність та зміст такого феномену як протидія досудовому розслідуванню. Так, наприклад, О.В. Александренко під метою протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень розуміє недопущення виявлення, розкриття та розслідування суспільно небезпечних діянь правоохоронними органами [3, с. 15]. Проте, вказане не відображає сутності відносин між протидіючими суб'єктами – кримінального конфлікту. Останній полягає у взаємовпливі суб'єктів (учасників та інших залучених осіб) кримінального провадження за допомогою процесуальних та непроцесуальних засобів з метою відстояння прав та інтересів вказаних осіб у зв'язку зі вчиненням кримінального правопорушення. Навряд чи потребує додаткового пояснення твердження про те, що кримінальне правопорушення та протиправна поведінка злочинців, а значить, і їх інтереси суперечать інтересам суспільства – юридичних та фізичних осіб. Таким чином, загалом захист інтересів суспільства (кримінальне переслідування) за своєю метою є протилежним захисту інтересів злочинців (протидія кримінальному переслідуванню), оскільки перше спрямоване на притягнення винної особи до відповідальності, а друге – на повне або часткове уникнення останньої [4, с. 192]. Протидія процесу досудового розслідування може вчинятись як тими особами, які мають безпосереднє відношення до кримінального провадження, так і зовнішніми суб'єктами. Перший випадок є більш суспільно небезпечним у зв'язку із тим, що незаконний вплив на розслідування може бути реалізований шляхом формального створення умов (процесуально передбачених), які ускладнюють, унеможливлюють або затягують встановлення істини у справі.

Вчені також вказують, що метою протидії кримінальному переслідуванню є розв'язання або нейтралізація кримінального конфлікту. Під розв'язанням кримінального конфлікту розуміється повне припинення кримінального переслідування у зв'язку із закриттям кримінального провадження або направленням його до суду з обвинувальним вироком за вчинення кримінального правопорушення меншої тяжкості. Нейтралізація являє собою призупинення кримінального переслідування, яке може виражатися у пасивній діяльності з досудового розслідування, коли кримінальне провадження не закрито, але робота з виявлення слідів кримінального правопорушення, встановлення осіб, що його вчинили, не здійснюється. Мету протидії кримінальному переслідуванню, як і будь-якої іншої діяльності, опосередковують завдання, які змінюються залежно від етапу кримінального переслідування, а також процесу вирішення чи нейтралізації конфлікту. Завдання можна уявити у вигляді різних напрямів (дій) у межах єдиного вектору мети (діяльності) [4, с. 192].

Р.Л. Степанюк під протидією викриттю і розслідуванню кримінальних правопорушень пропонує розуміти умисні діяння, які вчиняються до виявлення діяння і початку кримінальної процесуальної діяльності (протидія викриттю кримінального право-

порушення), а також умисні діяння, котрі вчиняються після початку кримінальної процесуальної діяльності (протидія розслідуванню) [5, с. 111]. Окремі вчені також розділяють протидію розслідуванню за спрямованістю, характером і способом здійснення: 1) виконувана в процесі підготовки і вчинення кримінальних правопорушень, основне завдання якої полягає в усуненні (прихованні) або суттєвому обмеженні слідової інформації про подію суспільно небезпечного діяння та причетних до нього осіб, що може потрапити до рук правосуддя (знищення слідів, «не залишення» свідків вчинення кримінального правопорушення, заходи спрямування слідства помилковим шляхом і т. д.); 2) здійснювана в процесі розслідування вчинюваних діянь (втручання в розслідування кримінального правопорушення з метою примушення працівників органу дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду до прийняття рішень і провадження слідчих дій, що не відповідають процесуальним вимогам) [6, с. 163–164; 7, с. 58]. Наведені підходи можуть бути позитивно оцінені з точки зору етапізації процесу протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень, починаючи з передкримінального етапу (підготування до суспільно небезпечного діяння та усунення його слідів) та завершуючи посткримінальним (безпосереднє приховування слідів діяння, створення алгоритму взаємодії з правоохоронними органами після відкриття кримінального провадження тощо).

Схожу думку має Т.І. Савчук, яка вважає, що можна говорити про широке та вузьке розуміння протидії розслідуванню, спрямованої на перешкоджання його виявленню та розслідуванню. Коли мова йде про протидію у широкому розумінні (протидію виявленню та розслідуванню), то можна включати будь які дії спрямовані на приховання кримінального правопорушення та уникнення або зменшення відповідальності за вчинене діяння, які можуть здійснюватися як до початку його виявлення (під час підготовки, безпосереднього вчинення та приховання суспільно небезпечного діяння), так і на будь якій стадії його розслідування. Тобто, широке розуміння охоплює приховання кримінального правопорушення (протидію виявленню) та безпосередню протидію розслідуванню [8, с. 148].

Є.Д. Лук'янчиков справедливо зауважує, що сучасна злочинність характеризується не тільки кількісними, а й якісними змінами. Протидія розслідуванню з боку осіб, які намагаються уникнути відповідальності, постійно загострюється і набуває нових форм, насамперед у сфері діяльності організованої злочинності. Саме тому правоохоронні органи вже не можуть задовольнитися застарілими методиками, тактичними прийомами й рекомендаціями. Поки науковці обговорюють питання щодо доцільності й правомірності застосування психологічного впливу на учасників кримінального судочинства, допустимості обману в тактичних прийомах і комбінаціях, практичні працівники усе це використовують для вирішення конкретних ситуацій [9, с. 215]. Отже, актуальною для криміналістики та науки кримінального процесу є проблема розробки сучасної тактики подолання протидії досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень взагалі та діяння, передбаченого ст. 301 КК України зокрема.

Одним із проблемних питань подолання протидії під час виявлення і відкриття кримінального провадження суспільно небезпечних діянь є розпізнання ознак злочинних дій та способів їх учинення службовими особами та їх оточення, під час передачі результатів оперативно-розшукової діяльності до органів досудового розслідування. Визначення змісту поняття такої протидії, необхідне для безпомилкового

застосування її результатів на практиці, більш глибокого та цілеспрямованого вивчення криміногенних умов, що спричиняють поширення такої злочинності, розроблення науково обґрунтованих висновків і рекомендацій, спрямованих на удосконалення засобів подолання протидії під час досудового слідства. В структурі окремої методики як певний елемент мають виокремлюватися засоби щодо подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень. Саме така постановка проблеми є справедливою, оскільки розслідування будь-яких видів суспільно небезпечних діянь передбачає реагування на супротив підозрюваних. Важливим є визначення типових методичних рекомендацій, спрямованих на усунення (або нейтралізацію) такої протидії. Аналіз теоретичних і нормативних джерел досліджуваної проблеми дає підстави розуміти протидію під час розслідування кримінальних правопорушень, як суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом, вчинені з метою уникнення кримінального покарання [10, с. 5]. Враховуючи вказане, є підстава вважати, що *під протидією нормальному перебігу досудового розслідування кримінальних правопорушень необхідно розуміти сукупність процесуальних та непроцесуальних дій сторін та інших учасників кримінального провадження, а також осіб, зацікавлених у його конкретних результатах, які спрямовані на порушення загальних засад кримінального провадження, дестабілізацію процесуального порядку встановлення істини у кримінальному провадженні шляхом створення штучних умов, які ускладнюють та/або унеможливлюють реалізацію завдань, покладених на кримінальне процесуальне законодавство.*

Запропоноване визначення надає можливість виокремити *низку обов'язкових складових механізму, який зумовлює можливість протидії розслідуванню*: 1) вчинення діяння, яке містить склад певного кримінального правопорушення; 2) внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (процесуально визначений початок досудового розслідування); 3) порушення нормального перебігу досудового розслідування шляхом незаконного використання прав сторони/учасника кримінального провадження (протидія розслідуванню процесуальним способом: необ'єктивні процесуальні строки, штучне продовження терміну виконання процесуальних рішень тощо); 4) порушення нормального перебігу досудового розслідування незаконними способами (завідомо неправдиве показання свідка, потерпілого, завідомо неправдивий висновок експерта, спеціаліста та інші способи введення в оману суду або інших уповноважених органів).

В площині кримінального правопорушення, передбаченого ст. 301 КК України протидія розслідуванню, фактично, може бути реалізована ще до початку досудового розслідування шляхом вчинення дій, спрямованих на приховування слідів суспільно небезпечного діяння. Водночас de jure більша частина дестабілізуючих дій здійснюється вже в процесі самого розслідування. Одним із найбільш розповсюджених способів протидії досудовому розслідуванню ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів є вплив на учасників кримінального провадження, який, здебільшого, реалізується за рахунок обіцянки неправомірної вигоди. Таким чином, очевидним є факт існування корупційного ризику. Зокрема це стосується таких учасників кримінального провадження як спеціаліст та експерт.

Зміст кримінального процесуального законодавства передбачає залишення extra jus всі способи доказування, які або не можуть надати

можливість об'єктивно оцінити кримінальну подію, або піддаються зовнішньому впливу, потребують суб'єктивної оцінки тощо, у зв'язку із чим у кримінальному процесі виникає корупційний ризик. Втім розвиток держави, суспільства та права призводить до трансформацій суспільних відносин, державних інституцій тощо, що має наслідком проникнення дестабілізаторів у раніше визнані об'єктивними докази. Прикладом є висновок експерта.

Відповідно до ч. 10 ст. 101 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вироку [11]. Однак, можна виокремити низку діянь, кваліфікація яких передбачає обов'язкове залучення судового експерта для визначення природи окремих факультативних ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення (зокрема предмета). Одним із таких суспільно небезпечних діянь є ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів, яке передбачає залучення експерта для проведення судово-мистецтвознавчої експертизи, яка надасть відповідь чи відноситься об'єкт до порнографічних предметів, а отже, чи є склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 301 КК України.

Таким чином, *протидія розслідуванню діяння, передбаченого ст. 301 КК України може здійснюватись шляхом*: надання експертом завідомо неправдивого висновку (через свою зацікавленість); відмови експерта без поважних причин від виконання покладених на них обов'язків під час провадження досудового розслідування; невиконання експертом покладених на нього обов'язків через погрозу вбивством, насильством, знищенням майна його чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять, погрозу вчинити зазначені дії з помсти за раніше дані висновки. Що стосується спеціаліста, можна також виокремити специфічні способи протидії розслідуванню, такі як: 1) зміна слідової картини та типової обстановки кримінального правопорушення під час огляду місця події (знищення або ігнорування знарядь/предметів діяння, умисне їх пошкодження тощо); 2) надання завідомо неправдивого висновку; 3) розголошення відомостей, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій з метою перешкоджання реалізації органами досудового розслідування своїх завдань.

Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів має специфічну природу, у зв'язку із чим доказування по таким кримінальним провадженням потребує наявності спеціальних знань. Враховуючи те, що такими знаннями володіє обмежене коло суб'єктів, сторони кримінального провадження не завжди мають можливість встановити факти фальсифікації доказової бази та своєчасно відреагувати належним чином. Необхідно також враховувати потенційну ймовірність протидії розслідуванню з боку прокурора. Особливо частими є випадки затягування строків кримінального провадження шляхом відмови в узгодженні рішень слідчого, вилучення матеріалів кримінального провадження для проведення перевірок без наявності об'єктивних потреб тощо.

На думку В. Ортинського, до криміналістичних засобів щодо подолання протидії розслідуванню є розроблювані або пристосовані у криміналістиці для потреб розслідування злочинів методи, тактичні операції, прийоми й технічні засоби, що сприяють пізнанню обставин події кримінального правопорушення та пов'язаних з ним конкретних супутніх йому явищ у вигляді негативних

обставин, характерних для протидії розслідуванню. Функціонування призначення криміналістичних засобів подолання протидії полягає у забезпеченні: найповнішого пізнання події суспільно небезпечного діяння через сприяння формуванню сприятливої слідчої ситуації для виявлення, фіксації, вилучення і дослід, доказів: пізнання супутніх вчиненню і розслідуванню конкретного кримінального правопорушення явищ протидії розслідуванню, відображення яких у матеріалах кримінального провадження дає можливість розкрити їхній вплив на формування доказів, ступінь суспільної небезпечності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, а також зібрати дані для прийняття рішення про притягнення до відповідальності осіб за протидію розслідуванню за наявності передбачених законодавством підстав [12]. Вказане свідчить про необхідність створення алгоритму унеможливлення протидії розслідуванню кримінального правопорушення, передбаченого ст. 301 КК України, що можна зробити шляхом вирішення таких завдань як: 1) забезпечення спільної участі в огляді місця події за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 301 КК України інспекторів-криміналістів та спеціалістів Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України, з метою забезпечення об'єктивного та неупередженого огляду з метою формування належної доказової бази; 2) передбачення обов'язкової фото- та відеофіксації слідчих дій під час розслідування ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів; 3) за необхідності та наявності підстав сумніватися в достовірності та об'єктивності висновку судового експерта призначення проведення повторної експертизи експертами з інших установ, додаткових досліджень для конкретизації окремих фактів, а також комісійних експертиз; 4) удосконалення кримінального процесуального законодавства в частині прав та обов'язків прокурора; 5) удосконалення кримінального законодавства Україні щодо особливостей кримінальної відповідальності та покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти правосуддя.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що, здебільшого, протидія розслідуванню ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів за механізмом майже не відрізняється від інших видів суспільно небезпечних діянь. Однією з небагатьох особливостей є необхідність залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями для оцінки предметів на наявність підстав для віднесення їх до категорії порнографії. Участь спеціаліста (судового експерта) є одним із потенційних корупційних загроз, які можуть стати дестабілізатором процесу досудового розслідування та прийняття необ'єктивного процесуального рішення. У зв'язку із цим нагальною проблемою є удосконалення процесу доказування за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 301 КК України, у тому числі – шляхом перегляду особливостей залучення спеціаліста та експерта для надання консультативної допомоги, а також відповідних висновків.

В статті розглядається проблема подолання протидії досудовому розслідуванню ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів в Україні. Вказується, що результати практичної діяльності правоохоронних органів дають можливість підсумувати, що певна частина суспільно небезпечних діянь вчиняються, у тому числі – через неспроможність органів досудового розслідування реалізовувати свої завдання як у зв'язку із відсутністю необхідних професійних

навичок, так і внаслідок дії зовнішніх факторів. Зазначається, що під протидією нормальному перебігу досудового розслідування кримінальних правопорушень необхідно розуміти сукупність процесуальних та непроцесуальних дій сторін та інших учасників кримінального провадження, а також осіб, зацікавлених у його конкретних результатах, які спрямовані на порушення загальних засад кримінального провадження, дестабілізацію процесуального порядку встановлення істини у кримінальному провадженні шляхом створення штучних умов, які ускладнюють та/або унеможливлюють реалізацію завдань, покладених на кримінальне процесуальне законодавство. Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів має специфічну природу, у зв'язку із чим доказування по таким кримінальним провадженням потребує наявності спеціальних знань. Враховуючи те, що такими знаннями володіє обмежене коло суб'єктів, сторони кримінального провадження не завжди мають можливість встановити факти фальсифікації доказової бази та своєчасно відреагувати належним чином. Підсумовується, що однією з небагатьох особливостей є необхідність залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями для оцінки предметів на наявність підстав для віднесення їх до категорії порнографії. Участь спеціаліста (судового експерта) є одним із потенційних корупційних загроз, які можуть стати дестабілізатором процесу досудового розслідування та прийняття необ'єктивного процесуального рішення.

Ключові слова: досудове розслідування, порнографічні предмети, спеціаліст, судовий експерт, сторони кримінального провадження, криміналістика, протидія, засоби подолання.

Varfolomieiev V. On inhibiting the pre-trial investigation of the import, manufacture, sale, and distribution of obscene items

the article examines the problem of overcoming opposition to the pre-trial investigation of the import, manufacture, sale and distribution of pornographic items in Ukraine. It is indicated that the results of the practical activity of law enforcement agencies make it possible to conclude that a certain part of socially dangerous acts are committed, including – due to the inability of pre-trial investigation bodies to implement their tasks both due to the lack of necessary professional skills and as a result of the action of external factors. It is noted that opposition to the normal course of the pre-trial investigation of criminal offenses should be understood as a set of procedural and non-procedural actions of parties and other participants in criminal proceedings, as well as persons interested in its specific results, which are aimed at violating the general principles of criminal proceedings, destabilizing the procedural order of establishing the truth in criminal proceedings by creating artificial conditions that complicate and/or make impossible the implementation of tasks assigned to criminal procedural legislation. The importation, production, sale and distribution of pornographic items has a specific nature, and in connection with this, evidence in such criminal proceedings requires the presence of special knowledge. Taking into account the fact that such knowledge is possessed by a limited circle of subjects, parties to criminal proceedings do not always have the opportunity to establish the facts of falsification of the evidence base and react appropriately in a timely manner. It is concluded that one of the few features is the need to involve persons who have special knowledge

to evaluate objects for the presence of grounds for classifying them as pornography. The participation of a specialist (forensic expert) is one of the potential corruption threats that can destabilize the process of pre-trial investigation and the adoption of an unbiased procedural decision.

Key words: pre-trial investigation, pornographic objects, specialist, forensic expert, parties to criminal proceedings, criminology, countermeasures, means of coping.

Література

1. Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Запобігання формуванню ювенальної віктимності. Правове забезпечення публічної безпеки громад: досвід України та країн Європейського Союзу: колективна монографія / За заг. ред. А.Г. Бобкової, А.М. Захарченка. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2021. С. 114–130.

2. Тіточка Т.І. Віктимна ювенальна компульсія як мотивація девіантної поведінки кримінального правопорушника. Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 149–150.

3. Александренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно–розшукова діяльність. Київ, 2004. 253 с.

4. Патрелюк Д. Мета і завдання протидії кримінальному переслідуванню. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/08/38.pdf

5. Степанюк Р. Л. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням бюджетного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно–розшукова діяльність. Харків, 2004. 261 с.

6. Карпов Н. С. Протидія розслідуванню. Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 3. С. 161–169.

7. Лисиченко В. К. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями : монографія. Луганськ : РВВ Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ, 2009. 304 с.

8. Савчук Т.І. Щодо протидії розслідуванню корупційних злочинів. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/28_11_2019/pdf/52.pdf

9. Лукянчиков Є.Д., Лукянчиков Б.Є. Психологічний вплив у досудовому провадженні. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3258/1/35_luk.pdf

10. Ортинський В. Питання протидії досудовому розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності на етапі відкриття кримінального провадження. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18292/3.pdf

11. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

12. Ортинський В. Засоби подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/aug/17830/3.pdf

УДК 343
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.38

В. Дем'янов,
аспірант
Класичного приватного університету

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У ПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У ході кримінологічного аналізу екологічної злочинності, її сутності, основних ідентифікуючих ознак, переліку вживаних понять, що у сукупності надає можливість визначити всі її кримінологічно значущі показники. Таким чином, детально розглянемо різні елементи кримінологічної характеристики, які мають значення для виявлення і розкриття таких діянь криміналістичними засобами, прийомами та методами.

Об'єкти екологічної безпеки це: людина і громадянин (їх конституційні права та свободи, перелік яких відповідно до ст. 22 Основного Закону України не є вичерпним) [1]; суспільство (його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси); держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність); життєво важливі інтереси суб'єктів безпеки: права, матеріальні та духовні потреби особи; природні ресурси та навколишнє природне середовище як матеріальна основа державного і суспільного розвитку [2].

Суб'єкти забезпечення екологічної безпеки це: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада Національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, громадяни України, об'єднання громадян [2].

Техногенні забруднення навколишнього середовища промислового регіону (на прикладі Запорізької області) – один з найбільш впливових чинників, від якого залежить стан здоров'я населення; ступень хімічної небезпеки для населення (особливо забруднення атмосферного повітря) залишається провідним фактором ризику екологічних проблем.

Ці процеси спричинили різке погіршення здоров'я людей, зниження рівня народжуваності та зростання смертності. А тому підлягають невідкладному та ретельному дослідженню, задля розробки ефективних методів попередження та боротьби зі злочинами у сфері екології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові підходи до визначення екологічної безпеки знайшли відображення у працях багатьох відомих науковців, зокрема Баранівського В. Ф., Бахмудова З. Б., Білявського Г. О., Виноградової О. В., Гавриша С. Б., Голуб С. А., Гурбанова Р. А., Джужи О. М., Дицевич Я. Б., Дубовик О. Л., Єрьомкіна П. В., Жалінського А. Е., Жевлакова Е. М., Зражевського О. В., Зяблікової М. В., Іванової Н. Г., Іншакова С. М., Кор-

© В. Дем'янов, 2022

някової Т. В., Кулика О. Г., Куцевича М. П., Лопашенко Н. А., Ляпунова Ю. І., Клєтньової Є. Г., Матвійчука В. К., Мельник О. В., Міннігулової Д. Б., Музики А. А., Навроцького В. О., Намчука О. В., Плешакова О. М., Повеліциної П. Ф., Поліщука Г. С., Попова І. В., Присяжного В. М., Притули А. М., Раднаєва В. М., Сасова О. В., Сквірцової О. В., Смірнова А. В., Страунінг Ю. А., Тангієва Б. Б., Тисленка Д. І., Травіної І. Г., Турлової Ю. А., Фріса П. Л., Харь І. О., Шульги А. М. та інші. Однак складність і багатоаспектність зазначеної проблеми потребують подальшої розробки проблем елементів кримінологічної характеристики порушення правил екологічної безпеки. Отже, актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю розроблення й застосування положень, які допоможуть у боротьбі на шляху запобігання порушенням правил екологічної безпеки у промисловому регіоні України.

Метою статті є дослідження кримінологічної характеристики порушення правил екологічної безпеки у промисловому регіоні України.

Виклад основного матеріалу. Знання ситуації, що реально відбувається з екологічною безпекою у промисловому регіоні нашої країни допоможе зібрати та проаналізувати інформацію про різні параметри екологічної злочинності необхідне для розроблення та вжиття запобіжних, адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних та інших заходів протидії такому виду злочинності.

Не дивлячись на наявність кримінально-правової норми, що встановлює відповідальність за вчинення порушенням правил екологічної безпеки, сьогодні практика розгляду проваджень невелика. Взагалі за низкою статей екологічного характеру, Кримінальний кодекс України не діє або застосовується дуже рідко. Наприклад, за даними статистики Генеральної прокуратури України: у 2018 році зареєстровано 4690 злочинів проти довкілля і тільки 215 з них з обвинувальним актом [3].

За висновками співдиректора Асоціації екологічного права Центральної та Східної Європи та СНД Д. Скрильнікова, за певними схемами в Україну ввозяться небезпечні відходи, а також відбуваються численні порушення законодавства в цій сфері, що є «бізнесом» на здоров'ї та майбутньому народу України [4].

За визначенням А. М. Бабенко, аналіз регіональних особливостей злочинності становить складний, багатогранний, але водночас і найбільш повний, точний і системний аналіз злочинності. Він дає змогу не лише виявити територіальну специфіку злочинності у відносно однорідних територіально-просторових системах, а й розкрити її індивідуальні особливості порівняно з іншими регіонами, продемонструвати її закономірності, видові особливості окремих видів злочинності. Це, у свою чергу, допомагає уникнути шаблонності в діяльності правоохоронних органів, підійти більш виважено й диференційовано до програмування, планування й організації запобігання злочинності з урахуванням умов конкретних регіонів [5, с. 87].

Регіональні відмінності стану злочинності, її детермінант та запобіжної діяльності ставали предметом досліджень багатьох науковців. Серед вітчизняних дослідників варто відзначити А. М. Бабенко [5, с. 87], котрий на рівні докторської дисертації запропонував методику дослідження регіональних особливостей злочинності та факторів, що на неї впливають на регіональному рівні. Автором, зокрема, представлено результати територіального розподілу загальної злочинності, рецидивної, насильницької, злочинності неповнолітніх, злочинності у сфері обігу наркотиків, у сфері службової діяльності тощо. Водночас проблеми географії еколо-

гічної злочинності залишились поза увагою автора.

Вивченню територіальних відмінностей злочинного забруднення довкілля в Україні також було приділено увагу в роботі О. В. Мельник [6]. Дослідженню регіональних аспектів злочинів проти довкілля були присвячені також дисертації Г. С. Поліщука [7] та Н. Г. Іванової [8]. Разом із тим вони ґрунтувались на матеріалах окремих регіонів України (Причорноморського та Донецького). Комплексне дослідження територіального розподілу екологічної злочинності в Україні дотепер не здійснювалось.

Отже, дослідження сучасної ситуації щодо територіального розподілу проявів екологічної злочинності в Україні є актуальним і доцільним, адже дає змогу оцінити її стан більш повно та змістовно.

Для дослідження географії екологічної злочинності доцільне застосування відносних показників, у яких ураховується різниця між кількістю населення в окремих територіальних одиницях, а саме спеціальні коефіцієнти злочинності, що дає змогу виявити кримінальну вираженість певного регіону та провести порівняльний аналіз стану екологічної злочинності на різних територіях.

Зіставлення рівня облікованих екологічних злочинів у різних областях України дає можливість визначити регіони, в яких зазначені посягання є найбільш поширеними. Аналіз територіального розподілу екологічної злочинності доцільно проводити як у цілому щодо екологічних злочинів усіх категорій, так і стосовно окремих видів. А вивчення територіальних відмінностей у розподілі найпоширеніших видів екологічних злочинів надасть можливість дійти таких висновків. Взагалі, регіональні відмінності екологічної злочинності, зумовлюються природно-географічними особливостями окремого регіону України, що й визначають інтенсивність кримінальних практик певного виду в конкретних адміністративно-територіальних одиницях.

За даними екологічного паспорту, наступна характеристика Запорізької області. Створено її 10 січня 1939 року; територія становить 2 27 182,9 км; на її території міститься 20 адміністративно-територіальних одиниць (з 52-ма об'єднаннями громад); це 14 міст (5 обласного підпорядкування, 66 селищ та 870 сільських населених пунктів); населення близько 1 705,836 тис. осіб, з них: міське 1 089,935, сільське 615,901; щільність населення становить: на 1 кв. км 0,06 тис. осіб [9, с. 3].

Запорізька область розташована у вигідному економіко-географічному положенні на південному сході України. Займає, головним чином, лівобережну частину басейну нижньої течії Дніпра. Область знаходиться на півдні Східноєвропейської рівнини в степовій зоні з характерним рівнинним ландшафтом, з домінуванням чорноземних ґрунтів. Межує: на півночі і північному заході з Дніпропетровською областю; на заході з Херсонською областю; на сході з Донецькою областю; на півдні її побережжя омиває Азовське море. Для області характерні переважно чорноземні ґрунти. Рельєф Запорізької області складається з двох виразних геоморфологічних частин: окраїн Приазовської і Придніпровської височин, що геоструктурно відповідають південно-східній частині Українського кристалічного масиву і окраїн приморських (Приазовської та Причорноморської) рівнин, які розташовані в межах Причорноморської западини. Ці дві геоморфологічні одиниці ніби зв'язуються третьою – Запорізькою внутрішньою рівниною. Умовно область поділяється на три природно-сільськогосподарські зони: зону степу (50,8%), степну посушливу (34,8%) сухостепову (14,4%) зони. Клімат регіону – помірно-континентальний, характеризується чітко означеною посушливістю, яка обумовлена

пануванням на більшості території області сухих східних вітрів. На рік у середньому припадає 225 сонячних днів, рівень опадів становить 448 мм. Запорізька область відноситься до другої кліматичної зони України. Середньорічні температури: літня + 22 С, зимова – 4,5 С. На території області можна виділити три агрокліматичних райони. Перший агрокліматичний район (з підрайонами «а» та «б») характеризується як дуже теплий та помірно посушливий. До підрайону «1 а» відносяться: Запорізький, Вільнянський, Новомиколаївський, Оріхівський і Гуляйпільський адміністративні райони. Щорічно тут спостерігаються суховії середньої та слабкої інтенсивності, дуже інтенсивні – в 40-50% років спостереження. У підрайон «1б» входять: Більмацький, Розівський і Пологівський адміністративні райони. Суховії середньої та слабкої інтенсивності відмічаються щорічно, дуже інтенсивні – в 30% років спостереження. Другий агрокліматичний район включає в себе Кам'янсько-Дніпровський, Великобілозерський, Михайлівський, Василівський, Токмацький, Чернігівський, північні частини Веселівського і Мелітопольського, крайні північні частини Бердянського, Приморського та Приазовського адміністративних районів. Клімат характеризується як дуже теплий і посушливий. Для цього району характерними є часті інтенсивні суховії, які відмічено у 70% років спостереження. Третій агрокліматичний район характеризується як дуже теплий і дуже посушливий. До нього відносяться Якимівський, Приморський, Приазовський, південні частини Бердянського, Веселівського та Мелітопольського адміністративних районів. Територія Запорізької області розділена на два водозабірні басейни: басейн р. Дніпро та басейн Азовського моря. Головна річка – Дніпро – третя за величиною річка в Європі, яка є важливою транспортною артерією України, з великим Каховським водосховищем. Берегова лінія Азовського моря в межах області перевищує 300 км. Басейн р. Дніпро займає північно-західну частину області і складається з Каховського та Дніпровського водосховищ Басейн Азовського моря знаходиться у південно-західній частині Приазовської височини та східній частині Причорноморської низини. Ріка Дніпро є основним джерелом водопостачання промислових об'єктів області, включаючи такі енергетичні гіганти як ВП ЗАЕС ДП «НАЕК «Енергоатом» та ВП Запорізька ТЕС ПАТ «ДТЕК Дніпроенерго», задоволення питних потреб населення області, зрошення земель та інших потреб. Крім того, р. Дніпро є джерелом енергії (Дніпровська ГЕС), використовується як транспортна артерія і є цінним рекреаційним ресурсом. Басейн Азовського моря, зокрема його північна частина, має цінність як рибогосподарська та туристично – курортна зони. Підземні води широко використовуються в економіці Запорізької області і є важливим резервом для забезпечення економічного та соціального розвитку. В умовах незначних ресурсів придатних для питного водопостачання поверхневих вод, вивчення підземної гідросфери на території Запорізької області має важливе загальнодержавне значення. За різноманітністю та багатством мінерально-сировинних ресурсів область займає одне з провідних місць в Україні. Запорізька область – визначний геологічний регіон, який щедро наділений розмаїттям геологічних споруд та потужними мінеральними ресурсами. За різноманітністю та багатством мінерально-сировинних ресурсів область займає одне з провідних місць в Україні. Регіон спроможний забезпечити державу рудами марганцю, багатими рудами заліза, гірничо – хімічними корисними копалинами, нерудними корисними копалинами. Матеріально – сировинна база області складається із сировини для виробництва

будівельних матеріалів, питних, технічних та мінеральних підземних вод, руд чорних та рідкоземельних металів, газу природного, гірничорудних, гірничо – хімічних корисних копалин та нерудних корисних копалин для металургії. Мінеральні ресурси представлені багатими покладами рудних корисних копалини, зокрема залізних і марганцевих. Частка регіону в сумарних запасах мінеральної сировини в Україні становить: пегматит – 88%, апатит – 63%, марганцева руда – 69%, залізна руда – 10% каоліни – 23%, вогнетривкі глини – 9%. Із Запорізької області в інші регіони України поставляється польовий шпат, залізна руда, каолін, вогнетривка глина, камінь облицювальний та будівельний. Завозиться нафта, газ, вугілля, алюміній, титан, цементна та скляна сировина, гіпс, сировина карбонатна для випалювання на вапно, керамзитова сировина тощо [9, с. 4–6].

Функції державного контролю за додержанням вимог природоохоронного законодавства на території Запорізької області покладено на Державну екологічну інспекцію у Запорізькій області [9, с. 101].

Аналіз таких показників, що відображають географію екологічної злочинності в Україні, надасть підстави для з'ясування певних її характеристик, що є спільними для різних адміністративно-територіальних одиниць, а також окремих специфічних ознак, які характеризують поширеність екологічних злочинів у окремих регіонах країни.

Підсумовуючи розглянутий матеріал, слід зазначити, що кримінологічна характеристика екологічної злочинності, зокрема її структурний та територіальний аналіз, є основою для розроблення та здійснення заходів запобігання злочинам цієї категорії, адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних й інших заходів протидії екологічній злочинності.

Розв'язання екологічних проблем, які гостро стоять перед українською державою та значною мірою є наслідком масштабної екологічної злочинності, передбачає аналіз та оцінку показників, що її характеризують. Основним джерелом кримінологічної інформації, використовуваної під час аналізу злочинності, у тому числі екологічної, є відповідні статистичні відомості (Генеральної прокуратури України, Національної поліції України, Державної служби статистики України, відповідних звітів по областях країни тощо). Водночас при дослідженні сучасного стану екологічної злочинності, а також її прогнозуванні виникає запитання: наскільки об'єктивно відображають статистичні відомості, що формуються самими правоохоронними органами, реальну ситуацію щодо поширеності екологічних злочинів тощо [10].

Серед основних забруднювачів довкілля називають стаціонарні джерела (це об'єкти паливно-енергетичного комплексу, в тому числі атомної енергетики, чорної і кольорової металургії, будіндустрії, гірничодобувної, хімічної, нафтохімічної і хіміко-фармацевтичної, машинобудівної, харчової промисловості; комунальне господарство) та пересувні засоби (наприклад, автотранспорт, який істотним чином визначає рівень забруднення довкілля у середніх і великих містах). Потенційно екологічно небезпечні підприємства, частка яких у структурі промисловості (майже одна третина) та щільність розміщення на території України перевищують аналогічні показники зарубіжних країн, визначають надмірне техногенне навантаження на довкілля та постійну загрозу виникнення аварійних ситуацій, насамперед на території нашої області та промвузлів в обласних центрах Південного регіону взагалі. Зважаючи на концентрацію промислових підприємств, високі рівні забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів, ґрунтів, механічного порушення земель тощо, терито-

рії Донбасу і промислового Придніпров'я вже сьогодні розглядають як зону екологічної кризи [11].

Сьогодні в нашій країні взагалі відсутні промислові міста, де б концентрації в атмосфері основних забруднюючих речовин не перевищували гранично допустимих. Приблизно 80% цих викидів від усіх основних промислових підприємств припадає на об'єкти, розміщені в містах якраз нашого регіону. Найгірший технічний стан та найнижча ефективність експлуатації пилогазоочисного обладнання спостерігаються в енергетичній, машинобудівній, металообробній, легкій, текстильній і житлово-комунальній галузях, а також на переробних підприємствах агропромислового комплексу. Відтак лише 15,3% мешканців міських поселень проживають в умовах слабкого забруднення повітря, 52,8% – в умовах помірного, 24,3% – в умовах сильного та 7,6% – дуже сильного забруднення [12].

Недосконала вітчизняна система зберігання промислових токсичних відходів і поводження з ними є основним джерелом забруднення довкілля важкими металами. Середньорічні обсяги утворення токсичних відходів в Україні останнім часом на порядок перевищують показники будь-якої країни Європи.

Оцінюється як критична, ситуація із забрудненням ґрунтів (особливо в промислово розвинених регіонах). Внаслідок аерогенного й наземного забруднення великих територій вміст таких небезпечних полютантів, як цинк, свинець, кадмій тощо, в ґрунтах Закарпатської, Волинської, Житомирської, Рівненської, Київської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Донецької областей та Автономної Республіки Крим, зокрема, перевершує нормативні значення в 1,3–9,5 разів (у деяких випадках – в десятки разів), вміст нітратів – до 2,4 раза, в тому числі в рослинах – до 2,7 раза. Швидкими темпами забруднюються водні ресурси України (серед провідних забруднювачів – підприємства енергетики, чорної металургії, вугільної промисловості, об'єкти житлово-комунального господарства) [13].

У зоні впливу техногенного забруднення перебуває практично весь лісовий фонд, що суттєво скорочує можливості його використання для задоволення рекреаційно-оздоровчих і туристичних потреб населення та діяльності із заготівлі грибів, ягід, лікарсько-технічної сировини. Україна належить до нечисленних держав світу, суттєвий вплив на стан здоров'я населення яких має радіаційне забруднення та постійне опромінення малими дозами іонізуючої радіації. Відомо, що за роки після катастрофи на ЧАЕС жителі забруднених територій нашої держави вже дістали до 80% очікуваної дози радіаційного опромінення. Динаміка основних показників стану здоров'я населення України свідчить про їх тісний зв'язок з регіональними особливостями і тенденціями розвитку екологічної ситуації [11].

Висновки і пропозиції. Зокрема, саме стан забруднення довкілля – є об'єктивним наслідком екологічних правопорушень та злочинів, який у конкретних соціально-економічних умовах визначає стан здоров'я населення. За дослідженнями факторів, що впливають на стан здоров'я населення, вони на 1/5 залежать від стану довкілля; тобто впливають на якість життя людини. Стан довкілля визначає – рівень екологічного ризику (ймовірність несприятливих для життєдіяльності суспільства і людини) наслідків антропогенних і техногенних змін природи. Шкода, що завдається здоров'ю, це джерело прямих втрат від забруднення довкілля, які доповнюються непрямими (збільшення витрат і втрата доходів внаслідок забруднення, видатки на відновлення здоров'я потерпілих від аварій тощо).

Статтю присвячено аналізу кримінологічної характеристики порушення правил екологічної безпеки. У ній досліджено основні показники екологічної злочинності: сутність, основні ідентифікуючі ознаки, об'єкти екологічної безпеки, суб'єкти забезпечення екологічної безпеки, особливості промислового регіону, перелік інших важливих понять тощо.

У статті вказано, що знання ситуації, що реально відбувається з екологічною безпекою у промисловому регіоні нашої країни допоможе зібрати та проаналізувати інформацію про різні параметри екологічної злочинності необхідне для розроблення та вжиття запобіжних, адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних та інших заходів протидії такому виду злочинності.

Не дивлячись на наявність кримінально-правової норми, що встановлює відповідальність за вчинення порушенням правил екологічної безпеки, сьогодні практика розгляду проваджень невелика. Взагалі за низкою статей екологічного характеру, Кримінальний кодекс України не діє або застосовується дуже рідко. Наприклад, за даними статистики Генеральної прокуратури України: у 2018 році зареєстровано 4690 злочинів проти довкілля і тільки 215 з них з обвинувальним актом.

Проаналізовано загальну та фізико-географічну характеристику Запорізької області, як одного з промислових регіонів нашої країни, а також регіональні відмінності стану злочинності, її детермінант та запобіжної діяльності тощо.

Вказується, що аналіз показників, що відображають географію екологічної злочинності в Україні, надасть підстави для з'ясування певних її характеристик, що є спільними для різних адміністративно-територіальних одиниць, а також окремих специфічних ознак, які характеризують поширеність екологічних злочинів у окремих регіонах країни.

Слід зазначити, що кримінологічна характеристика екологічної злочинності, зокрема її структурний та територіальний аналіз, є основою для розроблення та здійснення заходів запобігання злочинам цієї категорії, адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних й інших заходів протидії екологічній злочинності.

Отже, у висновках підкреслюється, що саме стан забруднення довкілля – є об'єктивним наслідком екологічних правопорушень та злочинів, який у конкретних соціально-економічних умовах визначає стан здоров'я населення. За дослідженнями факторів, що впливають на стан здоров'я населення, вони на 1/5 залежать від стану довкілля; тобто впливають на якість життя людини. Стан довкілля визначає – рівень екологічного ризику (ймовірність несприятливих для життєдіяльності суспільства і людини) наслідків антропогенних і техногенних змін природи. Шкода, що завдається здоров'ю, це джерело прямих втрат від забруднення довкілля, які доповнюються непрямими (збільшення витрат і втрата доходів внаслідок забруднення, видатки на відновлення здоров'я потерпілих від аварій тощо) тощо.

Ключові слова: екологічна політика, експлуатація природних ресурсів, екологічні права та обов'язки, захист довкілля, збереження довкілля, екологічна безпека, промисловий регіон.

Demianov V. Criminological characteristics of violation of environmental safety regulations in the industrial region of Ukraine

The article is devoted to the analysis of the criminological characteristics of the violation of environmental safety rules. It examines the main indicators of environmental crime: essence, main identifying features, objects of environmental safety, subjects of ensuring environmental safety, features of the industrial region, a list of other important concepts, etc.

The article states that knowledge of the situation that is actually happening with environmental safety in the industrial region of our country will help to collect and analyze information on various parameters of environmental crime necessary for the development and implementation of preventive, adequate legislative, law enforcement, organizational and other measures to combat this type of crime.

Despite the presence of a criminal law norm that establishes responsibility for committing a violation of environmental safety rules, today the practice of considering proceedings is small. In general, according to a number of articles of an environmental nature, the Criminal Code of Ukraine does not apply or is applied very rarely. For example, according to the statistics of the General Prosecutor's Office of Ukraine: in 2018, 4,690 crimes against the environment were registered and only 215 of them were indicted.

The general and physical-geographic characteristics of the Zaporizhzhia region, as one of the industrial regions of our country, as well as regional differences in the state of crime, its determinants and preventive activities, etc., are analyzed.

It is indicated that the analysis of indicators reflecting the geography of environmental crime in Ukraine will provide grounds for clarifying certain of its characteristics that are common to various administrative-territorial units, as well as some specific features that characterize the prevalence of environmental crime in certain regions of the country.

It should be noted that the criminological characteristics of environmental crime, in particular its structural and territorial analysis, is the basis for the development and implementation of measures to prevent crimes of this category, adequate legislative, law enforcement, organizational and other measures to combat environmental crime.

Therefore, the conclusions emphasize that the state of environmental pollution is an objective consequence of environmental offenses and crimes, which in specific socio-economic conditions determines the state of health of the population. According to studies of factors affecting the health of the population, 1 / 5 of them depend on the state of the environment; that is, they affect the quality of a person's life. The state of the environment determines the level of environmental risk (probability of unfavorable for the life of society and man) consequences of anthropogenic and technogenic changes in nature. Damage to health is a source of direct losses from environmental pollution, which are supplemented by indirect ones (increased costs and loss of income due to pollution, expenses for restoring the health of accident victims, etc.).

Key words: environmental policy, exploitation of natural resources, environmental rights and responsibilities, environmental protection, environmental preservation, environmental safety, industrial region.

Література

1. Конституція України від 13 квітня 2012 року № 9627-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL : https://

zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text

3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Звітність. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2018 року. Генеральна прокуратура Україна. URL : https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&_c=fo

4. Україна в Європі – полігон для видалення небезпечних відходів? URL : http://www.vgolos.ua/articles/ukraina_v_yevropipoligon_dlya_vydalennya_nebezpechnyh_vidhodiv_104807.html?print

5. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально – методологічний та праксеологічний вимір : монографія. Одеса : ОДУВС, 2014. 416 с.

6. Мельник О. В., Поліщук Г. С., Левченко Ю. О. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : монографія. Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. 178 с.

7. Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 294 с.

8. Іванова Н. Г. Запобігання злочинним посяганням на рослинний світ (за матеріалами Донецького регіону України) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 239 с.

9. Екологічний паспорт Запорізької області. URL : https://mepr.gov.ua/files/docs/eco_passport/2018/Запорізька%20область.pdf

10. Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. на здобуття наук. ступ. док. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 485 с.

11. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинності : підручник ; за заг. ред. проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2011. 720 с.

12. Екологічна злочинність та її профілактика. Стан і тенденції екологічної злочинності. Підручники. URL : https://pidru4niki.com/1376110649663/pravo/ekologichna_zlochinnist_profilaktika

13. Нагорна Н. В., Дубова Г. В. Екологія та патологія органів дихання у дітей: медико-соціальні аспекти. Здоровье ребёнка. 4(10) 2009. URL : http://www.mif-ua.com/archive/article/9434

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.39

А. Яковлев,
аспірант відділу кримінологічних досліджень
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

ДЕТЕРМІНАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Сфера земельних відносин набуває особливої значущості для Української держави і суспільства через низку обставин: визначає Україну як аграрну державу, що концентрує до 27 % світових запасів родючих чорноземів; є умовою для здійснення сільського господарства й успішного функціонування аграрної галузі; сприяє продовольчій, екологічній та енергетичній безпеці; виступає передумовою сталого соціально-економічного розвитку нашої держави; представляє собою бюджетоутворюючий сектор національної економіки; виконує соціокультурну роль для остаточного формування української нації.

Сучасний стан сфери земельних відносин характеризується багатьма викликами і загрозами, одним із яких є земельні кримінальні правопорушення, передбачені статтями 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 КК України. Вони істотним чином заважають реалізації законними землевласниками й землекористувачами їх права власності на землю, а також погіршують природні властивості земельних ресурсів.

Для вироблення системи перспективних заходів запобігання негативному соціальному явищу земельної злочинності потребує дослідження її кримінологічної детермінації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми злочинності у сфері земельних відносин вивчалися багатьма правниками. Серед них: О. О. Дудоров, Я. О. Дякін, В. М. Захарчук, Г. С. Крайник, П. Ф. Кулинич, В. К. Матвійчук, А. М. Мірошниченко, Р. О. Мовчан, В. В. Носік, О. О. Пєнязькова, Є. В. Пряхін, Н. М. Татарин, А. М. Шульга та ін. Окремі кримінологічні питання анонсованої проблематики на монографічному рівні досліджували А. М. Ізовіта, Т. В. Корнякова, М. Г. Максіменцев, М. Ю. Марченко, Ю. А. Турлова. Це свідчить про фрагментарність саме кримінологічного пізнання злочинності у земельній сфері, включаючи її детермінацію, на сучасному етапі, адже здебільшого науковці вивчали її у контексті загального розгляду дотичних наукових проблем. Більше того, ця тематика є малодослідженою після відкриття у липні 2021 р. в Україні ринку землі, який доповнив детермінаційний комплекс таких правопорушень новими криміногенними загрозами.

Мета статті – пізнання кримінологічної детермінації кримінальних правопорушень у земельній сфері та їх класифікація.

Виклад основного матеріалу. Детермінація злочинності включає увесь комплекс негативних соціальних явищ і процесів, які у той чи інший спосіб зумовлюють її поширення та подальше відтворення. Зазвичай вона включає відповідні причини та умови. Також детермінація може охоплювати

© А. Яковлев, 2022

віктимні властивості окремих потерпілих та їх віктимну поведінку. У цій же статті пропонується зосередитись на окремому блоці системи детермінації земельних правопорушень. Його утворюють різні за природою та силою негативного впливу криміногенні чинники. Вони мають об'єктивний характер, поширені у різних соціальних сферах й «завдячують» своєю появою різним суб'єктам, задіяних у сфері земельних відносин. Основою для здійснення відповідних суджень є результати проведеного теоретичного й емпіричного дослідження анонсованої проблематики.

Детермінанти земельних кримінальних правопорушень пропонується умовно розділити на ті, що мають стратегічний, а також тактичний характер. Стратегічними за силою свого руйнівного впливу на цілісність й ефективність земельної сфери є різні недоліки державної політики: земельної, антикорупційної, аграрної, щодо реформування українського села, екологічної. Стратегічний масштаб мають й нормативно-правові чинники, від яких фактично залежить правовий базис реалізації відмінних векторів внутрішньої державної політики. До блоку детермінантів тактичного рівня відносяться криміногенні чинники, які мають організаційно-управлінський, соціально-економічний, соціально-психологічний та інший характер.

На переконання 1 161 опитаного експерта (працівники органів прокуратури, Національної поліції, Держгеокадастру, Держекоінспекції), земельні кримінальні правопорушення істотним чином детермінує саме незавершеність земельної реформи в Україні.

«Помилковість» державної політики України у сфері земельних відносин корелює із криміногенністю політичного режиму і засадами формування й реалізації внутрішньої державної політики протягом останніх 30 років. Ураховуючи, що у вищих ешелонах державної влади нашої країни превалює спрямованість більшості політиків на незаконне збагачення з використанням власного службового становища і владно-розпорядчих інструментів, видається цілком логічним, що політика у сфері землекористування була недосконалою кілька десятиліть. Адже указана обставина була вигідною передусім її основним бенефіціарам у виді нової прогресивної політичної «еліти». Однак ця прогресивність виражалась не у реальному реформуванні земельної сфери на прозорих і соціально відповідальних засадах демократичної правової держави на благо усього українського суспільства, а лише з урахуванням власних або вузьких корпоративних інтересів.

Механізмом для розкрадання української землі й чинником, який сприяв учиненню різних земельних злочинів, став мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Він був запроваджений у 2002 р. відповідно до прийнятого Земельного кодексу України і скасований лише у липні 2021 р. Протягом дії подібного особливого правового режиму землекористування існувало чимало нелегальних схем оформлення права власності на землю. За оцінками консалтингової компанії «Земельний Фонд України», з використанням багатьох механізмів ділкам удавалось у 80 % випадків обходити дію зазначеного мораторію [1]. Подібні махінації призвели до того, що 30–50 % державних земель державі уже не належать [2]. Помилковість тривалого існування земельного мораторію у 2018 р. визнав й Європейський суд з прав людини, адже у такий спосіб в Україні було порушено право власності [3, с. 9].

Окремим аспектом недосконалої земельної політики в Україні вважаються стратегічні помилки у здійсненні контрольних функцій щодо охорони земельних відносин, які покладаються на Держгеокадастр.

Замість налагодження ефективної роботи цей орган, на думку деяких учених, перетворився на потужного забюрократизованого управлінського «монстра» у системі органів державної влади. Він посідає третє місце за видатками на його діяльність серед усіх державних інституцій. Держгеокадастр має ознаки «державного концерну» зі штучно роздутим штатом працівників. Його діяльність не укладається у парадигму реформи з децентралізації державного управління й розширення повноважень органів місцевого самоврядування [4].

Другим за значимістю напрямом державної політики з огляду на потужність детермінуючого впливу вважається антикорупційна політика, а точніше недоліки її формування та реалізації в Україні. Згідно з Антикорупційною стратегією на 2021–2025 роки у нашій країні на теперішній час найбільш корумпованою є, окрім іншого, сфера земельних відносини [5]. Подібна позиція цілком узгоджується із аналізом, проведеним НАЗК. Відповідно до нього земельна сфера визначена пріоритетом за напрямом активної роботи через наявність тут найбільшої кількості корупційних ризиків [6].

За даними асоціації «Український клуб аграрного бізнесу», земельну сферу названо найбільшою корупційною «ямою» в Україні, оскільки від різних незаконних оборудок із землею держава щороку втрачає до 10 млрд грн. [7]. Зрозуміло, що подібний негативний результат зміг перетворитись на реальність завдяки неефективній антикорупційній політиці, у тому числі у сфері земельних відносин.

Невід'ємною складовою детермінації кримінальних правопорушень у земельній сфері є недоліки державної аграрної політики, оскільки результативна аграрна політика не уявляється можливою без успішного функціонування ринку землі. Фактично з 1991 р. по 2021 р. простежується період своєрідної аграрної руїни, коли, з одного боку, ліквідований радянський зразок використання землі, а, з другого, – з певних причин не створено сприятливі умови для запровадження ринку землі, підвищення ефективності землекористування й реального відновлення економічно сталого розвитку України, в основі якого перебуватимуть результати продуманої державної аграрної політики. Тому у 30-річний період незалежності України були усі інституційні можливості для різноманітних зловживань у сфері земельних відносин, у тому числі посягань на землю та право власності на неї.

Для повномасштабної реалізації потенціалу аграрного сектору заважає чимало проблем, зокрема: обмежена платоспроможність вітчизняних споживачів; нестабільність конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішньому, особливо європейському, ринку; низькі темпи технологічного оновлення сільськогосподарського виробництва; невирішення питань удосконалення методів державної підтримки малих виробників, сприяння у їх виході на світовий аграрний ринок [8] тощо.

Перелічені та деякі інші недоліки державної аграрної політики України природно сприяють появі багатьох прорахунків політики щодо реформування українського села. У Концепції розвитку сільських територій, схваленій у 2015 р., виділено аж 20 причин занепаду українського села, основними серед яких є: недостатність обсягів державної фінансової підтримки існуючих програм, спрямованих на сільський розвиток; низький рівень забезпечення сільського населення соціальними та економічними послугами; неврахування екологічних вимог у виробничих процесах, що відбуваються на селі; незадовільний стан диверсифікації економіки сільських територій, що призводить до міграції сільської молоді, високого рівня безробіття та низьких доходів сільського населення, руйнування

соціальної інфраструктури; низький рівень підприємницької ініціативи; неефективність органів місцевого самоврядування у вирішенні проблемних питань розвитку сільських територій; стереотипний підхід до сільських територій як виключно просторової бази сільськогосподарського виробництва тощо [9].

Велика кількість прорахунків, що простежуються в реалізації земельного, антикорупційного, аграрного, сільського реформування, прямо чи непрямо зумовлюють появу деяких проблем екологічної безпеки сільських, і не тільки, територій. Їх поява «завдячується» не в останню чергу безвідповідальній екологічній державній політиці.

Відповідно до Індексу екологічної ефективності (Environmental Performance Index) Україна посідає 60 місце серед 180 країн світу. Згідно зі Стратегією екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 р. найгірші показники в оцінці нашої держави становлять, окрім іншого, такі категорії, як умови для збереження біорізноманіття, стан екосистемних послуг, санітарія та управління відходами. У цій Стратегії виділено низку проблем у сфері охорони навколишнього природного середовища, що негативно впливають на здоров'я людей та сталість екосистем і які стосуються земельних ресурсів: деградація останніх; відсутність достатньої інфраструктури та ефективної системи управління відходами; відсутність дієвої системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища тощо [10].

На теперішній час процеси деградації земель та опустелювання є одними з найбільш серйозних викликів для сталого розвитку країни. Вони спричиняють істотні проблеми екологічного і соціально-економічного характеру. Зокрема, масштабними деградаційними процесами є водна та вітрова ерозія ґрунтів (57 % території країни), підтоплення земель (12 %), їх підкислення (18 %), засолення та осолонцювання ґрунтів (6 %). За різними критеріями забрудненими є близько 20 % українських земель. Щороку фіксується до 23 тис. випадків зсувів. Унаслідок абразії руйнується до 60 % узбережжя Азовського і Чорного морів та 41 % берегової лінії дніпровських водосховищ. Більш як 150 тис. га земель порушені внаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності [11].

Окремим блоком неефективної політики щодо екологічної безпеки в Україні є застаріла практика поводження з відходами, яка не відповідає сучасним стандартам у цій сфері розвинених країн світу. Указана проблематика докладно описана у Національній стратегії управління відходами в Україні до 2030 р. На теперішній час система управління відходами у нашій державі характеризується багатьма тенденціями, основними серед яких є: накопичення відходів у промисловому і побутовому секторах; здійснення неналежним чином утилізації небезпечних відходів; розміщення побутових відходів без урахування можливих небезпечних наслідків; неналежний рівень використання відходів, як вторинної сировини, унаслідок недосконалості організаційно-економічних засад залучення їх у виробництво; неефективність упроваджених економічних інструментів у сфері поводження з відходами [12].

В Україні функціонує 460 міст, близько 500 районів, 885 селищ міського типу і 28,3 тис. сіл, органи місцевого самоврядування яких повністю відповідають за організацію надання послуг з поводження із твердими побутовими відходами. Обсяги утворення твердих побутових відходів в Україні становлять близько 49 млн $м^3$ або 11 млн т. Попри невпинне скорочення населення України обсяги утворення побутових відходів збільшуються (до 300 кг відходів на

людину щороку). При цьому домінуючим способом поводження з 94 % побутових відходів залишається їх вивезення та захоронення на полігонах та сміттєзвалищах [12].

На істотне загострення екологічної безпеки в Україні й, відповідно, зменшення ефективності державної політики у цій царині вплинула зовнішня військова агресія та її негативні екологічні наслідки. Зокрема, за даними Мінагрополітики й експертів KSE Institute, станом лише на середину червня 2022 р. шкода (екологічна й економічна) від військових дій загарбників оцінюється щонайменше у 4,3 млрд дол. США. Це пояснюється: мінним забрудненням земельних ділянок; фізичним знищенням сільськогосподарських угідь; пошкодженням іррігаційної інфраструктури, особливо на окупованих частинах півдня України; знищенням сільськогосподарської техніки та ін. [13] Більш пізні (вересень 2022 р.) оцінки екологічних наслідків війни в Україні є набагато песимістичнішими, адже загальний обсяг збитків перевищує 35 млрд дол. США. Щодо шкоди, завданої ґрунтам, то на її усунення необхідно понад 11 млрд євро [14].

Значна частина опитаних у перебігу дослідження респондентів указала, що недосконаліть земельного законодавства України певним чином зумовлює кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. Експерти до одного із криміногенних чинників досліджуваного явища віднесли також наявність великої кількості нормативно-правових актів (зарегульованість, нормативно-правова перевантаженість), що регулюють земельні правовідносини. Насправді злочинність у земельній сфері детермінована набагато більшою чисельністю подібних криміногенних чинників. На думку Т. В. Корнякової, третина екологічних, у тому числі земельних, злочинів зумовлена саме недоліками нормативно-правового регулювання [15].

Особливість сфери земельних відносин полягає, окрім іншого, у тому, що вона впорядкована нормами конституційного, екологічного, безпосередньо земельного, аграрного, кримінального, адміністративного та інших галузей законодавства. Норми кожної із них за певних умов можуть виступати як своєрідні детермінанти земельних правопорушень.

Незважаючи на перше помилкове враження від завершеності земельної реформи через запровадження в Україні ринку землі, на думку окремих фахівців у земельній галузі, наразі має місце низка нормативно неврегульованих питань щодо: роз'єднаності земельно-реєстраційної системи; нормативної зарегульованості діяльності державних органів земельних ресурсів; відсутності законодавства, яке б дозволяло об'єднаним територіальним громадам регулювати ринок сільськогосподарських земель на своїй території; неприйняття спеціального закону про моніторинг земельних відносин; несформованості окремого інституту правової охорони земель; надмірної колізійності земельного законодавства та ін. [16].

Група організаційно-управлінських криміногенних чинників належить до так званого тактичного рівня прорахунків. За обсягом їх кількості та різноманітністю проявів таким детермінантам немає аналогів. Низку аналізованих детермінантів виділили учасники експертного опитування, а саме: а) пасивність Держгеокадастру й Держекоінспекції щодо нагляду за використанням та охороною земель; б) недостатнє грошове, соціальне й ресурсне забезпечення правоохоронних та контролюючих органів; в) корупція у системі правоохоронних й контролюючих органів; г) відсутність дієвої методики розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії; д) неналежна взаємодія оперативних працівників і слідчих при розслідуванні подібних правопорушень; е) незадовільна комуніка-

ція контролюючих і правоохоронних органів; є) довготривала процедура відведення земельних ділянок.

Понад 35 різних за спрямованістю умов цих кримінальних правопорушень було визначено за результатами ознайомлення з матеріалами 350 вивчених кримінальних проваджень по земельним кримінальним правопорушенням, розглянутих судами України протягом 2015–2020 рр. Зазначимо найбільш типові з них: недостатній контроль з боку органів місцевого самоврядування, контролюючих органів та громадськості; корупція; низький контроль щодо використання земель з боку керівництва підприємств, на балансі яких перебувала земля; непроведення із населенням роз'яснювальної роботи щодо порядку використання земель та відповідальності за порушення земельного законодавства; бездіяльність власника землі та багато ін.

На зумовлення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин впливають загальні економічні проблеми держави, а також соціально-економічні негаразди, властиві безпосередньо земельній царині. Соціально-економічна вразливість України пояснюється тим, що за роки незалежності України командно-адміністративна модель нерівних правил і можливостей, дискримінаційного доступу до ресурсів, марнотратного господарювання не трансформувалася у сучасну конкурентну ринкову економічну систему, яка генерує інвестиційні стимули та інноваційний дух підприємництва. Натомість постала з депресивним бізнес-кліматом, надмірним зовнішнім боргом, високим рівнем доларизації, тінізації і криміналізації господарської діяльності [17].

Розширити уявлення щодо соціально-економічних детермінантів досліджуваних правопорушень можуть аналітичні матеріали, наведені у Національній економічній стратегії, розрахованій до 2030 р. Зокрема, у цьому документі наголошується на тому, що: в Україні є слабкою інвестиційна привабливість; агросектор до 2030 р. потребує до 50 млрд дол. США зовнішніх грошових надходжень; у державі відсутній Фонд національного багатства, формування якого має здійснюватись, у тому числі, за рахунок коштів, отриманих від запровадження ринку землі; у нашій країні має місце нерегульований ринок обігу рослинної продукції та ін. [18]. Перелічені та багато інших обставин сприяють незадовільному соціально-економічному стану України.

Протягом 2020–2022 рр. на економіку нашої держави та її соціальну сферу негативно вплинули наслідки двох форс-мажорних обставин. Перша – пандемія COVID–19, яка стала результатом: підвищення рівня безробіття; обмеження малого та середнього бізнесу; безсистемності дій влади у подоланні економічних наслідків пандемії; зниження платоспроможності населення; падіння ВВП; скорочення ділової активності; інфляції; зменшення інвестицій; колапсу туристичної сфери; істотного скорочення надання транспортних послуг [19].

Другий форс-мажорний чинник пов'язаний із зовнішньою військовою агресією, спрямованою на повалення конституційного ладу в Україні, посяганням на її суверенітет й територіальну цілісність. Війна та її супутні руйнівні у всіх розуміннях наслідки у рази посилили соціально-економічну вразливість нашої держави. Через військові дії майже кожний третій українець був вимушений залишити місце свого постійного проживання. За оцінками ООН, російсько-українська війна є найбільшою кризою із переміщенням людей у світі [20].

Через війну в Україні зруйновано або захоплено 388 підприємств. За офіційними даними, зареєстровано 316 тис. безробітних. Безперечно, ці поверхові цифри не відбивають реального стану ринку праці. За більш об'єктивними методиками визна-

чення цього показника (опитування), на кінець липня 2022 р. в Україні втратили роботу 39 % громадян. На сході держави безробіття сягає 57 %. Значне зниження ділової активності у державі призвело до падіння ВВП лише у II кв. 2022 р. на 40 % [21].

Військові дії негативно позначились й на економічному потенціалі агропромислового комплексу й земельної сфери загалом. Знищення тисяч гектарів засіяних різними сільськогосподарськими культурами полів у результаті ворожих обстрілів у східних і південних областях України призводить до зменшення урожайності, засівання меншої площі угідь через окупацію Луганської, частково Донецької, Харківської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської областей. Додатково виникають складнощі у реалізації зібраного врожаю, особливо з використанням морських терміналів унаслідок блокування військово-морськими силами країни-агресора морських торгівельних шляхів Чорного й Азовського морів. Часткове розблокування останніх все одно не дозволяє у повному обсязі перевозити морем сільськогосподарську продукцію. Це спричинило не лише мільярді (у доларовому еквіваленті) збитки для економіки України, а й загрожує голодом багатьом бідним африканським й азійським державам.

Правопорушення у сфері земельних відносин детермінують й соціально-психологічні криміногенні чинники. Частина опитаних експертів указали на правовий нігілізм осіб, винних у порушенні земельного законодавства. Результати емпіричного дослідження земельних кримінальних правопорушень також виявили певну кількість із них, що були зумовлені правовою неграмотністю окремих категорій правопорушників. До таких слід віднести передусім селян, пенсіонерів, представників робітничих професій у галузі сільського господарства. Однак більшість злочинців характеризується все ж таки холодним розрахунком на безкарність й більш-менш упевненим орієнтуванням у відносно складних нормах земельного законодавства. Деякі такі особи хоча і зазначали у суді, що вони помилково самовільно зайняли чужу земельну ділянку, однак це слід розглядати як невдалу спробу виправдати власні протиправні дії.

Соціально-психологічні чинники так чи інакше замикаються на аксіологічних й етичних аспектах природи детермінації земельної злочинності. Сучасна злочинність є по суті віддзеркаленням соціальної дійсності в Україні. І кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин у цьому відношенні виключення не становлять. Навпаки, вони демонструють, що їх широке поширення є результатом дисбалансу суспільних цінностей, які, у свою чергу, впливають на деформацію цінностей окремих членів соціуму. Для таких осіб порушення чужого права власності на землю, забруднення останньої, використання не за цільовим призначенням з метою особистого збагачення виявляється, на жаль, «нормальною» поведінкою, яка відповідає їх викривленій системі ціннісних й світоглядних координат.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати про таке:

1) злочинність у сфері земельних відносин є небезпечним негативним соціальним явищем, що гальмує розвиток земельних відносин, заважає економічному розвиткові України, а значить – заслуговує на пріоритетність щодо першочергового запобігання з боку контролюючих і правоохоронних органів;

2) детермінація кримінальних правопорушень у земельній сфері зумовлена тісною взаємодією різних елементів складної соціальної системи «земля–сільськогосподарське виробництво–село»;

3) особливість кримінологічної детермінації земельної злочинності

полягає у наявності детермінантів стратегічного і тактичного рівнів;

4) ядро досліджуваного детермінаційного комплексу становлять недоліки державної політики у сфері земельних відносин, доповнені прорахунками за іншими векторами державного реформування, а також комплексом нормативно-правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних й соціально-психологічних чинників;

5) запобігання земельній злочинності має відбуватись з урахуванням системи її детермінації.

У науковій статті здійснена спроба дослідження кримінологічної детермінації злочинності у сфері земельних відносин. Її систему складають кримінальні правопорушення, передбачені статтями 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 КК України.

Відповідні висновки ґрунтуються на результатах проведеного теоретичного й емпіричного дослідження: матеріалів 350 кримінальних проваджень про земельні правопорушення; експертне опитування чотирьох груп респондентів (загалом 1 161 особа) у виді працівників прокуратури, Національної поліції, Держгеокадастру та Держекоінспекції.

Приділено увагу окремим методологічним аспектам дослідження. Наголошується, що детермація включає як причини, так і умови вчинення розглянутих правопорушень. Наголошується, що в представленій статті досліджуватимуться лише криміногенні чинники (умови), які сприяють поширенню земельної злочинності.

Виділено два основних рівні (стратегічний і тактичний), що охоплюють усю систему детермінації кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. До першого можна віднести різноманітні недоліки та прорахунки внутрішньої державної політики України в таких сферах, як: земельна, антикорупційна, аграрна, реформування українського села, екологічна. Зазначається, що найпотужніший негативний вплив на відтворення таких правопорушень мають детермінанти земельної політики. До стратегічного рівня детермінації належать також криміногенні чинники нормативно-правового спрямування. Криміногенні чинники тактичного рівня за своєю природою поділено на: організаційно-управлінські, соціально-економічні та соціально-психологічні.

Обґрунтовано, що після уведення мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення та, відповідно, відкриття ринку землі в Україні певним чином трансформувалася детермінація земельних правопорушень. Адже з'явилась низка додаткових чинників, які зумовлюють останню.

Сформульовано висновки щодо подальших перспектив кримінологічного пізнання зазначеної проблеми, зокрема в контексті врахування детермінації земельних правопорушень при їх запобіганні.

Ключові слова: злочинність, злочинність у сфері земельних відносин, кримінальні правопорушення, земельні кримінальні правопорушення, детермінація, причини, умови, криміногенні чинники.

Yakovlev A. Determination of criminal offenses in the field of land relations in Ukraine

The scientific article attempts to investigate the criminological determination of crime in the field of land relations. Its system consists of criminal offenses provided for in Articles 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 of the Criminal Code of Ukraine.

The relevant conclusions are based on the results of the conducted

theoretical and empirical research: materials of 350 criminal proceedings on land offenses; an expert survey of four groups of respondents (a total of 1 161 people) in the form of employees of the prosecutor's office, the National Police, the State Geocadastre and the State Environmental Inspection.

Attention is paid to certain methodological aspects of the research. It is emphasized that the determination includes both the causes and the conditions of the considered offenses. It is emphasized that the presented article will study only criminogenic factors (conditions) that lead to the spread of land crime.

Two main levels (strategic and tactical) covering the entire system of determination of criminal offenses in the field of land relations are distinguished. The first includes various shortcomings and miscalculations of the domestic state policy of Ukraine in such areas as: land, anti-corruption, agrarian, reforming the Ukrainian countryside, environmental. It is noted that the determinants of land policy have the most powerful negative influence on the reproduction of such offenses. The strategic level of determination also includes criminogenic factors of normative and legal direction. Tactical-level criminogenic factors are classified according to their nature into: organizational-management, socio-economic, and socio-psychological.

It is substantiated that after the moratorium on the purchase and sale of agricultural land and, accordingly, the opening of the land market in Ukraine, the determination of land offenses was transformed in a certain way. After all, a number of additional factors have appeared that determine the latter.

Conclusions are made regarding the further prospects of criminological knowledge of the announced problems, in particular in the context of taking into account the determination of land offenses in their prevention.

Key words: crime, crime in the field of land relations, criminal offenses, land criminal offenses, determination, causes, conditions, criminogenic factors.

Література

1. Озвучено легальні схеми обходу мораторію на продаж землі в Україні. URL: https://agroter.com.ua/2021/01/11/ozvucheno-legalni-shemy-obhodu-moratoriyu-na-prodazh-zemli-v-ukrayini/.

2. Білоусова Н. Земля України без гриму: основні положення та наслідки закону про вільний ринок. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/735-zemlya-ukrayini-bez-grimu-osnovni-polojennya-ta-naslidki-zakonu-pro-vilniy-rinok.

3. Біла книга «Стратегія розвитку земельних відносин в Україні» / Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київ, 2021 р. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/PDF/Land-strategy_220530_092343.pdf.

4. Мартин А. Ліквідація державних органів земельних ресурсів як середньострокове завдання децентралізації в Україні. Земельний вісник України. 2018. Вересень. URL: http://zemvisnuk.com.ua/news/diskus-ine-pitannya.

5. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки: Закон України від 20.06.2022 р. № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n93.

6. Вплив електронних аукціонів на джерела корупції на ринку землі: аналітичний огляд законопроєкту № 2195 / Національне агентство з питань запобігання корупції. Київ, 2020. 9 с. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Ryzyky_2195.pdf.

7. Портников В. Земельна сфера нині є корупційною ямою, держава щороку втрачає 10 мільярдів гривень – Алекс Ліссітса. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30175508.html.

8. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015р.№1437-р.URL:https://zakon.

rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80?v=617d3c0773158#Text.

9. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 р. № 995-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#Text.

10. Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 р. № 1363-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text.

11. Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 р. № 1024-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2014-%D1%80#Text.

12. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8.11.2017 р. № 820-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text.

13. Война уже нанесла ущерб сельскому хозяйству Украины на более чем 4 млрд долларов. URL: https://flot2017.com/vojna-uzhe-nanesla-ushherb-selskomu-hozyajstvu-ukrainy-na-bolee-chem-4-mlrd-dollarov/.

14. Збитки екології України від повномасштабної війни оцінили у $35 млрд. URL: http://uaprom.info/news/185929-zbitki-ekologiyi-ukrayini-vid-povnomasshtabnoyi-vijni-ocinili-35-mlrd.html.

15. Корнякова Т. В. Кримінолгічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.

16. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.

17. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. Київ, 2020. 58 с. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/95/21/639895e2c0da3ba1c3e6b0465ad794f3_1603179685.pdf.

18. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3.03.2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25.

19. Колодяжний М. Г. Постпандемічний соціально-економічний апокаліпсис: стан і форми прояву. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: Б. М. Головкін та ін. Харків: Право, 2021. Вип. 41. С. 118–126. DOI: 10.31359/2079-6242-2021-41-118.

20. Внутрішньо переміщені особи (ВПО). URL: https://www.unhcr.org/ua/idps-ua.

21. Швець А. Підтримати своїх. Як компанії піклуються про працівників під час війни. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/economics/pidtrimati-svojih-yak-kompaniji-pikluyutsya-pro-pracivnikiv-pid-chas-viyni-01082022-463588.

УДК 349.412.24:[332.22:657.411]
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.40

Ю. Чоломбитько,
аспірантка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ДО СТАТУТНОГО (СКЛАДЕНОГО) КАПІТАЛУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Статутний (складений) капітал фермерського господарство є матеріальною базою здійснення господарської діяльності юридичної особи. Нормативне регулювання процесу формування статутного (складеного) капіталу фермерського господарства закріплено фрагментарно у спеціальному Законі України «Про фермерське господарство» і здебільшого передбачає диспозитивне регулювання умовами, закріпленими в статуті юридичної особи. У зв'язку із особливою правовою природою фермерського господарства виникають питання щодо можливості аналогії регулювання відповідних відносин із господарськими товариствами.

Проблемі передачі земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства приділено недостатньо уваги, дослідженнями окремих аспектів з цієї теми займалися П. Ф. Кулинич, Г. С. Корнієнко, М. В. Шульга, В. Ю. Уркевич та інші.

Дослідження питань в сфері земельних відносин на сьогодні має величезне значення для розвитку економіки нашої держави. Особливо в період воєнного часу та післявоєнного реформування, яке точно відбудиться, оскільки існує велика необхідність стабілізації усіх сфер життя країни. Питання регулювання сфери земельних відносин також важливе, зокрема, з точки зору забезпечення продовольчої безпеки держави. Насамперед це стосується правовідносин щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення. І хоча війна внесла свої корективи в процеси відкриття та становлення ринку землі, усі ми повинні діяти та розвивати цей ринок із урахуванням як минулих проблем, зокрема питань правового регулювання, так і викликів сьогодення.

Відомо, що найбільш поширеною формою господарювання на земельних ділянках сільськогосподарського призначення є фермерство. Фермерські господарства, будучи ідеальними утворенням для виробництва сільськогосподарських продуктів, виступають опорою гарантування продовольчої безпеки держави. Основним та необхідним засобом сільськогосподарського виробництва фермерів є земельні ділянки, які в більшості випадків перебувають на праві власності або користування у засновників таких фермерських господарств.

Натомість, численні проблеми, пов'язані із особливим статусом права на земельну ділянку у фермерського господарства, вимагають внесення корективів до правового регулювання таких правовідносин. Зокрема, цікавим видається питання внесення земельних ділянок до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства.

Статтею 1 Закону України «Про фермерське господарство» визначено, що фермерське господарство – це

© Ю. Чоломбитько, 2022

форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону. Мета підприємництва полягає в отриманні прибутку задля досягнення соціальних та економічних цілей [1].

Отже, створення та діяльність фермерського господарства ґрунтується на засадах добровільності, виробництва сільськогосподарської продукції, підприємництва та забезпечення продовольчих потреб держави.

Головною особливістю фермерського господарства визначається статус прав на земельну ділянку, в межах якої здійснюється підприємництво. Так, законодавець визначив, що фермерське господарство може бути створено за умови наявності у його засновника прав на земельну ділянку – власності або користування. Тобто для створення фермерського господарства як юридичної особи його засновник вже повинен мати на законних підставах відповідні права на земельні ділянки, на яких в майбутньому планується ведення фермерства. Для створення фермерського господарства фізична особа засновник може набути відповідне право на земельну ділянку у встановленому законом порядку.

Але вже після створення фермерського господарства земельні ділянки, права на які належать засновнику, фактично переходять у користування самого господарства як юридичної особи, яка здійснює обслуговування цих земельних ділянок, засіває, доглядає, вирощує та збирає врожай, сплачує податки та інше. При цьому жодного спеціального оформлення правовідносин щодо такого користування землями між фермерським господарством та його засновником законом не вимагається. Тобто, на практиці відбувається заміна суб'єкта прав на земельні ділянки, які використовуються для фермерства, що тягне за собою неузгодженості та земельні спори.

Зокрема, серед проблем, що виникають через відсутність єдності юридичної долі земельної ділянки, яка формально закріплена та зареєстрована за засновником, а фактично використовується фермерським господарством цього засновника, є питання наприклад виконання податкових обов'язків щодо здійснення плати за землю. Численними є спори щодо подвійного стягнення плати за землю. Вони вирішуються в судовому порядку із встановленням належного суб'єкта плати за землю.

Одним із варіантів уникнення спорів щодо земельної ділянки, в межах якої здійснюється фермерство, може бути внесення її до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства його засновником. Таке упорядкування юридичної долі земельної ділянки має полягати в нормативному передбаченні можливості переоформлення прав на земельну ділянку, які належать засновнику фермерського господарства на таке фермерське господарство як юридичну особу, яке буде і формально, і фактично здійснювати її використання.

Крім того, здійснення підприємницької діяльності вимагає як відомо наявності майна та оборотних засобів. Створення юридичної особи виступає найбільш зручним способом для акумулювання необхідних активів шляхом здійснення внесків засновниками та відповідно використання та розпорядження ними з ціллю здійснення господарського діяльності відповідно до поставленої мети.

Фермерське господарство як одне із найбільш розповсюджених різновидів сільськогосподарського підприємництва може бути утворено із ста-

тусом юридичної особи і без такого статусу – як фізична особа-підприємець. Фермерське господарство-юридична особа діє на підставі статуту [4].

Таким чином, наявність необхідного для діяльності майна у фермерського господарства виступає важливою умовою фермерського підприємництва та отримання прибутку. Таке майно має відповідну цінність, яка фіксується в балансі господарства та виражається у грошових одиницях.

Статтею 19 Закону України «Про фермерське господарство» передбачено перелік майна, що може входити до складеного капіталу фермерського господарства. До такого майна, зокрема, відносяться об'єкти нерухомості (будівлі, споруди, облаштування) певні матеріальні цінності (цінні папери, продукція, вироблена господарством в результаті господарської діяльності, одержані доходи, грошові кошти, які передаються членами фермерського господарства до його складеного капіталу), майнові права (право користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність) та інше майно, набуте на підставах, що не заборонені законом.

Земельним кодексом України, частиною 2 статті 28 визначено, що підставою набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарськими підприємствами є їх внесення до статутного (складеного) капіталу юридичних осіб.

Таким чином, земельні ділянки є іншим видом майна, яке може передаватися до складеного капіталу фермерського господарства його членами.

Порядок формування складеного капіталу фермерського господарства передбачається встановленими нормами чинного законодавства та статутом самого господарства. В установчому документі зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України [4].

Отже, при передачі земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу підприємства у встановленому порядку відбувається перехід права власності від засновника, який робить внесок, до юридичної особи, яка набуває право володіння користування та розпорядження таким майном.

Земля будучи особливим об'єктом цивільного обігу вимагає і особливого порядку правової регламентації відносин щодо неї, порядок якого детально регламентований законодавством. Так, чинні норми права містять особливості щодо виникнення права власності на земельні ділянки, в тому числі і на підставі передачі земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу.

Розглянемо певні особливості передачі земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства.

По-перше, існують обмеження, щодо суб'єктного складу правочинів, які стосуються внесення земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства. Законодавець визначає, що засновником фермерських господарств можуть бути лише громадяни України. Така вимога, в тому числі, обумовлена недопущенням іноземців до права власності на землі сільськогосподарського призначення з метою забезпечення інтересів в першу чергу громадян України. Отже, учасниками правочинів щодо переходу права власності на земельні ділянки внаслідок внесення їх до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства можуть бути лише громадяни України.

По-друге, норми земельного законодавства на сьогодні містять обмеження щодо відчуження земельних ділянок на користь юридичних осіб. Так, відповідно до пункту 15 розділу X «Перехідних положень» Земельного кодексу України, зокрема, забороняється купівля-продаж або відчуження в інший спосіб на користь юридичних осіб земельних ділянок, які перебувають у приватній власності і віднесені до земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв).

Таким чином, для фермерського господарства як юридичної особи діє обмеження щодо права набувати у власність земельні ділянки із цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та для ведення особистого селянського господарства. Таке обмеження діє до 01 січня 2024 року. Проте щодо земель із цільовим призначенням – для ведення фермерського господарства, що за номером 0102 класифікатора видів цільового призначення земель, затвердженого Наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 23.07.2010 року за номером 548, такої заборони не встановлено.

Норма статті 22 Земельного кодексу України встановлює, що землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування, в тому числі, громадянам, зокрема, для ведення фермерського господарства. Отже, заборона на відчуження земельної ділянки шляхом внесення її до статутного (складеного) капіталу не поширюється на земельні ділянки для ведення фермерського господарства.

Заначимо, що процес передачі земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства підлягає оформленню у встановленому законом порядку.

Відповідно до статті 125 Земельного кодексу України право власності на земельну ділянку виникає з моменту державної реєстрації цього права, яка здійснюється в порядку встановленому Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Оскільки при передачі земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу відбувається перехід права власності, відповідні положення поширюються на цей випадок набуття права власності на земельну ділянку. Документом, що свідчить про перехід права власності визначається акт приймання-передачі, який підписується засновником фермерського господарства з одного боку і самим господарством в особі його голови – з іншого.

Виникає питання щодо підписання такого акту у випадку єдиного учасника фермерського господарства, який є і його засновником і головою. Норми цивільного законодавства забороняють представнику вчиняти правочин в своїх інтересах від імені особи, яку він представляє. На практиці непоодинокими випадками є використання довіреності виданої від імені юридичної особи на укладення відповідного правочину. На підставі акту приймання-передачі земельної ділянки державний реєстратор здійснює реєстрацію права власності в державному реєстрі речових прав на нерухоме майно за фермерським господарством.

Окрім права власності державній реєстрації підлягає і змінений розмір статутного (складеного) капіталу, який оформлюється внесенням змін до відповідних відомостей в державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Для проведення державним реєстратором нотаріальної дії щодо внесення змін до відомостей про розмір статутного (складеного)

капіталу фермерського господарства у випадку передачі земельної ділянки, засновнику необхідно надати відповідну заяву, докази сплати адміністративного збору та акт приймання-передачі частки (частини частки) у статутному (складеному) капіталі фермерського господарства, що узгоджується із положеннями норми статті 16 частини 5 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», зокрема закон надає право подання і інших документів, визначених у зазначеній статті.

При збільшенні статутного (складеного) капіталу фермерського господарства у зв'язку із передачею земельної ділянки виникає питання щодо оцінки вартості такої земельної ділянки. Визначення вартості земельної ділянки при внесенні останньої до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства не врегульовані спеціальним Законом України «Про фермерські господарства». Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» визначає, що оцінка майна повинна бути в грошовій формі, а її розмір узгоджується загальними зборами учасників товариства. Якщо питання постає тільки при створенні товариства засновник на власний розсуд може визначити вартість майна, що передається до статутного (складеного) капіталу.

Крім того, законом не обмежено право звернутися до суб'єкта оціночної діяльності з метою об'єктивного визначення вартості земельної ділянки. Таким чином законом не обмежено право визначати вартість земельної ділянки при передачі її до статутного (складеного) капіталу засновником фермерського господарства. Натомість чинне законодавство містить положення, що регулюють мінімальну вартість при вчиненні купівлі-продажу земельної ділянки. Так, при продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення її вартість не може бути меншою за нормативно-грошову оцінку такої ділянки, що визначено у нормі пункту 22 розділу X Перехідних положень Земельного кодексу України, а саме до 01 січня 2030 року.

Отже, відсутність законодавчо встановленої вимоги щодо визначення вартості земельної ділянки сільськогосподарського призначення при внесенні її до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства є прогалиною, яку необхідно усунути. Оскільки регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення має велике значення для забезпечення інтересів усіх учасників ринку землі, питання щодо встановлення вартості земельної ділянки при її відчуженні шляхом передачі до статутного (складеного) капіталу повинно бути предметом державного регулювання, зокрема, в частині визначення мінімальних розмірів. Тому, вартість земельної ділянки при передачі її до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства не повинна бути меншою аніж при звичайному її продажу задля уникнення зловживання своїми правами власниками таких земельних ділянок.

Оскільки фермерське господарство є важливим суб'єктом для розвитку аграрного сектору економіки нашої країни, забезпечення функціонування територіальних громад, гарантування продовольчої безпеки держави, існує суттєва необхідність покращення нормативного регулювання процесів створення та діяльності фермерських господарств та якнайшвидшого усунення прогалин в законодавстві.

У статті проведено дослідження законодавства з питань внесення земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства. Відзначено, що значний обсяг судових справ, предметом розгляду яких значиться встановлення належного власника чи користувача земель-

ної ділянки, наданої для фермерства, вимагає усунення прогалин правового регулювання відповідних правовідносин, оскільки вирішення таких спорів має безпосередній вплив на аграрний сектор економіки держави та відповідно гарантування продовольчої безпеки. Встановлено, що фермерські господарства визначаються найбільш чисельними сільськогосподарськими підприємствами, що займають першочергові позиції в ланцюгу обігу сільськогосподарської продукції. Акцентовано увагу на тому, що основою діяльності фермерства є земельні ділянки, в межах яких здійснюється виробництво. Укладання правочинів щодо передачі майна у вигляді земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства може сприяти уникненню проблем, що виникають внаслідок фактичного використання юридичною особою земельної ділянки та виконання обов'язків щодо такого використання, яка формально належить на праві власності засновнику такого фермерського господарства. Оформлення відповідного правочину вимагає правової регламентації, натомість, норми Закону України «Про фермерське господарство» не містять детального визначення порядку формування майна фермерського господарства. Виникає питання щодо можливості застосування аналогії закону, повної або частково, яка полягає у використанні норм права, що регулюють процес внесення майна до статутного капіталу господарських товариств. Підкреслено, що в такій аналогії важливим видається врахування особливостей правової природи фермерського господарства та уникнення повного ототожнення його із господарським товариством. Внесення земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства має наслідком зміну його розміру, який підлягає державній реєстрації у порядку встановленому чинним законодавством. Зроблено висновок щодо важливості закріплення порядку визначення такого розміру, який виявляється у вартісній оцінці земельної ділянки при її внесенні до статутного (складеного) капіталу фермерського господарства. Державній реєстрації підлягає як новий розмір статутного (складеного) капіталу, так і право власності на земельну ділянку.

Ключові слова: статутний (складений) капітал, фермерське господарство, порядок формування статутного (складеного) капіталу, передача земельної ділянки до статутного (складеного) капіталу.

Cholombytko Yu. On the issue of transferring a land plot to the authorized (share) capital of a farm

The article researches the legislation on the inclusion of land in the authorized (share) capital of a farm. It is noted that a significant volume of court cases, the subject of which is the establishment of the proper owner or user of the land plot provided for farming, requires the elimination of gaps in the legal regulation of relevant legal relations, since the resolution of such disputes has a direct impact on the agricultural sector of the economy of the State and, accordingly, the guarantee of food security. It is established that farms are determined by the most numerous agricultural enterprises that occupy priority positions in the chain of agricultural products circulation. It is emphasized that the basis of farming activity is the land plots within which production is carried out. The conclusion of transactions on the transfer of property in the form of a land plot to the authorized (share) capital of a farm may help

to avoid problems arising from the actual use by a legal entity of a land plot formally owned by the founder of such a farm. The execution of the relevant transaction requires legal regulation, but the provisions of the Law of Ukraine "On Farming" do not contain a detailed definition of the procedure for the formation of farm property. The question arises as to whether it is possible to apply the analogy of the law, in full or in part, which is to use the rules of law governing the process of contributing property to the authorized capital of economic entities. It is emphasized that in such an analogy it is important to preserve the peculiarity of the legal nature of the farm and to avoid its complete identification with the business entity. The inclusion of a land plot in the authorized (share) capital of a farm entails a change in its size, which is subject to state registration in accordance with the procedure established by applicable law. It is concluded that it is important to consolidate the procedure for determining the size of such a size, which is manifested in the cost assessment of the land plot when it is included in the authorized (compound) capital of the farm. State registration is subject to both the new amount of the statutory (compounded) capital and the ownership right to the land plot.

Key words: authorized (share) capital, farm, procedure for the formation of authorized (share) capital, transfer of land to the authorized (share) capital.

Література

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. Дата оновлення: 19.08.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 25.11.2022).

2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Дата оновлення: 19.11.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 20.11.2022).

3. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6.02.2018 р. № 2275-VIII. Дата оновлення: 26.09.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text (дата звернення: 20.11.2022).

4. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. Дата оновлення: 20.10.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text (дата звернення: 20.11.2022).

5. Фермерські господарства як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики: монографія / І.В.Спасибо-Фатєєва,П.Ф.Кулинич, М. В. Шульга, В. Ю. Уркевич та інш.; за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. 288 с.

6. Юрченко Е. С. Право сільськогосподарського землекористування: теоретичні та практичні аспекти: монографія / Е. С. Юрченко. За ред. д-ра юрид. Наук Т. О. Коваленко. Київ: Алерта, 2019. 234 с.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2022.41

О. Сіротов,
аспірант кафедри трудового та господарського права факультету № 2
Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИДИ РОБОЧОГО ЧАСУ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Постановка проблеми. Складність правового регулювання робочого (службового) часу поліцейських пов'язана, по-перше, зі специфікою діяльності поліцейських, а по-друге з великою кількістю видів режимів робочого часу, які можуть бути встановлено в тих або інших умовах. Багатоманітність режимів робочого часу закріплена на рівні Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР де в статті 45 вказується, що, по-перше, кожному гарантується щотижневий відпочинок; по-друге, для окремих професій встановлюється скорочена тривалість робочого часу; по-третє, тривалість роботи у нічний час є скороченою; по-четверте, розміри робочого часу, зокрема, його максимальна тривалість, встановлюються законодавством України і таке інше [1]. Отже, вже виходячи із наведених конституційних положень можна зробити висновок: робочий час може приймати різний вигляд не тільки в залежності від свого фізичного, часового показника, але й інших параметрів, наприклад, конкретного періоду доби чи професії. Так, режим робочого часу змінюється в розрізі роботи поліцейських, в зв'язку з чим виникають особливі різновиди вказаної категорії котрі не завжди співвідносяться із загальними видами робочого часу, встановленими на рівні трудового законодавства в цілому для інших категорій працівників.

Стан дослідження. Робочий час поліцейських неодноразово ставав предметом наукових досліджень багатьох представників, як загальної теорії права, так і науки трудового права. Зокрема, свої дослідження даному питанню в різній мірі присвячували: В.В. Жернаков, Г.С. Гончаров, В.В. Андрєєв, Н.М. Вапнярчук, С.О. Іванов, К.Ю. Мельник, А.І. Єлістратов, А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, М.І. Гордієнко, Л.Я. Гінцбург та інші. Проте, більшість наукових розробок мають досить поверхневий характер, адже в них беруться до уваги лише базові особливості робочого часу поліцейських та механізму його правового регулювання, в той час як більш глибокі аспекти, зокрема, нетипові для інших сфер трудової діяльності різновиди робочого часу працівників Національної поліції України належного опрацювання не отримують.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є встановлення видів робочого часу притаманних у трудовій діяльності працівників органів та підрозділів Національної поліції України. Досягнення та якісне виконання останньої можливе шляхом: по-перше, класифікації видів робочого часу поліцейських; по-друге, аналізу кожного різновиду та встановлення його відмінностей від різновидів робочого часу передбачених загальнотрудовим законодавством для інших категорій працівників.

Наукова новизна дослідження. Наукова новизна статті полягає в тому, що вона є першою працею в якій детально опрацьовано та встановлено сутність видів робочого часу

© О. Сіротов, 2022

поліцейських та запропоновано їх класифікацію.

Виклад основного матеріалу. Законодавчі положення про режими робочого часу поліцейських закріплені у Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII де прописано, що для поліцейських установлюється п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. До того ж, особливий характер служби в поліції містить такі спеціальні умови для певних категорій поліцейських: 1) службу у святкові та вихідні дні; 2) службу позмінно; 3) службу з нерівномірним графіком; 4) службу в нічний час [2].

Положення відомчого законодавства про діяльність поліції, незважаючи на їх основоположний характер не надають належного уявлення про те, яким саме чином виділяються різні види робочого часу. На загальних підставах для всього штату поліцейських існує п'ятиденний робочий тиждень. Водночас, законодавець також апелює терміном «спеціальні умови» на підставі яких виділяються типи служби у конкретні проміжки часу та за певних обставин. В даному випадку, за логікою речей, ці «умови» є відповідними різновидами робочого (службового) часу поліцейських, адже встановлюють підстави, за яких нормальна тривалість та механізм праці працівників НПУ змінюється. Тобто, застосування у визначеному контексті поняття «спеціальна умова» не відповідає логіці тексту юридичної норми, яка визначає різновиди робочого (службового) часу поліцейських, а також не дає можливості правильно класифікувати ці різновиди.

У Кодексі законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII (далі – КЗпП) питання різновидів робочого часу є більш деталізованим. У першу чергу, КЗпП встановлює правове регулювання нормального, або ж загального робочого часу. В статті 50 Кодексу з цього приводу вказано: «Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень». Праця понад встановлену тривалість вважається надурочною [3].

Наведені дві норми дають можливість вказати про існування двох основоположних різновидів робочого часу, а саме: 1) нормальної тривалості відповідно до встановленого КЗпП стандарту; 2) надмірної тривалості, понад встановлені вимоги. Окрім цього, у Кодексі також знаходять закріплення юридичні положення, які регламентують шестиденний та п'ятиденний робочий тижні та тривалість щоденної роботи [3].

На додаток до класифікації різновидів робочого часу за ознакою тривалості роботи, Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII виділяє види робочого часу в залежності від шестиденного або п'ятиденного типу робочого тижня, а також роботу у нічний час та неповний робочий час.

Іншу класифікації робочого часу працівників, у тому числі поліцейських, пропонують представники наукової спільноти. Наприклад, К.Ю. Мельник у підручнику з трудового права доводить про існування трьох ключових різновидів робочого часу, а саме: 1) нормальний робочий час – це робочий час тривалістю 40 годин на тиждень або робочий час меншої тривалості, визначеної в колективному договорі конкретного підприємства; 2) скорочений робочий час – це робочий час, тривалість якого менше нормального робочого часу, за який оплата праці здійснюється у повному обсязі; 3) неповний робочий час – це робочий час, тривалість якого менше робочого часу нормальної (скороченої) тривалості, з оплатою праці пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку [4, с. 222 – 223].

Аналогічну позицію обстоюють такі представники науки трудового права, як В.В. Жернаков, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко, П.А. Бушенко,

В.В. Єрьоменко, Д.М. Кравцов, О.Г. Середа та інші [5].

Разом з цим, вказана точка зору не є основоположною. На противагу їй М.І. Іншин, А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана доводять, що робочий час загально поділяється всього на два різновиди:

1) нормований робочий час: робочий час нормальної тривалості; робочий час скороченої тривалості; робочий час неповної тривалості – вид робочого часу, що піддається чіткому нормуванню;

2) ненормований робочий час – вид робочого часу для окремих категорій працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. На практиці застосовується ненормований робочий день особливий вид робочого дня, який встановлюється для певної категорії працівників [6, с. 260 – 264;7].

Беручи до уваги вище викладене ми вважаємо, що запропонована на сьогоднішній день в Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII інтерпретація видів робочого часу поліцейських не відповідає загальному законодавству про працю і має зайву «перенавантаженість» у плані термінологічного опису, адже текст норми 91 містить в собі неточності. На наш погляд, положення відомчого законодавства варто переробити, виклавши в них більш чітку класифікацію видів робочого часу, які існують в трудовій діяльності поліції, а саме:

1) робочий (службовий) час загальної тривалості;

2) надурочна робота (служба в нічний час, служба у святкові та вихідні дні; служба з нерівномірним графіком);

3) робота (служба) позмінно.

Звернемо увагу на кожен окремий різновид та виділимо їх найбільш специфічні аспекти. Перший характеризує нормальний робочий процес поліцейського із п'ятиденним робочим тижнем, відповідно із двома вихідними днями та 40 годинним робочим тижнем. Розподіл службового часу за таких умов, відбувається на підставі затвердженого керівником відповідного органу поліції розпорядку дня на підставі частини 2 статті 91 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. Загальний робочий час поліцейських чітко описаний у наказі НПУ від 30.07.2016 № 654 «Про затвердження внутрішнього розпорядку дня поліцейських, державних службовців та працівників апарату центрального органу управління поліції» та виглядає наступним чином: робочий тиждень з понеділка по п'ятницю; субота та неділя вихідні дні; з понеділка до четверга (включно) тривалість робочого дня з 09 до 18 години, у п'ятницю з 09 до 16.45 години [8].

Відповідно до КЗпП надурочні роботи передбачають працю понад встановлену загальну норму. За загальним правилом надурочні роботи є винятковими, проте, в роботі поліції вони обумовлюються особливим статусом працівників. Так, відповідно до частини 2 статті 18 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції [2].

Визначені аспекти говорять про те, що в процесі роботи поліцейських можуть виникати ситуації, які вимагають негайного реагування, а також належної, відповідної законодавству реакції. Так, затримання злочинця, або забезпечення публічної безпеки може потребувати залучення поліцейського до роботи у будь-який час,

а не у встановлений загальним розпорядком роботи відрізок. Саме цим і виправдовується надурочна робота, окремі складові якої мають характерні моменти.

Наприклад, служба в нічний час передбачає виконання поліцейським своїх професійних повноважень в період з 10 години вечора до 06 години ранку відповідно до статті 54 КЗпП [3].

Часто застосовуваним в практиці поліції є залучення працівників НПУ до виконання службових обов'язків у вихідні та святкові дні. Згідно до статті 73 КЗпП до святкових днів відносяться: 1 січня – Новий рік 7 січня і 25 грудня – Різдво Христове 8 березня – Міжнародний жіночий день 1 травня – День праці 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги) 28 червня – День Конституції України 24 серпня – День незалежності України 14 жовтня – День захисників і захисниць України. Робота також не провадиться в дні релігійних свят: 7 січня і 25 грудня – Різдво Христове один день (неділя) – Пасха (Великдень) один день (неділя) – Трійця [3].

Окрему увагу привертає такий різновид надурочної роботи поліцейських, як служба з нерівномірним графіком. Останній на думку І.В. Шруб та С.М. Бортника постає новелою трудового законодавства та недослідженим для науки трудового права феноменом [9].

На нашу думку, подібне формулювання уведене в законодавство про поліцію для того, щоб маскувати нерівномірність розподілу робочого часу окремих категорій поліцейських. Тобто, «нерівномірний графік» об'єднує в собі всі ті випадки надурочної роботи (служби) поліціантів, які об'єктивно за своїм характером не підпадають під визначення служби у нічний час, святкові та вихідні дні. Зокрема, йдеться мова про незначні перероблення та затримання на роботі в силу складної оперативної обстановки. Прикладом, може бути робота поліцейських під час уведення посиленого варіанту службової діяльності.

Згідно до Наказу МВС «Про затвердження Інструкції про порядок переведення органів Національної поліції України на посилений варіант службової діяльності» від 10.12.2015 № 1560 посилений варіант службової діяльності – це комплекс організаційно-правових, превентивних, профілактичних, оперативних та інших заходів, пов'язаних з особливим режимом виконання службових завдань і залученням значної кількості поліцейських з метою швидкої стабілізації оперативної обстановки, якщо наявними силами і засобами, що безпосередньо залучені до забезпечення публічної безпеки і порядку у повсякденному режимі несення служби, їх виконати неможливо. Залежно від обставин, що склалися, посилений варіант може бути оголошений як для всіх працівників органів поліції, так і для її окремого органу або відокремленого підрозділу. Метою введення посиленого варіанта є найшвидша нормалізація оперативної обстановки та відновлення правопорядку, усунення загрози життю чи здоров'ю громадян, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших соціальних інститутів суспільства [10].

Останнім видом робочого часу поліцейських є робота позмінно. Згідно КЗпП при змінних роботах працівники чергуються в змінах рівномірно в порядку, встановленому правилами внутрішнього трудового розпорядку. Перехід з однієї зміни в іншу, як правило, має відбуватися через кожний робочий тиждень в години, визначені графіками змінності. Тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою подвійної тривалості часу роботи в попередній зміні (включаючи і час перерви на обід) [3].

Робота змінами є специфічним видом робочого часу, який притаманний не всім поліцейським. Прикладом змінної роботи в органах та підрозділах Національної поліції України є діяльність чергової служби. Відповідно до Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України затвердженої Наказом МВС від 23.05.2017 № 440 чергова служба передбачає безперервну, цілодобову діяльність поліцейських чергових частин органів та підрозділів поліції із виконання наступних завдань: а) приймання, реєстрація заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, організація негайного реагування на них; б) забезпечення оперативного управління силами й засобами, які задіяні на забезпечення публічної безпеки і порядку, попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень на території обслуговування, взаємодія з іншими органами (підрозділами) поліції, черговими службами вищого рівня, органами державної влади та місцевого самоврядування; в) збір, опрацювання й доповідь керівникам органу (підрозділу) поліції відомостей про оперативну обстановку на території обслуговування, передача їх до чергової служби вищого рівня, а також інших органів державної влади та місцевого самоврядування і таке інше [11].

Висновок. Отже, на відміну від багатьох інших категорій працівників, в роботі поліції передбачено одразу декілька різновидів робочого часу, які обумовлюються особливими державними завданнями та функція, що покладаються на Національну поліцію України законодавством. При цьому, однією з найбільш спірних в переліку різновидів робочого часу поліцейських є «служба з нерівномірним графіком», зміст якої жодним чином не розтлумачується у відомчій нормативно-правовій базі, як і особливості інших видів. Через це, виправлення нормативних положень із установленням нової, більш досконалої та відповідної положенням КЗпП класифікації різновидів робочого часу поліцейських, має паралельно супроводжуватись визначенням особливостей кожного з різновидів.

Актуальність робочий час може приймати різний вигляд не тільки в залежності від свого фізичного, часового показника, але й інших параметрів, наприклад, конкретного періоду доби чи професії. Так, режим робочого часу змінюється в розрізі роботи поліцейських, в зв'язку з чим виникають особливі різновиди вказаної категорії котрі не завжди співвідносяться із загальними видами робочого часу, встановленими на рівні трудового законодавства в цілому для інших категорій працівників. У статті розкрито особливості правового регулювання робочого часу поліцейських. Запропоновано класифікацію режимів робочого часу працівників органів та підрозділів Національної поліції України. Окреслено особливості та проаналізовано окремо кожний вид робочого часу, який має місце у сфері трудової діяльності поліцейських. Наголошено, що положення відомчого законодавства про діяльність поліції, незважаючи на їх основоположний характер не надають належного уявлення про те, яким саме чином виділяються різні види робочого часу. На загальних підставах для всього штату поліцейських існує п'ятиденний робочий тиждень. Водночас, законодавець також апелює терміном «спеціальні умови» на підставі яких виділяються типи служби у конкретні проміжки часу та за певних обставин. В даному випадку, за логікою речей, ці «умови» є відповідними різновидами робочого (службового) часу поліцейських, адже встановлюють підстави, за яких нормальна три-

валість та механізм праці працівників Національної поліції України змінюється. Зроблено висновок, що на відміну від багатьох інших категорій працівників, в роботі поліції передбачено одразу декілька різновидів робочого часу, які обумовлюються особливими державними завданнями та функція, що покладаються на Національну поліцію України законодавством. При цьому, однією з найбільш спірних в переліку різновидів робочого часу поліцейських є «служба з нерівномірним графіком», зміст якої жодним чином не розтлумачується у відомчій нормативно-правовій базі, як і особливості інших видів. Через це, виправлення нормативних положень із установленням нової, більш досконалої та відповідної положенням КЗпП класифікації різновидів робочого часу поліцейських, має паралельно супроводжуватись визначенням особливостей кожного з різновидів.

Ключові слова: робочий час, різновиди робочого часу поліцейських, Національна поліція, правове регулювання, робочий час поліцейських.

Sirotov O. Types of working hours of police officers

The relevance of working time can take a different form not only depending on its physical, time indicator, but also other parameters, for example, a specific period of the day or profession. Thus, the regime of working hours varies according to the work of police officers, as a result of which there are special varieties of the specified category that do not always correlate with the general types of working hours established at the level of labor legislation as a whole for other categories of employees. The article reveals the specifics of the legal regulation of police officers' working hours. The classification of working time regimes of employees of bodies and units of the National Police of Ukraine is proposed. The peculiarities of each type of working time, which takes place in the field of police work, are separately analyzed. It is emphasized that the provisions of departmental legislation on police activity, despite their fundamental nature, do not provide a proper idea of how exactly different types of working time are allocated. On a general basis, there is a five-day working week for the entire police force. At the same time, the legislator also uses the term "special conditions" on the basis of which types of service are distinguished in specific periods of time and under certain circumstances. In this case, according to the logic of things, these "conditions" are the corresponding varieties of working (duty) time of police officers, because they establish the grounds for which the normal duration and mechanism of work of employees of the National Police of Ukraine changes. It was concluded that, unlike many other categories of employees, the work of the police provides several types of working hours at once, which are determined by special state tasks and functions entrusted to the National Police of Ukraine by legislation. At the same time, one of the most controversial in the list of types of working hours of police officers is "service with an irregular schedule", the meaning of which is not explained in any way in the departmental legal framework, as are the features of other types. Because of this, the correction of the normative provisions with the establishment of a new, more perfect and in accordance with the provisions of the Labor Code classification of types of working time of policemen should be accompanied in parallel by the definition of the characteristics of each of the types.

Key words: working time, types of working time of policemen, National Police, legal regulation, working time of policemen.

Література

1. Конституція України: закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Офіційний вісник України. 2010. № 72/1. ст.2598.

2. Про Національну поліцію: закон від 02.07.2015 № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40-41. ст.379.

3. Кодекс законів про працю України: закон від 10.12.1971 № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Додаток до № 50.

4. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник / К Ю. Мельник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с.

5. Трудове право : підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін. ; за ред. В. В. Жернакова. Х. : Право, 2012. 496 с.

6. Трудове право України [текст] підручник / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.

7. Трудове право України: Академ, курс: Підруч. / А. Ю. Бабаскін, Ю. В. Баранюк, С. В. Дріжчана та ін.; За заг. ред. Н. М. Хуторян. К.: Видавництво А.С.К., 2004. 608 с.

8. Про затвердження внутрішнього розпорядку дня поліцейських, державних службовців та працівників апарату центрального органу управління поліції: наказ від 30.07.2016 № 654.

9. Бортник С.М. Проблеми правового регулювання робочого часу поліцейських / С.М. Бортник // Прикарпатський юридичний вісник. 2017. Випуск 6(21). С. 127 – 131.

10. Про затвердження Інструкції про порядок переведення органів Національної поліції України на посилений варіант службової діяльності: наказ від 10.12.2015 № 1560 // Офіційний вісник України. 2016. № 6. ст.150.

11. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України: наказ від 23.05.2017 № 440 // Офіційний вісник України. 201 № 56. ст.1656.

НОТАТКИ